ΟΙ ΕΥΒΟΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΚΤΕΣ
ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΪΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

ΠΗΛΙΝΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΠΟΤΗΡΙΑ

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΟΡΤΙΟ ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ
(1423-1430)

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΡΑΒΑΝ-ΣΕΡΑΪ

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΛΙΜΕΝΕΡΓΑΤΕΣ
ΣΤΗ ΧΑΪΦΑ (1933-1935)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΜΕ
ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΟΥ Γ. ΙΩΑΝΝΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΡΟΣΚΛΗΤΗΡΙΟ

ΤΕΥΧΟΣ 19
Τιμή: 10 €

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΦΡΑΓΚΩΝ 6-8, 54626 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛΕΦΩΝΟ: 2310.551754, ΟΜΟΙΟΤΥΠΟ: 2310.551748
ΓΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ: Τ.Θ. 10756, 54110 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟ: peebe2@otenet.gr
ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ: www.peebe.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΚΑΤΟ ΕΝΑΤΟ
Μάιος 2006

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: 10 €
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 30 €
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:
ΕΥΡΩΠΗ 44 €, ΑΜΕΡΙΚΗ 50,40 €

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ
ΑΝΝΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (2310.551754)

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΑΧΙΝΙΔΟΥ

ΧΟΝΔΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Λασσάνη 3, 54622 Θεσσαλονίκη,
(2310.237463, 2310.237515)

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΕΛΛΥ ΤΖΟΒΑΡΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
Μ. ΔΙΑΜΑΝΤΙΔΗ
ΠΡΟΤΥΠΟΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ
ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ Α.Ε.

Εξώφυλλο: Τμήμα σκύφου από τη Θεσσαλονίκη
(Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 5442).
(Πηγή: Sinn, 1979, Taf. 8_4)

Εκδοτικό σημείωμα

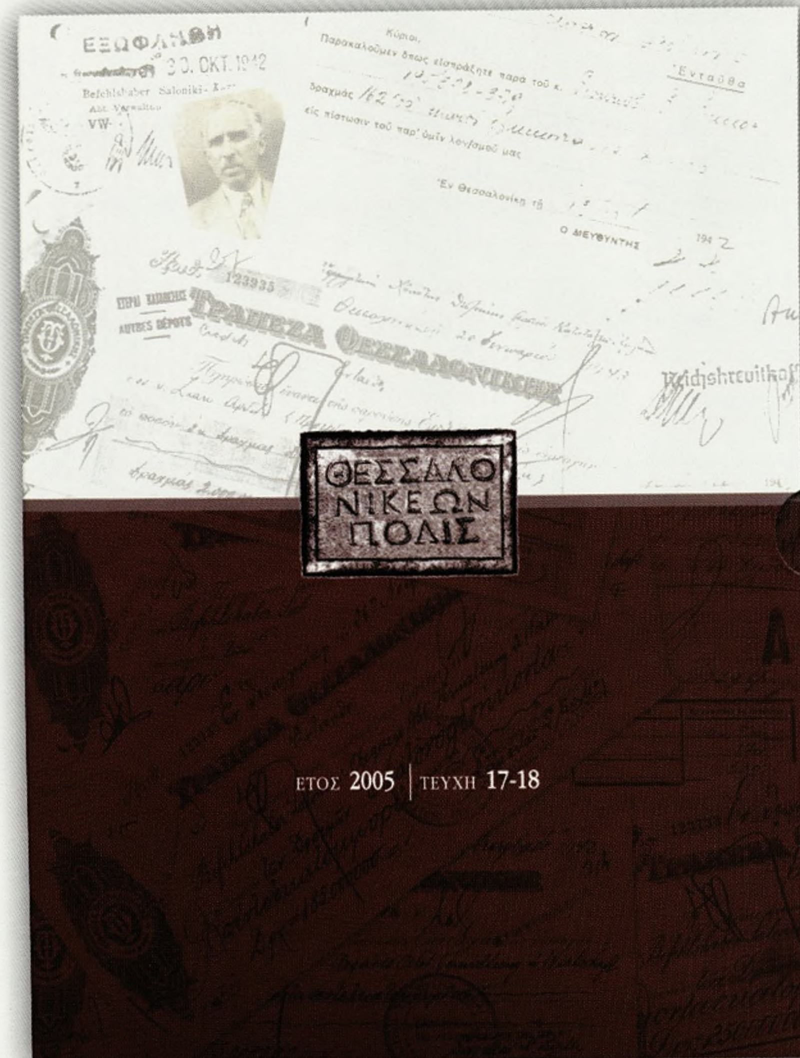
Εκδοτικό σημείωμα

Η Θεσσαλονίκη δεν είναι «πόλη φαντασμάτων», περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη πόλη. Το παρελθόν της είναι γεμάτο δηώσεις και θανάτους, αλλά αυτό ισχύει για οποιαδήποτε μεγάλη πόλη, για άλλες σε μεγαλύτερο βαθμό. Πρέπει κάποτε να αναγνωρίσουμε ότι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που έχει η Θεσσαλονίκη είναι η ιδιαίτερα ανεπτυγμένη τοπική ιστοριογραφία. Όσα περισσότερα ιστοριογραφικά έργα, τόσο μεγαλύτερη και βαθύτερη η συνείδηση του παρελθόντος, αλλά και του μέλλοντος. Τον καιρό που οι ευβοείς άποικοι γέμιζαν τα παράλια του Θερμαϊκού και της Χαλκιδικής (βλ. τη μελέτη του Κ. Σουέρεφ) η Θεσσαλονίκη δεν υπήρχε - μόνον τα πολίσματα από τα οποία προήλθε, κι αυτά γεμάτα με ευβοϊκά εμπορεύματα. Υπήρχαν τότε άλλες πόλεις ισχυρές, που σήμερα είναι μόνον ερείπια. Η διαφορά με τα ερείπια παλαιότερων πολιτισμών που ανασκάπτονται στη Θεσσαλονίκη είναι ότι υπάρχουν σύγχρονοι Θεσσαλονικείς για να τα οικειοποιηθούν ιδεολογικά και να τα χαρούν: Τα γραμματικά ποτήρια της Αρχαίας Αγοράς (με μια μορφή από τα οποία κοσμείται το εξώφυλλό μας) είναι δικά μας (βλ. τη μελέτη της Μαρίας Νασιούλα). Δική μας είναι και η Αχειροποίητος, δική μας και η συζήτηση που γίνεται πενήντα χρόνια τώρα, για ποιο λόγο περνούσε από εκεί η εορταστική πομπή στα τέλη του ΙΔ΄ αιώνα, αλλά σταμάτησε να περνά επί Βενετοκρατίας (βλ. τη μελέτη του Άρη Παπάζογλου). Κι αυτή η Βενετοκρατία; Μόλις επτά χρόνια διήρκεσε, αλλά ήταν αρκετά -βοηθούν σε αυτό και οι άφθονες πηγές που διασώθηκαν- για να δημιουργήσουν έναν ακόμη τομέα της βυζαντινής ιστορίας της (του χρόνου θα συμπληρωθούν 60 έτη από την έκδοση της μελέτης του Κ. Μέρτζιου με τη φροντίδα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών). Η άλωση είχε καταλυτικές συνέπειες για τον πληθυσμό της πόλης που εξανδραποδίσθηκε, μόνον και μόνον διότι οι Βενετοί δεν άφησαν τον πληθυσμό να παραδοθεί ειρηνικά. Ή είναι λάθος αυτό; Ή μας διαφεύγει κάτι; (Βλ. τη μελέτη του Χρήστου Παπαδόπουλου). Ο εξανδραποδισμός του πληθυσμού από τους Οθωμανούς είναι η μία πλευρά. Την βλέπουμε στους καταλόγους των απελεύθερων δούλων του έτους 1500: Χριστιανοί που έγιναν δούλοι, εξισλαμίσθηκαν και κάποτε απελευθερώθηκαν από τους ευλαβείς ιδιοκτήτες τους. Η άλλη πλευρά είναι οι εκούσιοι εξισλαμισμοί (βλ. κριτική του Ευάγγελου Χεκίμογλου στον Mark Mazower). Η συνοικία με τους περισσότερους εξισλαμισμένους ήταν εκείνη της Αχειροποιήτου. Μερικούς αιώνες μετά, ένα μικρό προσφυγόπουλο θα περνά εκεί πολλές ώρες του και -μεγαλώνοντας- θα γεμίσει τα διηγήματά του με βιωματικές αναφορές για την Αχειροποίητο και για άλλες εκκλησίες βυζαντινές. Μας είναι γνωστός ως Γιώργος Ιωάννου (βλ. τη μελέτη του Γ. Αναστασιάδη). Επισημαίνουμε, τέλος, τη μελέτη του Σάι Σρούγκο για την περιπέτεια και τη μοίρα των θεσσαλονικέων λιμενεργατών που αναζήτησαν πριν από εβδομή-

ντα χρόνια δουλειά στο λιμάνι της Χάιφα, αφού στη Θεσσαλονίκη δεν υπήρχε.

Από τους έξι συγγραφείς αυτού του τεύχους, οι τρεις μπορούν να θεωρηθούν νέοι. Αισθανόμαστε υπερήφανοι που πληθαίνει ο ιστοριογραφικός πληθυσμός. Οφείλεται πρώτα από όλα σε σένα, στον αναγνώστη. Αλλά εκεί που θα αισθανθείς περισσότερο ότι μόνον για «φαντάσματα» δεν μπορεί να γίνει λόγος, είναι ο καταιγισμός με βιβλία σχετικά με την πόλη και την ιστορία της. Παρουσιάζουμε το πολυπληθέστερο -μέχρι συνωστισμού- βιβλιοπροσκλητήριο που παρουσιάσαμε ποτέ, με συνεργασίες ουκ ολίγων βιβλιοκριτικών. Και ας μην κρύψουμε το αυτονόητο: Όταν οι σελίδες αυτές συμπληρώθηκαν, τα συρτάρια μας ήταν γεμάτα για το επόμενο τεύχος.

Η ΚΑΣΣΕΤΙΝΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2005 ΜΕ ΤΑ ΤΕΥΧΗ 17-18 στην τιμή των 35 €

17ο ΤΕΥΧΟΣ: Αρχαίο νεκροταφείο στο Ωραιόκαστρο, Οθωμανικά λουτρά Σιδηροκαυσίων, Το βιλαέτι «Κεσισλίκ», Παλαιά εβραϊκά τυπογραφεία, Τοπογραφικά μητροπολιτικής συνοικίας, Τοπογραφία χριστιανικών σχολείων, Μοναστηριώτες στη Θεσσαλονίκη, Το ζήτημα των μελισσιών (1941-1942), Φραγμοί εκπροσώπησης (1946-1947), Κατεδάφιση σιδηροδρομικής ιστορίας, Εργασιακό περιβάλλον στις βιοτεχνίες, Νοσοκομειακά απόβλητα και το **ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:** Φιάλες και κρήνες της Θεσσαλονίκης

18ο ΤΕΥΧΟΣ: Βρέθηκαν οι «χαμένες» επιταγές του Μέρτεν, Σχόλιο σε μία φωτογραφία της Θεσσαλονίκης, Πήλινες εφυαλωμένες πλάκες στην Αγία Αικατερίνη, Σοσιαλιστική λαϊκή κουλτούρα των Εβραίων, Μεταρρυθμίσεις της αγοράς και ανισότητες μεταξύ της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικέων «folies», Μέγαρο Μουσικής Θεσσαλονίκης, Η ίδρυση και η μουσική προσφορά του Μ.Γ.Σ. «Θερμαϊκού» και το **ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:** Χιώτικες οικογένειες στη Θεσσαλονίκη

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Η ανατρεπτική, σε σημαντικό βαθμό, παρουσία αποίκων από την Εύβοια καθορίζει κοινωνικές και παραγωγικές πραγματικότητες στο Θερμαϊκό πριν από 2.500 και παραπάνω χρόνια. Μερικούς αιώνες μετά, μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης, κεραμικά εργαστήρια κατασκευάζουν προϊόντα που θυμίζουν έντονα τα σημερινά κόμικς.

ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΥ: ΟΙ ΕΥΒΟΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΚΤΕΣ ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΪΚΟΥ ΚΟΛΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ο αποικισμός στα παράλια του Θερμαϊκού Κόλπου και της Χαλκιδικής μεταξύ του όγδοου και του έκτου αιώνα αποτελεί ένα γοητευτικό θέμα, το ενδιαφέρον για το οποίο αναβιώνει με τα νέα αρχαιολογικά στοιχεία που αναδύθηκαν τα τελευταία χρόνια και επιτρέπουν καλύτερη κατανόηση των γνωστών επιγραφικών και γραπτών πηγών. Ο **Κώστας Σουέρεφ** -βασικός και πολύτιμος συνεργάτης της Θ.Π.- ομαδοποιεί τα ευρήματα σε τέσσερις κατηγορίες: Προερχόμενα από οικισμούς με μάλλον εντόπιο πληθυσμό, προερχόμενα από θεω-
30 ρούμενες ευβοϊκές αποικίες, σχετιζόμενα με ταφικά έθιμα, σχετιζόμενα με ιερά. Οι Ευβοείς ευνοήθηκαν από τις αρχαίες πηγές έναντι άλλων ελληνικών πόλεων-κρατών ως προς την παρουσία τους στον Θερμαϊκό και την Χαλκιδική. Στις περιοχές αυτές προώθησαν το εμπόριο, τη ναυσιπλοΐα, τη μεταλλουργία και τη μεταλλοτεχνία. Με δύο λόγια, η ευβοϊκή αποικιστική δραστηριότητα αποτέλεσε παράγοντα μεταβολών στην περιοχή. Εμφανώς γραμμένο ως κατασταλαγμα πολυετούς αρχαιολογικής μελέτης, το κείμενο αυτό ξεχωρίζει και για την ιστοριογραφική του σημασία.

ΠΗΛΙΝΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΠΟΤΗΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η ιδέα της αναπαράστασης λογοτεχνικών κειμένων σε χρηστικά πήλινα σκεύη δεν είναι καθόλου νέα. Μερικά τέτοια ευρήματα με ομηρικά θέματα από την Αρχαία Αγορά, την πλατεία Διοικητηρίου και το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης παρουσιάζει η **Μαρία Νασιούλα**. Προδίδεται έτσι η παρουσία εργαστηρίων, τουλάχιστον ένα από τα οποία στη Θεσσαλονίκη, που κατασκεύαζαν ποτήρια με μορφές ηρώων, συνοδευόμενες από τα ονόματά τους. Οι επιγρα-
56 φές είναι απλές δηλωτικές ή υπογραφές του χαράκτη. Οι εκτενέστερες επιγραφές περιλαμβάνουν και φράσεις, που με τη σύγχρονη αντίληψη θα ονομάζαμε πορνογραφική λογοτεχνία. Η μελέτη των γραμμάτων αποκαλύπτει σαφή διαφοροποίηση στο σχήμα τους όσο προχωρούμε από τον ελληνιστικό Βορρά προς το Νότο. Ο αναγνώστης θα βρει ακόμη την αιτιολόγηση της χρήσης του όρου ποτήρι (αντί άλλων) και ενδιαφέρουσες σκέψεις για τους δημιουργούς και τους χρήστες.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Δύο προσφιλή θέματα της λόγιας Θεσσαλονίκης της δεκαετίας του 1950 τίθενται και πάλι στο ερευνητικό τραπέζι και επανεξετάζονται. Ο ρόλος που διαδραματίζει η Αχειροποίητος σε μία συγκεκριμένη εορτή ανοίγει και πάλι ένα σημαντικό τοπογραφικό πρόβλημα. Η συζήτηση για τις συνθήκες της βενετικής κυριαρχίας της Θεσσαλονίκης θέτει επί τάπητος τον ιστορικό ρόλο του Συμεών και της τοπικής αριστοκρατίας σε σχέση με την άλωση.

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΟΡΤΙΟ ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Όσοι έχουν ασχοληθεί την τελευταία πεντηκονταετία με τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ιστορική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης -πόσο μάλλον με τις λατρευτικές συνήθειές της- γνωρίζουν, τουλάχιστον ως πηγές, τους δύο εγκωμιαστικούς, αφιερωμένους στον Άγιο Δημήτριο λόγους, χρονολογημένους στο τρίτο τέταρτο του δέκατου τέταρτου αιώνα, που εκφωνήθηκαν από τον Γρηγόριο Παλαμά και τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο. Ο **Άρης Παπάζογλου** -που μας έχει δώσει στο παρελθόν την εξαιρετική μελέτη για τις «Ινκαντάδας»- 74
επανεξετάζει το κείμενο του λόγου του Αρμενόπουλου και προτείνει ριζοσπαστικές λύσεις σε εκκρεμή τοπογραφικά και χρονολογικά προβλήματα, με επίκεντρο τη συμμετοχή της Αχειροποιήτου στην προεόρτιο εορτή του Αγίου Δημητρίου. Κυρίως, απαντά στο ερώτημα για ποιο λόγο η στάση στην Αχειροποίητο δεν αναφέρεται στο Τυπικό της Εκκλησίας της Θεσσαλονίκης που συνέταξε, μερικές δεκαετίες αργότερα, ο Συμεών.

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΟΥΣ ΒΕΝΕΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1423-1430)

Η νεότερη ιστοριογραφική γενιά διαθέτει μεγαλύτερη ευχέρεια στην προσέγγιση του ακανθώδους θέματος της Βενετοκρατίας στη Θεσσαλονίκη και των επιπτώσεών της στον τρόπο με τον οποίον απέκτησαν την πόλη οι Οθωμανοί. Ο πρώτος λόγος είναι ότι η γνώση των πηγών έχει διαμορφωθεί σχεδόν οριστικά και ο δεύτερος ότι υπάρχει η χρονική άνεση της κριτικής ανάλυσης των παλαιότερων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων. Οι δύο αυτοί λόγοι, σε συνδυασμό με την γενικότερη πρόοδο της ιστοριογραφίας, επιτρέπουν την ψυχραιμότερη αξιολόγηση της βενετικής κατοχής, του ρόλου του αρχιεπισκόπου Συ- 84
μεών, αλλά και την ανάδειξη των απόψεων ορισμένων κατοίκων για την ειρηνική παράδοση στους Οθωμανούς, αφού γινόταν ολοένα και περισσότερο σαφές ότι οι Βενετοί δεν ήταν σε θέση -παρά τις καταπιέσεις- να διατηρήσουν τη Θεσσαλονίκη. Ο **Χρήστος Παπαδόπουλος** ανασκοπεί τα ενδιαφέροντα αυτά θέματα.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

«Καραβάν-σεράι» είναι τοπωνύμιο χαρακτηριστικό της Θεσσαλονίκης, με πολλές σημάνσεις για την νεότερη γενεά. Ωστόσο, η πραγματική ιστορική σημασία του τοπωνυμίου ανάγεται στην οθωμανική περίοδο και στην ύπαρξη ενός πολύ σημαντικού κτιρίου για την πόλη. Σε μια πόλη όπου γίνονταν πολλές αλλαξοπιστίες. Ο εξισλαμισμός ως παράγοντας διαμόρφωσης κοινωνικών ισορροπιών δεν έχει μελετηθεί, τουλάχιστον στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, αλλά είναι σοβαρό λάθος να πιστεύουμε ότι επρόκειτο για οριακό φαινόμενο.

108

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΡΑΒΑΝ-ΣΕΡΑΪ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Μετά τη δημοσίευση της μελέτης αυτής, το «Μεγάλο Καραβάν-σεράι» της Θεσσαλονίκης παύει να είναι ένας ιστορικός γρίφος και αποκτά ιστοριογραφικό σχήμα. Ο **Πασχάλης Ανδρούδης** συγκροτεί κατατοπιστικό corpus δημοσιευμένων και ανέκδοτων πηγών για το κτίσμα αυτό και απαντά σε μια σειρά ερωτημάτων σχετικών με τη μορφή, τη λειτουργία και την ιστορία εν γένει του μεγάλου «σπιτιού των καραβανιών» που έφταναν στη Θεσσαλονίκη και που, όπως εύστοχα παρατηρεί, με την αλλαγή των μεταφορικών συνθηκών και την εξαφάνιση των καραβανιών, μεταβλήθηκε σε απλό εμπορικό κτίριο. Ιχνηλατεί, ακόμη, την περιπέτεια της κατεδάφισής του και της οικοδόμησης ενός σύγχρονου -κατά γενική εκτίμηση- άχαρου κτίσματος. Άκρως ενδιαφέρων και ο υπαινιγμός για την ενδεχόμενη ονομασία του κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα.

134

ΤΑ «ΦΑΝΤΑΣΜΑΤΑ» ΤΩΝ ΓΙΩΝ ΤΟΥ ΑΜΠΝΤΟΥΛΛΑΧ: ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 15ο ΑΙΩΝΑ

Όταν κάποιος Χριστιανός ή Εβραίος εξισλαμιζόταν στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, οι δημόσιοι γραφείς τον κατέγραφαν με το νέο, μουσουλμανικό του, όνομα και με έναν ακόμη προσδιορισμό, προκειμένου να ξεχωρίζει από τους συνονόματούς του. Ο συνήθης προσδιορισμός ήταν το εύηχο «γιος του Αμπντουλλάχ» (χωρίς να αποκλείεται και το κακόηχο «γιος του άπιστου»). Μετρώντας τους «γιους του Αμπντουλλάχ» μπορούμε να έχουμε μια ιδέα για το βαθμό εξισλαμισμού της συγκεκριμένης γενιάς, όχι των προηγούμενων. Στο κείμενο αυτό ο **Ευάγγελος Χεκίμογλου**, στηριγμένος στον κολοβό φορολογικό κατάλογο των κατοίκων της Θεσσαλονίκης [1500/1525] που εξέδωσε προ ετών η Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών, απορρίπτει τη θέση του Mark Mazower (Salonica: City of Ghosts) ότι «σχετικά λίγοι Χριστιανοί (ή Εβραίοι) με οικογένειες στη Θεσσαλονίκης φαίνεται να εγκατέλειψαν την πίστη τους... ο συνολικός αριθμός των προσήλυτων δεν ήταν μεγάλος».

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Δύο διαφορετικές εικόνες της ίδιας πόλης, την ίδια εποχή. Από τη μία πλευρά, λιμενεργάτες που εκπατρίζονται και αναζητούν εργασία σε μια άλλη εργασιακή κόλαση. Από την άλλη, πρόσφυγες που συσσωρεύονται στην πόλη και γεμίζουν τις βυζαντινές εκκλησίες της. Ίσως μερικοί από τους λιμενεργάτες που έφυγαν από τη Θεσσαλονίκη στη Χάιφα το 1933 συναντούσαν, πριν από την αναχώρησή τους, τις γιαγιάδες από την Ιωνία που συγκεντρώνονταν στην Αχειροποίητο με τα ξύλινα σκαμνάκια στο χέρι.

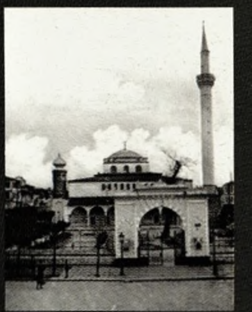
ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΛΙΜΕΝΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΟΝ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΧΑΙΦΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1933-1935

142

Ο **Σάι Σρούγκο** μελετά τα τελευταία χρόνια τους λιμενεργάτες της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Στο πλαίσιο της γενικής και καρποφόρας έρευνάς του, μας παραδίδει ένα θαυμάσιο μελέτημα, που φωτίζει μια εντελώς άγνωστη πτυχή της τοπικής ιστορίας: Χτυπημένοι από την ανεργία κατά την περίοδο της διεθνούς οικονομικής κρίσης -όταν η κίνηση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης υποβιβάζεται- θεσσαλονικείς λιμενεργάτες, εβραϊκού θρησκεύματος, βρίσκουν διέξοδο στη μετανάστευση στο λιμάνι της Χάιφα. Εκεί, οι ειδικές συνθήκες που επικρατούν καθιστούν αναγκαία την εισαγωγή εβραίων εργατών και οι Θεσσαλονικείς θεωρούνται ιδιαίτερα έμπειροι και εργατικοί. Μέσα από τους ανταγωνισμούς με τους άραβες λιμενεργάτες και στο γενικό πλαίσιο που καθορίζει η προσπάθεια για τη μείωση του κόστους φόρτωσης και εκφόρτωσης, οι Θεσσαλονικείς που εγκαθίστανται στη Χάιφα περνούν από τη μία εργασιακή κόλαση στην άλλη. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα εβραϊκά συνδικάτα και ο ηγέτης τους Άμπα-Χούσι, που όταν διαπιστώνει ότι οι θεσσαλονικείς λιμενεργάτες δεν μπορούν να εργαστούν με τόσο χαμηλό κόστος, μετακαλεί και Πολωνούς, με αποτέλεσμα η κατάσταση να επιδεινωθεί. Τελικώς, όλοι ήταν ευχαριστημένοι από τους θεσσαλονικείς λιμενεργάτες, αλλά η παρουσία τους αποδυνάμωνε τον έλεγχο των συνδικάτων στο λιμάνι. Ο τρόπος που τελειώνει η μελέτη υποδηλώνει ότι θα έχει και συνέχεια. Την περιμένουμε.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΜΕ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΟΥ Γ. ΙΩΑΝΝΟΥ

172

Η τρυφερή αίσθηση πολλών Θεσσαλονικέων για το βυζαντινό παρελθόν και τα μνημεία της πόλης τους οφείλει πολλά όχι μόνον στους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς, αλλά και σε συγγραφείς όπως ο Γιώργος Ιωάννου, που με τρόπο γλυκό και ανεπιτήδευτο έχτισε τα διηγήματά του με υλικό από το παιδικό βλέμμα του πάνω στους βυζαντινούς ναούς της πόλης. Τα κείμενα που ανθολόγησε ο έμπειρος μελετητής του Ιωάννου και της σύγχρονης Θεσσαλονίκης **Γιώργος Αναστασιάδης** ανατρέχουν στην προπολεμική και την αμέσως μεταπολεμική περίοδο, όταν ακόμη η Θεσσαλονίκη ήταν γεμάτη όχι απλώς από τα μνημεία -τα περισσότερα άλλωστε υπάρχουν και σήμερα, σε πολύ καλύτερη κατάσταση- αλλά και από πολεοδομικά στοιχεία που είχαν διατηρηθεί από αμνημονεύτων χρόνων ή άφηναν να υποφώσκει το βυζαντινό παρελθόν. Κυρίως, όμως, ο Γ. Ιωάννου μεταφέρει την αίσθηση της αναβίωσης της Θεσσαλονίκης με την έλευση των προσφυγικών ρευμάτων μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο. Αναβιώνοντας η πόλη, στοίχειωναν -θαρρείς- οι βυζαντινές της εκκλησίες.

ΒΙΒΛΙΟΠΡΟΣΚΛΗΤΗΡΙΟ

186

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ της ΙΣΤΟΡΙΑΣ της ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ στη ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Βασιλικό Θέατρο
Δευτέρα 12 Δεκεμβρίου 2005

ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ, 12 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2005

Η ΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΗΤΑΝ ΕΚΕΙ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ «ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ»

Τη Δευτέρα 12/12/2005 πραγματοποιήθηκε στο κατάμεστο Βασιλικό Θέατρο της Θεσσαλονίκης η παρουσίαση του πεντάτομου έργου «Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη» που εξέδωσε η Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος.

Τιμητικός προσκεκλημένος στην εκδήλωση ήταν ο πρόεδρος της Εθνικής Τράπεζας και της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών κ. Τάκης Αράπογλου, ο οποίος αναφέρθηκε στη σημασία της επιχειρηματικότητας και τη συμβολή της Βόρειας Ελλάδας.

Εκ μέρους των συγγραφέων μίλησαν ο Καθηγητής Χαράλαμπος Παπαστάθης και ο Δρ Ευάγγελος Χεκίμογλου, οι οποίοι ανέλυσαν τη δομή και την επιστημονική σημασία του έργου.

Κατέθεσαν τις απόψεις τους για το έργο και καταχειροκροτήθηκαν δύο διακεκριμένοι και δημοφιλείς Θεσσαλονικείς, οι κύριοι Νίκος Μέρτζος και Διονύσης Σαββόπουλος.

Κεντρικός ομιλητής ήταν ο πρόεδρος της Πολιτιστικής Εταιρείας κ. Νίκος Ευθυμιάδης. «Η μελέτη της επιχειρηματικότητας», υπογράμμισε, «θα μας δώσει εργαλεία για να αντιληφθούμε καλύτερα τι είναι και τι μπορεί να προσφέρει η επιχειρηματική κοινότητα για την ίδια την ζωή της πόλης. Αλλά και πόσα οφέλη μπορεί να αντλήσει η κοινωνία αποδίδοντας και πάλι στην επιχειρηματικότητα το ιστορικό κύρος της».

Ομιλία κ. Χαράλαμπου Παπαστάθη

Μελετώντας τον χάρτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, διαπιστώνουμε ότι η Θεσσαλονίκη βρίσκεται στο μέσο της Εγνατίας οδού, της μεγάλης αυτής αρτηρίας που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με το Δυρράχιο, και από εκεί δια θαλάσσης με την Ιταλία. Παρατηρούμε, επίσης, ότι το εγγύτερο στην βαλκανική ενδοχώρα λιμάνι είναι αυτό της Θεσσαλονίκης.

Τα δύο αυτά γεωγραφικά χαρακτηριστικά κατέστησαν την πόλη μας διεθνές οικονομικό κέντρο ήδη από τους χρόνους κτίσεώς της, πριν από 2.300 έτη. Περαιτέρω, έκτοτε την διατήρησαν νευραλγική εστία επιχειρηματικής δραστηριότητος, χωρίς διακοπές και μεταπτώσεις. Είναι ενδεικτικό ότι την Θεσσαλονίκη είχε αρχικά επιλέξει για Νέα Ρώμη ο Μέγας Κωνσταντίνος· υπαναχώρησε εξ αιτίας ενός καταστρεπτικού σεισμού. Όπως, μερικούς αιώνες αργότερα, ένας μακρόχρονος βυζαντινο-βουλγαρικός πόλεμος ξεκίνησε εξ αιτίας της ανακλήσεως διευκολύνσεων των γειτόνων μας, οι οποίες ίσχυαν στο τελωνείο της πόλης μας.

Αυτή η αδιάλειπτη επιχειρηματικότητα δεν είχε απασχολήσει την ιστορική έρευνα. Η ανάληψη ενός τέτοιου εγχειρήματος φαινόταν -καθόλου άδικα- σισύφειο έργο. Απαιτούσε πολυάριθμο επιτελείο ερευνητών, και μάλιστα ερευνητές διαφόρων ειδικοτήτων, καθώς και ομάδα εμπείρων μεταφραστών, -δεδομένου ότι οι πηγές που έχουν διασωθεί είναι γραμμένες σε αρκετές και διαφορετικές γλώσσες.

Η Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλά-

δος είχε την πρωτοβουλία να θέσει υπό την αιγίδα της το όλο έργο. Μετά από εργώδεις προσπάθειες πέντε ε-τών, η μελέτη της επιχειρηματικότητος στην Θεσσαλο-νίκη κατέστη δυνατόν να ολοκληρωθεί.
Με ιδιαίτερη υπερηφάνεια όλοι όσοι είχαμε την χαρά να συντελέσουμε στην οικοδόμηση αυτού του έργου το παρουσιάζουμε σήμερα. Είναι ένα σύνολο σχεδόν 2.200 σελίδων, χωρισμένες σε τέσσαρες τόμους.
Ο πρώτος τόμος αφορά στην αρχαιότητα, τους ελληνι-στικούς, τους ρωμαϊκούς και τους βυζαντινούς χρό-νους. Συγγραφείς του είναι οι κ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Ευτέρπη Μαρκή, έφοροι της Αρχαιολογικής Υπηρε-σίας. Η διαπραγμάτευση του θέματός τους θεμελιώνε-ται σε ποικίλες γραπτές πηγές και σε ανασκαφικά δεδο-μένα. Η μελέτη της επιχειρηματικότητος δεν περιορίζε-ται μόνο στον εντοπισμό της στην Θεσσαλονίκη. Κατα-γράφονται και εξετάζονται ακόμη οι εμπορικές της σχέ-σεις με άλλες περιοχές, όπως αυτές οι σχέσεις αναδει-κνύονται από τα αψευδή αρχαιολογικά τεκμήρια. Περαι-τέρω, το έργο, τόσο εδώ όσο και στους άλλους τόμους, δεν περιορίζεται στην εν στενή εννοία επιχειρηματικότη-τα. Τα ευρήματα της έρευνας συνδέονται με τις επιπτώ-σεις της οικονομικής δραστηριότητος στην τοπογραφία και την δημογραφία της πόλης. Έτσι ανάγλυφα αναδει-κνύεται στον τόμο αυτό η μόνιμη αστική δομή της Θεσ-σαλονίκης από το 315 π.Χ. το ενωρίτερο έως το 1430, ε-πί ένα διάστημα δηλαδή 1.800 σχεδόν ετών.
Ο δεύτερος τόμος, καθώς προσεγγίζει τις 900 σελίδες, διακρίνεται σε δύο ημιτόμους. Αφορά στην οθωμανική πε-ρίοδο, από το 1430 έως τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, το 1900. Στην συγγραφή αυτής της περιόδου συνεργάστηκαν ο γνωστός έγκριτος και πολυγραφότατος ιστορικός της Θεσσαλονίκης κ. Ευάγγελος Χεκίμογλου, η τουρκολόγος κ. Κίρκη Γεωργιάδου-Τσιμίνο και η ιστορικός της τέχνης κ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου. Ο συντονισμός της μελέτης ανήκει στον κ. Ευάγγελο Χεκίμο-γλου. Όπως στον πρώτο τόμο, έτσι και εδώ κατεβλήθη ιδιαίτερη προσπάθεια να κρατηθεί εναργής η οπτική γω-νία εξετάσεως της επιχειρηματικότητος. Όχι σαν ένας αφηρημένος συντελεστής της οικονομικής ζωής, αλλά ως αφήγηση προσωπικής ιστορίας, βαθιά διείσδυση στην νο-οτροπία, την καθημερινότητα και τα οράματα του θεσσα-λονικέα επιχειρηματία, αδιάφορα από το αν αυτός ήταν ο ταπεινός μικροεπιτηδευματίας ή ο ξακουστός μεγαλέμπο-ρος. Με αυτόν τον ερευνητικό προσανατολισμό καταγρά-φηκαν στοιχεία για εκατοντάδες επιχειρηματίες, ανεξάρ-τητα βέβαια από την εθνικότητα, την θρησκεία ή την γλώσσα. Η οθωμανική Θεσσαλονίκη ήταν κοσμοπολίτικο κέντρο, σταυροδρόμι και εστία του ανατολικού και του δυ-τικού εμπορίου, και αυτό αποτυπώθηκε απτά, μαζί με τον κοινωνικό ρόλο των επιχειρηματιών. Ιδίως κατά τον 19ο αιώνα, όταν φιλογενείς επιχειρηματίες ίδρυσαν εκπαιδευ-τήρια, ορφανοτροφεία, γηροκομεία και άλλα καταστήμα-τα κοινωνικής ευποιίας, μερικά από τα οποία διατηρούνται και λειτουργούν μέχρι σήμερα. Στον πρώτο ημίτομο του δεύτερου τόμου παρατίθενται σε μετάφραση πολλές οθωμανικές πηγές, ενώ ο δεύτερος συνιστά χρησιμότατο έργο για το κτηματολόγιο της πόλης μας κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα.
Στην Ευφροσύνη Ρούπα και τον Ευάγγελο Χεκίμογλου οφείλουμε τον τρίτο τόμο, που ερευνά τις μεγάλες επι-χειρήσεις και τις επιχειρηματικές οικογένειες από το 1900 έως το 1940. Εδώ περιλαμβάνονται: 1. Η μελέτη έτης επιχειρηματικής ζωής και 2. Αναλυτικά λήμματα για επιχειρήσεις και οικογένειες της περιόδου αυτής, ιδιαίτερα δύσκολης για την Θεσσαλονίκη, διότι εκτός των πολεμικών περιπετειών η πόλη μας γνώρισε και, χωρίς υπερβολή, ανατρεπτικές δημογραφικές αλλα-γές, όπως το Ολοκαύτωμα των φιλοπρόοδων εβραίων συμπολιτών μας, η απουσία των οποίων είναι μονίμως αισθητή. Η παρουσία του κ. Διοικητή της Εθνικής Τρα-πέζης με ωθεί να επισημάνω την πολύτιμη συμβολή της στην ομαλή συνέχιση της επιχειρηματικότητος στην πόλη μας, όταν ανώτατο στέλεχος της Τράπεζας, ο Δημήτριος Μάξιμος, επέμενε να ιδρυθεί εδώ υποκα-τάστημά της αμέσως μετά την απελευθέρωση το 1912, την διεύθυνση του οποίου ανέλαβε ο ίδιος, ενώ 35 χρό-νια αργότερα θα ανελάμβανε την προεδρία της κυβερ-νήσεως σε εποχή ιδιαίτερα κρίσιμη για το έθνος.
Ο τέταρτος τόμος είναι το λεξικό των επιχειρηματιών της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης. Καταγράφονται 5.000 επιχειρήσεις, που δραστηριοποιήθηκαν μεταξύ των ετών 1918 και 1940. Βάση καταρτίσεως των σχετικών λημμά-των ήταν τα αρχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επι-μελητηρίου, καθώς και Εμπορικοί Οδηγοί και κτηματολό-για. Ο τόμος αυτός συνιστά προσωπογραφική και οικο-γενειακή καταγραφή και, συγχρόνως, γενική εικόνα της επιχειρηματικής δραστηριότητος σε μία εικοσαετία, στο μέσο της οποίας συνέπεσε η διεθνής οικονομική κρίση. Το όλο έργο κλείνει με λεπτομερή ευρετήρια.
Περαίνων, Κυρίες και Κύριοι, πρέπει να τονίσω την πλούσια εικονογράφηση του έργου και την προσεγμέ-νη, καλαίσθητη και ποιοτικά άψογη έκδοσή του. Έτσι, έχει ο αναγνώστης την χαρά να κρατά στα χέρια του έ-να έργο, στο οποίο υπάρχει πλήρης αρμονία μορφής και περιεχομένου.

Ομιλία κ. Ευάγγελου Χεκίμογλου

Κυρίες και κύριοι,
Η άποψή μου για το έργο που παρουσιάζεται σήμερα περιλήφθηκε στο οπτικό αφήγημα «Η άλλη πλευρά της επιχειρηματικότητας», που παρακολουθήσατε πριν από λίγο. Θα ήθελα, όμως, να προσθέσω ελάχιστες παρατηρήσεις για τον τρόπο που συνδέεται το έργο με την πόλη και την περί αυτής μακροχρόνια συνείδηση, η οποία είναι αδύνατον να αναπτυχθεί χωρίς την ιστο-ρική έρευνα. Έρευνα και όχι «γνώση», διότι η ζωντανή έρευνα ανατρέπει συνεχώς ό,τι κάθε εποχή θεωρεί κά-θε φορά ως «γνώση».
Το 1937 μία εταιρεία της Θεσσαλονίκης εξέδωσε τους μετοχικούς τίτλους της, χρησιμοποιώντας δύο λογότυ-πους: τον συνηθισμένο κερδώο Ερμή αλλά και μία ανα-πάρασταση του Λευκού Πύργου.
Είναι ενδιαφέρον ότι επέλεξε όχι μία σύγχρονή της αναπαράσταση του μνημείου, αλλά λεπτομέρεια μιας οπτικής απεικόνισης ηλικίας 40 περίπου ετών.
Μ' αυτόν τον τρόπο, οι επιχειρηματίες απέρριπταν έμ-μεσα από τον ιδεολογικό χώρο που συγκροτούσε την ταυτότητά τους την πρόσφατη ιστορία της μετατρο-πής της περιοχής από βιομηχανικό-αποθηκευτικό χώ-

ρο σε χώρο επιχειρήσεων αναψυχής, με πυρήνα το θέατρο και εστιατόριο του Λευκού Πύργου, ο οποίος υπήρξε επίκεντρο της κοινωνικής ζωής της Θεσσαλονίκης στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

Επέλεξαν ως έμβλημά τους τις παλαιότερες βιομηχανικές, λιμενικές και αποθηκευτικές χρήσεις, από την εποχή που οι φυσικές κολπώσεις της περιοχής επέτρεπαν τον ελλιμενισμό μικρών σκαφών, όταν το εμπόριο ξυλείας είχε εκεί τις αποθήκες του και οι μεταξουργοί καλλιεργούσαν συκάμινα, διότι τα φύλλα τους ήταν τροφή για τους μεταξοσκώληκες. Έτσι, η περιοχή πήρε το όνομα Συκαμινιές και στην καθομιλουμένη Σκαμνιές. Όνομα που χάθηκε.

Σ' αυτές τις μαγικές εικόνες της αστικής τοπογραφίας κρύβεται η χαμένη συνείδηση της πόλης. Για το φωτογράφο της δεκαετίας του 1950, η περιοχή του Λευκού Πύργου σήμαινε νέους ευρείς δρόμους και παραλίες κι ανάμεσα στα νέα αυτά στοιχεία ο θύλακας των παλαιών εγκαταστάσεων αναψυχής, στις οποίες έχει προστεθεί και το αρχικό Βασιλικό Θέατρο. Για τον σκιτσογράφο της ίδιας εποχής, τα παλιά φουγάρα του εργοστασίου είχαν ακόμη υπόσταση και χωρούσαν στην εικόνα. Όχι, όμως, και για την ίδια την αστική ανάπτυξη που αντικατέστησε το εργοστάσιο πρώτα με χώρο στάθμευσης και ύστερα με λυόμενο σχολείο.

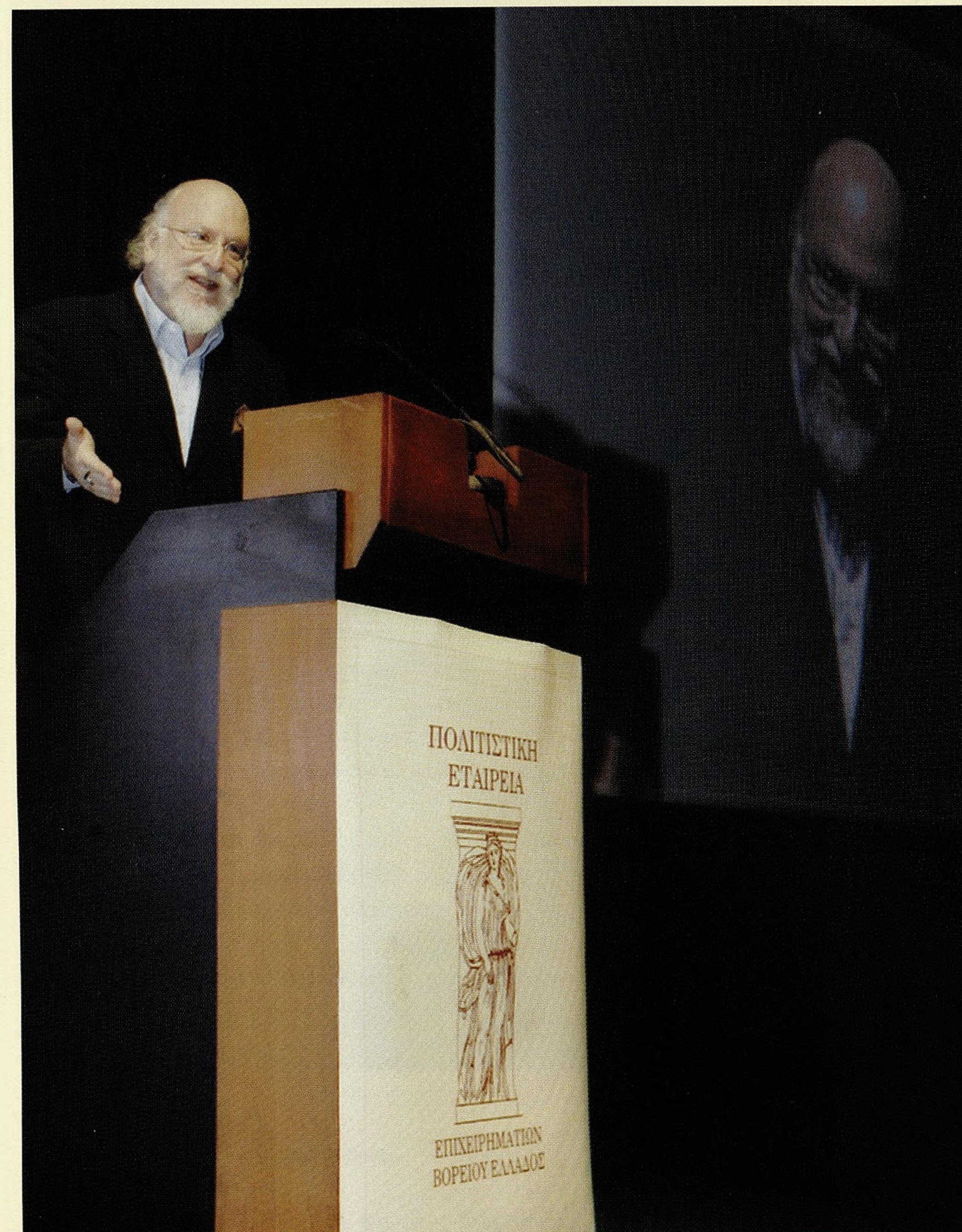
Σ' αυτήν τη διαδρομή χάθηκε ο ακόμη παλαιότερος χαρακτήρας του πύργου, ενός από τους πολλούς της περιτείχιστης πόλης, η κύρια αποστολή του οποίου δεν ήταν η περιφρούρηση από τους εξωτερικούς κινδύνους, από επιδρομείς που σπάνια εμφανίσθηκαν στο Θερμαϊκό, αλλά η επιβολή της εσωτερικής τάξης και η άσκηση του ελέγχου στο μεγάλο κέντρο παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών, που απλωνόταν στους χώρους που καταλάμβαναν άλλοτε τα ανάκτορα του Γαλερίου. Εκεί υπήρχε ο κίνδυνος της κοινωνικής αναταραχής, εκεί διακυβευόταν το κοινωνικό πλεόνασμα. Εκτός από μερικά φερμάνια και αμφιλεγόμενες ιεροδικαστικές πράξεις, ελάχιστες είναι οι μαρτυρίες για το χώρο αυτόν, που λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθος της Θεσσαλονίκης και τη συμμετοχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην παγκόσμια παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών μέχρι τον δέκατο έβδομο αιώνα, πρέπει να υπήρξε από τα σημαντικότερα παραγωγικά σημεία της τότε Ευρώπης.

Η ιστοριογραφία δεν είναι ουδέτερη. Ο δικός μας στόχος ήταν να δείξουμε ότι πίσω από τη νοσταλγία ή την απορία που προκαλούν οι παλαιές εικόνες κρύβονται μορφές επιχειρηματικότητας, συνειδητές ανθρώπινες δράσεις που κράτησαν την πόλη ζωντανή. Η παλαιά παραλία ήταν κάποτε κι εκείνη χώρος βιομηχανικός και αποθηκευτικός. Το παραλιακό εργοστάσιο υπήρξε από τα μεγαλύτερα της εποχής του, με συναλλαγές σε πολλές χώρες.

Ακόμη και οι νοσταλγικές εικόνες των παιδικών μας χρόνων κρύβουν μορφές επιχειρηματικής δράσης. Στον χώρο του άξονα της Αριστοτέλους κυλούσε άλλοτε ένα ποτάμι, που μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα έδινε ενέργεια σε γύρω νερόμυλους. Έτσι τρεφόταν η Θεσσαλονίκη. Αυτό το παλαιό χαρακτικό δεν είναι απαλλαγμένο από φανταστικά ή αχρονικά στοιχεία, δείχνει όμως την έντονη αίσθηση ευημερίας που προκαλούσε η πόλη στον επισκέπτη.

Οι πόλεις αλλάζουν έτσι και αλλιώς. Αλλάζουν, όμως, καλύτερα όταν γνωρίζουμε το δρόμο που διανύσαμε και όταν εκτιμούμε τις συνειδητές, επιχειρηματικές μορφές του.

Ομιλία κ. Διονύση Σαββόπουλου

Το πεντάτομο εκδοτικό σας κατόρθωμα, αγαπητοί φίλοι πάνω στην Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη με ευχαρίστησε πάρα πολύ, όχι μόνο για την αισθητική, όχι μόνο για τον ολοφάνερο κόπο, όχι μόνο για την αξία των κειμένων ως κειμένων, πάνω απ' όλα με ευχαρίστησε γι' αυτούς τους καταλόγους στοιχείων τόσο αντικειμενικών όσο και μαγικών για μένα ταυτόχρονα.

Τώρα θα με ρωτούσε ίσως κάποιος ανέξοδα προοδευτικός, πως να τον πω, δηλαδή *τι μαγεία, τι γοητεία μπο-*

ρεί να έχει για ένα καλλιτέχνη κατάλογος ονομασιών διαφόρων μαχαλάδων της Θεσσαλονίκης το 1530; Κατάλογος διαφόρων επιχειρήσεων και ποιας εθνικότητος ήταν αυτές οι επιχειρήσεις και ποία η δραστηριότις η επιχειρηματική επί Ιουστινιανού και τι το ανάλογο εις τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο;

Μεγάλη μαγεία, αγαπητοί φίλοι.

Και στηρίζομαι στην επάρκεια σας για να με καταλάβετε. Είμαι βέβαιος για αυτό. Μεγάλη μαγεία για δύο λόγους, ο πρώτος είναι βιωματικός και τον παραθέτω αμέσως.

Υπήρξα και εγώ μικρό παιδί, όπως όλοι σας σε αυτή την πόλη, και πολύ μ' εντυπωσίαζε το γεγονός ότι γειτονιές ολόκληρες, περιοχές της πόλεως, τόποι συναντήσεως των Θεσσαλονικέων έπαιρναν την ονομασία τους από διάφορες φίρμες επιχειρηματικές, όπως και στάσεις λεωφορείων από μαγαζιά, από εργοστάσια, και άκουγες παραδείγματος χάριν, *στάσις Αλλατίνη ή μένω εκεί πίσω από το «ΥΦΑΝΕΤ» ή θα συναντηθούμε στον Τερκενλή ή μπροστά στο Εμπορικό Επιμελητήριο και η γραμμή λεωφορείων για το Μπαχτσέ Τσιφλίκι έχει την αφετηρία της πού; Στο εργοστάσιο της σοκολάτας του Φλόκα και αυτός ο ρολογάς που ψάχνεις είναι ακριβώς δίπλα στους νεωτερισμούς «η Μέλισσα»* στους οποίους a propo δούλευε και ως λογιστής ο μακαρίτης ο πατέρας μου.

Διαβάζεις τώρα στην έκδοση σας καταλόγους άλλων επιχειρήσεων παλαιοτέρων, μαγαζιά εργοστάσια και λες *για κοίτα και οι παππούδες μας και οι παππούδες των παππούδων μας κυκλοφορούσαν και συναντιόντουσαν σε αυτή την πόλη κάτω από τις ονομασίες διαφόρων εργαστηρίων καταστημάτων εργοταξίων, βιοτεχνιών κ.λ.π.*

Μα έτσι όλα γίνονται ένα, όλα γίνονται εορταστικά, όλα γίνονται δημιουργικά, διότι και αυτός είναι ο δεύτερος λόγος να συγκινείται κανείς, λόγος πιο αντικειμενικός, τώρα αυτή η ιστορία της αδιάσπαστης συνέχειας της επιχερηματικότητος στη Θεσσαλονίκη είναι αυτή ταύτη η αδιάσπαστη συνέχεια της ιστορίας της πόλης μας.

Το 1985 γιόρταζε η Θεσσαλονίκη τα 2.300 χρόνια από την ίδρυση της. Ε! είχα πεί τότε *είμαστε δηλαδή οι Θεσσαλονικείς 23 αιώνες στη μόδα.* Ακούστηκε τότε λιγάκι παράδοξο αυτό και όμως να, έρχεται η έκδοση αυτή για να αποδείξει πως δεν ήταν και τόσο παράδοξο.

Θέλω να πω, η Αθήνα δεν θα μπορούσε να είχε τέτοιο βιβλίο ή τουλάχιστον δεν θα μπορούσε να είχε με τέτοια μορφή το βιβλίο, διότι, όπως όλοι γνωρίζουμε, η Αθήνα ξαφνικά βρέθηκε να είναι δηλαδή, μια ύπαιθρος σπαρμένη αρχαία ερείπια ανάμεσα στα οποία, δηλαδή, αιγοπρόβατα καθοδηγούμενα από διαφόρους βοσκούς ως συνήθως, διότι αυτό ήταν η Αθήνα το 1600 ή το 1820, βοσκοί δίπλα σε αρχαίες κολώνες. Ενώ η Θεσσαλονίκη 2.300 χρόνια και, δεν έπαψε στιγμή να είναι πόλη.

Αυτό έρχεται να δείξει με τον τρόπο της η έκδοση αυτή. Είμαστε οι κάτοικοί της εκπαιδευμένοι θαρρείς με ένα τρόπο, ας μου επιτραπεί η έκφραση Ιταλικής μνήμης, εκπαιδευμένοι στο να αντιμετωπίζουμε τα πολύπλοκα προβλήματα του εκάστοτε μοντέλου βίου. Είναι κάτι τι το οποίο με συγκινεί και σας συγκινεί, πιστεύω, αυτό το πράγμα. Είμαστε πάνω από 23 αιώνες στη μόδα, όπως έλεγα και παλαιότερα, προβλήματα υπάρχουν πολλά. Ποτέ δεν έλειψαν.

Διαβάζω στις ειδήσεις, ακούω και πληροφορούμαι, παγκοσμιοποίηση, επιχειρήσεις που μετακομίζουν ολόκληρες σε γειτονικές χώρες όπου είναι πιο φθηνά τα εργατικά χέρια, σκληρός ανταγωνισμός, δεν ξέρω, δεν μπορεί, 23 αιώνες στη μόδα, τουλάχιστον άλλους τόσους εδώ θα είμαστε και θα πασχίζουμε, γιατί γίνονται όλα ένα, για να γίνονται όλα εορταστικά, για να γίνονται όλα δημιουργικά.

Τελειώνοντας το σύντομο χαιρετισμό μου και αφού ευχαριστήσω για την φιλοξενία δύο ευχές, η μία για τους επιχειρηματίες, *καλές δουλειές και πάντα τέτοια*, η άλλη σε όλους εμάς *να είμαστε καλά και να ανταμώνουμε και εμείς και τα παιδιά μας και τα παιδιά των παιδιών μας μπροστά στις βιτρίνες των έργων σας και μπροστά στην κοινωνική ευποΐα τις επιχειρηματικότητός σας.*

Καλές γιορτές. Καλά Χριστούγεννα.

Ομιλία κ. Νίκου Ι. Μέρτζου

Υψηλοί προσκεκλημένοι,
Επίτιμες Κυρίες και Αξιότιμοι Κύριοι,
Καρντάσια Θεσσαλονικείς,

Όσοι, πολλοί, διακονήσαμε και δια βίου διακονούμε ακόμη τη Θεσσαλονίκη μας νιώθουμε σήμερα υπερήφανοι και αισιόδοξοι.

Υπερήφανοι επειδή η τετράτομη «Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη» είναι ένα πράγματι βαρύτιμο επιστημονικό, όσο και συνάμα συναρπαστικό, έργο σπανίας σοβαρότητας που απεικονίζει αυθεντικά την αυτοφυή δημιουργική ισχύ της αγαπημένης πόλης μας επί χίλια επτακόσια χρόνια. Κάθε σχεδόν γραμμή του είναι καθαρό απόσταγμα συστηματικού επιστημονικού μόχθου, αμάχητο οχυρό πρωτογενούς τεκμηριώσεως και βίγλα ευρύτατων οριζόντων σε μέγα βάθος και σε ουσιαστική ενότητα χρόνου.

Αισιόδοξοι επειδή, παρά τα επιφαινόμενα, γηγενείς Θεσσαλονικείς επιχειρηματίες και επιστήμονες, αγαπούν, αγρυπνούν και συνεργούν, θαυμαστά πραγματικά και αποτελεσματικά, σε επιτεύγματα ιστορικά και σε στόχους υψηλών προοπτικών. Συναρμολογούν, ζωοδοτούν και ισορροπούν σοφά τα δύο απ' αιώνων αυτό-

χθονα άνθη της Θεσσαλονίκης μας: την επιχειρηματικότητα και τον πολιτισμό.
Στους εξέχοντες επιστήμονες εργάτες αυτού του κολοσσιαίου έργου και στα αφιερωμένα μέλη της Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος αρμόζει ο δημόσιος έπαινος, λοιπόν.
Αγαπητοί αδελφοί, οι ταπεινοί Σαλονικιοί σάς ευγνωμονούμε. Σας αγαπούμε. Και προ παντός σας νοσταλγούμε. Νοσταλγούμε τους μακρούς εκείνους γονιμοποιούς καιρούς που οι τόσο προσαρμοστικοί όσο και στοχαστικοί πραματευτάδες προπάτορές μας διήνυσαν τολμηροί τις αυτοκρατορικές βασιλικές οδούς φορτωμένοι την πραμάτεια τους και τα κοινά οράματά μας, συνήλλασαν και συνείχαν τους συνοίκους βαλκανικούς οργανικούς θεσμούς, άνοιγαν διαρκώς καινούργιους δρόμους, διακινούσαν αγαθά και διακονούσαν σε κάθε τόπο τα κοινά, εκόμιζαν και διαμοίραζαν καινούργιες ιδέες, βιβλία και παιδεία, πολιτισμό και φως. Κοντολογίς πραγμάτωναν το κοσμοείδωλο της πατρώας οικουμένης: κοινή οικονομία και παιδεία, αμφίδρομα επωφελής συνεργασία και ισοτιμία με ειρήνη και καταλλαγή, με σεβασμό και ανοχή σε μία δημιουργική αλληλοπεριχώρηση.
Εκείνοι οι καιροί δεν είναι δα και τόσο μακρινοί. Οι παππούδες μας, μόλις είναι. Έστω, οι προπάπποι των νέων. Τώρα ήλθαν φοβικοί καιροί που μοιάζουν χαλεποί, καθώς εξαπολύθηκαν τυφλοί εθνικισμοί και προ πάντων χρησιμοποιούνται από τρίτους οι τυφλοί εθνικισμοί. Έτσι, όμως, συμβαίνει ανέκαθεν στο γύρισμα των καιρών. Στην πραγματικότητα, τα ίδια ακριβώς στρατηγικά στοιχεία των παλαιών καιρών επικρατούν, υπό άλλους όρους απλώς.
Οι πραματευτάδες, υπό την πλήρη έννοια του όρου, εδρεύουν σήμερα στην Πολιτιστική. Είναι οι πιο χαρακτηριστικοί αφιερωματικοί εκπρόσωποι της τωρινής ζωντανής επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη μας.
Καλώς ήλθατε, λοιπόν, στη προγονική σας γη και στην ιστορική σας αποστολή, αδελφοί μας. Δεν σας νοσταλγούμε πια. Ωστόσο, έχετε απόλυτη επίγνωση ότι όλοι μας χρωστούμε. Οφείλουμε, συνεπώς, να συνεργούμε όλοι εφ' εξής. Γιατί ποτέ, με τίποτε, δεν εξοφλούμε το κοινό χρέος όσο ζούμε.
Από τη θαμπή ανάμνηση των Θεσσαλονικέων Ζηλωτών, οι επιχειρηματίες αποτελούν ανέκαθεν το στημόνι σ' αυτή την περιμάχητη πόλη. Σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Διότι εξ ιδιοσυστασίας γρηγορούν. Μοχθούν και δημιουργούν, συνθέτουν και ισορροπούν. Ονειροπολούν, πρωτοπορούν και οδηγούν. Είναι προσαρμοστικοί κι απ' τη ζωή στοχαστικοί. Μικροκαρδία, στενοχώρια και ακαρπία διαδέχεται την ευρυχωρία και την ευκαρπία, όταν επί τα ίδια μόνον αποχωρούν.
Τώρα που ξαναγυρίσατε, λοιπόν, μας χρωστάτε όσα αφήσατε και ιδίως όσα άλλοι, παρ' ότι αρμόδιοι, άφησαν στα έρμα και στα παχιά τους λόγια. Μας χρωστάτε, μαζί με άλλα, έναν χάρτη του μέλλοντος, ανάλογο σε εγκυρότητα και σε βάθος με τον παρουσιαζόμενο σήμερα. Ένα χάρτη που θα αποτυπώνει και θα τεκμηριώνει τη Θεσσαλονίκη και την γεωπολιτική βαλκανική ενδοχώρα της που αυθεντικά, διόλου εξωραϊστικά, θα απογράφονται υποδομές και προοπτικές, ανθρωπογραφία και κοινωνία, θεσμοί και ανοχή ή μη, αντοχή και απαντοχή, δυνάμεις και αδυναμίες, έτσι, ώστε να συγκροτηθεί ένας κατά δύναμιν ασφαλής οδηγός του παρόντος και του αμέσου μέλλοντος. Οι καιροί ου μαινετοί, αδελφοί. Κι όσοι πιστοί, προσέλθετε.
Η Θεσσαλονίκη παραμένει, προς το παρόν, η κεντρική γεωστρατηγική πύλη των Βαλκανίων. Το ζήτημα είναι πώς, από ποιους και με ποιον σκοπό χρησιμοποιείται. Διότι τέτοιες κεντρικές πόλεις ανήκουν στην Ιστορία, όπου όσες δυνάμεις δρουν και αντιδρούν, αδιαφορούν για έννοιες όπως ιδιοκτησία και, ακόμη, κυριαρχία.
Ο χάρτης αυτός δεν μπορεί ούτε συμφέρει να είναι απλώς διεκδικητικός. Αρκεί να είναι πραγματικός και όχι επιθυμητός. Άλλωστε, ως έχουμε διδαχθεί, οι διεκδικήσεις ψηλοκρεμαστές ευτελίζονται και μας ευτελίζουν.
Οι διεκδικήσεις δεν προβάλλονται: επιβάλλονται.
Η πραγματικότητα σήμερα είναι ορατή και, ευτυχώς, ακόμη διαζευκτική. Εφ' όσον η Θεσσαλονίκη δεν ξαναγίνει πόλη παραγωγής και εξαγωγής οικονομικών, πολιτισμικών και πολιτικών αγαθών, θα γίνει πόλη υποδοχής Βαλκανίων μεταναστών και πελατών πολυεθνικών αγορών, εφαλτήριο κοσμοκρατορικών σχεδιασμών και ορμητήριο-κλειδί ξένων γεωστρατηγικών ενεργειών. Οφείλει, επομένως, να διαλέξει αντί να αφήνει να την διαλέξουν άλλοι. Η ακμή και η παρακμή βρίσκονται, σε ίση απόσταση, προ των πυλών της. Ποια από τις δύο θα εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, εξαρτάται από την ίδια τη Θεσσαλονίκη.
Προς το παρόν, σήμερα αλλά όχι αύριον, υφίστανται ακόμη, ασύνδετες και πάντως οριακές, οι αντικειμενικές συνθήκες που επιτρέπουν στη Θεσσαλονίκη να αποκτήσει πλήρη συνείδηση της καταστάσεώς της, να ανακτήσει την αυτοδυναμία της και να απαντήσει στην νέα πρόκληση της Ιστορίας της. Η πύλη παραμένει κλειστή. Αλλά «τω κρούοντι ανοιγήσεται».

Ομιλία του κ. Νίκου Ευθυμιάδη

Κυρίες και Κύριοι,
Το έργο που σας παρουσιάσαμε σήμερα, βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα ότι ο λόγος που η Θεσσαλονίκη έχει την μοναδικότητα, ίσως και σε διεθνές επίπεδο, να διατηρεί συνεχή ιστορία 23 αιώνων και δεν έπαψε ποτέ να είναι μία μεγάλη πόλη, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων που είχε η Θεσσαλονίκη από την επιχειρηματική της κοινότητα, στη διαρκή μετεξέλιξη των επιχειρήσεων της και την αντίστοιχη προσαρμογή της κοινωνίας της πόλης

στα νέα κάθε φορά δεδομένα.
Μέσα από την παράθεση χιλιάδων περιπτώσεων επιχειρηματιών, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη από την αρχαιότητα μέχρι και τον μεσοπόλεμο, η επιχειρηματικότητα του βαλκανικού χώρου παύει πλέον να είναι μία αόριστη οικονομική λειτουργία και αποκτά ανθρώπινη υπόσταση αναδεικνύοντας το ιστορικό πρόσωπο του ίδιου του επιχειρηματία. Τα άφθονα παραδείγματα που περιλαμβάνονται στο έργο φέρνουν στο φως ιστορικές μορφές επιχειρηματικότητας που δεν μπορούμε να κατανοήσουμε εύκολα σήμερα. Δεν ήταν μόνον οι επιχειρηματίες, με την κλασική έννοια, που ασκούσαν επιχειρηματικές λειτουργίες. Κρατικοί αξιωματούχοι, αλλά και μοναστήρια, βακούφια και άλλα ιδρύματα ή ομάδες (όπως τα χαρέμια) ασκούσαν σοβαρές εμπορικές, πιστωτικές και μισθωτικές πράξεις.

Ωστόσο, στη μεγάλη κλίμακα, η ανθρώπινη υπόσταση των επιχειρηματικών λειτουργιών ταυτίζεται με το ιστορικό πρόσωπο του μεμονωμένου επιχειρηματία και των οικογενειακών του διακλαδώσεων. Αυτό το ιστορικό πρόσωπο του επιχειρηματία δεν είναι μονοσήμαντο. Δεν περιορίζεται στις εμπορικές και μεταποιητικές δραστηριότητες.

Οι επιφανέστεροι επιχειρηματίες της πόλης στην περίοδο της Τουρκοκρατίας ήταν ηγέτες των θρησκευτικών κοινοτήτων ή επικεφαλής των συντεχνιών. Ασχολήθηκαν με την ανακαίνιση θρησκευτικών κτισμάτων, τη λειτουργία των σχολείων και την κοινωνική μέριμνα κάθε μορφής.

Επιχειρηματίες ήταν και οι δωρητές πολλών σχολικών ακινήτων που και σήμερα στα οικόπεδά τους υψώνονται δημόσια κτίρια. Παπάφειο Ορφανοτροφείο, Θεαγένειο Νοσοκομείο, Χαρίσειο Γηροκομείο, η Στοά Αγ. Μηνά, δύο γυμνάσια των οικογενειών Καρανικόλα και Φραγκίνη είναι μερικές μόνο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Συνδέεται, έτσι, η επιχειρηματικότητα με την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική της πόλης, όπως και με την εκπαίδευση των Θεσσαλονικέων. Τέλος, σε ό,τι αφορά τους έλληνες επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης, υπήρξαν οι πρωτοπόροι στις εθνικές αφυπνίσεις. Με άλλα λόγια, η «Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη» συνδέεται στενά με πολλές άλλες πτυχές της ιστορίας του μακεδονικού χώρου.

Προφανώς η κύρια συμβολή της επιχειρηματικής κοινότητας στην Θεσσαλονίκη ήταν οι ίδιες οι επιχειρήσεις. Ήδη δύο μόλις χρόνια μετά την Άλωση, οι πηγές μαρτυρούν την ανάκαμψη της παραγωγής και του εμπορίου. Οι θεσσαλονικείς επιχειρηματίες θα αναδείξουν ευρύτατα εμπορικά δίκτυα που θα καλύψουν το χώρο της Ανατολής και της Μεσευρώπης. Θα αναδείξουν μεγάλες μεταποιητικές δραστηριότητες στη γούνα, την κλωστοϋφαντουργία και το δέρμα, με ακτίνα δράσης ολόκληρη την Νοτιοανατολική Ευρώπη. Θα αναδείξουν σημαντικούς τραπεζίτες με εμβέλεια από τη Συρία και την Αίγυπτο μέχρι το Λονδίνο.

Στη μακρά ιστορία της Θεσσαλονίκης υπήρξαν περίοδοι που -εξαιτίας πολεμικών κυρίως γεγονότων αλλά και επιδημιών- ο πληθυσμός περιορίσθηκε σε ελάχιστες χιλιάδες και η ύπαρξη της πόλης -τουλάχιστον με τη μορφή του μεγάλου αστικού κέντρου- κινδύνευσε σοβαρά. Ο λόγος για τον οποίον η εξάλειψη της πόλης αποφεύχθηκε είναι οι ίδιοι οι επιχειρηματίες, που αξιοποίησαν τις φυσικές γεωγραφικές και ιστορικές προϋποθέσεις της πόλης, για να δημιουργήσουν πλούτο και ανάπτυξη, η οποία με τη σειρά της προσέλκυσε νέους πληθυσμούς από την ενδοχώρα.

Κυρίες και Κύριοι,

συχνά αναρωτιόμαστε αν το σύγχρονο πρόσωπο του επιχειρηματία διαφέρει από το ιστορικό του πρόσωπο και σε ποιον βαθμό. Όσο και αν θέλουν μερικοί να το ξεχνάνε, η αλήθεια είναι ότι στον νεοελληνικό χώρο ο επιχειρηματίας έχει συνδεθεί με την παράδοση του ευεργετισμού, της χορηγίας και της ανάληψης των κοινωνικών ευθυνών του. Αυτό δε σημαίνει ότι κάθε επιχειρηματίας ασκεί τέτοιου είδους δραστηριότητες. Σημαίνει όμως ότι πολλές, ολοένα και περισσότερες, επιχειρήσεις αντιλαμβάνονται την κοινωνική τους ευθύνη και το αποδεικνύουν έμπρακτα.

Η χορηγία αποτέλεσε ένα σταθμό στη χώρα μας από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα. Αλλά αυτό που πραγματοποιούμε εμείς στην Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών δεν έχει σχέση με τη χορηγία. Αυτή βασίζεται σε κάποια μορφή ανταποδοτικότητας.

Η δράση της Πολιτιστικής Εταιρείας δεν βασίζεται στην ανταποδοτικότητα. Επίσης, δεν έχει σχέση με τη δωρεά. Η πρωτοβουλία της Πολιτιστικής Εταιρείας δεν είναι δράση απόντων δωρητών, αλλά προσώπων που συμμετέχουν ενεργά στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Η Εταιρεία μας σχεδιάζει και εκτελεί, η ίδια, προγράμματα που βελτιώνουν την πολιτισμική ζωή της περιοχής μας, γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι τα περισσότερα από αυτά δεν θα ήταν βιώσιμα με ιδιωτικά οικονομικά κριτήρια.

Αυτός είναι και ο λόγος που τα αναλαμβάνουμε. Αν κάποιο πρόγραμμα μπορεί να επιβιώσει και να εξελιχθεί μέσα από το μηχανισμό της αγοράς, η Εταιρεία μας δεν έχει λόγο παρέμβασης. Βέβαια, ως επιχειρηματίες δεν μεταφέρουμε μόνον υλικά μέσα, αλλά και οργανωτική τεχνογνωσία, η οποία επιτρέπει αποτελέσματα καλύτερα από εκείνα που θα απέφεραν μόνον τα υλικά μέσα. Στο πρόγραμμα της «Ιστορίας της Επιχειρηματικότητας» συνέβαλαν, πλην των συγγραφέων, τριάντα ακόμη πρόσωπα, γεγονός που από μόνο του δείχνει πόσο αναγκαία ήταν η ορθή οργάνωση. Το ίδιο ισχύει και για την έκδοση και κυκλοφορία του επιστημονικού περιοδικού «Θεσσαλονικέων Πόλις», με το οποίο σχεδόν ταυτίσθηκε η Εταιρεία μας. Είμαι βέβαιος ότι οι περισσότεροι από εσάς είστε ήδη συνδρομητές αυτής της ποιοτικής έκδοσης που συγκεντρώνει εξαιρετικά σχόλια και αποτελεί σημαντική προσφορά στην Πόλη.

Η Πολιτιστική Εταιρεία είναι συλλογική προσπάθεια, όχι απλώς διότι φέρει τον νομικό τύπο της αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρείας, αλλά επειδή πράγματι συνδυάζει τις αντιλήψεις, τη βούληση και τη διάθεση για προσφορά είκοσι πέντε επιχειρήσεων. Προερχόμενοι από διαφορετικούς κλάδους και με διαφορετικές επιχειρηματικές εμπειρίες ο καθένας, έχουμε έναν κοινό άξονα -τη Θεσσαλονίκη- και μια κοινή πίστη: ότι μπορούμε να συμβάλουμε στη βελτίωση της ποιότητας της πόλης.

Η άλλη μορφή της συλλογικότητας είναι η όσμωσή μας με την επιστημονική ομάδα που -ετερογενής και αυτή στη σύνθεσή της- ασχολείται με τα τρία βασικά μελήματα της Εταιρείας:

α) την έρευνα γύρω από το παρελθόν αλλά και το μέλλον της Θεσσαλονίκης, μέσα από την έκδοση του περιοδικού «Θεσσαλονικέων Πόλις»,

β) την έρευνα πάνω στις επιδράσεις που άσκησε ο Ελληνισμός σε άλλους πολιτισμούς, μέσα από την δραστηριότητα του Κέντρου Μελετών «Κύριλλος και Μεθόδιος» και, τέλος,

γ) την έρευνα για την πόλη και το επιχειρηματικό της περιβάλλον, ένα πρώτο δείγμα της οποίας είναι και το σημερινό έργο που σας παρουσιάζουμε.

Κυρίες και Κύριοι, κεντρικό όραμα της Εταιρείας μας είναι να συμβάλλει στο εγχείρημα της δημιουργίας κατάλληλου περιβάλλοντος που θα επιτρέψει την αποκατάσταση και ενδυνάμωση της θεσμικής και ατομικής επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη και την Βόρεια Ελλάδα. Αυτό το όραμα θέλουμε να εκφράσουμε δημόσια σ' αυτή την σημερινή εκδήλωση.

Στόχος μας είναι η ιστορική αναγνώριση και προβολή του ρόλου και της συνεισφοράς των επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης, αλλά και η αφύπνιση της αυτογνωσίας και αυτοπεποίθησης όλων μας, με ορίζοντα την οικονομική και κοινωνική μας προοπτική.

Η εικόνα του επιχειρηματικού θεσμού στην Ελλάδα τα τελευταία 50 χρόνια έχει, δυστυχώς, αμαυρωθεί από πολλούς λόγους, τους οποίους δεν είναι η ώρα να απαριθμήσουμε ή να αναλύσουμε.

Την ίδια στιγμή, στο πλαίσιο της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς και γενικότερα της παγκοσμιοποίησης, ο επιχειρηματίας έχει αναδειχθεί ως η κινητήρια δύναμη όχι μόνο των οικονομιών αλλά και της δημιουργίας της βάσης των σύγχρονων διακρατικών σχέσεων.

Δυστυχώς ή ευτυχώς, σήμερα ζούμε στον ανατέλλοντα αστερισμό των αγορών και στον δύοντα αστερισμό των ιδεολογιών.

Στην Ελλάδα για την αποκατάσταση και ενδυνάμωση της επιχειρηματικότητας πρέπει να γίνουν πολλά και κύρια από τους ίδιους τους επιχειρηματίες. Η Πολιτεία ας κάνει το δικό της μερίδιο. Πολιτεία και επιχειρηματίες μαζί πρέπει να συνειδητοποιήσουν άμεσα ότι η επικαιρότητα του θέματος οφείλεται στο ότι σήμερα η προσαρμογή της ελληνικής οικονομίας και επομένως της ελληνικής επιχείρησης, στο στόχο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς, είναι μονόδρομος χωρίς επιστροφή!

Είναι χαρακτηριστικό και παρήγορο για μας σήμερα, το πώς αντέδρασε η οικονομική και κοινωνική ζωή της Θεσσαλονίκης, όταν στα τέλη του 1800 μέχρι τις αρχές του 1900 επιχειρήθηκαν οι τελευταίες μεταρρυθμίσεις πριν την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας:

Οι επενδύσεις στην σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με το Βελιγράδι και την Κωνσταντινούπολη, τα μεγάλα έργα στο Λιμάνι, η χάραξη της παραλιακής οδού και η διάνοιξη των σημερινών οδών Βενιζέλου και Αγίου Δημητρίου, έδωσαν αμέσως νέους, εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης στην οικονομική ζωή της πόλης.

Όπως ήταν φυσικό, τους ίδιους ρυθμούς ακολούθησε η πνευματική κίνηση, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα μέσα της τότε ενημέρωσης (20 εφημερίδες το 1912), αλλά και η καλλιέργεια φιλελεύθερων ιδεών για τις οποίες η πόλη ήταν πάντα γνωστή.

Στην περίοδο ανάμεσα στους δύο πολέμους, η Θεσσαλονίκη ανέλαβε για ακόμη μία φορά τον ιστορικό της ρόλο, ανανεώνοντας και εμπλουτίζοντας το ανθρώπινο δυναμικό της με τους έλληνες πρόσφυγες, οι οποίοι στρώθηκαν αμέσως στην σκληρή δουλειά και έδωσαν στην πόλη νέα δύναμη.

Υπήρξε πράγματι μία περίοδος 30 περίπου χρόνων πριν το 1990 που για διάφορους και γνωστούς, ιδεολο-

γικούς και πολιτικούς λόγους, οι επιχειρηματίες, άνθρωποι εξ ιδιοσυγκρασίας ανοικτοί στον κόσμο, απογοητεύτηκαν και άρχισαν να κλείνονται στα δικά τους αποκλειστικά έργα. Σ' αυτό συντέλεσε η προσπάθεια γενικευμένης σπίλωσης της εικόνας του επιχειρηματία και η διαπόμπευση του υγιούς κέρδους.

Ευτυχώς, οι μεγάλες αλλαγές στο πολιτικό-κοινωνικό σύστημα των βόρειων γειτόνων μας στην δεκαετία του '90, έδωσαν ξανά την ευκαιρία για εξωστρέφεια σε όσους από εμάς κατάφεραν να διατηρήσουν την παραδοσιακή επιχειρηματική τους συνείδηση.

Κυρίες και Κύριοι,

η επιχειρηματικότητα της Θεσσαλονίκης είναι ιστορικά συνδεδεμένη με τις οικονομίες των υπολοίπων βαλκανικών χωρών. Γι' αυτό και είναι τόσο επιτακτική η ανάγκη να ξαναβρεί η πόλη σύντομα τον ρόλο της ως μία πραγματική μητρόπολη της ευρύτερης περιοχής. Μόνον με μία γενναία επένδυση στις υποδομές, στην παιδεία και στην πολιτιστική της ταυτότητα, η Θεσσαλονίκη θα μπορέσει να βοηθήσει πραγματικά και όχι στα λόγια τις γειτονικές μας δημοκρατίες που αναζητούν δρόμους επανόδου στην οικονομία της αγοράς. Κι αυτό, χωρίς απώλεια της δικής τους παράδοσης και χωρίς κατακερματισμό της κοινωνικής τους συνοχής.

Κυρίες και Κύριοι,

οι περισσότεροι από εμάς δυσανασχετούμε όταν ακούμε κάποιους επώνυμους του κέντρου να αποκαλούν τη Θεσσαλονίκη ρητορικά ως «συμπρωτεύουσα», ενώ οι ίδιοι ξέρουν καλά ότι το κύριο γνώρισμα μιας συμπρωτεύουσας είναι η αποτελεσματική αποκέντρωση της πολιτικής και της διοίκησης.

Δυσανασχετούμε επίσης στο υποκριτικό τίτλο «μητρόπολις των Βαλκανίων», όταν καλά γνωρίζουν, οι ίδιοι, ότι μία τέτοια «μητρόπολις» χρειάζεται τις ανάλογες υποδομές κυρίως σε συγκοινωνίες και όχι να απαιτείται μια ολόκληρη μέρα να φθάσουμε στο Βελιγράδι και την Σόφια μέσω Μιλάνου ή Βιέννης και το ίδιο για όλους τους ξένους ενδιαφερόμενους που θέλουν να επισκεφθούν την «μητρόπολη».

Ας ξεπεράσουμε την επιπόλαιη απόδοση του όρου «Ερωτική πόλη», ή πόλη για γλέντια και διασκέδαση, όπως επιθυμούν την Θεσσαλονίκη οι απανταχού «καρεκλοκένταυροι»!

Η αλήθεια είναι ότι την Θεσσαλονίκη της αξίζει να έχει όλες αυτές τις αναφορές μαζί, αλλά μόνον αφού πρώτα ανακτήσει την οικονομική, διοικητική και πνευματική δύναμη που την χαρακτήριζαν αδιάλειπτα εδώ και 2.300 χρόνια.

Το μέλλον της Θεσσαλονίκης πρέπει να ξεκινήσει πρώτα απ' όλα από εμάς τους ίδιους τους Θεσσαλονικείς. Πολλά είναι τα άρθρα και τα σχόλια που δημοσιοποιούνται τελευταία ότι η πόλη βρίσκεται σε κρίση και παρακμή. Κοντεύουμε να το πιστέψουμε και εμείς οι ίδιοι. Θα ήταν τεράστιο σφάλμα όλων μας. Όπως μεγάλο σφάλμα θα είναι, αν δεν συνειδητοποιήσουμε καλά ότι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης τα δεδομένα αλλάζουν ταχύτατα και αυτό που μέχρι σήμερα διαφαίνεται ως μεγάλο πλεονέκτημα μπορεί εύκολα αύριο να γίνει συγκριτικά ασήμαντο ή αδιάφορο.

Πιστεύουμε ειλικρινά ότι η Θεσσαλονίκη θα συνεχίσει να έχει τις γεωγραφικές και ιστορικές προϋποθέσεις για σημαντική ανάπτυξη της επιχειρηματικής της δραστηριότητας. Πρέπει, όμως, ταχύτατα και με σοβαρότητα η Πολιτεία και οι κοινωνικοί φορείς της πόλης να κάνουν πράξη τις βαθιές τομές και επεμβάσεις που είναι απαραίτητες, προκειμένου να αξιοποιηθούν αυτές οι προϋποθέσεις στις συνθήκες του σημερινού παγκόσμιου ανταγωνισμού.

Υπάρχει, προφανώς, η αισιοδοξία και η ελπίδα, αλλά δεν πρέπει να υπάρχει εφησυχασμός. Αντίθετα, πρέπει να δράσουμε άμεσα, πριν είναι αργά και η δραστηριοποίηση γίνει πράξη από άλλους «εκτός ημών των ενδιαφερομένων». Το μέλλον της Θεσσαλονίκης εξαρτάται μεν από εμάς τους ίδιους, αλλά δεν είναι κάτι που θα μας χαρίσει κανείς. Πρέπει να σχεδιάσουμε σε συνεργασία με την Πολιτεία και να το υλοποιήσουμε, ίσως «χθες».

Κλείνοντας θα ήθελα να επισημάνω ότι η συνείδηση της πόλης, η συνείδηση της διαχρονικότητας, η συνείδηση της ταυτότητας είναι μερικά στοιχεία που δεν φαίνεται να απασχολούν κανένα δημόσιο φορέα, ενώ αποτελούν πρόκληση για την επιχειρηματική κοινότητα. Όπως έλεγε, άλλωστε ο Πόπερ, το κράτος είναι υπεύθυνο να θεραπεύει την δυστυχία των ανθρώπων. Για την ευτυχία τους είναι αρμόδιοι οι ίδιοι!!

Τώρα που το έργο της «Ιστορίας της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη» δόθηκε στη δημοσιότητα, η Εταιρεία μας είναι βέβαιη ότι η μελέτη της επιχειρηματικότητας θα μας δώσει εργαλεία για να αντιληφθούμε καλύτερα τι είναι και τι μπορεί να προσφέρει η επιχειρηματική κοινότητα για την ίδια την ζωή της πόλης. Αλλά και πόσα οφέλη μπορεί να αντλήσει η κοινωνία αποδίδοντας και πάλι στην επιχειρηματικότητα το ιστορικό κύρος της.

Ευχαριστώ.

Χαιρετισμός του Προέδρου και Διευθύνοντος Συμβούλου της Εθνικής Τράπεζας κ. Τάκη Αράπογλου

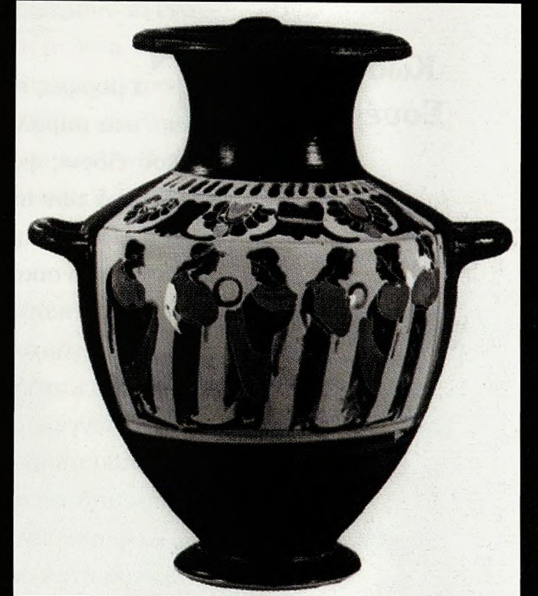
ΕΜΠΡΑΚΤΗ
ΑΠΟΔΕΙΞΗ
ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

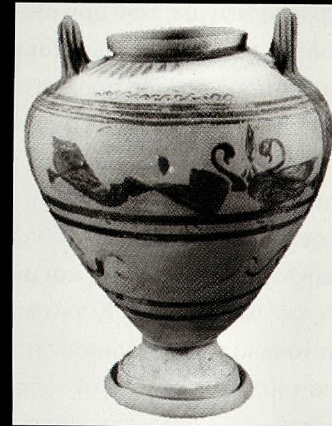
Ο κ. Τάκης Αράπογλου ανακοίνωσε την απόφαση της Εθνικής Τράπεζας να αγοράσει 500 αντίτυπα της «Ιστορίας της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη», για να τα διαθέσει δωρεάν σε βιβλιοθήκες και ιδρύματα όλης της χώρας.

Κυρίες και κύριοι,
Θέλω να ευχαριστήσω την Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος για την πρόσκληση και να την συγχαρώ για την πρωτοβουλία να αναλάβει την έκδοση ενός τόσο σημαντικού έργου. Η «Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη», για την οποία θα αποφανθούν οι ειδικοί, μου παρέχει τη δυνατότητα να αντλήσω παραδείγματα για να τεκμηριώσω τις απόψεις μου για το παρόν και το μέλλον της επιχειρηματικότητας στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή.
Σε μια χρονική περίοδο, που ξεπερνά τους 20 αιώνες, η Θεσσαλονίκη διαδραματίζει κομβικό ρόλο διαμεσολαβώντας μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Η γεωγραφική της θέση σε συνδυασμό με την παρουσία ανθρώπων με διαφορετικές, εθνικές, θρησκευτικές και πολιτιστικές αναφορές την έχουν καταστήσει μητροπολιτικό κέντρο των Βαλκανίων.
Δια μέσου των αιώνων διατήρησε το προνόμιο της αυτοτέλειας από το εκάστοτε κέντρο της Ρωμαϊκής, της Βυζαντινής, αλλά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έδωσε περιεχόμενο στον όρο «παγκοσμιοποίηση» πολύ πριν καταχωρηθεί στο λεξιλόγιό μας με τη σημερινή του σημασία. Τα εμπορεύματα που έφταναν και έφευγαν από την πόλη, προέρχονταν από τις πιο μακρινές γωνιές του κόσμου. Η τέχνη των «πραματευτάδων» της δεν είχε προηγούμενο. Οι έμποροι διέθεταν την απαιτούμενη ευελιξία, ώστε να προσαρμόζονται στις αλλαγές στις εκάστοτε καταναλωτικές απαιτήσεις. Οι βιοτέχνες της παρήγαγαν προϊόντα που ανταγωνίζονταν τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Οι τραπεζίτες της ήταν από τους πλέον πεπειραμένους και δικτυομένους.
Ο ρόλος της αποδυναμώθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και ιδιαίτερα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, όταν αποκόπηκε από τη βαλκανική ενδοχώρα. Οι φραγμοί που υψώθηκαν μετά τη διαίρεση του κόσμου σε Δύση και Ανατολή εμπόδιζαν την επικοινωνία, τη μετακίνηση των πληθυσμών της περιοχής, καθώς επίσης και την ελευθερία ανταλλαγής αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίων.
Η πόλη, κατά τον 20ό αιώνα, γνώρισε δύσκολες συνθήκες και απότομες αλλαγές, διατήρησε όμως, χάρη και στον προσφυγικό εποικισμό, πολλά από τα διαχρονικά χαρακτηριστικά της. Έτσι, κατάφερε να διατηρήσει ένα σχετικά αυτόνομο ρόλο εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας. Σήμερα, η Θεσσαλονίκη βρίσκεται και πάλι στο προσκήνιο. Είναι η μόνη πόλη στην Ελλάδα που έχει εγγενείς δυνατότητες να εξισορροπεί τη συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας στην Αθήνα. Η Θεσσαλονίκη εκ νέου αναδεικνύεται σε μητροπολιτικό οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο της Ν.Α. Ευρώπης.
Τα γεωγραφικά πλεονεκτήματα της Θεσσαλονίκης δεν έχουν ξεπερασθεί από τις τεχνολογικές εξελίξεις. Η περαιτέρω αξιοποίησή τους προϋποθέτει, όπως βλέπουμε και από την ιστορική εμπειρία, τις αναγκαίες υποδομές μεταφορών και επικοινωνιών για τη διασύνδεση της Θεσσαλονίκης με την ενδοχώρα της.
Επίσης, η πόλη διαθέτει ένα δυναμικό «επιχειρηματικό αποθεματικό» για να ενισχύσει ακόμη περισσότερο την επιχειρηματικότητα. Τα τελευταία χρόνια οι επιχειρηματίες της πόλης έδειξαν για μια ακόμη φορά τις αρετές τους, να αντιλαμβάνονται πρώτοι εκείνοι τις ευκαιρίες που αναδεικνύονται. Πρώτοι κινήθηκαν προς το Βορρά. Οι χώρες αυτές παρουσιάζουν σημαντικές προοπτικές ανάπτυξης και έχουν ανάγκη από την τεχνογνωσία μας. Η παραγωγή μπορεί να μεταφέρθηκε στις χώρες αυτές, αλλά το ζητούμενο σήμερα είναι το κέντρο λήψης αποφάσεων και το χρηματοοικονομικό και διαμετακομιστικό κέντρο να είναι η Θεσσαλονίκη. Προς αυτή την κατεύθυνση και προς αυτές τις δραστηριότητες υψηλής προστιθέμενης αξίας πρέπει να προσανατολιστούμε.
Οι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης δεν χρειάζονται τόσο τις κρατικές ενισχύσεις και επιδοτήσεις για στήριξη της οικονομικής τους δραστηριότητας. Χρειάζονται ολοκλήρωση των έργων υποδομής και παροχή οικονομικών ελευθεριών, ώστε να προσφέρουν τις παραπάνω υπηρεσίες.
Η απόφαση για την ίδρυση ξενόγλωσσου πανεπιστημίου αποτελεί μια νέα ευκαιρία με δυναμικές προοπτικές ανάπτυξης. Η προσέλκυση φοιτητών από διαφορετικές χώρες θα ενισχύσει ακόμη περισσότερο τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της πόλης. Η Θεσσαλονίκη υπήρξε ισχυρή, γιατί ήταν πάντοτε ανοιχτή σε ιδέες και ανθρώπους. Απείχε από τη λογική των περιορισμών και έμαθε να αφομοιώνει και να ζει μέσα από την εναρμόνιση αντιθέσεων και διαφορών ανάμεσα στους ανθρώπους της.
Κυρίες και κύριοι, θέλω ξανά να σας συγχαρώ για την αξιέπαινη πρωτοβουλία σας. Εύχομαι να συνεχίσετε δυναμικά και αυτόφωτα, όπως πάντα. Επενδύστε στην κοινωνία της γνώσης, της τεχνολογίας, καινοτομήστε και προσπαθήστε να κερδίσετε τις αγορές με προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας. Αυτά απαιτούν οι νέες συνθήκες.

Σας εύχομαι να έχετε πάντα επιτυχίες και σας ευχαριστώ.

Αρχαιολογικές μελέτες

Αρχαιολογικά ευρήματα από τις περιοχές Τορώνη, Σίνδο και Μένδη

Φαινόμενα αποικισμού. Οι Ευβοείς στις ακτές του Θερμαϊκού κόλπου και της Χαλκιδικής

Κώστας Σουέρεφ

Τι μορφές πήραν τα φαινόμενα αποικισμού μεταξύ του 8ου και του 6ου αι. π.Χ. στα παράλια του Θερμαϊκού κόλπου και της Χαλκιδικής; Πού εντοπίζονται τέτοιου είδους φαινόμενα; Πώς εντάσσονται στα αρχαιολογικά και ιστορικά συμφραζόμενα των περιοχών αυτών; Κάτω από ποιες προϋποθέσεις και αιτίες εμφανίζονται; Πόσο επηρέασαν τα φαινόμενα αυτά τον ευρύτερο χώρο; Ποιες οι επιπτώσεις τους στο οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο κάθε οργανωμένου οικιστικού συνόλου στην παραθερμαϊκή ζώνη, την παράκτια Χαλκιδική και την άμεση ενδοχώρα τους σε διάφορες στιγμές των αρχαϊκών χρόνων; Ποια τα συγκεκριμένα κατάλοιπα των επεισοδίων των αποικισμών και ποιες οι σημασίες τους;

Προσεγγίσεις στους προβληματισμούς αυτούς προκύπτουν από δύο διαφορετικά επίπεδα πληροφοριών: από τα παλαιά και τα νέα ευρήματα των ανασκαφών από την μια, από τις αναφορές πηγών της αρχαίας γραμματείας από την άλλη.

Τα φαινόμενα αποικισμού και των εμπορικών σχέσεων με αιγαιακά και ελληνικά κέντρα ήταν σε έξαρση κατά τον 8ο και 7ο αιώνα. Συνέβαλαν, ασφαλώς, στη διαμόρφωση δικτύων τα οποία συμπεριλάμβαναν μικρούς και μεγάλους οικισμούς στην παραθερμαϊκή ζώνη και στις ακτές της Χαλκιδικής. Κύριο αποτέλεσμα των διαδικασιών αυτών ήταν η συστηματική συνάφεια με εξωτερικούς παράγοντες και η διαμόρφωση εσωτερικών παρεμβάσεων και μετατροπών σε χώρους αγροτικής, κατά βάση, οικονομίας.

Σειρά από ζητήματα προκύπτουν διερευνώντας τα στοιχεία στη διάθεσή μας για τα οικιστικά και πολιτικά μορφώματα των περιοχών που εξετάζουμε. Αυτά έρχονται να προστεθούν στους αρχικούς προβληματισμούς, αλλά δίνουν όψεις μιας περαιτέρω μελέτης των φαινομένων του αποικισμού και των παραμέτρων που τα πλαισιώνουν. Αναφέρουμε ορισμένα από τα ζητήματα αυτά:

α) Η εσωτερική οργάνωση της οικονομίας και της πολιτικής κάθε οικισμού και η συνεργασία περισσότερων οικισμών με πρότυπο την πόλη-κράτος.

β) Η συσπείρωση γεωπολιτικών ενοτήτων με την επιρροή εξωτερικών από θαλάσσης παραγόντων (π.χ. Ερετριέων, Χαλκιδέων, Ανδρίων, Ιώνων, Αθηναίων) με κατεύθυνση την υποστήριξη τοπικών και φιλικών συμφερόντων ή, αντίθετα, με όρους αντιπαλότητας.

γ) Η συγκρότηση πόλων με συγκεκριμένο οικονομικό ή πολιτειακό χαρακτήρα, όπως η περίπτωση της Θέρμης στη Μυγδονία και της Ολύνθου στη Χαλκιδική, κοντά σε αποικίες.

δ) Η ενσωμάτωση ή αφομοίωση «αποικιών» από ισχυρότερα τοπικά στοιχεία.

ε) Τα όρια της ευβοϊκής και ιωνικής παρουσίας στο χώρο μέχρι τους περσικούς

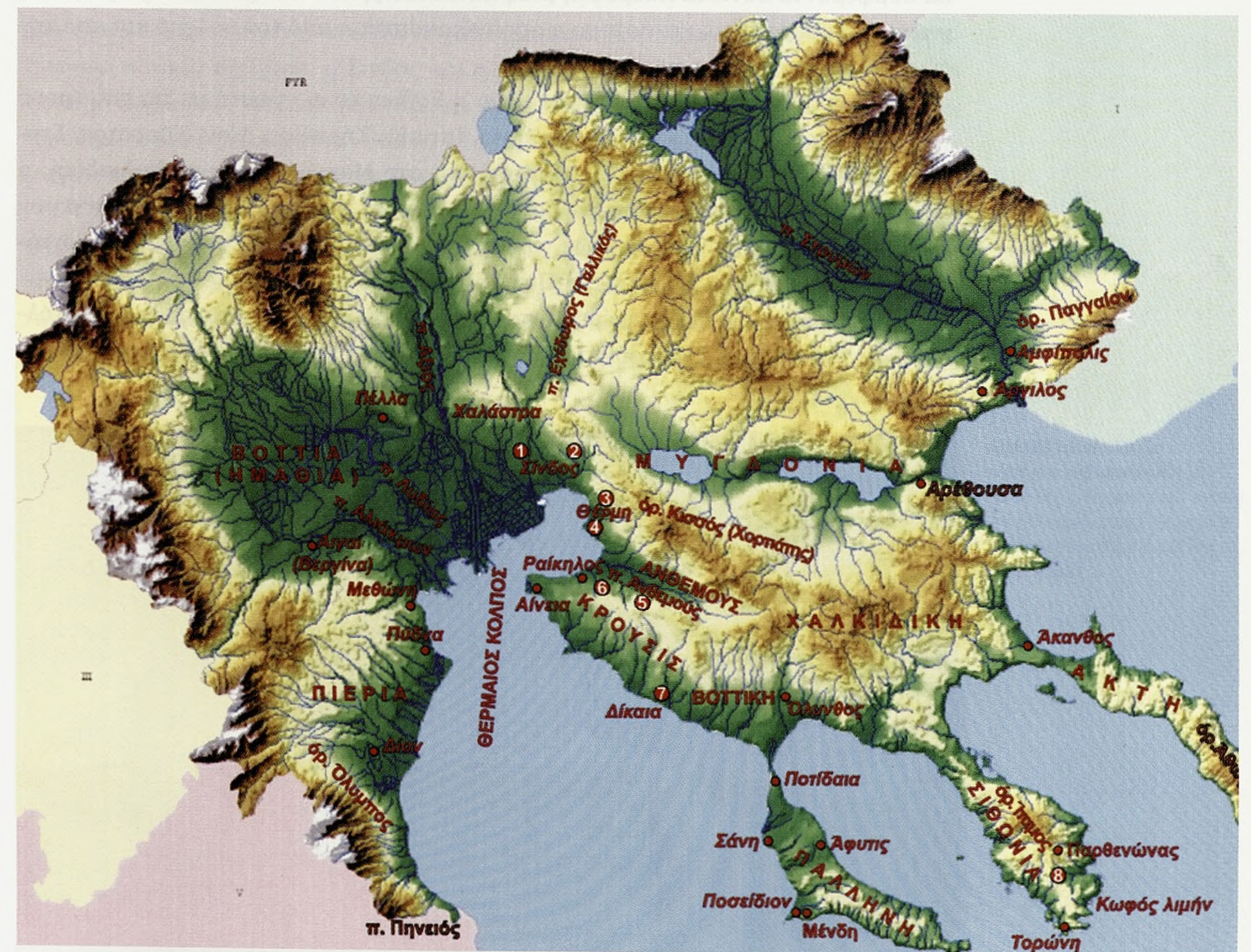
πολέμους και οι διεισδύσεις των Αθηναίων ιδιαίτερα μετά τα Περσικά.

Η επιλογή να διερευνήσουμε την περίπτωση των Ευβοέων για μια προσέγγιση των αποικιακών φαινομένων στην περίμετρο του Θερμαϊκού οφείλεται και στους εξής λόγους:

α) Οι Ευβοείς ευνοήθηκαν από τις αρχαίες πηγές έναντι άλλων ως προς την παρουσία τους στον Θερμαϊκό και την Χαλκιδική.

β) Οι Ευβοείς προώθησαν στις περιοχές που εξετάζουμε την ανάπτυξη του εμπορίου, της ναυσιπλοΐας και, κατ' επέκταση, την παραγωγική κινητικότητα ως προς τη μεταλλουργία και τη μεταλλοτεχνία.

Τα τελευταία χρόνια αναδύθηκαν κατά μήκος των ακτών του Θερμαϊκού κόλπου νέα στοιχεία αρχαιολογίας (Σχ.1). Τα πρόσφατα δεδομένα προσφέρουν το έναυσμα για μια σαφέστερη, αλλά όχι ακόμη εξαντλητική, ανάγνωση και μελέτη των αρχαίων πηγών σε ό,τι αφορά τους Ευβοείς και κύρια τους πληθυσμούς που κατοικούσαν βόρεια του όρους Ολύμπου, εκείνους γύρω από τα όρη της Πιερίας και της Ημαθίας, εκείνους κοντά στους ποταμούς Αλιάκμονα, Αξιό, Εχέδωρο και Ανθεμούντα, εκείνους μεταξύ των ορέων του Χορτιάτη (Κισσού) και του Άθωνα[1]. Τα νέα αρ-

Σχ.1. Γεωφυσικός χάρτης της Μακεδονίας. Σημειώνονται ενδεικτικά θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο. Πιο συγκεκριμένα: 1. Διπλή Τράπεζα Νέας Αγχιάλου, 2. Τράπεζα Πολίχνης, 3. Τούμπα Θεσσαλονίκης, 4. Τράπεζα Καραμπουρνάκι, 5. Τούμπα Αγγελάκη (Αγ. Παρασκευής), 6. Τούμπα Σαραλίκα Τριλόφου, 7. Τούμπα και Τράπεζα Ν. Καλλικράτειας, 8. Κούκος

χαιολογικά στοιχεία επιτρέπουν την περαιτέρω κατανόηση οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων των ανθρώπινων οικιστικών μορφωμάτων που εδραιώθηκαν κατά μήκος των παραλίων και της μεσογαίας. Επιτρέπουν, επίσης, την επαναπροσέγγιση της πραγματικότητας των σχέσεων ανάμεσα σε γηγενείς και σε ομάδες που δρούσαν στο κεντρικό και βόρειο Αιγαίο, αλλά και ανάμεσα σε γηγενείς και αποίκους. Ο εντοπισμός των πολιτισμικών επιρροών στις υλικές μαρτυρίες προσανατολίζει προς αυτές τις κατευθύνσεις.

Για μια μεθοδολογική διευκόλυνση ομαδοποιώ τα ενδεικτικά αρχαιολογικά ευρήματα που επέλεξα σε τέσσερις κατηγορίες:

α. Ευρήματα από οικισμούς με μάλλον εντόπιο πληθυσμό.

β. Ευρήματα από θεωρούμενες ευβοϊκές αποικίες.

γ. Ευρήματα που σχετίζονται με ταφικά έθιμα.

δ. Ευρήματα που σχετίζονται με ιερά.

1. Οι πηγές

Στον Τρωικό πόλεμο οι Άβαντες της Ευβοίας είχαν συμμαχήσει με τους Αχαιούς και οι Παίονες του Αξιού με τους Δαρδανούς/Τρώες και τους Θράκες[2]. Το αρχαιότατο αυτό ομηρικό τεκμήριο αναφορικά με τα διαφορετικά οικονομικά και στρατιωτικά συμφέροντα συνιστά καθρέφτη μιας κατάστασης κοινών προθέσεων, αμοιβαίας γνώσης και σεβασμού, κατάσταση η οποία διακόπτεται από τον πόλεμο και από την σύγκρουση στο πεδίο των μαχών.

Υπενθυμίζω ότι στην *Ιλιάδα* όχι μόνο η Εύβοια είναι γνωστή με τις επιμέρους γεωγραφικές οντότητες (Χαλκίς, Ειρέτρια, Ιστιαία, Κήρινθος, Δίον, Κάρυστος, Στύρα) αλλά και περιοχές οι οποίες εντάσσονται στη Μακεδονία και τη Χαλκιδική: η Αμυδώνα των Παιόνων στον κάτω ρου του Αξιού, με τους εκπροσώπους των γενών της αριστοκρατίας που, προφανώς, προΐσταντο σε οργανωμένες γεωγραφικές οντότητες της περιοχής, ο Όλυμπος, η Πιερία, η Ημαθία και το όρος Άθως[3].

Ανάμεσα στον πλωτό ενμέρει ποταμό Αξιό, που εκβάλλει στο κέντρο του κόλπου, και τον ποταμό Ανθεμούντα, στα ανατολικά του, υπήρχαν πολλοί οικισμοί, εκ

Εικ.1. Διπλή Τράπεζα Νέας Αγχιάλου, από νότια

Εικ.2. Τούμπα Θεσσαλονίκης (η καθαυτό τούμπα και τμήμα της τράπεζας), από βόρεια

των οποίων μαρτυρούνται από την αρχαία γραμματεία η Χαλάστρα, κοντά στον χρυσοφόρο ποταμό Εχέδωρο, η Σίνδος και η Θέρμη, από την οποία ονομάσθηκε και ο κόλπος Θερμαίος[4]. Η Πέλλα, η δεύτερη πρωτεύουσα των Μακεδόνων μετά τις Αιγές, ιδρύθηκε στα αρχαϊκά χρόνια δυτικά του Αξιού, ανατολικά του Λουδία, άλλοτε λίμνης και άλλοτε ποταμού, σε περιοχή όπου διάσπαρτοι και άλλοι οικισμοί[5].

Οι αρχαίες πηγές αναφορικά με τις ευβοϊκές αποικίες Μεθώνη και Δικαία στον Θερμαϊκό κόλπο και Μένδη και Τορώνη στη Χαλκιδική δεν ακριβολογούν ως προς την ίδρυση. Για τη Μεθώνη, δυτικά του Αξιού και αμέσως νότια των εκβολών του Αλιάκμονα, μαθαίνουμε ότι την ίδρυσαν Ερετριείς, αφού εγκατέλειψαν στα μέσα του 8ου αι. π.Χ., με την πίεση των Κορινθίων, την Κέρκυρα, το Ωρικό και το Θρόνιο, όπου

Εικ.3. Καραμπουρνάκι (λήψη από βορειοδυτικά, από τον Πύργο Τριγωνίου των τειχών της Θεσσαλονίκης). Ο αρχαίος οικισμός εντοπίζεται επί του ακρωτηρίου

Εικ.4. Σάνη της Παλλήνης. Ο αρχαίος οικισμός εντοπίζεται επί του ακρωτηρίου και στον χώρο του ξενοδοχείου. Στο βόρειο τμήμα της "μαρίνας" (προς το ξενοδοχείο) ανιχνεύθηκε το ιερό της Άρτεμης

είχαν εγκαταστήσει τις ναυτικές τους αποικίες[6]. Το επεισόδιο αυτό που κατέγραψε η αρχαία φιλολογία σχετίζεται με την προμήθεια και τη διακίνηση χαλκού, χρυσού, αργύρου, σιδήρου, ασφάλτου και άλλων υλών. Ορισμένοι Ερετριείς από το σημείο ελέγχου του Τυρρηνικού του Ιονίου και της Αδριατικής επανέκαμψαν στη γνωστή τους από τα υστεροελλαδικά χρόνια θάλασσα, βόρεια της Ευβοίας, υποχωρώντας ουσιαστικά στην επέλαση των Κορινθίων προς τη Δύση[7]. Οδηγήθηκαν, επομένως, στον Θερμαϊκό κόλπο, σε μια περιοχή με παράδοση στη μεταλλουργία και τη μεταλλοτεχνία όχι μακριά από άλλες ευβοϊκές εγκαταστάσεις στη Χαλκιδική.

Εξάλλου, η αναγνώριση ενός ευβοϊκού εμπορίου, με βάση τη γεωμετρική κεραμική, στη Νέα Αγχίαλο, κοντά στο αρχαϊκό νεκροταφείο της σημερινής Σίνδου, στηρίζει την άποψη για την ευβοϊκή παρουσία στον Θερμαϊκό κατά τον 8^{ο} αι. π.Χ.[8] Εμφανίζεται, επίσης, ως ερετριακή αποικία στον Θερμαϊκό κόλπο και η Δίκαια, η οποία τοποθετείται στην ανατολική πλευρά του κόλπου[9].

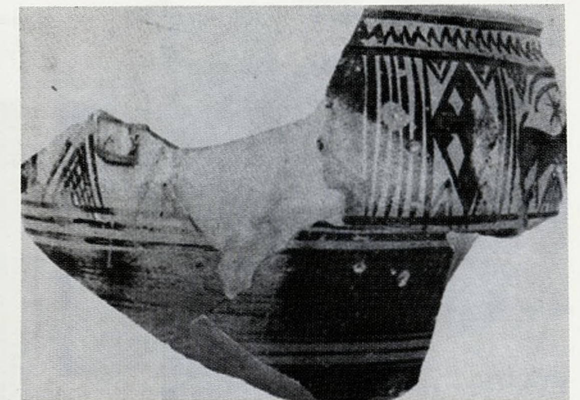
Για τη Μένδη της Παλλήνης και την Τορώνη της Σιθωνίας και πιθανόν τη Σάνη της Παλλήνης, η γραπτή παράδοση υποδηλώνει τη στρατηγική σημασία τους στη ναυσιπλοΐα ή στην εξαγωγή των μετάλλων της ενδοχώρας, όπως ο χαλκός και ο χρυσός[10]. Ας σημειωθεί, εξάλλου, ότι οι φιλολογικές πηγές τονίζουν τη χρονική προτεραιότητα του ευβοϊκού ενδιαφέροντος για αποικίες σε σχέση με το ιωνικό, το νησιωτικό και το κορινθιακό του 7^{ου} αι. π.Χ. και, στη συνέχεια, το αθηναϊκό. Στο σημείο αυτό ο αγώνας των Χαλκιδέων της Ευβοίας και των Ανδρίων για την ίδρυση της

Ακάνθου, βόρεια της χερσονήσου της Ακτής /του Άθωνα κατά τον 7^{ο} αιώνα, φανερώνει τόσο την ευβοϊκή συνιστώσα στα φαινόμενα αποικισμού, όσο και την πολυπλοκότητα αυτών[11].

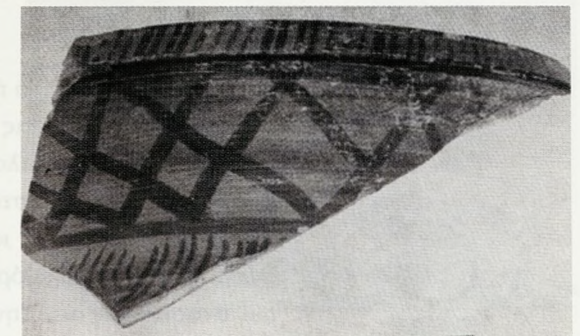
2α. Ευρήματα από οικισμούς με μάλλον εντόπιο πληθυσμό.

Η γεωμετρική κεραμική ευβοϊκής προέλευσης που αποκαλύφθηκε στις ανασκαφές της Νέας Αγχιάλου, αμέσως βόρεια του αρχαϊκού νεκροταφείου της σημερινής Σίνδου, αποτελεί από τα σημαντικότερα στοιχεία για τα δεδομένα ενός γηγενούς οικισμού[12] (Εικ.1). Η θέση βρίσκεται κοντά στον αρχαίο Εχέδωρο ποταμό, Γαλλικό σήμερα, στις αποθέσεις του οποίου, πιθανότατα, συνέλεγαν χρυσό οι αρχαίοι κάτοικοι. Η Νέα Αγχίαλος και η Σίνδος ανήκουν στη βιομηχανική περιοχή της Θεσσαλονίκης, μεταξύ των εκβολών του Αξιού ποταμού και της σύγχρονης πόλης. Η γεωμετρική κεραμική από τον οικισμό της Διπλής Τράπεζας της Νέας Αγχιάλου ανήκει σε επείσακτα ευβοϊκά αγγεία του 8^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για δείγμα μιας ευρύτερης ευβοϊκής παρουσίας στην παραθερμαϊκή ζώνη, όπως φανερώνουν ανάλογα αρχαιολογικά ευρήματα και από άλλες θέσεις (π.χ. στην Τούμπα Θεσσαλονίκης και στο Καραμπουρνάκι για τις οποίες βλ. παρακάτω). Δεν αποκλείεται οι κάτοικοι του οικισμού της Νέας Αγχιάλου-Σίνδου να επιδίδονταν όχι μόνο στην εμπορία χαλκού και χρυσού, αλλά και στις τέχνες της μεταλλουργίας και της μεταλλοτεχνίας, πράγμα που θέτει κάτω από άλλη οπτική τόσο τα κατάλοιπα του οικισμού όσο και τα κτερίσματα των αρχαϊκών τάφων. Ο οικισμός της Αγχιάλου ταυτίζεται πιθανόν με τη Χαλάστρα ή τη Σίνδο ή μπορούμε να πούμε ότι συναποτελούσε με το οικιστικό και εργαστηριακό της δυναμικό στη γεωγραφική ενότητα οικισμών και των γαιών τους, γνωστά στις αρχαίες πηγές με τα ονόματα αυτά[13].

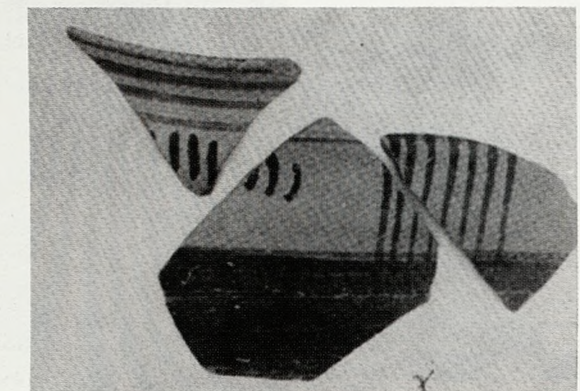
Επίσης, ευβοϊκή κεραμική μαζί με τοπική της πρώιμης εποχής του σιδήρου ήρθε στο φως στα στρώματα του οικισμού στην τράπεζα (στα τραπεζιόσχημα πλατώματα γύρω από τον λοφίσκο) της Τούμπας Θεσσαλονίκης[14] (Εικ.2), όπως και σε άλλες γειτονικές θέσεις (π.χ. Διπλή Τράπεζα Νέας Αγχιάλου ή Τράπεζα Πολίχνης). Η υπομυκηναϊκή και γεωμετρική κεραμική από την τράπεζα της Τούμπας Θεσσαλονίκης συγκρίνεται με ανάλογες κατηγορίες από το Λευκαντί και την Ερέτρια. Τα ευρήματα αυτά, καρπός της ευβοϊκής επιρροής στον μυχό του Θερμαϊκού ανάμεσα στο αρχαίο διπλό λιμάνι στο ακρωτήριο Καραμπουρνάκι (γνωστό

Εικ.5. Σάνη της Παλλήνης. Υστερογεωμετρικός κρατήρας, από την αρχαϊκή οικία Β (από Ι. Βοκοτοπούλου, Αρχαία Μακεδονία V Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκης, 10-15.10.1989, τ.1, ΙΜΧΑ 1993, σ. 222, εικ. 27)

Εικ.6. Σάνη της Παλλήνης. Τμήμα λαιμού ζωγραφισμένου πίθου, από την αρχαϊκή οικία Β (από Ι. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 226, εικ. 31)

Εικ.7. Σάνη της Παλλήνης. Όστρακα αγγείων με γραμμική διακόσμηση, από την αρχαϊκή οικία Β (από Ι. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 227, εικ. 32)

Εικ.8. Μένδη. Ο αρχαιολογικός χώρος από δυσμάς (λήψη από το Ποσείδι)

και ως Μικρό Έμβολο ή Μικρό Καραμπουρνού), όπου και ο ομώνυμος οικισμός σε τράπεζα (Εικ.3), και τις ανατολικές εκβολές του Εχέδωρου/Γαλλικού ποταμού[15].

Η Τούμπα Θεσσαλονίκης και το Καραμπουρνάκι, με τις άμεσες και έμμεσες επαφές με το ευβοϊκό στοιχείο και με άλλους εκπροσώπους αποικιών, μητροπόλεων και άλλων εμπορικών κέντρων, σηματοδοτούν πιθανότατα την ενότητα χώρου της Θέρμης, η οποία καθόρισε την ονομασία του κόλπου σε Θερμαίο[16]. Τα πορίσματα των ανασκαφών από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, η οποία ανασκάπτεται από το 1985 συνεχώς, αντικατοπτρίζουν μια ενδεικτική κατάσταση για τα παράλια και την εγγύς ενδοχώρα της Κεντρικής Μακεδονίας, η οποία διέθετε δεκάδες οικισμούς με τη μορφή κωνικών και τραπεζιόσχημων λόφων[17]. Περιορισμένη εμφανίζεται, με τα μέχρι σήμερα στοιχεία από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, η αρχαιολογική τεκμηρίωση σχετικά με δραστηριότητες μεταλλουργίας και μεταλλοτεχνίας. Αντίθετα, το πλήθος των αποθηκών που αποκαλύπτονται εντός του οικισμού στην Τούμπα παραπέμπει στο αγροτικό υπόβαθρό του.

Εικ.9. Τορώνη. Ο αρχαιολογικός χώρος από νότια

Ανάμεσα στα αξιόλογα ευρήματα ευβοϊκής, νησιωτικής, ιωνικής και κορινθιακής προέλευσης του 8ου και 7ου αι. π.Χ. από τη Σάνη της Παλλήνης (Εικ.4) ξεχωρίζουν ο θεωρούμενος υστερογεωμετρικός ευβοϊκός κρατήρας, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. και άλλα όστρακα με ευβοϊκά στοιχεία[18] (Εικ.5-7). Η παράκτια αυτή θέση νότια της Ποτίδαιας προς τον Θερμαϊκό κόλπο κατοικήθηκε από τα προϊστορικά χρόνια. Ακόμη και αν θεωρήσουμε τη Σάνη παροικία ή εμπόριο των Ερετριέων και των Ιώνων κατά την περίοδο του 8ου - 7ου αι. π.Χ., η υπερίσχυση του τοπικού στοιχείου στον οικισμό φαίνεται από τα ευρήματα δεδομένη.

Σε έναν παραδοσιακό οικισμό με έντονα τοπικά χαρακτηριστικά βρέθηκαν δείγματα υστερομυκηναϊκής κεραμικής του 12ου αι. π.Χ. από τη Βίγλα της Μένδης (Εικ.8) στο νοτιοδυτικό άκρο της ανατολικής χερσονήσου της Χαλκιδικής, της Παλλήνης, κεραμική που συγκρίνεται με αντίστοιχη από το Λευκαντί[19]. Προκύπτει εύλογα ότι στη Μένδη συνυπήρχε ευβοϊκός σταθμός με συμφέροντα στη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο του βορείου Αιγαίου και υποδηλώνεται κάποια μορφή συνεργασίας ανάμεσα στους εντόπιους και τους Ευβοείς, πιθανότατα Ερετριείς, ώστε να αξιοποιούνται οι φυσικοί πόροι της περιοχής.

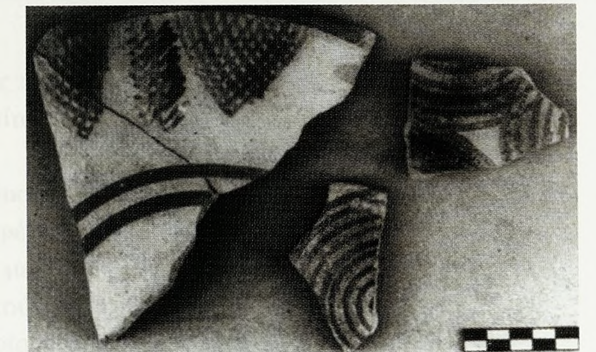
Η ίδια υπόθεση εργασίας εμφανίζεται και στην περίπτωση της Τορώνης (Εικ.9), στο ακρωτήριο της κεντρικής χερσονήσου της Χαλκιδικής, της Σιθωνίας. Στις ανασκαφές της Τορώνης ανάμεσα στα ευρήματα κεραμικής των υστεροελλαδικών χρόνων και της πρώιμης εποχής του σιδήρου εντοπίζονται και ευβοϊκά[20].

2β. Ευρήματα από θεωρούμενες ευβοϊκές αποικίες.

Τα αρχαιολογικά στοιχεία που αναφέρονται στη γνωστή από τις πηγές αποικία της Μένδης χρονολογούνται, πέρα από εκείνα των υπομυκηναϊκών και γεωμετρικών χρόνων του 10ου και 9ου αιώνα, κατά τον 8ο και 7ο αι. π.Χ. και προέρχονται από τους λάκκους της Βίγλας και από τη θέση Προάστειο[21] (Εικ.10-15). Ορι-

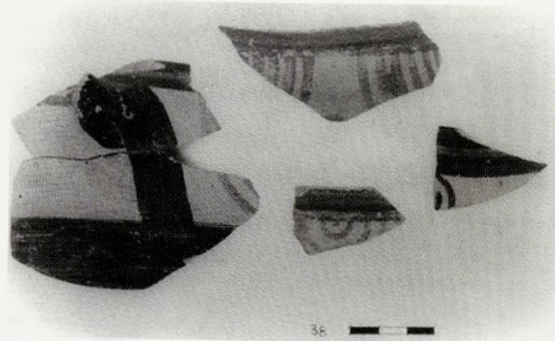
Εικ.10. Μένδη. Όστρακα αγγείων από το δάπεδο της οικίας Θ. Μέσα 8ου αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 4, 1990, σ. 407, εικ. 9)

Εικ.11. Μένδη. Όστρακα αγγείων ύστερων πρωτογεωμετρικών χρόνων (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 332, εικ. 3)

Εικ.12. Μένδη. Πόδι πλαστικού αγγείου. Περί το 900 π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 339, εικ. 8)

Εικ.13. Μένδη. Όστρακα αγγείων υποπρωτογεωμετρικών σκύφων. Μέσα 8ου αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 4, 1990, σ. 407, εικ. 7)

Εικ.14. Μένδη. Υπογεωμετρικός κρατήρας από το στρώμα καταστροφής. 7ος αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 339, εικ. 1)

Εικ.15. Μένδη. Όστρακο υστερογεωμετρικού ευβοϊκού σκύφου. Τέλη 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 4, 1990, σ. 405, εικ. 3)

σμένα από αυτά συγκρίνονται με ευρήματα του Λευκαντιού και της Ερέτριας. Υστερογεωμετρική ευβοϊκή κεραμική του τέλους του 8ου - αρχών του 7ου αιώνα βρέθηκε στο δάπεδο των σπιτιών Η και Θ και ένα κυκλικό πλακόστρωτο του τέλους του 8ου αιώνα αποκαλύφθηκε ανάμεσα στις κατοικίες (Εικ.16), ανάλογα του οποίου γνωρίζουμε επίσης από το Λευκαντί. Παρόμοιο κυκλικό πλακόστρωτο εντοπίσθηκε στην Τράπεζα Πολίχνης της Θεσσαλονίκης και στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης και χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου[22].

Λαμβάνοντας υπ'όψη το ενδεικτικό υλικό που αναφέραμε από το άνω τμήμα της Μένδης και από το παράλιο, όπου οι οικιστικές φάσεις αλληλοδιαδέχονται μέχρι τον 6ο αιώνα, αλλά και τα ευρήματα του νεκροταφείου, αποσαφηνίζεται η πιθανή εγκατάσταση μιας ερετριακής αποικίας στη Χαλκιδική. Η Μένδη, τοποθετημένη σε στρατηγικό σημείο για τις ναυτικές διαδρομές, τη διακίνηση των μετάλλων, την εξαγωγή ξυλείας, οίνου και λαδιού ανέπτυξε στα αρχαϊκά χρόνια το ρόλο της στην εξωτερική πύλη του Θερμαίου κόλπου, πράγμα που σε μικρότερη κλίμακα είχε ήδη υπάρξει κατά την ύστερη εποχή του χαλκού και την πρώιμη εποχή του σιδήρου. Η Μένδη απέκτησε τα χαρακτηριστικά ενός λειτουργικού κέντρου με κατοίκους, προφανώς, ανάμικτους σε μάλλον αγαστή συνύπαρξη. Η αναβάθμιση αυτή του οικισμού και της χώρας του προς μία μορφή αποικίας ανάγεται, με βάση τις μαρτυρίες των πηγών, στα 730 π.Χ. Τα αρχαιολογικά δεδομένα επιτρέπουν, ωστόσο, να υποθέσουμε βάσιμα ότι η ευβοϊκή παρουσία στη Μένδη ήταν προγενέστερη από εκείνη που συνήθως δεχόμαστε.

Η Μένδη και η Τορώνη συνιστούν το παράδειγμα δύο μορφών αποικίας που υποκατέστησαν προηγούμενα χωριά. Το κάθε οικιστικό κέντρο και τα επιμέρους παραδοσιακά σημεία αναφοράς της οικονομίας του (δάσος, αγροί, εργαστήρια, ακτή, όρμος) συναποτελούσαν μια ενότητα. Οι δύο περιοχές, της Μένδης και της Τορώνης, η παράδοση θέλει ότι ήταν αποικίες διαφορετικών Ευβοέων, των Ερετριέων και των Χαλκιδέων αντίστοιχα. Δεν αποκλείεται να είχαν αναμεταξύ τους ανταγωνισμούς, ούτε εμφανίζουν στοιχεία ότι υπήρξαν αποτέλεσμα κατοχής εκ μέρους των αποίκων. Η τοπική κεραμική εξακολούθησε να παράγεται και η ποσοτική και ποιοτική εισαγωγή ευβοϊκών αγγείων ή επίδρασή τους ήταν περιορισμένη. Το ίδιο ισχύει και για άλλα αρχαιολογικά στοιχεία, λ.χ. στην αρχιτεκτονική. Το κριτήριό μας, επομένως, για την αναγνώριση μιας αποικίας δεν προκύπτει από το ποσοστό της ευ-

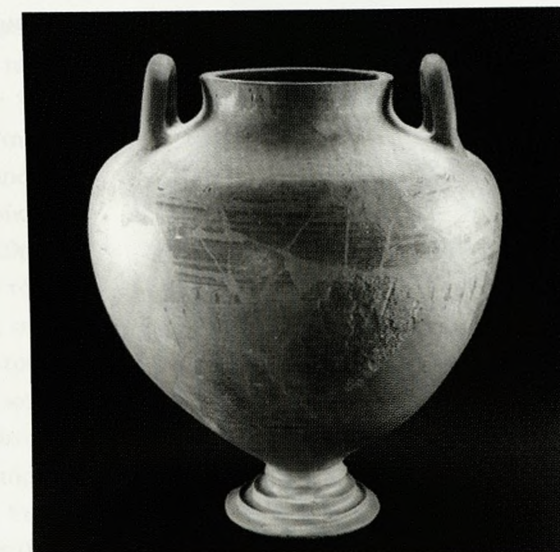
Εικ.16. Μένδη. Κυκλικό λιθόστρωτο. Τέλη 8ου αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 4, 1990, σ. 406, εικ. 4)

βοϊκής κεραμικής. Αντίθετα, θεωρούμε, από τη μία, βάσιμες τις φιλολογικές μαρτυρίες και, από την άλλη, ένα συνδυασμό στοιχείων σε επίπεδο αρχαιολογίας και τοπογραφίας.

Τα ευρήματα της οχυρωμένης αποικίας της Χαλκιδικής, της Τορώνης στο ακρωτήριο της Σιθωνίας, επιβεβαιώνουν το ευβοϊκό ενδιαφέρον για μια σημαντική γεωγραφική περιοχή κοιτασμάτων και εξόρυξης μετάλλων με μακροχρόνια άσκηση της μεταλλουργίας, γνωστή ήδη από την εποχή του χαλκού και του σιδήρου[23]. Η εγκατάσταση γι' αυτό κατοίκων της Χαλκίδας και της Ευβοίας γενικότερα στην Τορώνη εμφανίζεται ως αποτέλεσμα συνέργειας με τους εντόπιους. Οι σταμνοειδείς κρατήρες της τοπικής αγγειοπλαστικής του 470-460 π.Χ. (Εικ.17-18) συγκρίνονται

Εικ.17. Τορώνη. Σταμνοειδής κρατήρας. 470-460 π.Χ. (από A. Cambitoglou - J.K. Papadopoulos, στο «Ancient Macedonia. Australian Exhibition Catalogue», Athens 1988, σ. 227-228, εικ. 170)

Εικ.18. Τορώνη. Σταμνοειδής κρατήρας. 470-460 π.Χ. (από A. Cambitoglou - J.K. Papadopoulos, ό.π., σ. 226, εικ. 16)

Εικ.19. Τούμπα και τράπεζα Νέας Καλλικράτειας, από νότια, σε προπολεμική φωτογραφία (από Α. Μπιλούκα-Σ. Βασιλείου-Ι. Γραικός, ΑΕΜΘ 14, 2000, σ. 309, εικ.1)

Εικ.20. Νέα Καλλικράτεια. Ο αρχαιολογικός χώρος από νότια

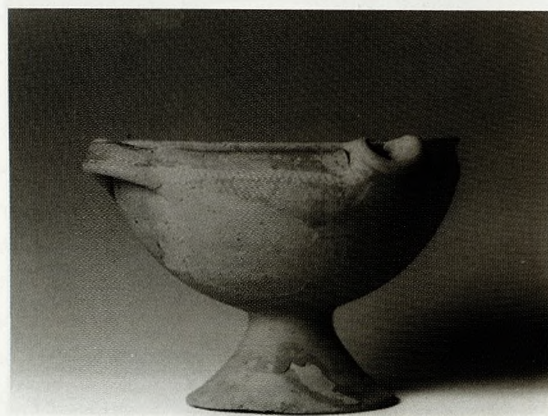
άριστα με σχετικούς ευβοϊκούς. Συνιστούν την όψιμη υλική παραπομπή στις σχέσεις μεταξύ τους στα αποικιακά φαινόμενα[24].

Σε ό,τι αφορά τη θεωρούμενη πρώτη αποικία των Ερετριέων στον Θερμαϊκό κόλπο, τη Μεθώνη, οι πρόσφατες πληροφορίες αρχαιολογικού περιεχομένου επιβεβαιώνουν την ευβοϊκή παρουσία στη δυτική πλευρά του κόλπου, νότια των εκβολών του Αλιάκμονα[25]. Η διαδικασία της αρχαιολογικής έρευνας βρίσκεται σε εξέλιξη.

Από την άλλη πλευρά, η αρχαιολογική και τοπογραφική έρευνα ως προς τη θέση της Δικαίας, η οποία επίσης φέρεται ως ερετριακή αποικία, είχε οδηγηθεί κοντά στις εκβολές του Ανθεμούντα ποταμού και στη βόρεια ζώνη της Κρουσίδας, μεταξύ Αγίας Παρασκευή και Τριλόφου[26]. Προς την κατεύθυνση αυτή είχαν επηρεάσει, εκτός από τα ανασκαφικά στοιχεία του αρχαϊκού νεκροταφείου της Αγίας Παρασκευής, οι φιλολογικές αναφορές στην παραχώρηση τμήματος της Κρουσίδας και του Ανθεμούντα σε ξένους, η Ραίκηλος στον Πεισίστρατο και ο Ανθεμούς στον Ιππία[27]. Τα πρόσφατα ευρήματα, ωστόσο, από τη Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής (Εικ.19-20), στα νότια παράλια της Κρουσίδας, ενδιάμεσα στην Αίνεια και την Ποτίδαια, όπως τα κατάλοιπα οχυρώσεων και τα πολυάριθμα δείγματα από χάλκινες κοπές νομισμάτων Δικαιοπολιτών, προσανατολίζουν πλέον την έρευνα προς μια νέα ταύτιση της Δικαίας[28]. Σε αυτήν την περίπτωση παρατηρούμε έναν θαλάσσιο άξονα ανάμεσα στη Μένδη και τη Μεθώνη, ο οποίος υποστηριζόταν από τη Δικαία και απέφευγε την είσοδο στον κλειστό τομέα του κόλπου μεταξύ Αινείας και Αλιάκμονα (πρβ. Σχ.1).

Εικ.21. Δίον. Πρωτογεωμετρικός σκύφος, από το νεκροταφείο των τύμβων (από Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, στο «Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου», Κατάλογος έκθεσης Μόντρεαλ, ΥΠΠΟ-ICOM, Αθήνα 1993, σ. 137, εικ. 98)

Εικ.22. Δίον. Πρωτογεωμετρική φιάλη με προχοή, από το νεκροταφείο των τύμβων (από Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, ό.π., σ. 134, εικ. 85)

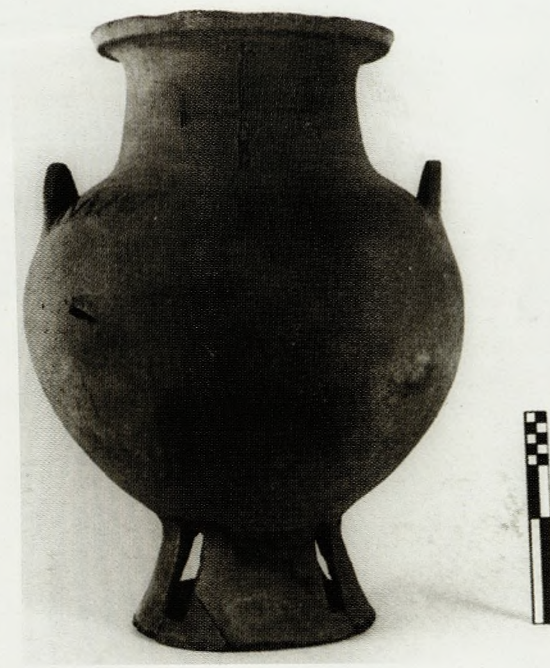
2γ. Ευρήματα που σχετίζονται με ταφικά έθιμα.

Τα ευρήματα από τους ταφικούς τύμβους του Δίου και της Βεργίνας, όπως ο σκύφος και η φιάλη με προχοή και ψηλό πόδι, πρωτογεωμετρικής τυπολογίας, μπορούν να εκληφθούν ως η ευβοϊκή επίδραση στα τοπικά συμφραζόμενα[29] (Εικ. 21-22). Οι ομάδες που κατοικούσαν στα πεδινά και ορεινά της Πιερίας και της Ημαθίας, βόρεια του όρους Ολύμπου είχαν μικτή οικονομία. Βασίζονταν στην κτηνοτροφία και την καλλιέργεια καρποφόρων δέντρων και σιτηρών. Τα ευρήματα των ανασκαφών παρουσιάζουν, ανάμεσα στα τοπικά, θεσσαλικά και ευβοϊκά στοιχεία. Οι πολιτικές εκφάνσεις των κατοίκων αυτών, ιδιαίτερα στα ταφικά έθιμα, φανερώνουν αφομοιωμένα τα επείσακτα στοιχεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ταφές κατά ομάδες στο εσωτερικό των κιβωτιόσχημων τάφων κάτω από τύμβους.

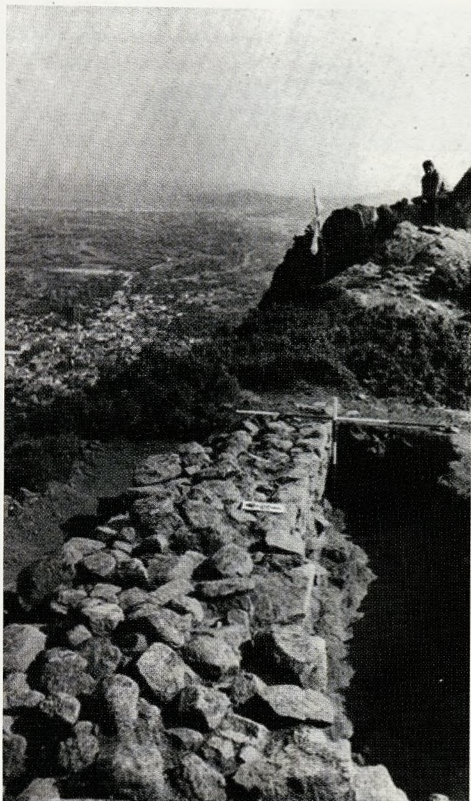
Μια άλλη περίπτωση, προωθημένη στο χρόνο, συνιστά το αρχαϊκό νεκροταφείο της Σίνδου. Για παράδειγμα, μια ερυθρόμορφη υδρία αποδίδεται σε ευβοϊκό εργαστήριο του 525-510 π.Χ.[30] (Εικ.23). Η υδρία βρέθηκε με τα κτερίσματα του γυναικείου κιβωτιόσχημου τάφου αρ. 67 μαζί με μία χάλκινη μεσόμφαλη φιάλη, σιδερένια ομοιώματα τετράτροχης άμαξας, κλισμού, τριποδικής τράπεζας, κρατευτών και οβελών, χρυσά κοσμήματα και χρυσή προσωπίδα. Το αγγείο αυτό θεωρούμε συνεκδοχή της διάρκειας των επαφών που υπήρξαν ανάμεσα στην περιοχή του Κάτω Αξιού και της Εύβοίας, όταν πλέον οι ευβοϊκές επιρροές σπάνιζαν στον κόλπο σε σύγκριση με τις ιωνικές-νησιωτικές, κορινθιακές και, βέβαια, τις αττικές επιδράσεις.

Εικ.23. Σίνδος. Μελανόμορφη υδρία πιθανόν ευβοϊκή από το νεκροταφείο της Σίνδου. 525-510 π.Χ. (από Διαφ. Συγγρ., «Σίνδος», Αθήνα 1985, σ. 182-183, αρ. 293)

Εικ.24. Μένδη. Πιθαμφορέας για εγχυτρισμό, με εγχάρακτη διακόσμηση, από το παράλιο νεκροταφείο. Τέλη 8ου αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 3, 1989, σ. 423, εικ. 14)

Εικ.25. Κούκος Συκιάς. Το τείχος πλησίον του νεκροταφείου με τις καύσεις (από Ι. Κάρινγκτον-Σμιθ-Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 367, εικ. 1)

Από την άλλη πλευρά, στη Μένδη της Παλλήνης στην ακτή και δίπλα στο λιμάνι, το νεκροταφείο παρουσιάζει σημάδια άλλοτε κοντινά και άλλοτε μακρινά από την ευβοϊκή μητρόπολη[31]. Στη Μένδη, πράγματι, δεν συναντάμε, με τις μέχρι τώρα έρευνες, το έθιμο της καύσης που γνωρίζουμε στην Εύβοια της εποχής του σιδήρου. Αντίθετα, το έθιμο αυτό εντοπίσθηκε στον Κούκο, γειτονικά της Τορώνης[32]. Στη Μένδη συνηθίζονταν ο ενταφιασμός και ο εγχυτρισμός σε μεγάλους πιθαμφορείς (Εικ. 24). Η τυπολογία, ωστόσο, των πιθαμφορέων αυτών παραπέμπει σε ερετριακά πρότυπα του 8ου αι. π.Χ.

Η περίπτωση του Κούκου της Συκιάς, βορειοανατολικά της Τορώνης, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τα ευρήματα[33]. Το νεκροταφείο βρίσκεται σε μια λοφώδη περιοχή πλησίον ενός αμυντικού τείχους και ενός οικισμού (Εικ.25). Το ταφικό έθιμο είναι εκείνο της καύσης, γνωστό στις τελετουργίες του Λευκαντιού από τον 10ο μέχρι τον 8ο αι. π.Χ. σε κιβωτιόσχημους τάφους. Η κεραμική των κτερισμάτων αποδίδεται σε τοπικά εργαστήρια, ενώ περιλαμβάνει σχήματα ευβοϊκής προέλευσης του 11ου - 9ου αιώνα. Τέτοια είναι: ο κάνθαρος, παρόμοιοι του οποίου βρέθηκαν στην Τορώνη και αλλού, στο ηρώον στην Τούμπα του Λευκαντιού και στη Θεσσαλία, ο κρατήρας με ζωόμορφες λαβές μυκηναϊκής τυπολογίας, που συγκρίνεται με σχήματα αγγείων γνωστά επίσης από την Ξηρόπολη και το ηρώον του Λευκαντιού, χρονολογούμενα στον 10ο αιώνα, η λεκανίδα με χαμηλό πόδι ευβοϊκής παράδοσης του 8ου αι. π.Χ.

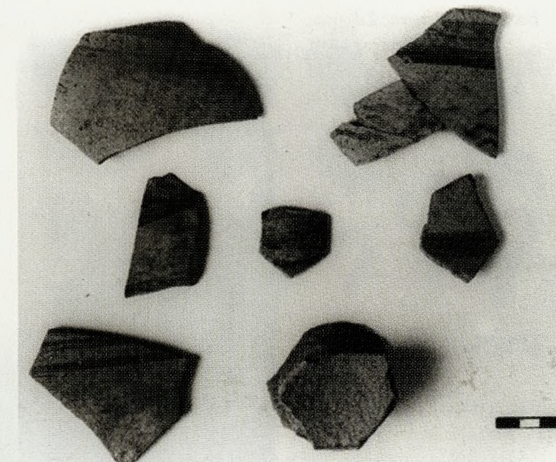
Εικ.26. Ποσειδί. Γενική άποψη ανασκαφής (από Μ. Παππά, στο Διαφ. Συγγρ., «Η Ιστορία της Χαλκιδικής», Ν.Α.Χ. Θεσσαλονίκη 1998, σ. 28, εικ. 19)

Η διαφορά ανάμεσα στο νεκροταφείο της Μένδης και εκείνο του Κούκου είναι ιδιαίτερα σημαντική από τη στιγμή που αφορά δύο διαφορετικά ταφικά έθιμα. Θα μπορούσαμε να διερευνήσουμε αν έπαιξε κάποιο ρόλο το ότι, σύμφωνα με τις πηγές, στη Μένδη ήταν αποικία των Ερετριέων και στον Κούκο, γειτονικά της Τορώνης, των Χαλκιδέων. Θα μπορούσαμε, επίσης, να υποθέσουμε ότι στη Μένδη ο εγχυτρισμός είχε εισαχθεί από τους Ευβοείς και είχε επικρατήσει ως έθιμο, πριν οι δύο τελευταίοι ασκήσουν το έθιμο της καύσης. Σε αυτή την περίπτωση, πιστεύουμε ότι το τοπικό στοιχείο με τις ευβοϊκές επιδράσεις είχε βρει τη συνοχή του ήδη από τα ύστερα υστεροελλαδικά χρόνια, ώστε να συντηρηθεί η παράδοση κατά τον αποικισμό των Ερετριέων στα μέσα του 8ου αιώνα. Στον Κούκο, αντίθετα, οι νεοαφιχθέντες στην περιοχή ανήκαν, πιθανόν, σε ευβοϊκές ομάδες που ασχολούνταν με τη μεταλλουργία ή σε Ευβοείς με διαφορετική παράδοση στα ταφικά έθιμα.

Ευβοϊκά στοιχεία προέρχονται και από το νεκροταφείο της Ακάνθου, βορειοανατολικά της χερσονήσου της Ακτής, η οποία καταλήγει στον Άθωνα[34] (πρβ. Σχ.1). Το αρχαϊκό νεκροταφείο περιλαμβάνει ενταφιασμούς με κτερίσματα που παρουσιάζουν αφθονία αντικειμένων προερχόμενα από την Εύβοια, την Κόρινθο, τη Βοιωτία, την Αθήνα. Το νεκροταφείο ανήκε στην Άκανθο, όπου υπήρχε αποικία των Ανδρίων και, πιθανότατα, Χαλκιδέων η οποία θεωρείται ότι ιδρύθηκε περί το 655 π.Χ. Η χώρα της Ακάνθου είναι πλούσια σε ορυκτά και δάση, ενώ ελέγχει μια στρατηγική θέση, νότια της Αργίλου και της Αμφιπόλης, κοντά στα μεταλλεία του Παγγαίου και τη μεταλλοφόρο Θάσο. Οι Χαλκιδείς, σύμφωνα με τις πηγές, ήταν παρόντες κατά την ίδρυση της Αμφιπόλεως[35].

2δ. Ευρήματα που σχετίζονται με ιερά.

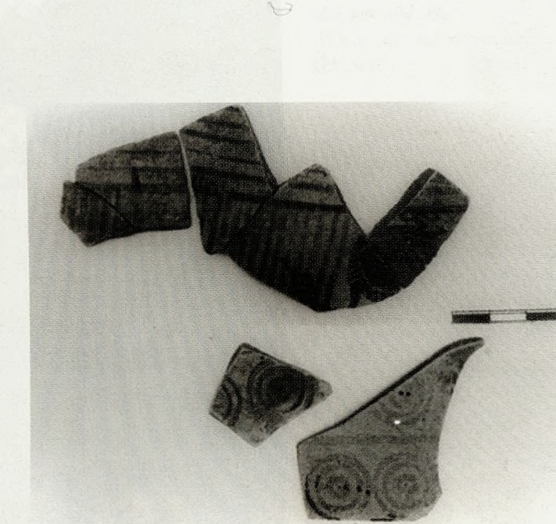
Η κεραμική της υστεροελλαδικής εποχής ΙΙΙ Γ και η πρωτογεωμετρική που ανακαλύφθηκε στα κατώτερα στρώματα του ιερού του Ποσειδώνα στο ακρωτήριο Ποσείδι, δυτικά της χώρας της Μένδης, και ο βωμός με ευθύγραμμα ή κυκλικά αναλήμματα, παρόμοιος με τον τύπο του ερετριακού ιερού του Απόλλωνα της γεωμε-

Εικ.27. Ποσειδί. Όστρακα υπομυκηναϊκής και πρωτογεωμετρικής κεραμικής από τον λάκκο β' του κτιρίου Στ'. 11ος αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 6, 1992, σ. 450, εικ. 6)

Εικ.28. Ποσειδί. Όστρακα υπομυκηναϊκής και πρωτογεωμετρικής κεραμικής από τον λάκκο β' του κτιρίου Στ'. 11ος αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 449, εικ. 5)

Εικ.29. Ποσειδί. Όστρακα υπογεωμετρικού ερετριακού κανθάρου από τον βωμό Ε (από Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΕΜΘ 7, 1993, σ. 409, εικ. 5)

Εικ.30. Παρθενώνας Σιθωνίας. Κορυφή «Κώστας» (από Ι. Βοκοτοπούλου-Μ. Μπέσιος-Ε. Τρακοσοπούλου, ΑΕΜΘ 4, 1990, σ. 431, εικ. 1).

τρικής φάσης, αποτελούν τις πλέον φανερές ενδείξεις μια «πρωτοαποικιακής» και, ακολούθως, «αποικιακής» παρουσίας της Ερέτριας στη Μένδη[36] (Εικ.26-29) Τα σημαντικά αυτά στοιχεία καταδεικνύουν την πολιτιστική επιρροή της Ερέτριας στην περιοχή της Μένδης και του Ποσειδίου, η οποία παρουσιάζει μακρά διάρκεια. Επίσης, επιβεβαιώνει τον σεβασμό της λατρείας από τους εντόπιους και τους ξένους.

Σε ένα μη ευβοϊκό περιβάλλον, όπου κυριάρχησε το κορινθιακό στοιχείο στους αποικισμούς στο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα της χερσονήσου της Παλλήνης, αμέσως νότια της Ποτίδαιας και της Αθύτου, στο ιερό του Διονύσου και του Άμμωνα Δία στην Άφυτο εντοπίσθηκαν υστερογεωμετρικοί ερετριακοί σκύφοι[37]. Η θέση βρίσκεται έξω από τα όρια της ευβοϊκής επικράτειας, αν λάβουμε υπ'όψη ότι η Σάνη της Παλλήνης βρίσκεται στην αντίστοιχη δυτική πλευρά της ίδιας χερσονήσου και νοτιοδυτικά έχουμε τη χώρα της Μένδης, η οποία καταλήγει στο Ποσείδιον, που μόλις αναφέραμε.

Εικ.31. Παρθενώνας Σιθωνίας. Κορυφή «Κώστας». Ο χώρος του ιερού (από Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Μπέσιος - Ε. Τρακοσοπούλου, ό.π., σ. 431, εικ. 15)

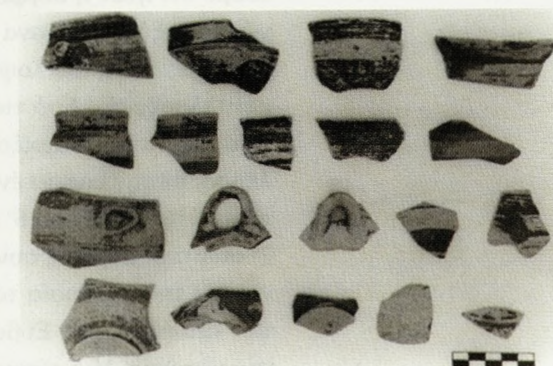
Εξάλλου, στα χαμηλότερα στρώματα ενός ιερού που εντοπίσθηκε πλησίον της Τορώνης, μεταξύ του ακρωτηρίου και του Κωφού λιμένος (Πόρτο Κουφό) στη θέση Παρθενώνας, στην κορυφή «Κώστας» του Ιτάμου (Εικ.30-31), βρέθηκαν ανάμεσα σε άλλα όστρακα κεραμικής από λεπτά μονόχρωμα κύπελλα με ταινιωτή λαβή και όστρακα με γραπτή γραμμική διακόσμηση[38] (Εικ.32-33). Τα πρώτα όστρακα χρονολογούνται ανάμεσα στα τέλη του 7ου και τις αρχές του 6ου αι. π.Χ., ενώ τα δεύτερα στον 6ο αιώνα. Το σύνολο αυτό αποδίδεται σε ευβοϊκά εργαστήρια.

Η ευβοϊκή εισαγμένη κεραμική του 7ου και 6ου αιώνα στο ιερό του Παρθενώνα, γειτονικά της Τορώνης, οδηγεί στη σκέψη ότι βρισκόμαστε σ' ένα μάλλον φιλικό περιβάλλον ανάμεσα στους εντόπιους και τους Ευβοείς. Εξηγείται, επομένως, η παρουσία ευβοϊκών αγγείων σε μια, πιθανότατα, προϋπάρχουσα λατρεία κορυφής της περιοχής.

Τέλος, στη δυτική ακτή της Παλλήνης, μεταξύ Ποτίδαιας και Μένδης, στη θέση που ταυτίσθηκε με τη Σάνη (πρβ. υποενότητα 2α), τα ανασκαφικά ευρήματα στοιχειοθετούν την ύπαρξη ενός ιερού, από τον 7ο ως τον 5ο αι. π.Χ. και με προγενέστερα κατάλοιπα, αφιερωμένα πιθανότατα στην Αρτέμιδα Πυθία[39]. Η κεραμική διακρίνεται για την ποιότητά της και ανήκει κυρίως σε ιωνική και κορινθιακή τυπολογία. Πρόκειται, προφανώς, για λατρεία ήδη ριζωμένη στα γεωμετρικά χρόνια, όταν οι έμποροι επισκέπτες στην περιοχή προέρχονταν και από την Εύβοια.

Εικ.32. Παρθενώνας Σιθωνίας. Όστρακα ευβοϊκής κεραμικής. Τέλη 7ου-πρώτο μισό 6ου αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Μπέσιος - Ε. Τρακοσοπούλου, ό.π., σ. 435, εικ. 15)

Εικ.33. Παρθενώνας Σιθωνίας. Όστρακα ευβοϊκής κεραμικής με γραμμική διακόσμηση. 6ος αι. π.Χ. (από Ι. Βοκοτοπούλου - Μ. Μπέσιος - Ε. Τρακοσοπούλου, ό.π., σ. 436, εικ. 16)

3. Μερικές σκέψεις.

Α. Η Εύβοια εμφανίζεται στη ναυσιπλοΐα και στη διακίνηση των πρώτων υλών στην περιοχή που περιλαμβάνει τα παράλια του Θερμαϊκού κόλπου και της Χαλκιδικής από τα τέλη των υστεροελλαδικών χρόνων. Η παρουσία της φαίνεται να υπάρχει με ποιοτικές και ποσοτικές διαφοροποιήσεις μέχρι τα τέλη του 7ου - αρχές του 6ου αι. π.Χ. και με τη συνέργεια τοπικών πληθυσμών. Οι Ευβοείς, Χαλκιδείς και Ερετριείς, όπως και οι γείτονές τους Βοιωτοί και Θεσσαλοί, προφανώς ανταγωνίζονταν, ανάμεσα σε άλλους, τους Αιολείς, τους Ίωνες, τους Ανδρίους, και πιθανόν τους Φοίνικες στον έλεγχο των ακτών του Θερμαϊκού κόλπου και της Χαλκιδικής και της διακίνησης μετάλλων. Οι περιοχές αυτές απέκτησαν βαρύνουσα σημασία από την πρώιμη εποχή του χαλκού, με την κυκλοφορία του χαλκού, του χρυσού, του αργύρου και του σιδήρου.

Β. Οι γνωστές από την αρχαία φιλολογία αποικίες των Ευβοέων στην παραθερμαϊκή ζώνη ήταν η Μεθώνη και η Δίκαια, ενώ στα παράλια της Χαλκιδικής η Μένδη και η Τορώνη. Οι θέσεις αυτές παρουσιάζουν αναμεταξύ τους ορισμένες τοπογραφικές αναλογίες. Πρόκειται για σημεία ελλιμενισμού και ελέγχου προς και από την ενδοχώρα, θέσεις-κλειδιά για τους εντόπιους πληθυσμούς, από τη μια, για τη διακίνηση αγαθών και τη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο, από την άλλη. Με τη συνεργασία, πιθανότατα, των γηγενών πληθυσμών πραγματώθηκε μια αλυσίδα ευβοϊκής παρουσίας, με αποικίες ή σταθμούς, από τον Στρυμόνα, στον Άθωνα (Άκανθος), στην Τορώνη, στη Μένδη, στη Δικαία, στη Μεθώνη. Σε κάθε περίπτωση δεν πρόκειται για εγκαταστάσεις διάσπαρτες στο χώρο, αλλά για προσεκτικές επιλογές με στόχο να υπάρχουν οικονομικοί και κοινωνικοί πυρήνες υποστηρικτικοί των Ευβοέων, των συνεργατών και των διαδόχων τους.

Γ. Κύρια δραστηριότητα των Ευβοέων από τον 12ο μέχρι τον 7ο αι. π.Χ. υποθέτουμε ότι ήταν η συμμετοχή στη μερική εκμετάλλευση στην κυριολεξία των περιοχών μεταξύ Αλιάκμονα ποταμού και Παγγαίου όρους, παραλίων και εγγύς ενδοχώρας τους, και η κυκλοφορία των διαθέσιμων προϊόντων της εξόρυξης και, ίσως, της μεταλλουργίας. Από τις μέχρι τώρα έρευνες δεν έχουν προκύψει ουσιαστικά στοιχεία για να υποστηρίξουμε την ίδρυση αποικιών-πόλεων με οργανωμένη εκμετάλλευση, με την ευρεία έννοια του όρου, μιας συγκεκριμένης χώρας, κορινθιακού λ.χ. τύπου, πριν από τον 6ο αι. π.Χ. Αντίθετα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι κατά τον 7ο αιώνα οι Ευβοείς συνυπήρχαν στις κατοικημένες περιοχές που επέλεξαν εδραιώνοντας την παρουσία τους στην ευρύτερη περιοχή. Ίσως για αυτό το λόγο η μορφή των αποικιών των Ευβοέων δεν άφησε ίχνος αστικής οργάνωσης και συγκροτημένης κατοχής. Μια τέτοια κατάσταση βασιζόταν σε μια οντότητα χώρου και διαχείρισης, ώστε να ικανοποιεί οικονομικές και κοινωνικές απαιτήσεις όχι σε μια οντότητα με πολεοδομικό κέντρο.

Η Μένδη, λοιπόν, και ίσως η Τορώνη εντάσσονταν οργανικά σε συστήματα πολεοδόμησης όχι πριν από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ., πράγμα που παρατηρείται και σε άλλες πόλεις-αποικίες που ιδρύθηκαν στη Χαλκιδική και κατά μήκος των βορειοανατολικών ακτών του Αιγαίου. Εξάλλου, πόλεις-αποικίες και μητροπόλεις πριν από τον 6ο αιώνα δεν είχαν διαμορφώσει δομές και προϋποθέσεις των πόλεων με μνημειακό χαρακτήρα, τον οποίο αναγνωρίζουμε αμέσως μετά.

Δ. Σε ό,τι αφορά στη Μεθώνη, τη Δικαία, τη Μένδη και την Τορώνη μπορούμε να υποθέσουμε ότι λειτούργησαν περίπου στον ίδιο παρονομαστή οικονομίας. Τα γνωρίσματα του παρονομαστή αυτού θα αποκαλούσαμε «πρωτοαποικιακό σύστημα» και το οποίο πρέπει να δοκιμάσθηκε κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα. Συνεπώς, όταν συγκροτούνταν πόλεις στην Χαλκιδική υπήρχε κάποια μορφή «επανίδρυσης» στην οποία ενσωματώθηκαν οι εμπειρίες που ωρίμασαν με τους Ευβοείς. Στον Θερμαϊκό κόλπο, όπου η Μεθώνη και η Δίκαια, δεν παρατηρείται -με τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία της έρευνας- η «επανίδρυση» πόλεων-αποικιών. Αυτό οφειλόταν μάλλον στους ανασταλτικούς παράγοντες από την επεκτατική δράση και πίεση του μακεδονικού βασιλείου, που από δυσμάς επηρέαζε ολοένα και περισσότερο τις ιστορικές συγκυρίες της παραθερμαϊκής ζώνης[40]. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η ανασυγκρότηση των οικισμών και η επαλληλία οικοδομικών φάσεων με την πάροδο του χρόνου, όπως αποδεικνύουν τα αποτελέσματα από τις ανασκαφές σε όλους τους διάσπαρτους οικισμούς της ζώνης αυτής σε θέσεις οι οποίες δεν ανήκαν σε αποικίες (Νέα

Αγχίαλος, Πολίχνη, Τούμπα Θεσσαλονίκης, Καραμπουρνάκι).

Ε. Στο δίλημμα, τέλος, αν υπήρξε μια συγχρονία των ευβοϊκών αποικισμών στο βορειοδυτικό Αιγαίο και στη Δύση[41], θεωρούμε ότι η απάντηση είναι θετική. Στο βόρειο Αιγαίο η Εύβοια δεν είχε ανάγκη από ενδιάμεσους για την κλιμάκωση των επαφών με τις περιοχές που την ενδιέφεραν άμεσα, δεδομένου ότι ο Θερμαϊκός κόλπος και η Χαλκιδική βρίσκονται «ες το προς Ευβοίαν πέλαγος»[42].

Οι νέες ανασκαφές πιστεύω ότι θα προσθέσουν όψεις της ζωής των οικισμών και της χώρας τους. Θα κατανοήσουμε τότε καλύτερα το βάρος της ευβοϊκής παρουσίας στον Θερμαϊκό κόλπο και τη Χαλκιδική. Η εμβάθυνση στην έννοια της αποικίας στις διάφορες ιστορικές στιγμές επιβάλλεται, όπως και η σχέση ανάμεσα στις τοπικές συνιστώσες και εκείνες των «αποίκων».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το παρόν κείμενο προέρχεται, με μικρές παρεμβάσεις, από την ανακοίνωσή μου «Eubei lungo la costa della Grecia settentrionale. Nuovi elementi», στο M. Bats e B. d'Agostino (a cura), *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Atti del Convegno Internazionale di Napoli 13-16.11.1996, Napoli 1998 (Coll. CJB, 15 *AION ArchStAnt* Quaderno 12), 229-242. Για τη μελέτη των αρχαίων πηγών αναφορικά με τις περιοχές μεταξύ των ποταμών Πηνειού και Στρυμόνα βλ. M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidien, Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Habbinsel im 5. und 4. Jahr. v. Chr.*, Munchen 1971. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia I*, Oxford 1972. D. Muller, *Topographischen Bildkommentar zu den Historien Herodots-Griechenland*, Wasmuth 1987, 121-234. F. Papazoglou, *Les villes de Macedoine a l'epoque romaine*, στο *BCH-Suppl.* XVI, 1988. M.B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings I*, Athens 1996 (*Μελετήματα* 22). A. Mele, «Calcidica e Calcidesi. Considerazioni sulla tradizione», στο M. Bats e B. d'Agostino (a cura), *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Alti del Convegno Internazionale di Napoli 13-16.11.1996, Napoli 1998 (Coll. CJB, 15 *AION ArchStAnt* Quaderno 12) 217-228.

2. *Άβαντες*: *Ιλ.* Β 536, 541-542, Δ 464. Στην *Ιλ.* Ε 148 αναφέρεται ο τρώας πολεμιστής «Άβας». Για τους Άβαντες της Ευβοίας του ομηρικού έπους βλ. τις παρατηρήσεις του A. Mele, «I caratteri della societa eretriese arcaica", στο *Contribution a l' etude de la societe et de la colonization eubeennes* (*CCJB* 2), Napoli 1975, 15-26 (unita abantica). Τ.ι. «I Ciclopi, Calcodonte e la metallurgia calcidese», στο *Nouvelle contribution a l' etude de la societe et de la colonisation eubeennes* (*CCJB* 6), Napoli 1981, 9-33 (Οι Άβαντες και τα μέταλλα). Τ.ι. «Il mondo greco dal secondo al primo millennio a. C.», στο R.B. Bandinelli (dirett.), *Storia e Civilta dei Greci*, I, Milano 1981, 5-72, ειδ. 29 (μια κοινή μυκηναϊκή και ανατολική παράδοση στην οποία εμπλέκονται οι Άβαντες, οι Δόλοπες, οι Πελασγοί). Π.Γ. Καλλιγάς, «Θεσσαλία και Εύβοια κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11ος - 9ος αι. π.Χ.)», στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία. Πρακτικά στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, 298-307 (Λευκαντί, Άβαντες, Αιολία, Θεσσαλία). Για την παράδοση σχετικά με τους Άβαντες οι οποίοι συνδέονται με «πρώιμες μορφές αποικιακής εξάπλωσης» και «με στοιχεία ... τόσο από την άποψη των ηθών ... όσο και κάτω από την άποψη των εθίμων ...» πρβ. L. Antonelli, «Sulle navi degli Eubei», *Hesperia* 5, 1995, 11-24, ειδ. 14 όπου και βιβλιογραφία. Για την καταγωγή των Αβάντων πρβ. M.B. Sakellariou, *Between memory and oblivion. The transmission of early greek historical traditions*, Athens 1990 (*Μελετήματα* 12) 202-203: «Abantes ... they had become thoroughly hellenized before the time reflected in the Homeric poema». *Θρήικες*: *Ιλ.* Β 844, Δ 519, 533, 537, Ε 462, Ζ 7, Κ 434, 464, 470, 487, 506, 518, Ν 4, Ξ 227. *Θρήικη*: *Ιλ.* Ι 5, 72, Λ 222, Ν 301, Υ 485, Ψ 230, Ω 234. Πρβ. *Οδ.* θ 361 (ιερή περιοχή του Άρη).

Παίονες: *Ιλ.* Β 848, Κ 428, Ο 287, 291, Φ 155, 205, 211. *Παιονία*: *Ιλ.* Ρ 350, Φ 154. Πρβ. Μ. Β. Σακελλαρίου, στο *Μακεδονία, 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών 1982, 47-49, ο οποίος θεωρεί ότι οι Παίονες εγκαταστάθηκαν στις κεντρικές και ανατολικές περιοχές της αρχαίας Μακεδονίας πριν από τα τέλη της εποχής του χαλκού και υποστηρίζει ότι Φρύγες, Μύγδονες, Θράκες και Πελασγοί υπέταξαν ή εξουδετέρωσαν ή εκδίωξαν τους Παίονες στα τέλη της εποχής του χαλκού ή λίγο μετά. N.G.L. Hammond, *Μακεδονία, 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών 1982, 65-68 και 78-79 όπου συζητεί το «τέλος των Παιόνων» του Αξιού αλλά και τις δραστηριότητές τους με τα μέταλλα. Για το τέλος των Παιόνων πρβ. C. de Simone, «La posizione linguistica dell' Epiro e della Macedonia», στο *Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti Taranto* XXIV, 1984, Taranto 1985, 45-83, ειδ. 72-73: «(μετ.) Το βασίλειο των Μακεδόνων στις Αιγές ... επεκτάθηκε στην παραθαλάσσια πεδιάδα, απωθώντας διάφορα θρακικά και παιονικά φύλλα (Θουκ. ΙΙ. 99). Ενώ οι Παίονες στην πραγματικότητα εξαφανίζονται, οι περιοχές της Μυγδονίας, της Κρηστωνίας, της Σιντικής και της Βισαλτίας παραμένουν ουσιαστικά θρακικές». Σε κάθε περίπτωση η έξοδος των Παιόνων παραμένει προβληματική. Επρόκειτο για μια απώθηση σε επίπεδο εξουσίας και αρχηγών ή και πληθυσμών; *Αξιός*: *Ιλ.* Β 849, 850, Ο 288, Φ 141, 157, 158 (ο ποταμός και ο θεός του ποταμού, γέννησε τον Πηλεγόνη με την Περίβοια, την κόρη του Ακεσσαμενού). Στην *Οδύσσεια* η Περίβοια εμφανίζεται ως κόρη του Ευρυμέδοντα που γέννησε τον Ναυσίθοο στον Ποσειδώνα: *Οδ.* η 57, 61-62.

3. Ο κατάλογος των πλοίων περιλαμβάνει επτά γεωγραφικές ενότητες της Ευβοίας: *Ιλ.* Β 536-545. Από την περιοχή του Αξιού αναφέρεται η μακρινή (τηλόθεν) *Αμυδών*: *Ιλ.* Β 849, Π 288, ο αρχηγός των Παιόνων *Πυραίχμης* (*Ιλ.* Β 848, Π 287), ο πολεμιστής *Απισάων* του *Ιππασίδου* (*Ιλ.* Ρ348, ενώ υπάρχει και τρώας *Απισάων*, Λ 578, 582), και οι *Θερσίλοχος, Μύδων, Αστύπυλος, Μνήσος, Θράσιος, Αίνιος* και *Οφελέστης* (*Ιλ.* Φ 209-211). Οι Παίονες στο έπος συγκρούονται με τους εκπροσώπους της Θεσσαλίας (Αχιλλέα) και Βοιωτίας (Πάτροκλο) και νικώνται από αυτούς. Κατ' επέκταση, η κοιλάδα του Αξιού αντιπαραβάλλεται με τις κοιλάδες του Πηνειού και του Σπερχειού. *Όλυμπος, Πιερία, Ημαθία, Άθως*: *Ιλ.* Ξ 229 (το ταξίδι της Ήρας από τον Όλυμπο, την Πιερία, την Ημαθία, τον Άθωνα, τη Λήμνο, στην Ίδα). Το βασίλειο του Κισσέα και όσα διαδραματίζονται με τη Θεανώ και τον Ιφιδάμα (*Ιλ.* Ζ 298-300, 302, Λ 221-231, 241-245) στη Θράκη δεν θεωρώ ότι αφορά το όρος Κισσός (Χορτιάτης) και την περιοχή του στην ανατολική πλευρά του Θερμαϊκού κόλπου. Αντίθετα, μετά τον 6ο αι. π.Χ. προσάπτουν πιθανότατα στον Κισσό του Θερμαϊκού τη σχετική παράδοση. Για την πιθανή μετατόπιση του τοπωνυμίου στη Θράκη από την περιοχή δυτικά της Τροίας στον Θερμαϊκό βλ. Κ. Σουέρεφ, «Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας για τον Θερμαϊκό κόλπο και τις γειτονικές περιοχές» στο *Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, 469-487, ειδ. 475-477.

4. *Ανθεμούς*: Ηρόδ. V. 94.1, Θουκ. ΙΙ 99.6, ΙΙ 100.4, Αισχ. ΙΙ. 27, Δημ. VI. 20, Ησύχ. λ. *Ανθεμούς*, Πλίν. N.H. IV 36. Πρβ. M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Temenides* (Anthemonte-Kalindoia) lere partie, Athenes 1992 (*Μελετήματα* 11), 35, 39.

Θέρμη: Εκατ. (*FGrH* 1) F 146, Ηρόδ. VII. 121.1, 123.3, 124, 127.3, 128.1, 130.3, 179, 183.2, Αισχ. ΙΙ 27, Θουκ. Ι 61.2, ΙΙ 29.6, Πλίν. *N.H.* IV. 10,36. Στέφ. Βυζ. λ. *Χαλάστρα*, *Σκύλ.* 66, Λίβ. XLIV. 10, Στράβ. VII. 21,24, Σούδα λ. *Θέρμαν*.

Θερμαίος κόλπος: Ηρόδ. VII. 121.1, 122, 123.2, 127. Θουκ. Ι 61.4, ΙΙ 99.4. Σκύλ. 66, Μέλα ΙΙ. 35, Στέφ. Βυζ. λ. *Άλωρος*, Στράβ. VII. 20, 22, 23, 25. *Χαλάστρα*: Εκατ. (FGrH 1) F 146. Ηρόδ. VII 123.3, Αλκίφρ. ΙΙΙ. 61, Ησύχ. λ. *Χαλάστρα*, Πλίν. N.H. 24, 31 36, 107, Στέφ. Βυζ., λ. *Χαλάστρα*, Στράβ. VII. 20, 21, 23.

Σίνδος: Ηρόδ. VII. 123.3.

Εχέδωρος: Ηρόδ. VII. 124, 127, Στράβ. VII. 21.

5. *Λυδίας*: Εκατ. (*FGrH* 1) F 145, Ηρόδ. VII 127, Πλίν., *N.H.* IV. 34, Πτολ. *Γεωγρ.* ΙΙΙ. 120. 11-12, Σκύλ. 66, Στράβ. VII. 22-23.

6. *Μεθώνη*: Πλούτ. *Quest Gr* 11, Σκύλ. 66, Στράβ. VII. 20, 22, Χ. 1.8, Διόδ. XVI. 3, 31, 34, Αιλ. *Ν. Ακ.* ΙΧ. 7, Πολύαιν. IV. 2,15, Πλίν. *N.H.* IV 36. Πρβ. *IG* IV.1.94.1b, 1.11. Για τους Ερετριείς στη Μεθώνη και για την ερμηνεία του αποσπάσματος του Πλουτάρχου βλ. M.B. Sakellariou, «Quelques questions relatives a la colonisation eubeenne en Occident» στο *Gli Eubei in Occidente, Atti Taranto* XVIII, 1978, Taranto 1979, 9-36, ειδ. 31-32. Τ.ι., *Between memory and oblivion. The transmission of early greek historical traditions*, Athens 1990 (*Μελετήματα* 12) 119-120. Για την ταύτιση της Μεθώνης βλ. M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, *Two studies in Ancient Macedonia Topography*, Athens 1987 (*Μελετήματα* 3), 39-40. I. Malkin, «Inside and Outside: colonization and the formation of the mother city», *AION ArchStAnt* 1 (N.S), 1994, 1-9 ειδ. 3.

7. Ειδικά για τους Ευβοείς στην Κέρκυρα, την Ήπειρο και την Αδριατική βλ. N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, 384-385, 414-424. L. Braccesi, *Grecita adriatica*, Bologna 1979, 98-99 (αναφορά στα ορυκτά της Ιλλυρίας). Ειδικότερα για την ευβοϊκή παρουσία στην Κέρκυρα και για την ευβοϊκή μήτρα της *Οδύσσειας* βλ. Π.Γ. Καλλιγάς, «Κέρκυρα, αποικισμός και έπος», στο *ASAtene* 44, 1982, 57-68. Μια συνολική αναθεώρηση αναφορικά με τους Ευβοείς στο ηπειρωτικό χώρο επιχειρεί ο L. Antonelli, «Sulle navi degli Eubei», *Hesperia* 5, 1995, 11-24, 17-18.

8. Μ. Τιβέριος, «Εισαγμένη κεραμική από τη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κοντά στην σημερινή Σίν-

δο», *Παρνασσός* 1993, 553-560: «μήπως ο χρυσός που έχει βρεθεί στο πρωτογεωμετρικό Λευκαντί ή στη γεωμετρική Ερέτρια, προέρχεται από εδώ».

9. *Δίκαια*: *IG IV*², 94, Ib, 11.10-13, ATL 1.482 (B.D. Meritt-H.T. Wade-Gery - M.F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, Harvard 1939-53), Πλίν. IV.36.

Η Αρέθουσα η οποία τοποθετείται μεταξύ της λίμνης Βόλβης στο ανατολικό άκρο της Μυγδονίας και τον Στρυμονικό κόλπο (του Ορφανού) βόρεια των Σταγείρων, όπου ο Θουκυδίδης αναφέρει τον *Αυλώνα* (IV. 103.1), στην περιοχή του ναού της Αγίας Βαρβάρας και της Ρεντίνας, πιθανότατα μέχρι την έξοδο στη θάλασσα (μεταξύ Κάτω Βρασνών και Σταυρού στον Στρυμονικό κόλπο, θεωρείται αποικία των Χαλκιδέων). Η Αρέθουσα αναφέρεται ανάμεσα στις πόλεις της Ευβοίας στη δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία του 377 π.Χ.: Σκύλ. 66, Στράβ. VII. 36, Πλίν. IV. 35, 38. Στέφ. Βυζ. λ. Αρέθουσα, Πτολ. III, 12.7, *Ανθολ. Παλατ.* VII. 51, Αμμ. Μαρκ. XXVII.4.8. Πρβ. *IG II/IIF*, 43, 1.82, *IG* IV2, 94, 1b, 11.15-17. Πρβ. Σ. Μοσχονησιώτη, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Αρέθουσα», *ΑΕΜΘ* 6, 1992, 405-414 με βιβλιογραφία και τοπογραφικά στοιχεία.

10. *Μένδη*: Ηρόδ. VII, 123.1, Θουκ. IV 123.1 (ερετριακή αποικία), Λίβ. XXXI. 45.14. Πολύαιν. II. 1.3.1, Πλίν. IV. 36, Στέφ. Βυζ. λ. *Μένδη*, Σκύλ. 66, Μέλα II. 33, Στράβ. VII. 27. Πρβ. I. Βοκοτοπούλου, «Τοπογραφικά Κασσάνδρας» στο *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997 (Παράρτημα *Μακεδονικών* 7), 65-77.

Τορώνη: Ηρόδ. VII. 22.2, 122, Θουκ. IV 110, 113.2, V. 2-3. Σκύλ. 60, Διόδ. XII. 68.6, 73.2 (ερετριακή αποικία), Στράβ. VII. 32, Μέλας II. 34, Πλίν. *N.H.* IV 35, 37, Λίβ. XLV 30.4, XLIV. 12. 8, XXXI. 45.15, Στέφ. Βυζ. λ. *Τορώνη*, Πτολ. III. 12.10.

Σάνη: Ηρόδ. VII.123, Στράβ. VII. 27. Για την πιθανότητα ερετριακής αποικίας στη Σάνη βλ. I. Βοκοτοπούλου, «Αρχαϊκό ιερό στη Σάνη Χαλκιδικής» στο *Αρχαία Μακεδονία* V, 1993, 179-236. Επίσης, παρατηρήσεις για το εμπόριο και για τον αποικισμό στη Χαλκιδική βλ. Μ. Τιβέριος, «Εισαγμένη κεραμική ...», *ό.π.* Πρβ. L. Braccesi, «Gli Eubei e la geografia dell' Odissea», *Hesperia* 3, 1993, 11-23, ειδ. 17. Η Χαλκιδική και η Παλλήνη (Ηρόδ. VII. 123.1, VIII. 126-129, IX. 28.3, Σκύλ. 66, Στέφ. Βυζ. λ. *Παλλήνη*, Στράβ. VII. 25, 27) εντάσσονται «(μετ.) στη σφαίρα της συλλογικής φαντασίας των Ευβοέων» και μέσω της Γιγαντομαχίας στη Φλέγρα (Πίνδ. *Νεμ.* 1.67, Ίσθμ. 6.33, Αισχ. *Ευμ.* 293, Ευριπ. *Ηρακλ.* 1194, *Ίων* 988, Αριστοφ. *Όρν.* 824, Διόδ. V. 71.4) αρχαιότερο όνομα της Παλλήνης, πριν από τη «μετατόπιση, ευβοϊκής προέλευσης, ... στα Φλεγραία Πεδία στη χώρα της Κύμης». Τ.ι., *Grecita di frontiera*, Padova 1994, 11-12, 19. Στο ίδιο θέμα επιστρέφει αναλυτικά ο L. Antonelli, «Sulle navi degli Eubei», *Hesperia* 5, 1995, 11-24. Για τη σχέση των Ευβοέων με τη Γιγαντομαχία πρβ. N. Valenza Mele, «Erace euboico a Cuma. La Gigantomachia e la via Heraclea», στο *Recherches sur les cultes grecs et l' Occident*, Naples 1979, 19-51, M. Giangiulio, «Appunti di storia dei culti», στο *Neapolis. Atti Taranto XXV*, 1985, Napoli 1988, 101-154, ειδ. 116-117, 121-122, A. Coppola, «I Campi Flegrei in Eschilo», *Hesperia* 5, 1995, 55-59: «(μετ.) Η αθηναϊκή επικυριαρχία στα ευβοϊκά θέματα συνδεδεμένη με τη Δύση θα μπορούσε ... να μας επιτρέψει να υποθέσουμε ότι και στους Αθηναίους είχε διαδοθεί ο εντοπισμός του αγώνα του Ηρακλή εναντίον των Γιγάντων στα Φλεγραία Πεδία της Δύσης».

11. *Άκανθος*: Ηρόδ. VI. 44, VII. 22.2, 115.2, 116.1, 117.1, 121.1, 124. Θουκ. IV. 84 (αποικία Ανδρίων), Διόδ. XI. 4.5, Πλίν. N.H. IV. 38, Πλούτ. *Quaest. Grae.* 30 (αποικία Χαλκιδέων και Ανδρίων), Σκύλ. 66, Στράβ. VII. 33, 35. Για τις ανασκαφές στην Άκανθο βλ. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου.* Κατάλογος έκθεσης στο Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ.-ICOM, Αθήνα 1993, 55-56, 76-77, 180-183. Τ.ι. «Αρχαία Άκανθος. 1986-1996», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 297-312, τ.ι. «Αρχαία Άκανθος. Πτυχές της Ιστορίας με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα», στο *Άνδρος και Χαλκιδική.* Πρακτικά συμποσίου 23.8.1997, Άνδρος 1998 (*Ανδριακά Χρονικά* 29), 93-137.

12. Ανασκαφές στη Νέα Αγχίαλο: Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1990», *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 315-332, ειδ. 322 και εικ. 7, 323-324 και εικ. 16, τ.ι., «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5, 1991, 235-246, τ.ι., «Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου κατά το 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 1992, 357-367, ειδ. 362-363, τ.ι. «Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου κατά το 1993», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 241-251, ειδ. 243 και 246 (πιθανόν ευβοϊκό *εμπορίον*), τ.ι., «Εισηγμένη κεραμική ...», *ό.π.*, ειδ. 554-558 και εικ. 4-5 (για την ευβοϊκή παρουσία στον Θερμαϊκό κόλπο και για την πιθανή διάδοση της οπισθότμητης οινοχόης από την Μακεδονία στο Λευκαντί), τ.ι., Κ. Καθαρίου-Κ. Λαχανίδου, «Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1994», *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 223-229, των ιδίων, M. Oettli, «Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1995», *ΑΕΜΘ* 9, 1995, 293-300, Μ. Τιβέριος, «Επτά χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα Αγχιάλου Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 407-425, τ.ι., Α. Παντή-Φ. Σερόγλου-Α. Αβραμίδου-Κ. Λαχανίδου-M. Oettli-Κ. Καϊτελίδης, «Οι ανασκαφικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1997», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 297-304, τ.ι., «The ancient settlement in the Anchialos-Sindos double trapeza. Seven years (1990-1996) of archaeological research», στο M. Bats e B. d'Agostino (a cura), *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Atti del Convegno Internazionale di Napoli 13-16.11.1996, Napoli 1998 (Coll. CJB, 15 *AION ArchStAnt* Quaderno 12), 243-253, τ.ι. Σ. Γιματζίδης, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2000», *ΑΕΜΘ* 14, 2000, 193-203, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2001», *ΑΕΜΘ* 15, 2001, 299-308. Για το γειτονικό νεκροταφείο της Σίνδου βλ. Α. Δεσποίνη - Ι. Βοκοτοπούλου - Β. Μισαηλίδου - Μ. Τιβέριος, *Σίνδος.* Κατάλογος της έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΤΑΠ, Αθήνα 1985, Α. Δεσποίνη, στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου.* Κατάλογος έκθεσης του Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ.-ICOM, Αθήνα 1993, 162-169.

13. Για την ταύτιση της Διπλής Τράπεζας της Νέας Αγχιάλου (γνωστής στη βιβλιογραφία και ως Ίγγλις) με την αρχαία Χαλάστρα ή την Σίνδο πρβ. M.B. Hatzopoulos-L.D. Loukopoulou, *Morrylos cite de la Crestonie*, Athenes 1989 (*Μελετήματα* 7), 87-91 (Χαλάστρα), Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες ... κατά το 1990», *ό.π.*, 324-325 (Χαλάστρα), τ.ι., «Οι ανασκαφικές έρευνες ... κατά το 1992», *ό.π.*, 364 (Σίνδος), τ.ι., «Οι ανασκαφικές έρευνες ... κατά το 1993, *ό.π.*, 560 (Σίνδος). Πρβ. επίσης Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: νέα ανασκαφικά στοιχεία», *ΑΕΜΘ* 6, 1992, 369-382, ειδ. 376 (προτείνει τον οικισμό στη Γέφυρα ως Χαλάστρα).

14. Ανασκαφές στην τράπεζα της Τούμπα Θεσσαλονίκης: Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1985-1996: Το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 398-406, τ.ι., «Τούμπα Θεσσαλονίκης. Ζητήματα αρχαιολογίας και σημασίες της ανασκαφικής έρευνας», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 5, 2001, 71-88, τ.ι., «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ταφική αρχαιολογία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 8, 2002, 9-26.

Από την ανασκαφή ενός άλλου οικισμού στο εσωτερικό του κόλπου, μεταξύ Τούμπας Θ. και Νέας Αγχιάλου, στην Τράπεζα της Πολίχνης (γνωστή στη βιβλιογραφία και ως Λεμπέτ) προέρχονται και άλλα ευβοϊκά ευρήματα: Κ. Τζαναβάρη-Α. Λιούτας, «Τράπεζα Λεμπέτ. Μια πρώτη παρουσίαση», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 265-278, ειδ. 271 και εικ. 9 (όστρακα αγγείων με παράσταση πτηνών από ευβοϊκά εργαστήρια, εντοπίζονται σε στρώμα του δεύτερου μισού του 8ου αι. π.Χ.).

15. Ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι: Κ. Ρωμαίος, «Ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης», στο *Επιτύμβιον Χ. Τσούντα*, Αθήνα 1941, 358-387, Μ. Τιβέριος, «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 247-260, τ.ι., Ε. Μανακίδου-Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1994: ο αρχαίος οικισμός, *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 197-202, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1995: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 9, 1995, 277-282, Μ. Τιβέριος, «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994-1999)», *Εγνατία* 5, 1995-2000, 297-321, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1997: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 327-335, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1998: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 12, 1998 223-230, των ιδίων, «Ανασκα-

φικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1999: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 13, 1999, 167-176, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2000: ο αρχαίος οικισμός, *ΑΕΜΘ* 14, 2000, 205-214, των ιδίων, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2001: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 15, 2001, 255-262, Ε. Παντερμαλή-Ε. Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1994: η ανασκαφή της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 203-215, των ιδίων, «Καραμπουρνάκι 1995. Η ανασκαφή της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 9, 283-292.

16. Πρβ. σημ. 4 (Θέρμη). Για την τοποθέτηση της αρχαίας Θέρμης πρβ. M. Vickers, «Therme and Thessaloniki» στο *Studies in honour of Ch. Edson*, Thessaloniki 1981, 327-333 (Inst. for Balkan Studies 158) όπου συνοψίζει τις διάφορες θεωρίες και τοποθετεί τη Θέρμη στη θέση όπου θα ιδρυθεί η Θεσσαλονίκη, Ι. Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια.* Οδηγός της έκθεσης 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης, ΤΑΠ, Αθήνα 1986, 15 (προτείνει την Τούμπα), τ.ι., στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου.* Κατάλογος έκθεσης στο Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ.-ICOM, Αθήνα 1993, 76 (επαναπροτείνεται η Τούμπα), Μ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια ενός προελληνικού ιερού περί τον Θερμαίον κόλπον, στο *Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη.* Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 1986, Θεσσαλονίκη 1990, 71-81, τ.ι., «Όστρακα από το Καραμπουρνάκι ...», *ό.π.*, (προτείνεται το Καραμπουρνάκι). Πρβ. επίσης για την ιστορική γεωγραφία Δ. Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου, «Χώρα Θεσσαλονίκης», στο *Πόλις κα Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου*, Καβάλα 1986, Θεσσαλονίκη 1990, 99,107.

17. Ανασκαφές στον προϊστορικό οικισμό (γήλοφο) Τούμπας Θεσσαλονίκης βλ. Σ. Ανδρέου-Κ. Κωτσάκης. Η προϊστορική Τούμπα της Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 369-387. Για τις ανασκαφές στον οικισμό των ιστορικών χρόνων (τράπεζα) της Τούμπας Θεσσαλονίκης βλ. σημ. 14.

18. Ανασκαφές στη Σάνη της Παλλήνης: Α. Ρωμιοπούλου, στο *ΑΔ* 29, 1973/74 *Χρονικά*, 674 και 696, τ.ι., «Pottery evidence from the North Aegean» στο *Les ceramiques de la Grece de l' Est et leur diffusion en Occident*, Paris 1977, 1978, 63-65 πιν. 29, εικ. 5 (ευβοϊκός κρατήρας), Ε. Γιούρη, στο *Neue Forschungen in griechischen Heiligtumen*, Tubingen 1976, 136, 138, εικ. 4, Ι Βοκοτοπούλου, «Αρχαϊκό ιερό στη Σάνη Χαλκιδικής», στο *Αρχαία Μακεδονία* V 1993, 179-236, εικ. 31,32: γ, 33 (όστρακα ευβοϊκών αγγείων και νησιωτικών μαζί με ιωνικά και κορινθιακά του 7ου αι. π.Χ. από το ιερό, όστρακα του τέλους του 8ου και του 7ου αιώνα, από την κατοικία Β υπογεωμετρικών ερετριακών ή εντόπιων αγγείων με διακόσμηση ευβοϊκής και κυκλαδικής προέλευσης: πίθοι, δίνοι, σκύφοι). Η Βοκοτοπούλου θέτει το ζήτημα: «παροικία- ένα εμπόριο μέσα σ' έναν ανθούντα θρακικό οικισμό». Επίσης βλ. τ.ι., στο *ΑΔ* 42, 1987 Χρονικά, 367-368. Πρβ. Μ. Τιβέριος, «Όστρακα από τη Σάνη της Παλλήνης», *Εγνατία* 1, 1989, 31-64 όπου αντιμετωπίζει και το πρόβλημα του ευβοϊκού αποικισμού στη Χαλκιδική.

19. Ανασκαφές στη Βίγλα της Μένδης με υστεροελλαδική κεραμική. Ι. Βοκοτοπούλου, στο *ΑΔ* 41, 1986 Χρονικά, 147-149, τ.ι., στο *ΑΔ* 42, 1987 *Χρονικά*, 368, τ.ι., «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 279-293, ειδ. 280-281 και 288 εικ.7.

20. Ανασκαφές στην Τορώνη: A. Cambitoglou, στα *ΠρακτΑΕ* 1975, 103-130, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ* 1976, 138-141, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ* 1981, 33-39, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ* 1982, 69-78, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ* 1984, 40-65, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ*, 40-65, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ* 1986, 112-131, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ* 1988, 108-118, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ* 1990, 185-197, τ.ι., στα *ΠρακτΑΕ* 1993, 117-127, A. Cambitoglou-J.K. Papadopoulos, στο *Ancient Macedonia.* Australian Exhibition Catalogue, Athens 1988, 26, 83, 45-47, 100-101, 182-186, 222-229, 408, των ιδίων, «Οι ανασκαφές στην Τορώνη το 1989», *ΑΕΜΘ* 3, 1989, 439-449 (σύνθεση των ανασκαφικών δεδομένων), των ιδίων, *MeditArch* 3, 1990, 93-142 (συζήτηση για την Τορώνη ως εγκατάσταση ευβοέων Χαλκιδέων), των ιδίων, *MeditArch* 4, 1991, 147-171, των ιδίων, *MeditArch* 7, 1994, 141-163, J.K. Papadopoulos, στο *Arte dei Macedoni dall' eta micenea ad Alessandro Magno.* Κατάλογος έκθεσης στη Bologna, ΥΠ.ΠΟ., Αθήνα 1988, 82-86, τ.ι., *MeditArch* 2, 1989,

9-44. Πρβ. K. Kilian, «Mycenaean Colonization: Norm and Variety», στο J.P. Descoeudres (ed.), *Greek Colonists and Native Populations*, Proceed of the 1st Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of A.D. Trendall, Sydney 1985, Oxford 1990, 445-467, ειδ. 455: «Coastal settlements of the type known from Agios Mamas or Torone were probably the primary nuclei for expansive diffusion ... an actual Mycenaean presence in native harboure settlements», Κ. Σουέρεφ, «Μυκηναϊκά στοιχεία στα παράλια και στο εσωτερικό της κεντρικής Μακεδονίας», στο *Αρχαία Μακεδονία* V. Πρακτικά διεθνούς Συμποσίου Θεσσαλονίκη 1989, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1993, 1401-1417, ειδ. 1402-1403 (τα μυκηναϊκά στοιχεία από την Μένδη και την Τορώνη επιβεβαιώνουν τις επιμέρους αλλαγές στον παραδοσιακό χαρακτήρα των οικισμών με εξειδικεύσεις και καινοτομίες). Πρβ. επίσης Μ. Τιβέριος, «Όστρακα από την Σάνη ...», *ό.π.*, Ι. Βοκοτοπούλου-Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Κατάλογος έκθεσης Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ.-ICOM, Αθήνα 1993, 131: «Η πρωτογεωμετρική κεραμική που βρέθηκε στο νεκροταφείο της Τορώνης μαζί με ντόπια μακεδονική ακόσμητη και αμαυρόχρωμη κεραμική, πρέπει να προέρχεται είτε από την Εύβοια ή από τοπικά εργαστήρια των πρώιμων αποικιών της Ευβοίας στη Χαλκιδική».

21. Ανασκαφές στη Βίγλα και στο Προάστειο της Μένδης με ευρήματα από τον 10ο-7ο αι. π.Χ.: βλ. σημ. 19. Επίσης βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, στο *ΑΔ* 43, 1988 *Χρονικά*, 361, τ.ι., «Ανασκαφή Μένδης 1988», *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 331-345, ειδ. 331-332 και εικ. 1, 3a-b, τ.ι., στο *ΑΔ* 44, 1989 *Χρονικά*, 327, τ.ι., «Ανασκαφή Μένδης 1989», *ΑΕΜΘ* 3, 1989, 409-424, ειδ. 409-414, τ.ι., στο *ΑΔ* 45, 1990 *Χρονικά*, 314-317, τ.ι., «Μένδη-Ποσείδι 1990», *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 399-410, ειδ. 398-401, εικ. 3, 9, 10a.

22. Ένα κυκλικό λιθόστρωτο τύπου Λευκαντιού βρέθηκε και στην τράπεζα της Πολίχνης/Λεμπέτ της Θεσσαλονίκης και στην Τούμπα Θεσσαλονίκης: Κ. Τζαναβάρη-Α. Λιούτας, «Τράπεζα Λεμπέτ ...» *ό.π.*, 268, εικ. 3, Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1997, ανασκαφή ανατολικά της τράπεζας και στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 337-341, ειδ. 339-340, εικ 2. Για περαιτέρω πληροφορίες ως προς τα ανασκαφικά δεδομένα από την περιοχή της Μένδης βλ. S. Moschonissioti, «Excavation at ancient Mende», στο *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e Occidente*, Napoli 1998 (Coll. CJB, 15/*AION ArchStAnt Quaderno* 12), 255-271.

23. Πρβ. σημ. 20.

24. Για τους στάμνους βλ. A. Cambitoglou - J.K. Papadopoulos, στο *Ancient Macedonia*, *ό.π.*, 226-227, εικ. 169-170.

25. Αρχαιολογικά της Μεθώνης: Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή Μεθώνης 2003», *ΑΕΜΘ* 17, 2003, 443-450, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

26. Υποθέσεις για την ταύτιση της Δικαίας πρβ. Κ. Σουέρεφ, «Ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη, 6ος-2ος αι. π.Χ.», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12, 2003, 29-59 και σημ. 21 Ε. Βουτυράς - Κ. Σισμανίδης, «Δικαιοπολιτών συναλλαγαί. Νέα επιγραφή από τη Δίκαια, αποικία της Ερέτριας», στο *Αρχαία Μακεδονία, VII Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 14-18.10.2002* (τυπώνεται).

27. *Πεισίστρατος - Ραίκηλος*: Αριστ. *Αθηναίων Πολιτεία* 15.1.1
Ιππίας - Ανθεμούς: Ηροδ. 5.94.1

28. Ανασκαφές στη Νέα Καλλικράτεια: Α. Μπιλούκα - Σ. Βασιλείου-Ι. Γραικός, «Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Ν. Καλλικράτεια Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 14, 2000, 299-310. Α. Μπιλούκα-Ι. Γραικός, «Νέα Καλλικράτεια 2002. Η ανασκαφική έρευνα στον αρχαίο οικισμό», *ΑΕΜΘ* 16, 2002, 375-384.

29. Ανασκαφές των ταφικών τύμβων στο Δίον: Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, Κατάλογος έκθεσης Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ.-ICOM, Αθήνα 1993, 122-123, 134 εικ. 85 και 137 εικ. 98. Πρβ. τ.ι.-Μ. Μπέσιος, στο *ΑΔ* 40, 1985 *Χρονικά*, 238, 240-243, των ιδίων, *ΑΔ* 42, 1987 *Χρονικά*, 363-364. Επίσης Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Ανασκαφή Αγ. Δημητρίου Ολύμπου», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 201-208, τ.ι., «Όλυμπος 2. Μακεδονικόν όρος, μετεωρότατον» στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον Μ. Ανδρόνικο* τ. 2, Θεσσαλονίκη 1987, 697-718, τ.ι., στο *ΑΔ* 43, 1988 Χρονικά, 366, τ.ι., «Οι ανασκαφές του Ολύμπου», *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 173-180, τ.ι.,

ΑΔ 44, 1989 Χρονικά, 322-325, τ.ι., «Τα περιβόλια των θεών», *ΑΕΜΘ* 3, 1989,149-154. Ανασκαφές στους ταφικούς τύμβους της Βεργίνας: Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα 1. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα 1969, 181-182, πιν. 75, ΑΘ 1 (φιάλη).

30. Για τα ευρήματα από τη Σίνδο βλ. Α. Δεσποίνη κ.ά., *Σίνδος, ό.π.*, 11-13 (οι ανασκαφές: Α. Δεσποίνη), 182-183, εικ.293 (τυπολογία της μελανόμορφης υδρίας: Μ. Τιβέριος), 182-205 (τυπολογία των κτερισμάτων: Μ. Τιβέριος, Ι. Βοκοτοπούλου, Α. Δεσποίνη). Πρβ. για τις ανασκαφές της Σίνδου Α. Δεσποίνη, στο *Ελληνικός Πολιτισμός ..., ό.π.*

31. Ανασκαφές στο νεκροταφείο της Μένδης: Ι. Βοκοτοπούλου, στο *ΑΔ* 44, 1989 Χρονικά, 327, τ.ι., «Ανασκαφή ... 1989», *ό.π.*, 414-415 και σημ. 8-9, εικ 14 (πιθαμφορέας), τ.ι., στο *ΑΔ* 45, 1990 Χρονικά, 315-316, τ.ι., «Anciennes necropoles de la Chalcidique» στο *Necropoles et societes antiques.* Actes du Colloque international de Recherches Archeologiques de l' Universite de Lille III, Lille 1991, Naples 1994 (*CCJB* XVIII), 79-98 (με σύνθεση για τον αποικισμό της Χαλκιδικής και ιδιαίτερη έμφαση στα δεδομένα των ανασκαφών στο νεκροταφείο της Μένδης), τ.ι.-Σ. Μοσχονησιώτη, «Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης», *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 411-424.

32. Βλ. επόμενη σημ. 29.

33. Ανασκαφές στο νεκροταφείο και τον οικισμό του Κούκου: Ι. Βοκοτοπούλου, στο *ΑΔ* 42, 1987 Χρονικά, 370-371, τ.ι., «Ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς» , *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 284-285, τ.ι.-J. Carington-Smith, «Ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς», *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 357-370, ειδ. 359-364, εικ. 8, 9 και 10, των ιδίων, «Ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς 1989», *ΑΕΜΘ* 3, 1989, 425-438 (αμφορείς, αμφορίσκοι, κρατήρες, λεκανίδες, σκύφοι, κρατηρίσκοι ευβοϊκής παράδοσης), των ιδίων, στο *ΑΔ* 45, 1990 Χρονικά, 319-320, των ιδίων, «Η ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς 1990», *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 439-454, J. Carington-Smith, «Τρεις κάνθαροι και ένας κρατήρας από τη θέση Κούκος Συκιάς», *ΑΕΜΘ* 5, 1991, 335-348, εικ. 1-8.

34. Ανασκαφές στην Άκανθο (νεκροταφείο και οικισμός): βλ. σημ. 11. Επίσης στο *ΑΔ* ετήσιες αναφορές από το 1971, Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Ανασκαφές στην αρχαία Άκανθο», στα Πρακτικά Πρώτου Πανελλήνιου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής, 1987, 83-85, τ.ι., «Αρχαία Άκανθος. Πτυχές της ιστορίας με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα», στο *Άνδρος και Χαλκιδική.* Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος 23.8.1997, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 1998 (*Ανδριακά Χρονικά* 29), 93-137 όπου και βιβλιογραφία.

35. Για την Αμφίπολη, την Άργιλο και τη Θάσο βλ. τη σύνθεση Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας*, 1976, Διάφοροι Συγγραφείς, στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου.* Κατάλογος έκθεσης στο Μόντρεαλ, ΥΠ.ΠΟ.-ICOM, Αθήνα 1993, 57-59 (Σ. Σαμαρτζίδου: Αμφίπολις), 60-63 (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη). Πρβ. D. Lazarides, *Thasos and its Peraia*, Athens 1971 (AGC 5), τ.ί., *Αμφίπολις και Άργιλος*, Αθήνα 1972, (*AGC* 6). Για νέα στοιχεία για την Άργιλο βλ. Ζ. Μπόνιας-J. Perreault, «Άργιλος, η αρχαιότερη ελληνική αποικία στη θρακική περιοχή του Στρυμόνα» στο *Άνδρος και Χαλκιδική.* Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος 23.8.1997, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 1998 (*Ανδριακά Χρονικά* 29), 173-196.

36. Για την τοπογραφία και την ταύτιση του ιερού του Ποσειδώνα στο Ποσείδι βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, στο *ΑΔ* 44, 1989 Χρονικά, 327, τ.ι., «Ανασκαφή ... 1989», *ό.π.*, 416-417. Για τις ανασκαφές στο Ποσείδι βλ. τ.ι., στο *ΑΔ* 45, 1990 Χρονικά, 314-317, τ.ι., «Μένδη-Ποσείδι 1990», *ό.π.*, 399-410, ειδ. 401-403, τ.ι., στο *ΑΔ* 46, 1991 Χρονικά, 284-288, τ.ι., «Ποσείδι 1991», *ΑΕΜΘ* 5, 1991, 303-318, τ.ι., «Ποσείδι 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 1992, 443-450, εικ. 4-6, τ.ι., «Ποσείδι 1993», *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 401-412, ειδ. 412 και εικ.2, τ.ι., «Ποσείδι 1994», *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 269-275. Πρβ. S. Moschonissioti, *ό.π.*, ειδ. 260-268

37. Για τους ερετριακούς σκύφους από τον Άμμωνα Δία της Αφύτου βλ. Ε. Λεβεντοπούλου-Γιούρη, στα *ΑΑΑ* 4, 1971, 356-367, ειδ. 364 και 361, τ.ι., στο «Neue Forschungen ...», *ό.π.*, 135-136.

38. Ανασκαφές στο όρος Ίταμος: Ι. Βοκοτοπούλου, Μ. Μπέσιος, Ε. Τρακοσοπούλου, στο *ΑΔ* 45, 1990 Χρονικά, 318-319, των ιδίων, «Παρθενώνας Χαλκιδικής: ιερό σε κορυφή του Ιτάμου», *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 425-438, ειδ. 428, εικ. 15-16.

39. Για τη Σάνη της Παλλήνης βλ. σημ. 10 (Βοκοτοπούλου-Τιβέριος). Βλ. επίσης Ι. Βοκοτοπούλου, στο *ΑΔ* 41, 1986 Χρονικά, 147, τ.ι., στο *ΑΔ* 42, 1987 Χρονικά, 367-368, τ.ι., «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ό.π.*, 279-280. Πρβ. I. Malkin, *Religion and Colonisation in ancient Greece*, London 1987.

40. Για την εξάπλωση προς ανατολάς του Βασιλείου των Μακεδόνων βλ. Μ.Β. Hatzopoulos-L.D. Loukopoulou, *Recherches, ό.π.*

41. Για τη συγχρονία του ευβοϊκού αποικισμού στη Χαλκιδική, τον Θερμαϊκό και τη Δύση, πρβ. E. Lepore, στο R. Bianchi Bandinelli (dir.) *Storia e civilta dei Greci*, Bompiani, Milano 1981, 230-253, ειδ. 236. D.Knoepfler, «The Calendar of Olynthus and the Origin of the Chalcidians in Thrace», στο J.-P.Descoeudres (a cura), *Greek Colonists and Native Populations*, Proceed. of the 1st Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of A.D. Trendall, Sydney 1985, Oxford 1990, 99-115, Μ. Τιβέριος, «Όστρακα ...», *ό.π.*, τ.ι., «Εισαγμένη κεραμική ...», *ό.π.*, 55, A.M. Snodgrass, «The nature and standing of the Early Western Colonies» στο *The Archaeology of Greek Colonisation*, Essays dedicated to Sir J. Boardman, Oxford 1994 (Monograph 40), 1-10, τ.ι., «The Euboeans in Macedonia: a new precedent for Westward expansion», *AION ArchStAnt* 1 (N.S.), 1994, 87-93. M. Popham, «Precolonisation: early Greek contact with the East» στο *The Archaeology of Greek Colonisation*, Essays dedicated to Sir J. Boardman, Oxford 1994, 11-34, ειδ. 30-33.

42. Θουκ. IV. 109.

Πήλινα γραμματικά ποτήρια από τη Θεσσαλονίκη

Ποιμανείς αυτούς εν ράβδω σιδηρά,
ως σκεύη κεραμέως συντρίψεις αυτούς.
Ψαλμοί, 2, 9

Μαρία Νασιούλα

Το άρθρο βασίζεται σε συμπεράσματα της κύριας μεταπτυχιακής εργασίας «Οι επιγραφές στους ανάγλυφους "ομηρικούς" σκύφους» της Μαρίας Νασιούλα που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και εγκρίθηκε στις 15.02.2005 από τριμελή επιτροπή, στην οποία συμμετείχαν οι καθηγητές: Στ. Δρούγου (επιβλέπουσα), Ι. Ακαμάτης, Εμμ. Βουτυράς

Αν και ευτελή, τα κεραμικά σκεύη λειτούργησαν από πολύ νωρίς ως ένας από τους σπουδαιότερους φορείς γλωσσικών μνημείων, μεταφέροντας τη γνώση του παρελθόντος στο παρόν. Εμπιστευόμενοι το μίτο που μας προσφέρουν πέντε ενεπίγραφα αγγεία από τη Θεσσαλονίκη, θα επιχειρήσουμε ένα ταξίδι στο χρόνο, που θα φωτίσει πτυχές της ζωής στην πόλη, στην μετά τον Αλέξανδρο εποχή.

Οι ανασκαφές που διενεργούνται εδώ και χρόνια στους δύο σημαντικότερους χώρους του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, στην Αρχαία Αγορά[1] και στην πλατεία Διοικητηρίου[2], έχουν φέρει στο φως πλήθος στοιχείων που μαρτυρούν την ύπαρξη ελληνιστικού πυρήνα.

Ταυτόχρονα, οι ενδείξεις για την ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου κεραμικής της ίδιας εποχής, παρά τις εμφανείς επιρροές από την πρωτεύουσα Πέλλα, ολοένα πληθαίνουν[3]. Μεταξύ των ευρημάτων, ιδιαίτερη θέση κατέχουν τα ανάγλυφα αγγεία -σκύφοι κυρίως, ενεπίγραφοι ή μη- με διηγηματικές παραστάσεις, στοιχείο που αποκαλύπτει το ρόλο της Μακεδονίας στην παραγωγή και διακίνησή τους, καθώς και την ιδιαίτερη προτίμηση των κατοίκων της στη συγκεκριμένη κατηγορία της κεραμικής[4].

Στις γραμμές που ακολουθούν, συγκεντρώνονται προς μελέτη τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα ανάγλυφα ενεπίγραφα αγγεία με διηγηματικές παραστάσεις από τη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσο η ομάδα της συμπρωτεύουσας αντανακλά τα βασικά χαρακτηριστικά της κατηγορίας έτσι, όπως παρουσιάζονται σε αντίστοιχα παραδείγματα άλλων θέσεων[5].

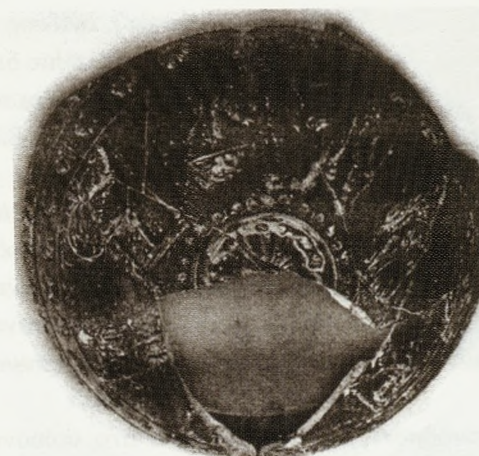
Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης εξετάζονται: το θέμα της κύριας διακοσμητικής ζώνης, η θέση και το περιεχόμενο των επιγραφών, τα σχήματα των γραμμάτων, καθώς και ζητήματα σχετικά με την αρχαία ονομασία, την προβληματική της σύγχρονης ορολογίας και το ρόλο των σκευών αυτών στην καθημερινότητα των αρχαίων.

Κατάλογος των αγγείων

Από το σύνολο των ενεπίγραφων σκύφων με προέλευση τη Θεσσαλονίκη μόνο πέντε έχουν δημοσιευθεί ως σήμερα. Ασφαλώς, ο ταπεινός αυτός απολογισμός δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική ποσότητά τους -ευρήματα παλιότερων ή πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών. Τον Απρίλιο του 2005 στο πλαίσιο της Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, που πραγματοποιήθηκε στο Αίγιο, η Π. Αδάμ Βελένη και συνεργάτες παρουσίασαν σε ανακοίνωση τοίχου (poster) νέα δείγματα της κατηγορίας από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης[6], ιδιαίτερα διαφωτιστικά για την πορεία της έρευνας, όπως προκύπτει και από τα στοιχεία του καταλόγου που ακολουθούν.

Α. Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης

1. PA 4878[7]. Τμήμα σκύφου συγκολλημένο από συνανήκοντα θραύσματα, που διατηρεί την κατατομή του. Λείπει τμήμα του χείλους, του σώματος και της βάσης. Ύψος: 0,074μ. Διάμετρος: 0,135μ. Πηλός: 5 YR 6/1. Κάτω από το χείλος διπλή ζώνη με σχηματοποιημένες λόγχες και ρόδακες. Στο μετάλλιο της βάσης ρόδακας περιβαλλόμενος από στεφάνι ανάγλυφων στιγμών (εικ. 1).

Εικ. 1. Σκύφος από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης (PA 4878). (Πηγή: Αδάμ Βελένη κ.ά., 2000, πίν. 140a)

Πρόκειται για ένα από τα καλύτερα σωζόμενα δείγματα ανάγλυφων ενεπίγραφων «ομηρικών» σκύφων από την Αγορά της Θεσσαλονίκης, το οποίο σώζει στην κύρια διακοσμητική ζώνη αφηγηματική παράσταση εμπνευσμένη από τον Τρωικό κύκλο. Συγκεκριμένα, απεικονίζονται και ταυτίζονται με επιγραφές οι: ΘΡΑCΥΜΗΔΗC, [ΝЄC]ΤωΡ, ΜЄΝЄΛΑΟC, ΤЄΥΚΡΟC, ΟΔΥCЄΥC, ΑΘΗΝΑ, [ΠΑΛΛΑ]ΔΙΟΝ, ΠΑΝΔΑΡΟC. Όλες οι απεικονιζόμενες μορφές είναι αχαιοί πολέμαρχοι και αποδίδονται σε ειρηνική σκηνή συνομιλίας. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν η θεά Αθηνά, προστάτιδα των Αχαιών, καθώς και ο Πάνδαρος, ο Λύκιος, σύμμαχος των Τρώων, που απεικονίζεται καθισμένος σε βράχο -σε κατατομή προς τα δεξιά- με την ασπίδα και το δόρυ του.

Για την ταύτιση της απεικονιζόμενης παράστασης καθοριστική είναι η μορφή του Πάνδαρου. Το σημαντικότερο γεγονός -από όσα σχετίζονται με τη δράση του- εξιστορείται στην *Ιλιάδα* και αναφέρεται στην παραβίαση της ανακωχής μεταξύ Αχαιών και Τρώων, όταν ο ήρωας -παραπλανημένος από τη θεά Αθηνά- στοχεύει και πληγώνει με το τόξο του το Μενέλαο.

Η σκηνή αυτή, που περιγράφεται παραστατικά στη Δ της *Ιλιάδος*, απεικονίζεται σε άλλους δύο ενεπίγραφους «ομηρικούς» σκύφους:

α) σε σκύφο από τον Παγασητικό κόλπο (Μ. Βόλου, K1968, εικ. 2)[8], όπου πλαισιώνεται από τη μονομαχία Αλέξανδρου - Μενέλαου, τη σωτήρια επέμβαση της θεάς Αφροδίτης υπέρ του πρώτου (*Ιλιάς*, Γ 369 κ.ε.), το επεισόδιο του φόνου του Πάνδαρου από το Διομήδη και την προσπάθεια του Αινεία να διαφυλάξει το πτώμα του συντρόφου του από δήωση (*Ιλιάς*, Ε 290 κ.ε.),

β) σε σκύφο με γελοιογραφικά αποδοσμένες σκηνές από την Κεφαλληνία (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, 14624, εικ. 3), όπου επίσης συνοδεύεται από τη μονομαχία Αλέξανδρου - Μενέλαου και την επέμβαση της θεάς Αφροδίτης. Εδώ η σκηνή εξόντωσης του Πάνδαρου απουσιάζει και αντικαθίσταται από το επεισόδιο της θυσίας της Πολυξένης.

Στο σκύφο από τη Θεσσαλονίκη, ωστόσο, η παρουσία του Πάνδαρου και της Αθηνάς σε ειρηνική σκηνή συνέλευσης Αχαιών δεν αποδίδει το γνωστό από τα άλλα δύο αγγεία πολεμικό επεισόδιο, αλλά πιθανότατα τα γεγονότα πριν από αυτό. Ο κεραμέας απεικονίζει μερικούς από τους αρχηγούς των Αχαιών να συνομιλούν μεταξύ τους (*ως άρα τις είπεσκεν Αχαιών τε Τρώων τε*), τη στιγμή που η Αθηνά -απεσταλμένη του Δία- κατεβαίνει από τον Όλυμπο (*η δ' ανδρί ικέλη Τρώων κατεδύσεθ' όμιλον*) και αναζητεί τον Πάνδαρο (*Πάνδαρον αντίθεον διζημένη, ει που εφεύροι*) με σκοπό να τον παρασύρει σε επίθεση κατά του Μενέλαου και παραβίαση της ανακωχής. Ο Πάνδαρος κάθεται ακόμη ήσυχος σε βράχο (*αμύμονά τε κρατερόν τε*

Εικ. 2α-γ: Σκύφος από τον Παγασητικό κόλπο (Μουσείο Βόλου, Κ 1968). (Πηγή: Sinn, 1979, Taf. 4 2-4)

εσταότ'), ανίδεος για τη μάχη που πρόκειται να ξεκινήσει σε λίγο από λάθος δικό του και για το θάνατο που πρόκειται να βρει από το χέρι του Διομήδη. Η απεικονιζόμενη σκηνή περιγράφεται στη Δ 85-90 της *Ιλιάδος*[10], όπου διαβάζουμε:

Ως άρα τις είπεσκεν Αχαιών τε Τρώων τε.
η δ' ανδρί ικέλη Τρώων κατεδύσεθ' όμιλον,
Λαοδόκω Άντηνορίδη, κρατερώ αιχμητή,
Πάνδαρον αντίθεον διζημένη, ει που εφεύροι.
Εύρε Λυκάονος υιόν αμύμονά τε κρατερόν τε
εσταότ'·

Εκτός από τις δηλωτικές επιγραφές που τοποθετούνται κατά κανόνα επάνω από τα κεφάλια των μορφών, διακρίνεται ανάμεσα στο Μενέλαο και τον Πάνδαρο, στο ύψος των ποδιών τους και αμέσως επάνω από το μετάλλιο της βάσης, η επιγραφή ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ. Πρόκειται, εμφανέστατα, για την υπογραφή του κεραμέα-χαράκτη, αν τα δύο πρόσωπα ταυτίζονται.

Η παρουσία υπογραφής στην επιφάνεια «ομηρικών» αγγείων σπανίζει, ενώ αντιθέτως απαντά συχνά στους λεγόμενους «μεγαρικούς» σκύφους που φέρουν αποκλειστικά φυτική διακόσμηση[11]. Μέχρι σήμερα είναι γνωστό στην έρευνα μόνο ένα «ομηρικό» αγγείο που διασώζει υπογραφή και προέρχεται από την Ανθηδόνα. Πρόκειται για λάγυνο (εικ. 4) που κάποτε φυλασσόταν στο Βερολίνο (Staatl. Museen, 3161a)[12] και χάθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η παράσταση της κύριας διακοσμητικής ζώνης είναι εμπνευσμένη, κατά την άποψη πολλών μελετητών, από το -χαμένο σήμερα- σατυρικό δράμα του Ευριπίδη Αυτόλυκος. Η υπογραφή τοποθετείται ανάμεσα σε θύρα και στη μορφή του Αυτόλυκου της πρώτης κατά σειρά σκηνής, στο ύψος του κεφαλιού του, σα να επρόκειτο για δηλωτική επιγραφή. Το στοιχείο αυτό θα πρέπει να ερμηνευθεί κατά κύριο λόγο σε σχέση με το διατιθέμενο χώρο· είναι, όμως, ενδεικτικό και του βαθμού αυτοσυνειδησίας και αυτοεκτίμησης του ιδίου του κεραμέα.

Το γεγονός ότι ο κεραμέας της Ανθηδόνας είναι συνονόματος του θεσσαλονικέα συναδέλφου του θα πρέπει με βεβαιότητα να αποδοθεί σε χαρακτηριστική σύμπτωση και να αποκλεισθεί εντελώς το ενδεχόμενο ταυτοπροσωπίας, εφόσον η υπογραφή του απαντά με τη μορφή ΔΙΟΝΥΣΙΟ. Οι διαφορές εντοπίζονται στην κατάληξη της γενικής, από όπου το γράμμα Υ απουσιάζει (-Ο- αντί -ΟΥ-), καθώς και στο τέταρτο γράμμα Ν, που χαράσσεται *επί τα λαιά* (-И-αντί -Ν-). Αποτελεί ευτύχημα για την έρευνα η εύρεση και άλλων ενυπόγραφων έργων, τα οποία έχουν αποδοθεί αντίστοιχα στους δύο κεραμείς και επιβεβαιώνουν το παραπάνω συμπέρασμα.

Συγκεκριμένα, η καλλιτεχνική προσωπικότητα του Διονυσίου «από την Ανθηδόνα» έχει αναγνωρισθεί σε δύο ακόμη αγγεία, στο ένα από τα οποία -ένα μαστό από την Κρήτη που ανήκει στη Συλλογή Sabouroff, στο Βερολίνο- απαντά η ίδια αριστερόστροφη υπογραφή, τοποθετημένη ανάμεσα στις μορφές[13], όπως και στη λάγυνο. Και ο Διονύσιος «από τη Θεσσαλονίκη» όμως -σύμφωνα με την πρόσφατη ανακοίνωση της Π. Αδάμ-Βελένη και των συνεργατών της[14]- άφησε την υπογραφή του σε δύο ακόμη σκύφους της Αρχαίας Αγοράς, όπως μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τόσο η καταπληκτική ομοιότητα του σχήματος των γραμμάτων, όσο και η θέση τους στο κατώτερο επίπεδο της διακοσμητικής ζώνης, επάνω από το μετάλλιο της βάσης, όπως ακριβώς στο σκύφο ΡΑ 4878. Πρόκειται, επομένως, για δύο εντελώς διαφορετικές υπογραφές που αποτελούν η καθεμιά διακριτικό γνώρισμα διαφορετικών προσώπων.

Μέχρι σήμερα, η υπογραφή του Διονυσίου στη λάγυνο από την Ανθηδόνα αποτελούσε εντυπωσιακή εξαίρεση στο πλήθος των επιγραφών των δημοσιευμένων «ομηρικών» σκύφων[15], οι οποίοι μόλις και μετά βίας φτάνουν τους 153 τον αριθμό[16].

Εικ. 3. Σκύφος από την Κεφαλληνία (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, 14624). (Πηγή: Sinn, 1979, Taf. 25_4)

Τα νέα δεδομένα από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, ωστόσο, ανατρέπουν ευχάριστα την παραπάνω αναλογία, ανανεώνοντας τις γνώσεις μας για όλα τα ζητήματα σχετικά με την παραγωγή και διακίνηση της συγκεκριμένης κατηγορίας αγγείων στον ελληνιστικό κόσμο. Ο σκύφος από την Αρχαία Αγορά προσθέτει έναν ακόμη επώνυμο κεραμέα στον μέχρι τώρα πενιχρό κατάλογο, ενώ η υπογραφή του αποτελεί τη μοναδική γνωστή από μακεδονικό εργαστήριο και την πρώτη που δημοσιεύεται έπειτα από περισσότερο από έναν αιώνα (από το 1890, όταν ο C. Robert δημοσίευε για πρώτη φορά την λάγυνο της Ανθηδόνας[17]).

Η ομοιότητα στα σχήματα των γραμμάτων του με εκείνα των δύο άλλων θραυσμάτων, που φέρουν αποσπασματικά σωζόμενη την ίδια υπογραφή, αποδεικνύει ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, το οποίο ασχολούνταν όχι μόνο με τη χάραξη των επιγραφών αλλά και με την τοποθέτηση των σφραγίδων των μορφών στην πήλινη επιφάνεια των αγγείων. Επομένως, τουλάχιστον όσον αφορά στα τρία παραδείγματα από την Αγορά της Θεσσαλονίκης, κεραμέας και χαράκτης

ταυτίζονται, άποψη που υποστηρίχθηκε και από τον Ι. Ακαμάτη[18] για τις πήλινες μήτρες της Πέλλας.

Το επόμενο στάδιο της έρευνας είναι να διαπιστωθεί κατά πόσο ο Διονύσιος «της Θεσσαλονίκης» δρα αυτόνομα ή μιμείται τους κεραμείς της πρωτεύουσας. Στο πλαίσιο αυτό εγείρονται ποικίλα ερωτήματα: οι μήτρες κατασκευής των αγγείων προέρχονται από την Πέλλα ή από τη Θεσσαλονίκη; Μήπως μόνο οι σφραγίδες ταξίδεψαν από την πρωτεύουσα; Ή μήπως πρόκειται για ένα αυτόνομο τοπικό εργαστήριο που συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία της αυθεντικότητας;

Β. Πλατεία Διοικητηρίου

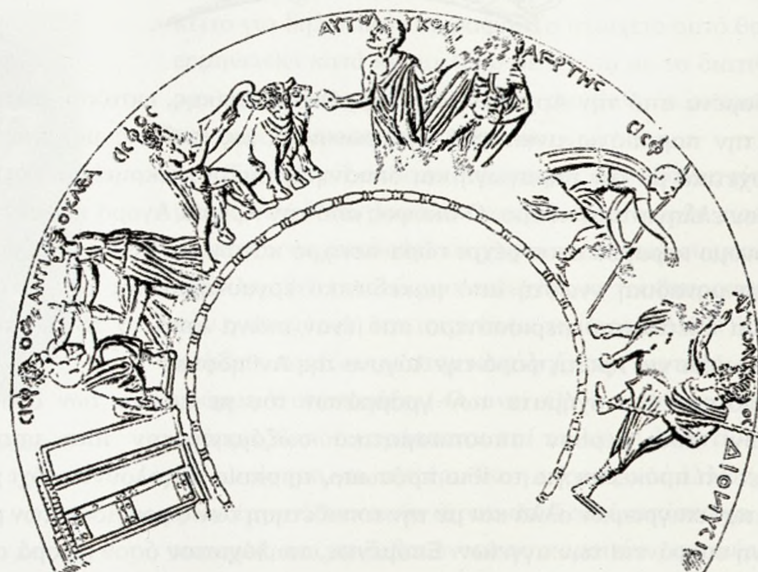
2 και 3. Χωρίς αριθμό καταγραφής[19]. Θραύσματα από το σώμα δύο σκύφων (εικ. 5).

Από τις ανασκαφικές έρευνες στην πλατεία Διοικητηρίου είναι δημοσιευμένο ένα μόνο παράδειγμα της εν λόγω κατηγορίας. Πρόκειται για θραύσμα το οποίο απεικονίζει ανδρική μορφή επάνω σε άρμα, που κινείται προς τα αριστερά. Ο επιβάτης στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω, όπου διακρίνεται οριζόντιο στέλεχος, πιθανώς η αιχμή δόρατος. Επάνω από το κεφάλι της μορφής και προς τα δεξιά τοποθετείται η επιγραφή [Α]ΧΙΛΛЄΥC[20]. Πιθανότατα η παράσταση είναι εμπνευσμένη από την *Ιλιάδα*.

Οι ανασκαφείς[21] σημειώνουν ότι εκτός από το παραπάνω θραύσμα, από τον ίδιο χώρο προέρχονται εννέα ακόμη όστρακα που σώζουν πολύ αποσπασματικά τμήματα επιγραφών. Μάλιστα, σε ένα από αυτά διαβάζουμε ΑΦΡΟΔ[ΙΤΗ].

Στους μέχρι σήμερα δημοσιευμένους ενεπίγραφους «ομηρικούς» σκύφους η μορφή του Αχιλλέα -συνοδευόμενη από τη δηλωτική επιγραφή- απαντά σε σκηνές εμπνευσμένες από επεισόδια της *Ιλιάδος*[22], της *Αιθιοπίδος*[23], του μύθου της Πολυξένης[24] και της *Ιφιγένειας της εν Αυλίδι*[25], ενώ αδιάγνωστη παραμένει παράσταση σε θραύσμα από το ανάκτορο της Δημητριάδας[26].

Εικ. 4α-β: Λάγυνος από την Ανθηδόνα (Βερολίνο, Staatl. Museum, 3161a). (Πηγή: Sinn, 1979, Taf. 3_1,24_1)

Αντίστοιχα, η μορφή της θεάς Αφροδίτης απαντά σε σκηνές εμπνευσμένες από την *Ιλιάδα*[27], ενώ παράσταση σε θραύσμα των Φερών[28] παραμένει αδιάγνωστη.

Εικ. 5. Θραύσμα σκύφου από την πλατεία Διοικητηρίου της Θεσσαλονίκης. (Πηγή: Τασιά κ.ά., 1995, εικ. 10)

Γ. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

4. Αρ. 5442. Τμήμα σκύφου (χείλος - σώμα) συγκολλημένο από τρία θραύσματα. Σωζόμενο ύψος: 0,107μ. Σωζόμενο πλάτος: 0,122μ. Πηλός: τεφρός. Επίχρισμα: τεφρό, αραιό (εικ. 6).

Πρόκειται για έναν από τους δύο ενεπίγραφους «ομηρικούς» σκύφους που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης και των οποίων η πρώτη εμπεριστατωμένη δημοσίευση έγινε από τον Ulr. Sinn[29].

Στο σωζόμενο τμήμα απεικονίζεται σκηνή από τη Μνηστηροφονία, όπως εξιστορείται στη Φ της *Οδύσσειας*[30]. Αριστερά διακρίνεται το κεφάλι ενός από τους ανακεκλιμένους μνηστήρες, επάνω από τον οποίο διαβάζουμε την κατάληξη της επιγραφής [ΑΜΦΙΝΟ]ΜΟΝ.

Δεξιά απεικονίζεται νεανική ανδρική μορφή σε κατατομή προς τα αριστερά και ξίφος στο υψωμένο χέρι. Η ταυτότητά της δηλώνεται με την επιγραφή ΤΗΛЄΜΑΧΟC, που τοποθετείται εκατέρωθεν του ξίφους, κάτω από τη διπλή αυλάκωση του χείλους.

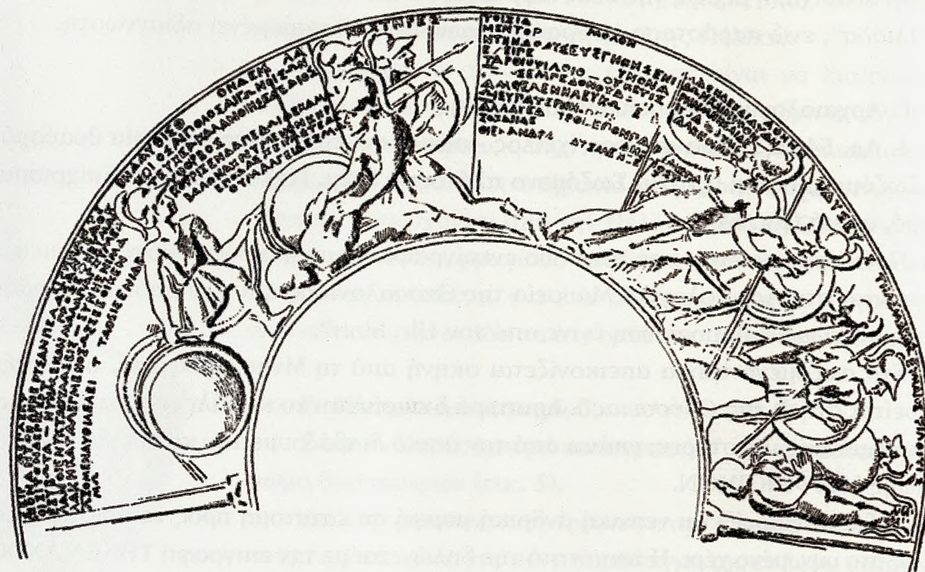
Ακολουθεί ανδρική γενειοφόρος μορφή που ταυτίζεται με τον Οδυσσέα, σύμφωνα με το ομηρικό κείμενο, εφόσον δε σώζεται δηλωτική επιγραφή. Ο ήρωας απεικονίζεται μεταμφιεσμένος σε υπηρέτη, τη στιγμή που ο γιος του ξεκινά την επίθεση εναντίον των μνηστήρων.

Η πρώτη κατά σειρά -αποσπασματικά σωζόμενη- επιγραφή είναι η μοναδική δημοσιευμένη που προσδιορίζει το μνηστήρα Αμφίνομο, τον πρώτο που έπεσε από το θανατηφόρο χτύπημα του Τηλέμαχου. Αντίθετα, η μορφή του Τηλέμαχου συνοδευόμενη από δηλωτική επιγραφή απαντά σε δύο ακόμη σκύφους, από την Ανθηδόνα (Βερολίνο, Staatliches Museum, 3161n, εικ. 7)[31] και τη Βοιωτία (Βερολίνο,

Εικ. 6. Τμήμα σκύφου από την Θεσσαλονίκη (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 5442). (Πηγή: Sinn, 1979, Taf. 8_4)

Εικ. 7: Σκύφος από την Ανθηδόνα (Βερολίνο, Staatl. Museum, 3161n). (Πηγή: Sinn, 1979, Abb. 5₁)

Staatliches Museum, 3161r, εικ. 8)[32] αντίστοιχα, όπου επίσης απεικονίζεται σε σκηνή από τη Μνηστηροφονία, όπως εξιστορείται στη Χ της *Οδύσσειας*[33].

5. Αρ. 5441[34]. Σκύφος συγκολλημένος από εννέα θραύσματα. Διατηρεί την κατατομή του. Ύψος: 0,085μ. Διάμετρος: 0,130μ. Πηλός: τεφρόχρωμος. Επίχρισμα: ανομοιογενές (εικ. 9).

Ο σκύφος προέρχεται από τάφο της πόλης, όπου είχε τοποθετηθεί ως κτέρισμα. Πρόκειται για αγγείο διακοσμημένο με παραστάσεις από το -χαμένο σήμερα- σατυρικό δράμα του Ευριπίδη *Σίσυφος*, το οποίο απεικονίζεται επίσης σε μήτρα από την Πέλλα (Μουσείο Πέλλας, 81.108, εικ. 10)[35]. Ο Ι. Ακαμάτης στηριζόμενος στις ομοιότητες των δύο αγγείων στο διακοσμητικό θέμα, στο είδος και τη σειρά των απεικονιζόμενων σκηνών, στα παραπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία και στις

Εικ. 8: Σκύφος από τη Βοιωτία (Βερολίνο, Staatl. Museum, 3161r). (Πηγή: Sinn, 1979, Abb. 5₂)

σφραγίδες υποστήριξε ότι πρόκειται για προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου[36].

Στην πρώτη σκηνή από δεξιά απεικονίζεται ανδρική μορφή σε κατατομή και διασκελισμό προς τα δεξιά, την οποία συγκρατεί άλλη από πίσω. Επάνω από την πρώτη σώζεται η αποσπασματική επιγραφή CΙCΥ[ΦΟC]. Στα αριστερά ακολουθεί απεικόνιση δύο γυναικείων μορφών σε οικία, ενώ στη συνέχεια αποδίδεται άνδρας με το αριστερό πόδι επάνω σε βράχο.

Η μορφή του Σίσυφου απαντά επίσης σε θραύσμα σκύφου από τις Φερές (Μουσείο Βόλου, ΒΕ 12933)[37], καθώς και στη λάγυνο από την Ανθηδόνα[38], της οποίας το διακοσμητικό θέμα εμπνέεται από το σατυρικό δράμα *Αυτόλυκος*, επίσης έργο του Ευριπίδη.

Η μελέτη έδειξε ότι η επιγραφή του σκύφου από τη Θεσσαλονίκη παρουσιάζει εκπληκτικές ομοιότητες με τις επιγραφές της μήτρας από την Πέλλα. Το γεγονός, μάλιστα, ότι το γράμμα C στις επιγραφές και των δύο αγγείων σχηματίζεται από δύο διαγώνιες κεραίες εκ των οποίων η δεύτερη είναι μεγαλύτερη, αποτελεί το βασικότερο στοιχείο στο οποίο στηρίζουμε την απόδοσή τους στο χέρι του αξιότερου χαράκτη της Πέλλας, αυτόν που σε προηγηθείσα μελέτη μας ονομάσαμε συμβατικά χαράκτη α της Πέλλας[39].

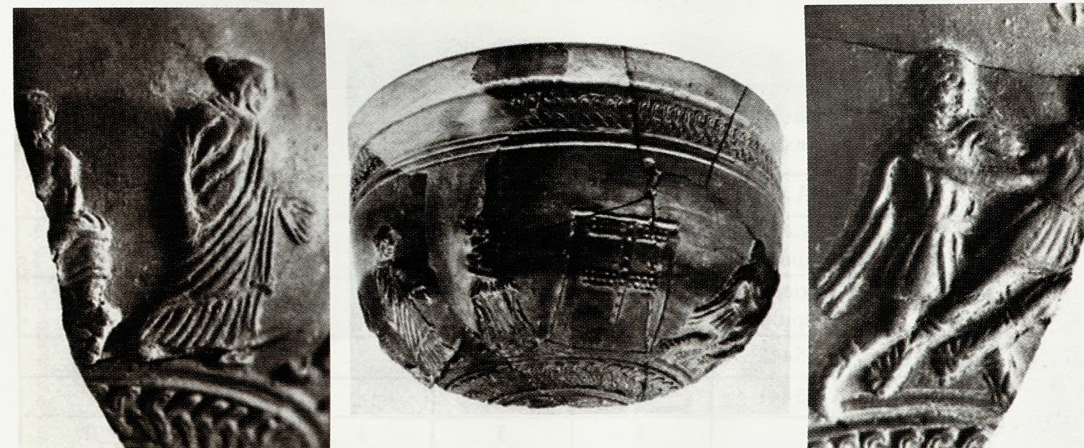
ΙΙΙ. Κατάλογος των επιγραφών[40]

Στους ανάγλυφους «ομηρικούς» σκύφους της Θεσσαλονίκης διακρίνονται δύο μεγάλες κατηγορίες επιγραφών: αυτές που έχουν άμεση-εσωτερική σχέση με την παράσταση και αυτές που έχουν έμμεση-εξωτερική σχέση με την παράσταση. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι δηλωτικές επιγραφές, στις οποίες ανήκουν τα ονόματα ηρώων (ΘΡΑCΥΜΗΔΗC, [ΝЄC]ΤΩΡ, ΜЄΝЄΛΑΟC, ΤЄΥΚΡΟC, ΟΔΥCЄΥC, ΠΑΝΔΑΡΟC, [Α]ΧΙΛΛЄΥC, [ΑΜΦΙΝΟ]ΜΟΝ, ΤΗΛЄΜΑΧΟC, CΙCΥ[ΦΟC]), θεών (ΑΘΗΝΑ, ΑΦΡΟΔ[ΙΤΗ]) και αντικειμένων ([ΠΑΛΛΑ]ΔΙΟΝ). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η υπογραφή του κεραμέα-χαράκτη Διονυσίου (ΔΙΟΝΥCΙΟΥ).

Εκτενέστερες ή πολύστιχες επιγραφές δεν απαντούν σε κανένα προς το παρόν ανάγλυφο αγγείο από τη Θεσσαλονίκη, παρατήρηση που δεν εκπλήσσει, εφόσον ελάχιστες είναι γνωστές και από τον υπόλοιπο μακεδονικό Βορρά, σε αντίθεση με αγγεία νοτιότερων θέσεων -της Βοιωτίας κυρίως- στα οποία ανήκουν οι περισσότερες πολύστιχες επιγραφές[41].

Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα εκτενέστερων επιγραφών στους σκύφους της Μακεδονίας εξακολουθούν να αποτελούν οι φράσεις ευθέος λόγου που συνοδεύουν απεικονίσεις ερωτικών σχημάτων συνουσίας, εμπνευσμένων από κείμενα της πορνογραφικής λογοτεχνίας[42]. Αυτή η ομάδα ανάγλυφων αγγείων αντιπροσωπεύεται επαρκώς στα ευρήματα της Αγοράς της Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με την

Εικ. 9α-γ: Σκύφος από τάφο της Θεσσαλονίκης (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 5441). (Πηγή: Sinn, 1979, Taf. 24 3,2,5.)

Εικ. 10α

ανακοίνωση της Π. Αδάμ-Βελένη και της ομάδας των συνεργατών της στην τελευταία Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική[43].

IV. Τα σχήματα των γραμμάτων

Η μελέτη των γραμμάτων στους μέχρι σήμερα δημοσιευμένους «ομηρικούς» σκύφους αποκαλύπτει μια διαφοροποίηση στα σχήματά τους, που γίνεται αισθητή όσο ο ερευνητικός φακός προχωρά από τον ελληνιστικό Βορρά προς το Νότο[44].

Συγκεκριμένα, στα αγγεία των μακεδονικών εργαστηρίων απαντούν:

α) τα «μηνοειδή» γράμματα Є, C και ω, που κάνουν την εμφάνισή τους από τον 3ο αι. π.Χ. κ.ε. έναντι των γραμμάτων Ε, Σ και Ω, που απαντούν σε αγγεία νοτιότερων εργαστηρίων -κυρίως των βοιωτικών- και προηγούνται χρονολογικά,

β) το Α με οριζόντια τη μεσαία κεραία έναντι του Α με σπασμένη την οριζόντια κεραία, το οποίο απαντά αποκλειστικά σχεδόν στις επιγραφές των «ομηρικών» αγγείων των βοιωτικών εργαστηρίων.

Η μελέτη του Πίνακα Α που ακολουθεί αποδεικνύει ότι και στους ενεπίγραφους «ομηρικούς» σκύφους της Θεσσαλονίκης επαληθεύονται οι παρατηρήσεις που αφορούν στα σχήματα των γραμμάτων των μεγαλύτερων μακεδονικών εργαστηρίων, όπως αυτό της Πέλλας και των Αιγών.

Πίνακας Α

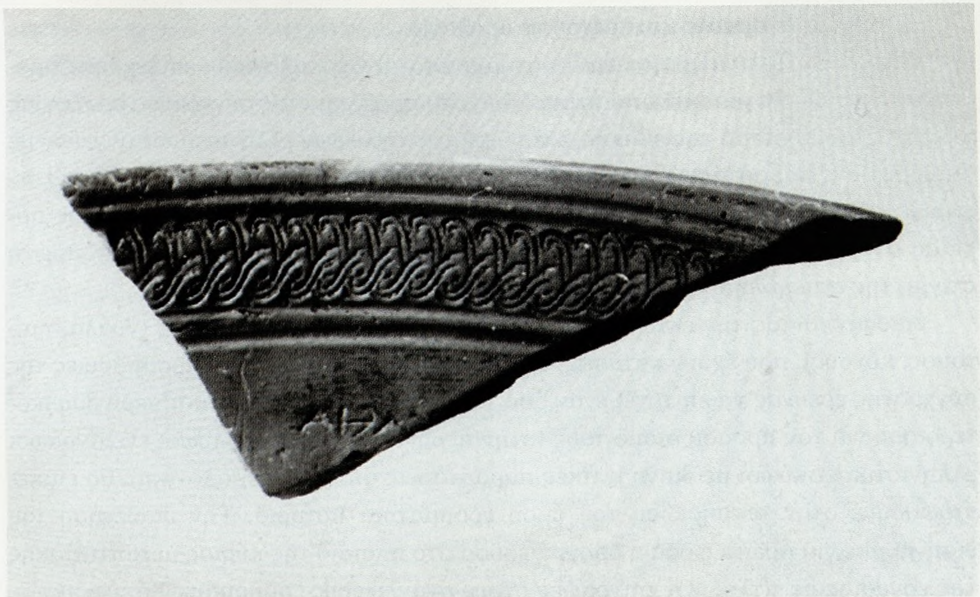
Αριθμός καταλόγου αγγείου	Ένδειξη μουσείου	Α	Є	θ	C	ω
1	ΡΑ 4878	+	+	+	+	+
2	χωρίς αριθμό		+		+	
3	χωρίς αριθμό	+				
4	5442	+	+		+	
5	5441				+	
Σύνολο		3	3	1	4	1

Εικ. 10β

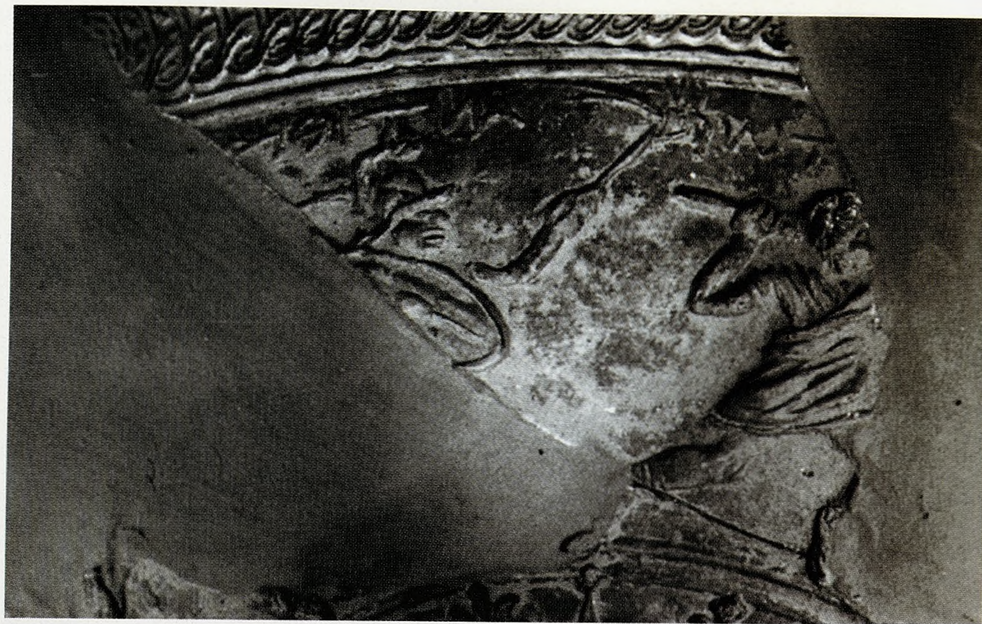
Ειδικά όσον αφορά στο γράμμα θήτα, είναι γνωστές μέχρι σήμερα μόνο δύο περιπτώσεις σκύφων όπου αυτό απαντά με οριζόντια κεραία (θ), ενώ στις επιγραφές όλων των υπόλοιπων ενεπίγραφων «ομηρικών» αγγείων του ελληνιστικού κόσμου - συμπεριλαμβανομένης και της Μακεδονίας- η οριζόντια κεραία αντικαθίσταται από μια στιγμή στο κέντρο.

Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη μήτρα αρ. 81.102 από την Πέλλα[45] (εικ. 11) που διακοσμείται με σκηνές από την Ιλίου Πέρσιν και φέρει την επιγραφή ΑΝΤΙθЄΟC, καθώς και για το σκύφο αρ. 397 στο Musee Secret του R. Peyrefitte[46] (εικ. 12) που διακοσμείται με ερωτικές σκηνές και φέρει τις επιγραφές CΧΟΛΗωθЄΙ και ωΔЄθЄΥω. Η σύμπτωση αυτή στάθηκε η αφορμή της σύγκρισης των επιγραφών των δύο αγγείων σε προηγούμενη μελέτη[47], που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το -μέχρι σήμερα- άγνωστης προέλευσης αγγείο του Musee Secret είναι προϊόν του εργαστηρίου της Πέλλας και, μάλιστα, οι επιγραφές του δημιούργημα του κορυφαίου χα-

Εικ. 10α-γ: Μήτρα σκύφου από την Πέλλα (Μουσείο Πέλλας, 81.108). (Πηγή: Ακαμάτης, 1993, πίν. 220, 222)

Εικ. 11: Μήτρα σκύφου από την Πέλλα (Μουσείο Πέλλας, 81.102). (Πηγή: Ακαμάτης, 1993, πίν. 204, 205)

ράκτη του, του χαράκτη α, ο οποίος προαναφέρθηκε[48].

Οι επιγραφές ΘΡΑΣΥΜΗΔΗΣ και ΑΘΗΝΑ του σκύφου ΡΑ 4878 από την Αγορά της Θεσσαλονίκης αποτελούν την τρίτη περίπτωση, όπου το γράμμα θήτα απαντά με οριζόντια κεραία αντί της στιγμής στο κέντρο, τα σχήματα των υπόλοιπων γραμμάτων, όμως, μας απομακρύνουν από το γραφικό χαρακτήρα του χαράκτη α της Πέλλας. Ασφαλώς, το γεγονός ότι πρόκειται και στην περίπτωση αυτή για αγγείο μακεδονικής προέλευσης καθιστά πιθανή την υπόθεση κατασκευής του από μήτρα της πρωτεύουσας, ζήτημα στο οποίο καλείται να δώσει απάντηση η μελλοντική έρευνα.

Αυτό που παραμένει βέβαιο προς το παρόν και επικυρώνεται με κάθε νέο στοιχείο είναι η παρατήρηση ότι οι διαφορετικές επιλογές στα σχήματα των γραμμάτων δεν αντανακλούν μια στείρα γεωγραφική διαφοροποίηση, αλλά ανταποκρίνονται και σε χρονολογικά κριτήρια[49]. Ειδικά, λοιπόν, όσον αφορά στο σκύφο ΡΑ 4878 θα μπορούσε να υποστηριχθεί μια χρονολόγηση πλησιέστερη σε αυτήν της μήτρας 81.102 από την Πέλλα, δηλαδή από τα μέσα του 2ου ως τις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 1ου αι. π.Χ[50].

V. Αρχαία ονομασία και τρέχουσα ορολογία

Ο τίτλος «Πήλινα γραμματικά ποτήρια από τη Θεσσαλονίκη» επιλέχθηκε προκειμένου να δώσει μια ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα της σύγχρονης ορολογίας για τον προσδιορισμό της ειδικής κατηγορίας ανάγλυφων ελληνιστικών αγγείων με διηγηματικές παραστάσεις που φέρουν επιγραφές. Πρόκειται για πρόταση που τεκμηριώνεται φιλολογικά και ιστορικά απαντώντας ταυτόχρονα στο ζήτημα της αρχαίας ονομασίας τους, πεδίο που απασχόλησε τους επιστήμονες από την πρώτη στιγμή της ενασχόλησής τους με αυτά[51].

Αποφεύγοντας την εκτενέστερη αναφορά στις αρχαίες ονομασίες (γυάλα, ημίτομος, κόνδυ), που έχουν κατά καιρούς προταθεί, καθώς και στις προσπάθειες της σύγχρονης έρευνας να επιτύχει έναν όσο το δυνατόν ακριβέστερο και περιγραφικότερο όρο για τον προσδιορισμό τους (στην περίπτωσή μας: ανάγλυφοι ενεπίγραφοι ελληνιστικοί σκύφοι με διηγηματικές παραστάσεις από τη Θεσσαλονίκη), θα επικεντρωθούμε στην τεκμηρίωση του όρου γραμματικά ποτήρια. Την υιοθέτησή του εισηγήθηκε για πρώτη φορά η υπογράφουσα στο πλαίσιο της κύριας μεταπτυχιακής της εργασίας με τίτλο: «Οι επιγραφές στους ανάγλυφους "ομηρικούς" σκύφους»[52].

Ο όρος γραμματικόν ποτήριον απαντά για πρώτη φορά στο έργο του Αθήναιου *Δειπνοσοφισταί* (XI, 165 E), όπου διαβάζουμε: «ποτήριον γραμματικόν, αργυρούν, εκ των Ομηρικών επών κατεσκευασμένον και εντετυπωμένα έχον τα έπη χρυσοίς γράμμασιν, ως το Νέστορος ον». Ο αρχαίος συγγραφέας αναφέρεται σε ένα αργυρό αγγείο πόσης, του οποίου η διακόσμηση -ανάγλυφη και όχι γραπτή, εφόσον πρόκειται για μεταλλικό σκεύος- είναι εμπνευσμένη από τα ομηρικά έπη, ενώ ταυτόχρονα οι απεικονιζόμενες σκηνές συνοδεύονται από επιγραφές με αυτούσια αποσπάσματα από το αρχαίο κείμενο. Μια πήλινη εκδοχή του παραπάνω αγγείου αποτελεί ο σκύφος από την Ανθηδόνα[53] (εικ. 7).

Η περιγραφή αποσαφηνίζει με τον πληρέστερο τρόπο τον όρο γραμματικόν, στηρίζοντας τα κριτήρια επιλογής του από τον Αθήναιο σε δύο βασικά γνωρίσματα της διακόσμησης του ποτηρίου:

α) την άμεση σχέση της με λογοτεχνικά κείμενα των ελληνιστικών ή παλαιότερων χρόνων και

β) την ύπαρξη επιγραφών που συνοδεύουν τις σκηνές και -σε περιπτώσεις όπως η συγκεκριμένη- αντιγράφουν στίχους του πρωτότυπου κειμένου.

Τα δύο παραπάνω στοιχεία χαρακτηρίζουν όλα ανεξαιρέτως τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα ανάγλυφα ενεπίγραφα ελληνιστικά αγγεία με διηγηματικές παραστάσεις, καθώς τα τελευταία συμπεράσματα της έρευνας έδειξαν ότι πίσω από τη διακόσμησή τους κρύβεται πάντοτε ένα λογοτεχνικό -ποιητικό συνηθέστερα- έργο της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας. Ο κανόνας ισχύει ακόμα και για τα αγγεία που διακοσμούνται με ερωτικές σκηνές, καθώς εμπνέονταν από πορνογραφικά κείμενα της ελληνιστικής εποχής και όχι από την καθημερινότητα, όπως υποστηρίζεται συχνά.

Εικ. 12α-β: Σκύφος από μακεδονικό εργαστήριο, πιθανόν της Πέλλας (R. Peyrefitte, Musee Secret, 397). (Πηγή: Siebert, 1984, πίν. 4_1,4_2)

Δεν είναι, μάλιστα, τυχαίο ότι στην κοινή ελληνιστική του 2ου και του 1ου αι. π.Χ. -όταν σημειώνεται η ακμή παραγωγής των παραπάνω αγγείων- ο όρος γραμματικός δε δήλωνε απλώς το δάσκαλο της γραφής και της ανάγνωσης -όπως γινόταν στα κλασικά χρόνια- αλλά το φιλόλογο, αυτόν που ασχολούνταν με τη συγγραφή και τον κριτικό σχολιασμό λογοτεχνικών κειμένων και κυρίως των ομηρικών[54]. Η επιλογή από τον Αθήναιο του ίδιου επιθέτου για το χαρακτηρισμό του αργυρού σκεύους, ασφαλώς, δεν είναι άσχετη με το παραπάνω δεδομένο, που υπογραμμίζει ακόμη περισσότερο το φιλολογικό χαρακτήρα των ποτηριών.

Επομένως, το γραμματικόν ποτήριον του Αθήναιου ανήκει στην ίδια κατηγορία με τα «ομηρικά» σκεύη της Θεσσαλονίκης. Το γεγονός ότι πρόκειται για μεταλλικό αγγείο πόσης όχι μόνο δεν εμποδίζει το συσχετισμό του με τα πήλινα ευρήματα της συμπρωτεύουσας και των υπόλοιπων ελληνιστικών θέσεων, αλλά μάλλον αποτελεί σημαντικό στοιχείο, που μπορεί να αξιοποιηθεί στην αναζήτηση της προέλευσής τους[55].

Η εναλλακτική ονομασία πήλινα γραμματικά ποτήρια για την περιγραφή των «ομηρικών» σκύφων -από όπου προκύπτει και ο όρος πήλινα γραμματικά αγγεία για τον προσδιορισμό όλων γενικά των ανάγλυφων ενεπίγραφων ελληνιστικών αγγείων με διηγηματικές παραστάσεις- προσφέρει ικανοποιητική λύση στο ζήτημα της διεπιστημονικής συνεννόησης. Ο παραπάνω όρος, ακόμα και αν δεν ανταποκρίνεται στην αρχική ονομασία, με την οποία ήταν γνωστά τα αγγεία αυτά στην αρχαιότητα, αποτελεί έναν προσδιορισμό δανεισμένο από την αρχαία πραγματικότητα, που επαρκεί για να περιγράψει σύντομα και περιεκτικά όλα τα ανάλογα ευρήματα των σύγχρονων ανασκαφικών ερευνών.

VI. Ο δημιουργός και ο χρήστης

Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν παραπάνω μπορούν να συνοψισθούν σε δύο βασικά ερωτήματα, που σχετίζονται με την ταυτότητα τόσο του δημιουργού όσο και του χρήστη των αγγείων: α) ποιος κατασκεύαζε τα γραμματικά ποτήρια; β) ποιοι τα χρησιμοποιούσαν;

Για να δοθεί μια οριστική απάντηση στο πρώτο ερώτημα, θα πρέπει η πορεία από τη λογοτεχνική πηγή στην πήλινη επιφάνεια του αγγείου να αναλυθεί στα στάδιά της. Με άλλα λόγια, να διευκρινισθεί ποιος μεσολαβούσε ανάμεσά τους. Ο κεραμέας εργαζόταν από μνήμης ή συμβουλευόταν κάποιο χειρόγραφο; Και ποια ήταν η φύση αυτού του γραπτού κειμένου; Αποτελούσε αντίγραφο του πρωτοτύπου, μια επιτομή του ή κάποια εικονογραφημένη περίληψη με τις υποθέσεις των επιμέρους επεισοδίων, από όπου αντέγραφε τις παραστάσεις και τις επιγραφές; Ήταν ο κεραμέας ένας απλός χειρώνακτας, ένας κοινός αντιγραφέας που δεν μπορούσε να συντάξει γραπτό λόγο δίχως τη βοήθεια κανόνα; Ή μήπως ένας εγγράμματος καλλιτέχνης που δημιουργούσε με ελευθερία και κριτική δύναμη;

Το θέμα παραμένει ανοιχτό με όλα τα παραπάνω ερωτήματα να υπογραμμίζουν τη σπουδαιότητά του για τη μελλοντική έρευνα.

Το ίδιο ισχύει και για το δεύτερο ζήτημα, που αφορά στην ταυτότητα των χρηστών, καθώς με βεβαιότητα μπορούν να προσδιορισθούν ορισμένα μόνο γνωρίσματά της, όσα προκύπτουν από τη μελέτη των χαρακτηριστικών των ίδιων των αγγείων[56]: Τα σχήματα που κυριαρχούν -συνήθως σκύφοι και σπανιότερα αμφορείς, κρατήρες, λαγήνοι και ηθμοί- και παραπέμπουν σε σκεύη συμποσίων. Η διακόσμησή τους -εμπνευσμένη από λογοτεχνικά πρότυπα και πλαισιωμένη από επιγραφές- που φανερώνει ανθρώπους με φιλολογικά ενδιαφέροντα. Ο αριθμός τους -σαφώς μικρότερος σε σχέση με τους ευρεθέντες «μεγαρικούς» σκύφους, που διακοσμούνται με φυτικά κοσμήματαπου μαρτυρεί μια πολυτελέστερη και, πιθανώς, ακριβότερη κατηγορία κεραμικής. Η εύρεσή τους σε θέσεις που σφράγισε η δράση των Μακεδόνων και, πιθανότατα, σχετίζεται με το στρατιωτικό χαρακτήρα της παρουσίας τους. Η εποχή της μεγαλύτερης διάδοσής τους, που τοποθετείται αμέσως μετά την κατάλυση της μακεδονικής εξουσίας από την ανερχόμενη ρωμαϊκή δύναμη, στους δύο τελευταίους ελληνιστικούς αιώνες.

Θα μπορούσαν άραγε να θεωρηθούν τα γραμματικά ποτήρια ως η καλλιτεχνική έκφανση της μακεδονικής αντίδρασης απέναντι στο νικητή; Μια αντίδραση που -με την ολοκληρωτική νίκη των βαρβάρων στα τέλη του πρώτου προχριστιανικού αιώνα- θα λάμβανε σύντομα την αντίστοιχη καλλιτεχνική της απάντηση στη σαρωτική επικράτηση των ρωμαϊκών terra sigillata και την ανεπιστρεπτί εξαφάνιση των γραμματικών ποτηρίων των Μακεδόνων; Ή μήπως η αλήθεια πρέπει να αναζητηθεί αλλού;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το χρονικό των ανασκαφών και όλη τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Π. Αδάμ-Βελένη - Π. Γεωργάκη - Η. Ζωγράφου - Β. Καλάβρια - Κ. Μπόλη - Γ. Σκιαδαρέσης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: Η στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα», *ΑΕΜΘ* (*Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη*), τ. 10Β (1996), σ. 501, σημ. 1-3 (στο εξής: Αδάμ-Βελένη κ.ά., 1996).
2. Για το ιστορικό της έρευνας βλ. Α. Τασιά - Ζ. Λόλα - Α. Μπάχλας - Α. Στάγκος, «Κεραμική ελληνιστικών χρόνων από την ανασκαφή της πλατείας Διοικητηρίου», *ΑΑΑ* XXIII-XXVII-I (1990-1995), σ. 199, σημ. 1-3 (στο εξής: Τασιά κ.ά., 1995).
3. Βλ. Αδάμ-Βελένη κ.α., 1996, σ. 514 και Μ. Νασιούλα, *Οι επιγραφές στους ανάγλυφους «ομηρικούς» σκύφους*, Θεσσαλονίκη 2005 (κύρια μεταπτυχιακή εργασία που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και εγκρίθηκε στις 15.02.2005), σ. 10, σημ. 65 (στο εξής: Νασιούλα, 2005).
4. *Ό.π.*, σ. 25 και 238-239.
5. Η Πέλλα αποτελεί το σπουδαιότερο εργαστήριο που παρέχει το ασφαλέστερο μέχρι στιγμής μέτρο σύγκρισης όχι μόνο για το πλήθος των ευρημάτων που προέρχονται από αυτήν, αλλά και για την εμπεριστατωμένη μελέτη τους από τον Ι.Μ. Ακαμάτη, *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα*, Αθήνα, 1993 (στο εξής: Ακαμάτης, 1993).
6. Υπό δημοσίευση στα αντίστοιχα πρακτικά. Η ερμηνεία των επιγραφών βασίστηκε στα συμπεράσματα κύριας μεταπτυχιακής εργασίας, βλ. Νασιούλα, 2005. Για την εποικοδομητική και αποδοτική συνεργασία ευχαριστώ την Προϊσταμένη της ΚΖ΄ ΕΠΚΑ Πιερίας, δρ. Π. Αδάμ-Βελένη και από τη θέση αυτή.
7. Για όλες τις προηγούμενες δημοσιεύσεις του αγγείου βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 60, αρ. κατ. 60.
8. Αναλυτικότερα για το σκύφο αυτό βλ. *ό.π.*, σ. 31, αρ. κατ. 5, όπου συγκεντρώνεται και η προηγούμενη βιβλιογραφία.
9. *Ό.π.*, σ. 96, αρ. κατ. 111.
10. Βλ. Ομήρου *Ιλιάς* Ι, εκδ. Thomas W. Allen, Oxford Classical Texts, Μ. Βρετανία 1963 (ανατ.), Δ 85-90 (στο εξής: *Ιλιάς* Ι).
11. Βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 194-195 και 233.
12. *Ό.π.*, σ. 85, αρ. κατ. 96.
13. Βλ. C. Robert, *Homerische Becher*, 50 BWPr, Berlin 1890, σ. 95 (στο εξής: Robert, 1890).
14. Βλ. αν. σ. 2, σημ. 6.
15. Βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 110-111.
16. *Ό.π.*, σ. 1.
17. Βλ. Robert, 1890, σ. 90-96.
18. Βλ. Ακαμάτης, 1993, σ. 294, σημ. 528 και Νασιούλα, 2005, σ. 203-205.
19. Για όλες τις προηγούμενες δημοσιεύσεις του αγγείου βλ. *ό.π.*, σ. 37, αρ. κατ. 18.
20. Η επιγραφή είναι δυνατό να έχει τη μορφή [Α]ΧΙΛΛЄΥC ή [Α]ΧΙΛΛЄΥΣ, εφόσον δε διακρίνεται στη δημοσιευμένη φωτογραφία το σχήμα του τελικού γράμματος. Πιθανότερη κρίνεται η πρώτη εκδοχή, η οποία υιοθετείται στο παρόν κείμενο.
21. Βλ. Τασιά *κ.α.*, 1995, σ. 204.
22. Βλ. Νασιούλα, 2005, αρ. κατ. 8, 10, 12, 14, 15 και 16.
23. *Ό.π.*, αρ. κατ. 37, 38, 39 και 40.
24. *Ό.π.*, αρ. κατ. 78, 79 και 111.
25. *Ό.π.*, αρ. κατ. 93.
26. *Ό.π.*, αρ. κατ. 116.
27. *Ό.π.*, αρ. κατ. 111.
28. *Ό.π.*, αρ. κατ. 133.
29. Για τη συγκεκριμένη δημοσίευση, καθώς και για όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία βλ. *ό.π.*, σ.

43, αρ. κατ. 31.

30. Βλ. Ομήρου *Οδύσσεια ΙΙ*, (εκδ. Lipsiae: B. G. Teubneri), επανεκδ. Δ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 1978, φ 404-434 (στο εξής: *Οδύσσεια ΙΙ*).

31. Για όλες τις προηγούμενες δημοσιεύσεις του αγγείου βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 44, αρ. κατ. 32.

32. *Ό.π.*, σ. 45, αρ. κατ. 33.

33. Βλ. *Οδύσσεια ΙΙ*, χ 161 κ.ε.

34. Για όλες τις προηγούμενες δημοσιεύσεις του αγγείου βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 88, αρ. κατ. 100.

35. *Ό.π.*, σ. 87, αρ. κατ. 99.

36. Βλ. Ακαμάτης, 1993, σ. 257-258.

37. Βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 88, αρ. κατ. 101.

38. Βλ. αν. σ. 3, σημ. 12.

39. Βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 207.

40. Ο κατάλογος των επιγραφών των σκύφων της Θεσσαλονίκης έχει στηριχθεί στις αρχές και τα κριτήρια που διέπουν τον κατάλογο των επιγραφών όλων των μέχρι σήμερα γνωστών ανάγλυφων ελληνιστικών αγγείων με διηγηματικές παραστάσεις, όπως αυτός έχει συνταχθεί και προσδιορισθεί στο Δ΄ Κεφάλαιο της κύριας μεταπτυχιακής εργασίας: *Οι επιγραφές στους ανάγλυφους «ομηρικούς» σκύφους*, βλ. *ό.π.*, σ. 110 κ.ε.

41. Για την έκταση των επιγραφών των ανάγλυφων «ομηρικών» σκύφων και τη συγκριτική μελέτη τους ανά γεωγραφική περιοχή βλ. *ό.π.*, σ. 235 κ.ε.

42. *Ό.π.*, σ. 184 κ.ε.

43. Βλ. αν. σ. 2, σημ. 6.

44. Για τα σχήματα των γραμμάτων στις επιγραφές των «ομηρικών» σκύφων από όλες τις γνωστές θέσεις του ελληνιστικού κόσμου και για τα επιμέρους συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη τους βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 199 κ.ε.

45. Βλ. Ακαμάτης, 1993, σ. 122, 224-225, 238-241, πίν. 202-205 και LIMC V, σ. 980, αρ. 3b, λ. Kelados (P. Reichert).

46. Βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 93, αρ. κατ. 107, όπου συγκεντρώνεται και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

47. *Ό.π.*, σ. 220.

48. Βλ. αν. σ. 5, σημ. 39.

49. Βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 218.

50. Βλ. Ακαμάτης, 1993, σ. 314-323. Θεωρούμε ασφαλέστερη την αναφορά στα χρονολογικά κριτήρια που προτείνει ο Ι. Ακαμάτης στη συγκεκριμένη μελέτη του και για το λόγο αυτό αποφεύγουμε την αναγωγή στη χρονολόγηση που προτείνει ο G. Siebert, «Un bol a reliefs. Inscrit a representations erotiques», *AntK* 1984, σ. 20 για το σκύφο αρ. 397 του Musee Secret (δεύτερο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.) (στο εξής: Siebert, 1984).

51. Για μια σύνοψη των απόψεων που έχουν ως τώρα διατυπωθεί, όσον αφορά στο πρόβλημα της ορολογίας βλ. Ακαμάτης, 1993, σ. 21-22.

52. Βλ. Νασιούλα, 2005, σ. 5.

53.Βλ. αν. σ. 5, σημ. 31.

54. Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της Κλασικής Φιλολογίας. Από των αρχών μέχρι του τέλους των ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα 1972, σ. 186-190, εκδ. Ακαδημία Αθηνών (μτφρ. Π. Ξένου) (στο εξής: Pfeiffer, 1972).

55. Βλ. F. Courby, *Les vases grecs a reliefs*, Paris 1922, σ. 315 κ.ε. (στο εξής: Courby, 1922)· B. Barr-Sharrar, «Observations on the Relationship of Ceramic Reliefware to Metal Prototypes», *Ε΄ ΕλλΚερ (Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική)*, σ. 515 κ.ε. (στο εξής: Barr-Sharrar, 2000)· Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, «Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία. Ο πηλός και το μέταλλο», *Δ΄ ΕλλΚερ*, 155-163 (στο εξής: Δρούγου - Τουράτσογλου, 1997).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Π. Αδάμ-Βελένη - Π. Γεωργάκη - Η. Ζωγράφου - Β. Καλάβρια - Κ. Μπόλη - Γ. Σκιαδαρέσης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: Η στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα», *ΑΕΜΘ* 10Β (1996), 501-531.

2. Π. Αδάμ-Βελένη - Π. Γεωργάκη - Β. Καλάβρια - Κ. Μπόλη, «Κλειστά σύνολα ελληνιστικών χρόνων από την αγορά της Θεσσαλονίκης», *Ε΄ ΕλλΚερ*, 275-297, πίν. 139-148.

3. Ι. Μ. Ακαμάτης, *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα*, Αθήνα 1993.

4. B. Barr-Sharrar, «Observations on the Relationship of Ceramic Reliefware to Metal Prototypes», *Ε΄ ΕλλΚερ*, 515-519.

5. F. Courby, *Les vases grecs a reliefs*, Paris 1922.

6. Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, «Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία. Ο πηλός και το μέταλλο», *Δ΄ ΕλλΚερ*, 155-163.

7. Μ. Νασιούλα, *Οι επιγραφές στους ανάγλυφους «ομηρικούς» σκύφους*, Θεσσαλονίκη 2005 (κύρια μεταπτυχιακή εργασία που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και εγκρίθηκε στις 15.02.2005).

8. R. Pfeiffer, *Ιστορία της Κλασικής Φιλολογίας. Από των αρχών μέχρι του τέλους των ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα 1972, εκδ. Ακαδημία Αθηνών (μτφρ. Π. Ξένου).

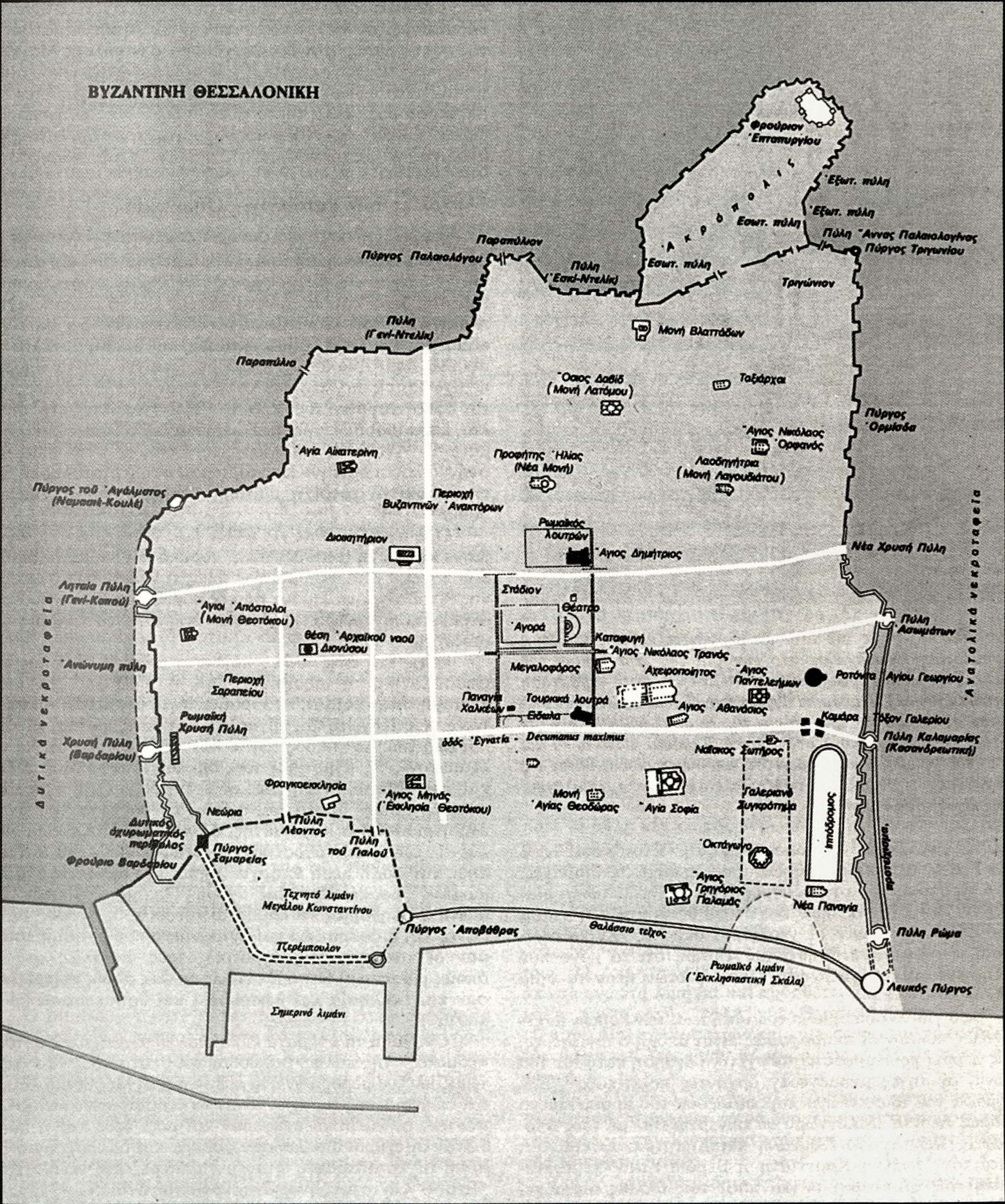
9. C. Robert, *Homerische Becher*, 50 BWPr, Berlin 1890.

10. G. Siebert, «Un bol a reliefs. Inscrit a representations erotiques», *AntK* 1984, 14-20, πίν. 4-5.

11. U. Sinn, *Die homerischen Becher. Hellenistische Reliefkeramik aus Makedonien*, 7 Beih., AM 1979.

12. Α. Τασιά - Ζ. Λόλα - Α. Μπάχλας - Α. Στάγκος, «Κεραμική ελληνιστικών χρόνων από την ανασκαφή της Πλατείας Διοικητηρίου», *ΑΑΑ* XXIII-XXVII-I (1990-1995), 199-210.

Βυζαντινές μελέτες

Χάρτης που εικονίζει την βυζαντινή Θεσσαλονίκη (από τον τόμο *Μακεδονία 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα, 1922, σελ. 325)

Η συμμετοχή του ναού της Αχειροποιήτου στην προεόρτιο εορτή του Αγίου Δημητρίου

Άρης Παπάζογλου

Από δύο εγκωμιαστικούς λόγους αφιερωμένους στον Άγιο Δημήτριο, σύγχρονους μεταξύ τους, που χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα και εκφωνήθηκαν ο ένας στο ναό του πολιούχου από τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης άγιο Γρηγόριο Παλαμά και ο άλλος στο ναό της Αχειροποιήτου από τον Νομοφύλακα και καθολικό κριτή Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο, πληροφορούμαστε για πρώτη φορά την λιτανεία του κιβωρίου του Αγίου Δημητρίου που, την παραμονή της γιορτής, ξεκινούσε από την Καταφυγή, χώρο διδασκαλίας και σύλληψης του Αγίου, και κατέληγε στο χώρο φυλάκισης και θανάτωσης, δηλαδή στο ναό του Μεγαλομάρτυρα.

Ήδη στην επικεφαλίδα του εγκωμιαστικού του λόγου ο Αρμενόπουλος μας πληροφορεί για τον τόπο και το χρόνο εκφώνησής του, δηλαδή στο ναό της Αχειροποιήτου την παραμονή της γιορτής του Μεγάλου Δημητρίου του Μυροβλήτου. Επομένως, δεν τίθεται θέμα αμφισβήτησης της συμμετοχής της Αχειροποιήτου στην προεόρτιο εορτή του Αγίου Δημητρίου. Το γεγονός, όμως, ότι κανένα άλλο αγιολογικό κείμενο, είτε προγενέστερο του λόγου του Αρμενόπουλου, είτε μεταγενέστερο, δεν αναφέρεται στο ναό της Αχειροποιήτου και στη σχέση του με την ιερά πομπή της παραμονής, δημιούργησε μια σύγχυση στους ερευνητές της ιστορίας της Θεσσαλονίκης που προσπάθησαν να δώσουν μια εξήγηση σε αυτήν την συμμετοχή. Το ότι ο σύγχρονός του Παλαμάς όπως και ο αρχιεπίσκοπος Συμεών, μισό περίπου αιώνα αργότερα, στο έργο *Ακριβής διάταξις της εορτής του Αγίου Δημητρίου*, δεν αναφέρονται στη συμμετοχή της Αχειροποιήτου, περιέπλεξε περισσότερο τα πράγματα και επέτεινε την σύγχυση.

Το 1839 ο Τ. Tafel[1] και το 1874 ο Μ. Δήμιτσας[2], που τον ακολουθεί, τοποθετούν την Καταφυγή στο ναό της Αχειροποιήτου, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να δικαιολογήσουν την συμμετοχή του στην ιερή λιτανεία. Τις γνώμες των Tafel και Δήμιτσα απορρίπτει ο Μ. Χατζηϊωάννου, ο οποίος θεωρεί ότι η υπόγειος στοά, από την οποία άρχιζε η λιτανεία της παραμονής «*δεν είναι δυνατόν να έκειτο εν τη Εσκή Τζουμά, διότι ο βίος του Αγίου Δημητρίου τον λόγο ποιούμενος περί της υπογείου στοάς εν η εδίδασκεν ο Δημήτριος άγει ημάς όπως τοποθετήσωμεν αυτήν παρά τα Είδωλα…όπου υπάρχουσι και νυν τα χαλκεία και η Παναγία των Χαλκέων*»[3]. Μετά τον Χατζηϊωάννου ο O. Tafrali, το 1913, βασιζόμενος στη μαρτυρία του Παλαμά, που αναφέρει ότι η Καταφυγή βρίσκεται στο ναό της «Αειπαρθένου και Θεομήτορος», την τοποθετεί και αυτός στο ναό της Αχειροποιήτου.[4] Τον Tafrali ακολουθεί ο Κ. Ζησίου, που τοποθετεί και αυτός την Καταφυγή κάτω από το ναό της Αχειροποιήτου σε κρύπτη, μέσα στην οποία υποθέτει ότι θα υπήρχε παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου.[5]

Η έκδοση, το 1956, από τον Β. Λαούρδα της *Ακριβούς διατάξεως της εορτής του Αγίου Δημητρίου*,[6] που έγραψε ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών στην περίοδο της αρχιερατείας του (1419-1429), θέτει εκ νέου το θέμα της ταύτισης Αχειροποιήτου - Καταφυγής, αφού ο εκδότης του κειμένου αναφέρει δύο σημεία από το κείμενο του Συμεών, τα οποία «*θα ηδύνατο να χρησιμοποιηθώσιν υπέρ της ταυτίσεως της Καταφυγής προς την Αχειροποίητον*».[7]

Αυτή η τελευταία φράση του Β. Λαούρδα δίνει το σύνθημα έναρξης μιας επιστημονικής αντιπαράθεσης περί Καταφυγής μεταξύ των καθηγητών Α. Ξυγγόπουλου και Στ. Πελεκανίδη. Ο τελευταίος, σε άρθρο του που δημοσιεύθηκε στο 4ο τεύχος του περιοδικού *Μακεδονικά*, βασιζόμενος στο δημοσίευμα και τις παρατηρήσεις του Β. Λαούρδα, αλλά και στις ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν γύρω από το ναό της Αχειροποιήτου το 1949, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν αφ'ενός «*τα θεμέλια και το δάπεδο ισογείου μεγάλου και πολυτελούς οικοδομήματος, αγνώστου εισέτι προορισμού*» και αφ' ετέρου «*μεγάλη και πλατεία στοά, ήτις εν αρχή κατευθυνομένη εξ Ανατολών προς Δυσμάς εκάμπετο αποτόμως εις ορθήν γωνίας προς Νότον και εσυνεχίζετο… μέχρι την λεγομένη Εγνατίαν οδόν, την Λεωφόρον των Βυζαντινών*», επαναφέρει στο προσκήνιο γνώμες παλαιοτέρων ερευνητών για ταύτιση της Αχειροποιήτου με την Καταφυγή, αφού «*τα ανευρεθέντα ανατολικώς της βασιλικής κτίσματα και αυτό έτι το κατά το ΒΑ άκρον της Αχειροποιήτου παρεκκλήσιον ενδεχομένως απετέλουν μέρος των χώρων της λατρείας του Αγίου Δημητρίου, και δη και η περί ης ο λόγος στοά, εις την οποίαν πιθανότατα αναφέρεται ο Γρηγόριος Παλαμάς*».[8]

Η αντίδραση του Α. Ξυγγόπουλου υπήρξε άμεση. Στο ίδιο τεύχος αρ. 4 των *Μακεδονικών* δημοσιεύει την απάντησή του στον Στ. Πελεκανίδη, χρησιμοποιώντας δέκα επιχειρήματα που, κατά την άποψή του, ανατρέπουν «*τη γνώμη του κ. Πελεκανίδου περί ταυτισμού του ναού της Παναγίας της Καταφυγής προς τον ναό της Αχειροποιήτου*»[9]. Σχετικά με το έτος εκφώνησης του λόγου ο εκδότης του, Δ. Γκίνης,

Αχειροποίητος, δεκαετία του 1920. Φωτογραφίες Γ. Λυκίδη

υποστήριξε την άποψη ότι πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στα 1345 και 1383, έτος θανάτου του Αρμενόπουλου, αν και θεωρεί απίθανη την εκφώνησή του πριν το 1349, που έληξε η αιματηρή στάση των Ζηλωτών, με μεγαλύτερη πιθανότητα τα τελευταία χρόνια της ζωής του.[10] Ο Β. Λαούρδας πιστεύει ότι το έτος εκφώνησης πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1350.[11] Αντίθετα, ο Α. Ξυγγόπουλος, βασιζόμενος στην αοριστία της περικοπής του λόγου, που ομιλεί για την βεβήλωση της εικόνας της Θεοτόκου και το αμάρτημα του κτήτορος, πιστεύει ότι αυτός εκφωνήθηκε μετά το 1369. Επειδή ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος έκανε σχετικές διαπραγματεύσεις για την Ένωση των Εκκλησιών και ταξίδεψε στη Ρώμη το 1369, όπου ομολόγησε πίστη σύμφωνα με τα δόγματα της Δυτικής Εκκλησίας, ο Α. Ξυγγόπουλος πιστεύει ότι ο Αρμενόπουλος δεν μπορούσε ως ανώτερος δικαστικός λειτουργός να καταφερθεί ανοιχτά κατά των Λατίνων και να δώσει με λεπτομέρειες τη βεβήλωση της εικόνας.[12]

Παρ'όλο που ο αείμνηστος Α. Ξυγγόπουλος θεωρούσε ότι «*ο λόγος είναι συντεταγμένος κατά τους αυστηρούς κανόνες της βυζαντινής ρητορικής, εκτείνεται κατά το πλείστον εις κοινάς και τετριμμένας φράσεις και εις συντακτικάς και ρητορικάς ακροβασίας άνευ ουσιαστικού περιεχομένου*»,[13] πιστεύω ότι η προσεκτική ανάγνωσή του οδηγεί σε εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη συμμετοχή του ναού της Αχειροποιήτου στην προεόρτιο εορτή του Αγίου Δημητρίου.

Ήδη από την αρχή του λόγου, μετά από μια μικρή εισαγωγή, στην οποία τονίζεται η λαμπρότητα της επετείου του Αγίου Δημητρίου και η υπεροχή της Θεσσαλονίκης στην πνευματική ζωή και στην ευσέβεια των κατοίκων της, πρώτο μέλημα του Αρμενόπουλου είναι το εγκώμιο του ναού της Αχειροποιήτου. Αναφέρει ότι ο ναός υπερέχει από τα πιο λαμπρά θεάματα και θαύματα πάνω στη γη, «*γιατί αυτός δεν έχει κατασκευασθεί όμοια με τους άλλους ιερούς και θεϊκούς ναούς, εννοώ δηλαδή ότι δεν είναι χτισμένος, όπως οι άλλοι, με τοίχους, κίονες και χτιστούς στύλους, αλλά μόνο αυτός στη γη αποτελείται μόνο από κίονες, που τον υποβαστάζουν παντού, και αυτό είναι το πιο θαυμαστό, για όσους αγαπούν τα θεάματα, και αυτόν λοιπόν κάποιος ίσως δε θα τον θεωρούσε ότι βρίσκεται στη γη, αλλά στον αέρα, βλέποντας να τον στηρίζουν με τέτοιον τρόπο οι κίονες. Θα έλεγε ίσως κάποιος, κοιτάζοντας ξαφνικά σ' αυτόν... ότι είναι ένα σώμα από γήινη ύλη στον αέρα, που έγινε στη διάρκεια πολλών χρονικών περιόδων... Κάποιος τολμηρός στο πνεύμα θα αποφαινόταν ότι η κρηπίδα βρίσκεται σε αντίθετη θέση από την οροφή*».[14]

Στη συνέχεια του εγκωμίου του ναού φθάνει στο σημείο να τον ονομάσει Αχειροποίητο, όπως η εικόνα της Θεοτόκου που φυλάσσεται μέσα σ' αυτόν. «*Εγώ, λοιπόν, όταν βλέπω αυτόν εδώ τον εξαιρετικά λαμπρό και ξακουστό ουράνιο ναό στη γη παράλληλα με τη θεία εικόνα της Θεομήτορος, η οποία πράγματι έχει σχηματισθεί από θεϊκή παρέμβαση και όχι από ανθρώπινη διάνοια ή χέρι, έτσι όρθια σε στάση δέησης, για το αμάρτημα που διέπραξε σ' αυτό το σημείο ο κτήτορας του ναού, όπως αναφέρει πραγματική διήγηση, χάριν του οποίου πήρε και την επωνυμία Αχειροποίητος, ...μου έρχεται στο νου να τολμήσω να απαιτήσω γι' αυτόν ακόμη και αυτή την ονομασία του Αχειροποιήτου. Γιατί αυτός φαίνεται ότι δεν έχει κατασκευασθεί ούτε είναι υπερυψωμένος στους κίονες από χέρι ανθρώπινο, που οικοδόμησε με σοφία και επτά στύλους τον οίκο του, σύμφωνα με το λόγο του Σολομώντος· τόσο μεγάλη είναι και η ομορφιά του και η έκπληξη και φαίνεται ότι έχει γίνει και συγκρατείται τόσο πάνω από την ανθρώπινη λογική*».[15] Πιστεύω ότι το γεγονός αυτό, από όσα γνωρίζω, είναι μοναδικό. Να μην εγκωμιάζεται, δηλαδή, ο ναός του εορταζόμενου αγίου, αλλά ένας άλλος ναός που απλά συμμετέχει στην γιορτή της παραμονής. Και αν ο ναός ήταν καινούργιος και εγκαινιαζόταν για πρώτη φορά, τότε θα

ήταν δικαιολογημένο το εγκώμιό του κατά την τελετή των θυρανοιξίων. Όμως ο ναός της Θεοτόκου της Αχειροποιήτου, μαζί με τον ναό του Αγίου Δημητρίου, ήταν χριστιανικοί λατρευτικοί χώροι από εννιακοσίων ήδη ετών.

Στην παραπάνω περικοπή του λόγου του ο Αρμενόπουλος αναφέρεται γενικά και αόριστα στον κτήτορα του ναού και στο αμάρτημά του, που έγινε αφορμή για την μετατροπή της εικόνας της Θεοτόκου σε Αχειροποίητο. Ο Α. Ξυγγόπουλος, όπως είδαμε, υποστηρίζει ότι η αοριστία του συγγραφέα στο συγκεκριμένο σημείο αποδίδεται σε πολιτική σκοπιμότητα. Εγώ συμφωνώ ότι η μη διευκρίνιση του αμαρτήματος ενέχει πολιτική σκοπιμότητα. Θεωρώ, όμως, ότι η αναφορά και μόνο του αμαρτήματος του κτήτορα του ναού είχε σκοπό να υπενθυμίσει στους ακροατές ένα πιο πρόσφατο αμάρτημα που συντελέσθηκε στο ναό και που, όπως το πρώτο, έγινε αφορμή για τη μετατροπή της Θεοτόκου σε Αχειροποίητο, έτσι και αυτό έγινε αφορμή για να τολμήσει ο Αρμενόπουλος να αξιώσει την μετονομασία του ναού, πλέον, σε Αχειροποίητο.

Ποιο ήταν το πρόσφατο αμάρτημα, που υπενθυμίζεται μέσω του παλαιού; Μας το περιγράφει ο Ι. Καντακουζηνός στη Ιστορία του,[16] αναφερόμενος σε γεγονότα της Θεσσαλονίκης των Ζηλωτών: «*ων την ατοπίαν μισήσας και ο δήμος, πρότερόν τε εκ τινων αιτίων κεκινημένος, των Ζηλωτών τινας εν τω της Θεοτόκου της Αχειροποιήτου τεμένει τους με απέσφαξεν ανηλεώς, ένα δε και δια της αγοράς κατέσυραν, λίθοις βάλλοντες και ξύλοις τοις προστυχούσιν, έως απέπνευσε συρόμενος*». Σύμφωνα με τα παραπάνω, το πρόσφατο αμάρτημα είναι εύκολο να προσδιορισθεί. Είναι η βεβήλωση του ναού με τη δολοφονία μέσα σ' αυτόν των ικετών, που κατέφυγαν στον ιερό χώρο κατά τη διάρκεια των εκτρόπων που έλαβαν χώρα στην εμφύλια διαμάχη του 1345. Αυτό, βέβαια, προξένησε αλγεινή εντύπωση και ίσως πολλοί πιστοί να απέφευγαν την μετάβαση στον ναό. Επίσης, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι, κατά τη διάρκεια αυτού του γεγονότος, ο ναός έπαθε εκτεταμένες υλικές ζημιές που τον καθιστούσαν, μαζί με την βεβήλωση, ακατάλληλο για τις λατρευτικές ανάγκες των πιστών.

Αν θεωρήσουμε σωστή αυτήν την υπόθεση, τότε εξηγείται σχετικά εύκολα και η περικοπή του λόγου, όπου ο Αρμενόπουλος πλέκει το εγκώμιο του εσωτερικού του ναού. Ο τρόπος με τον οποίο απευθύνεται στους πιστούς που έχουν κατακλύσει τον ναό θυμίζει σύγχρονο ξεναγό που περιγράφει σε ξένους επισκέπτες μνημείο, το οποίο επισκέπτονται για πρώτη φορά. Όμως, οι πιστοί Θεσσαλονικείς γνωρίζουν καλά το ναό της Θεοτόκου, που είναι ένας από τους τέσσερις μεγάλους καθολικούς ναούς της πόλης. Αφού, λοιπόν, ομιλεί σε Θεσσαλονικείς, τότε το εγκώμιο του ανακαινισμένου ναού μπορεί να θεωρηθεί σαν λόγος νέων θυρανοιξίων. Ο εγκωμιαστής εξηγεί στους πιστούς την έκταση και την ποιότητα των εργασιών ανακαίνισης και βελτίωσης του ναού, που τον κάνουν να φαίνεται σαν να μην εδράζεται στο έδαφος, αλλά σαν να κρέμεται από τον ουρανό, σαν να είναι Αχειροποίητος. Με αυτό το σχήμα λόγου συνδέει τη νέα μορφή του ναού με την εικόνα της δεομένης Θεοτόκου, που βρίσκεται στο ναό και που μόλις πριν λίγα χρόνια πήρε την προσωνυμία της Αχειροποιήτου. Μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα αναφέρεται ως ναός της Παναγίας Θεοτόκου και, μάλιστα, ως ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου. Η νέα ονομασία εμφανίζεται για πρώτη φορά στα 1314, όταν η Μονή Ιβήρων απέκτησε τρία κτίρια[17], στη γειτονιά της Αχειροποιήτου, γειτονικά προς ιδιοκτησία της, και για δεύτερη φορά το 1320, σε πωλητήριο έγγραφο, με το οποίο η Άννα Παξαμαδώ πούλησε στη Μονή Ιβήρων τα εντός της Θεσσαλονίκης ανήκοντα σε αυτήν οικήματα «*όσα και οία εν τη γειτονία της Αχειροποιήτου, πλησίον και σύγκολλα της μονής υμών*», δηλαδή των κτημά-

των ή του μετοχίου της μονής.[18]

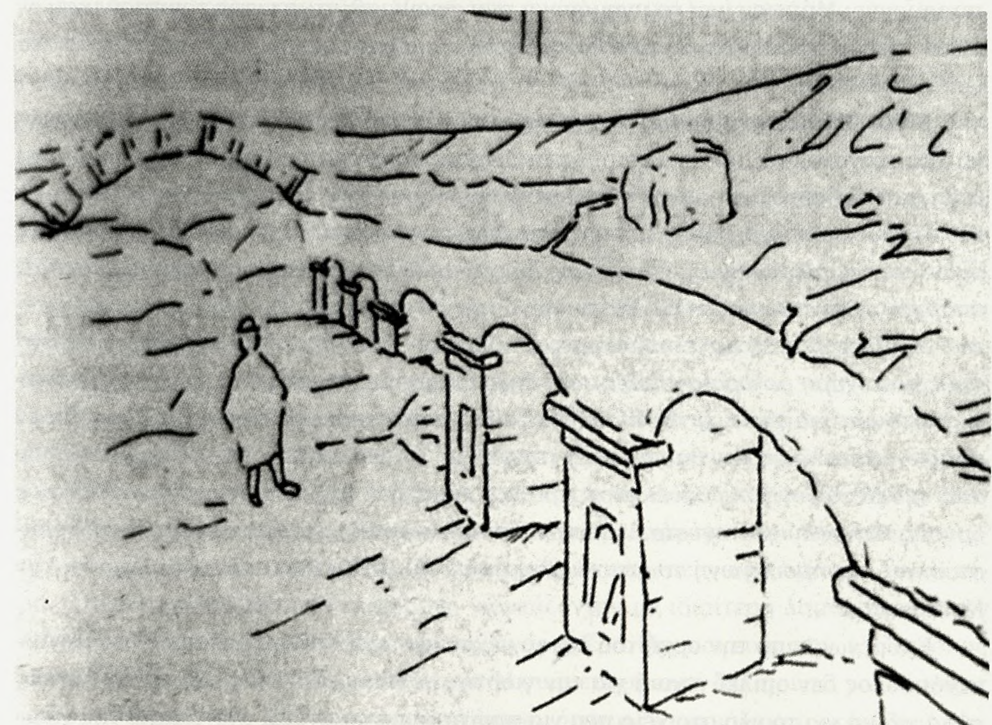
Στη συνέχεια, ο Αρμενόπουλος αναλαμβάνει να μας εξηγήσει την προέλευση της γιορτής: «*Σχετικά, όμως, με τη γιορτή και την τωρινή ιερή πανηγυρική προσέλευση θα πούμε λίγα λόγια και από πού ξεκίνησε και με ποιον τρόπο την επινόησαν έτσι, αν φαίνεται καλό, έτσι έχουν τα πράγματα*».[19] Και ενώ εμείς περιμένουμε να μας εξηγήσει πώς και πότε καθιερώθηκε η λιτανεία της παραμονής, που σύμφωνα με τον Παλαμά «*έθος εστί παλαιόν*», ο Αρμενόπουλος μας πληροφορεί για τη συλλατρεία Θεοτόκου και Αγίου Δημητρίου. Αναφέρει ότι ο Άγιος τιμάται στη διάρκεια όλου του χρόνου τρεις φορές κάθε εβδομάδα. Την πρώτη ημέρα της εβδομάδας, την Κυριακή, που έγινε η Ανάσταση του Κυρίου μας, γιατί και ο μέγας Δημήτριος «*ο ίδιος με τη θέλησή του κεντήθηκε με λόγχη στην πλευρά κατά μίμηση του Χριστού*».[20] Και την Τετάρτη, που ο Χριστός παραδόθηκε από τους ανόμους για χάρη μας, γιατί «*όπως λένε, γεννήθηκε αυτός (ο Δημήτριος) στη γη και ότι έχει λάβει με τη θέλησή του αργότερα την αναγέννηση με τον μαρτυρικό του θάνατο*».[21] Τέλος, «*την έκτη μέρα (Παρασκευή) κατά την οποία κατά παράδοση εορτάζουμε σ' αυτόν τον ναό της Θεοτόκου, παράλληλα με το πάθος του Κυρίου και τη μητέρα του Θεού... επινόησε πολύ σωστά η πόλη να γιορτάζει μαζί με την Θεοτόκο και ο μεγαλομάρτυρας, που είναι μιμητής του Χριστού*».[22]

Και καταλήγει ο Αρμενόπουλος αναφέροντας ότι «*η πόλη, λοιπόν, αντιλήφθηκε να κάνει αυτό το πράγμα την έκτη ημέρα της εβδομάδας που πέφτει πριν από την κύρια γιορτή αυτού του μεγάλου μάρτυρα... γιορτάζοντας από πριν αυτόν μαζί με τη Θεοτόκο! Έτσι, λοιπόν, έχουν τα πράγματα και με αυτόν τον τρόπο ξεκίνησε η γιορτή*».[23] Σε αυτή την περικοπή φαίνεται ξεκάθαρα ότι ο ναός της Αχειροποιήτου συμμετείχε στην ιερή λιτανεία του κιβωρίου του Αγίου Δημητρίου μόνον όταν συνέπιπτε η έκτη ημέρα της εβδομάδας, δηλ. η Παρασκευή, «*να πέφτει πριν από την κύρια γιορτή αυτού του μεγαλομάρτυρα*».

Πιστεύω ότι, κατά το έτος εκφώνησης του εγκωμιαστικού λόγου, πραγματοποιείται για πρώτη φορά η συμμετοχή του ναού της Αχειροποιήτου στην ιερή λιτανεία της παραμονής. Αυτό δείχνει όλη η προσπάθεια του Αρμενόπουλου να δικαιολογήσει αυτή την καινοτομία που προστίθεται στην ιερή λιτανεία. Η εκφώνηση του λόγου πρέπει να έγινε ημέρα Παρασκευή, που η Θεοτόκος «συμπροεορτάζει» με τον Άγιο Δημήτριο, γι' αυτό και ο λόγος εκφωνείται στο ναό της.

Στην περίοδο που ο Αρμενόπουλος ζει στη Θεσσαλονίκη η παραμονή της γιορτής του Αγίου Δημητρίου συμπίπτει να είναι Παρασκευή τα έτη 1353, 1359, 1364, 1370 και 1381. Κατά την άποψή μου, η πιο πιθανή ημερομηνία εκφώνησης του λόγου και έναρξης συμμετοχής της Αχειροποιήτου στη λιτανεία της παραμονής είναι η Παρασκευή 25 Οκτωβρίου 1359. Το αμέσως προηγούμενο έτος που συμπίπτει η παραμονή να είναι Παρασκευή είναι το 1353. Όμως, το 1353 είναι ένα από τα δύο πιθανά έτη εκφώνησης του εγκωμιαστικού λόγου του Γρηγ. Παλαμά, ο οποίος διορίσθηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τον Μάιο του 1347 από τον πατριάρχη Ισίδωρο Μπουχείρα. Σε μερικές περικοπές του λόγου του ο Παλαμάς εκφράζει, έστω και συγκαλυμμένα, την έντονη ακόμη αντιπάθειά του στους Ζηλωτές, οι οποίοι δύο φορές, το φθινόπωρο του 1347 και το φθινόπωρο - χειμώνα του 1348, του αρνήθηκαν την είσοδο στην πόλη και την κατάληψη της μητροπολιτικής του έδρας. Σε μια άλλη περικοπή του λόγου του, που αναφέρει ότι «*...βασιλείς δε τη ευσεβεία μάλλον ή τη βασιλεία κοσμούμενοι συμπαριστάσιν ημίν και συνεπικροτούσιν ευφημούντες τας αριστείας του μάρτυρος*».[24] Είναι προφανές ότι υπαινίσσεται τον αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο λόγος του Παλαμά εκφωνήθηκε πριν την παραίτηση, στη 10 Δεκεμβρίου 1354, του φίλου και προστάτη του Ιωάννη Καντακουζηνού, ο οποίος υποστήριζε τις απόψεις του, τον βοήθησε να ανέλθει στο αξίωμα του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης και στο τέλος του 1350 τον εγκατέστησε αυτοπροσώπως στον μητροπολιτικό του θρόνο.

Επειδή ο Παλαμάς βεβαιωμένα απουσίαζε από τη Θεσσαλονίκη κατά την διάρκεια της εορτής του Αγίου Δημητρίου τόσο το 1351 όσο και το 1354, πιθανολογείται ότι ο λόγος του εκφωνήθηκε το 1352 ή το πιθανότερο το 1353. Δεν πιστεύω ότι ο λόγος του Αρμενόπουλου εκφωνήθηκε αυτό το έτος, γιατί ο συντηρητικός Γρ. Παλαμάς σίγουρα δεν θα δεχόταν να προστεθεί μια τέτοιου είδους καινοτομία στην, κατά «παλαιό έθος», γιορτή της παραμονής. Άλλωστε, το 1353 ήταν ακόμη πολύ νωρίς για την πλήρη εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ των δύο πρώην αντιπάλων, του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης και του Νομοφύλακα και κριτή της πόλης.[25] Αντίθετα, το 1359, δέκα χρόνια μετά την λήξη της εξέγερσης των Ζηλωτών και ενώ ο Γρηγ. Παλαμάς, που προ πενταετίας έχασε τον προστάτη του Ι. Καντακουζηνό, πνέει τα λοίσθια στο κρεβάτι του πόνου,[26] ο Αρμενόπουλος ανέλαβε την εισαγωγή της καινοτομίας και την εκφώνηση του λόγου, δίνοντας πανηγυρικό χαρακτήρα στα νέα εγκαίνια του ναού μετά το πέρας των εργασιών συντήρησης και ανακαίνισης. Το διάστημα των δέκα ετών που χρειάσθηκε για να ολοκληρωθούν οι εργασίες αποκατάστασης του ναού, θεωρείται λογικό, αν λάβουμε υπ' όψιν μας την οικτρή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιπέσει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία με τους δύο εμφυλίους πολέμους. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς γράφει ότι «*δεν υπήρχε τίποτα στο αυτοκρατορικό ταμείο*».[27] Ο Ι. Καντακουζηνός είχε ξοδέψει ή είχε χάσει ολόκληρη την ιδιωτική του περιουσία στον πόλεμο. Η αυτοκράτειρα Άννα Παλαιολογίνα της Σαβοΐας είχε χρεώσει βαριά την Κωνσταντινούπολη στους Βενετούς και στους Γενουάτες. Ακόμα και η πρωτεύουσα είχε καταστραφεί και δεν μπορούσαν να βρεθούν χρήματα για επισκευές. Για την επιδιόρθωση της Αγίας Σοφίας ένα ποσό είχε πράγματι συνεισφέρει ο Μεγάλος Δούκας της Μόσχας Συμεών, όμως

Λείψανα στοάς ευρεθέντα το 1929 βορείως του ναού της Θεοτόκου των Χαλκέων. Απεικονίζουν την πρώτη ανακάλυψη της κρυπτής στοάς (crytoporticus). Σχεδιάστηκε από τον Α. Ξυγγόπουλο, με βάση φωτογραφία που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Μακεδονία» στις 19 Απριλίου 1929. Η φωτογραφία συνόδευε επιστολή του Ι. Παπαδόπουλου

η γενναιόδωρη συνεισφορά του έπρεπε να διοχετευθεί αλλού, για να πληρωθεί ο μισθός των τούρκων μισθοφόρων.[28]

Ο μητροπολιτικός ναός της Αγίας Σοφίας αφέθηκε σε κατάσταση ερειπώσεως μέχρι που, τη νύχτα της 19ης Μαΐου 1346, ένα τμήμα του ανατολικού άκρου του κτιρίου κατέρρευσε ολοσχερώς. Σύντομα εκτελέσθηκαν οι επιδιορθώσεις από στρατιές εθελοντών εργατών, φτωχών και πλουσίων, ανδρών και γυναικών. Όμως, το γεγονός αυτό δεν έπαυσε να είναι μια αλησμόνητη τραγωδία και ένας φοβερός οιωνός. Ακόμη και η στέψη του Ι. Καντακουζηνού, στις 21 Μαΐου 1347, έγινε στο ναό της Παναγίας των Βλαχερνών, γιατί η τελετή δεν μπορούσε να γίνει στην Αγία Σοφία εξαιτίας της κακής κατάστασης του κτιρίου, γεγονός που αποτελούσε ένδειξη της φτώχειας και της αδυναμίας της αυτοκρατορίας. Η τελετή στέψης ήταν ένα μεγάλο γεγονός που το παρακολούθησαν τρεις αυτοκράτειρες και δύο αυτοκράτορες και έγινε με παρελάσεις και συμπόσια. Οι παριστάμενοι, όμως, παρατήρησαν με λύπη τους ότι τα κοσμήματα του στέμματος ήταν καμωμένα από γυαλί και τα πιάτα του συμποσίου από κασσίτερο και πηλό. Μια τέτοια οικονομική κατάσταση νομίζω ότι δικαιολογεί το διάστημα των δέκα ετών που χρειάσθηκε για την αποκατάσταση των ζημιών του ναού.

Στη συνέχεια του λόγου του ο Αρμενόπουλος, αφού πρώτα περιγράψει τις εικόνες της Θεοτόκου δεομένης και του Μεγαλομάρτυρα «*να στέκεται δίπλα σ' αυτήν ένοπλος, κρατώντας τη λόγχη, φέροντας τη μάχαιρα, όλη γεμάτη ανδρεία, έτοιμη για την άμυνα των εχθρών, που κατακόβει σχεδόν τους εχθρούς μας αλύπητα...*»[29] καταλήγει: «*Αυτή, λοιπόν, είναι η αρχή του εορτασμού, που γίνεται την παραμονή αυτής της γιορτής, αυτός είναι ο τρόπος της σύνθεσης των ασμάτων, για τα οποία δεν ξέρω αν πρέπει να θαυμάζει κανείς εδώ μάλλον τις τολμηρές ενέργειες της πόλης ή αν πρέπει να παραδεχθεί το ήθος των έργων*».[30] Εδώ, δηλαδή, ο Αρμενόπουλος συγκρίνει την ποιότητα των ασμάτων με τις τολμηρές ενέργειες της πόλης. Ποιες είναι, όμως, οι τολμηρές ενέργειες που ενδεχομένως είναι πάνω από την ανώτερη ποιότητα των ασμάτων και αποτελούν την κορωνίδα και κορυφή, των εορτών της παραμονής; Μήπως είναι το μνημόσυνο των σφαγιασθέντων εντός του ναού ικετών; Μήπως είναι η αποδοχή της καινοτομίας που εισάγεται στην ιερή λιτανεία; Θα'λεγα, μάλλον, ναι.

Είναι βέβαιο ότι η παραπάνω περικοπή αναφέρεται αποκλειστικά στην εισαγωγή της καινοτομίας της συμμετοχής της Αχειροποιήτου στο τυπικό της ιερής λιτανείας και όχι συνολικά στα τεκταινόμενα στην προεόρτιο εορτή. Διότι στη συνέχεια του λόγου του ο Αρμενόπουλος καθησυχάζει τους ακροατές του λέγοντας: «*Εκείνο, όμως, που νομίζουν ορισμένοι ότι σχεδόν το προσπεράσαμε σαν έχουμε ξεχάσει ότι υπάρχει, εκείνο λοιπόν τώρα θα πω μόνο και θα τερματίσω το λόγο, ποια ιερή επέτειο και θεία πομπή κάνει ολόκληρη η πόλη του (του Δημητρίου) μετά την τωρινή προεόρτια χάρη με ωραία επιδεικτική εμφάνιση, που παρόμοια με αυτή δεν έχει γίνει ποτέ από κανέναν, ή περίπου, ούτε τόσο μεγαλοπρεπής ανάλογα με αυτή. Δεν μπορώ να πω ποιος δεν θαυμάζει τη χάρη ή την τόλμη της, που μέσω της λεωφόρου από την Καταφυγή ...φθάνει στον ιερό και περίφημο ναό του με ωδές και θεϊκούς ύμνους και πολύ φωτοχυσία... παριστάνοντας το πάθος του κατά μίμηση του Χριστού και την προσαγωγή του στο μαρτύριο με συνοδεία από εκείνο το σημείο (την Καταφυγή)*».[31]

Επομένως, από την αρχή του λόγου μέχρι την περί Καταφυγής περικοπή, ο Αρμενόπουλος δεν ομιλεί γενικά για την γιορτή της παραμονής του Αγίου Δημητρίου, αλλά ειδικά για το νέο στοιχείο που για πρώτη φορά εισάγεται στο τυπικό της γιορτής και για την αναγκαιότητα και σπουδαιότητα του οποίου προσπαθεί να πείσει τους πιστούς και τους άρχοντες της πόλης. Η πρόθεση «μετά» όταν συντάσσεται με αιτιατική, όπως στην παραπάνω φράση του λόγου «*...καταλύσω τον λόγον και ην δε μετά την παρούσαν προεόρτιον χάριν...*», δηλώνει ακολουθία χρονική ή τοπική. Επομένως, ο Αρμενόπουλος μας πληροφορεί ότι η στάση και η τελετή στην Αχειροποίητο προηγείται και «μετά», δηλαδή στη συνέχεια, ακολουθεί η πομπή από την Καταφυγή ως το ναό του Αγίου. Επίσης, στο τέλος της περικοπής λέει ότι η πομπή «*...το τούτου χρηστομίμητον εξεικονίζουσα πάθος και την "εκείθεν" εις το μαρτύριον αυτού μετά πομπής αγωγήν*». Αν η Αχειροποίητος ταυτίζονταν με την Καταφυγή, όπως υποστήριξαν οι ερευνητές που αναφέραμε στην αρχή αυτής της εργασίας, τότε ο Αρμενόπουλος θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει το επίρρημα «εντεύθεν». Αντιθέτως, πολύ σωστά, χρησιμοποιεί το αντίθετο επίρρημα «εκείθεν», διότι πράγματι η Αχειροποίητος δεν ταυτίζονταν με την Καταφυγή, η οποία βρισκόταν σε αρκετή απόσταση από αυτή.

Ενισχυτικό της άποψης ότι ο Αρμενόπουλος, μέχρι το σημείο που αναφέρεται στην Καταφυγή, ομιλεί αποκλειστικά για την καινοτομία της γιορτής είναι η, προς το τέλος του λόγου, περικοπή που απευθύνεται στους άρχοντες της πόλης: «*Σεις, που φαίνεται ότι είστε γενικά οι προστάτες του κόσμου, οι βοηθοί των πιστών, οι φρουροί της οικουμένης και υποστηριχτές αυτής της πόλης, που σας υμνεί κατ' εξαίρεση από κοινού, αφού επιδοκιμάσετε, δεχθείτε τα προεόρτια και την παράκλησή τους μέσα απ' αυτά, ως ευμενείς που μιμείσθε τον φιλάνθρωπο Θεό όλων των ανθρώπων, αυτή τη γιορτή που η πόλη την επιτελεί για χάρη σας με τόση αφθονία και φιλοτιμία, που αγαπά συνάμα και το Θεό και το μάρτυρα και τη γιορτή*».[32]

Όπως φαίνεται από αυτή την περικοπή, πρώτα καλοπιάνει τους άρχοντες επαινώντας τις αρετές τους και την, κατά μίμηση του Θεού, φιλανθρωπία τους και στη συνέχεια τους παρακαλεί να δεχθούν και να επιδοκιμάσουν την καινοτομία της γιορτής της παραμονής «*που η πόλη την επιτελεί για χάρη τους με τόση αφθονία και φιλοτιμία*». Με τα εγκαίνια του ανακαινισμένου ναού ο Αρμενόπουλος άδραξε την ευκαιρία να επιχειρήσει την συμφιλίωση των πρώην αντιπάλων, μετά την παρέλευση δεκαετίας από το τέλος της εμφύλιας διαμάχης. Για αυτό καλοπιάνει τους «ευγενείς», τους τελικούς νικητές της διαμάχης, να δεχθούν αυτήν την εξιλαστήρια τελετή, για τον εξαγνισμό του ναού από το άγος που προκάλεσε το εμφύλιο πάθος και να φανούν φιλάνθρωποι κατά μίμηση του Θεού.

Κλείνοντας, όμως, το λόγο του δεν παραλείπει να αφήσει μια αιχμή και μια προειδοποίηση και στους Ζηλωτές. Απευθυνόμενος πάντα στους άρχοντες, τους οποίους επιδαψιλεύει με μια νέα σειρά επαίνων, τους ζητά να προφυλάξουν την πόλη τους «*εννοώ την περίφημη Θεσσαλονίκη, από κάθε δυσκολία και κάθε κακό και εχθρική επίθεση, αποτρέποντας όσα την καταστρέφουν, καταπολεμώντας τους αντιπάλους της, που μεθούν και γίνονται μανιακοί με το μέγεθος των κακών τους πράξεων. Και όσα ονειρεύονται και σχεδιάζουν μαζί εναντίον σας, είθε να τα στρέψει στο κεφάλι τους (η Θεοτόκος ή, μάλλον, ο Άγιος Δημήτριος)*».[33] Από την προσεκτική και τολμηρή, κατά κάποιο τρόπο, ανάγνωση του λόγου και από όσα μέχρι τώρα εξέθεσα, οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι η συμμετοχή του ναού της Αχειροποιήτου στην προεόρτιο εορτή του Αγίου Δημητρίου δεν πρέπει να είχε μόνιμο χαρακτήρα. Ήταν περιστασιακή. Η παραμονή γιορτάζονταν με ιδιαίτερη λαμπρότητα στην Αχειροποίητο μόνο όταν συνέπιπτε να είναι ημέρα Παρασκευή, που η Θεοτόκος «*συμπροεόρταζε*» με τον Άγιο Δημήτριο. Η συμμετοχή αυτή δεν πρέπει να διήρκησε πολύ. Ενδεχομένως, μία και μοναδική φορά, όταν ο Νομοφύλακας εκφώνησε τον

παρόντα λόγο ή το πολύ μέχρι το θάνατο του Αρμενόπουλου, ο οποίος και την είχε εισαγάγει στο τυπικό της λιτανείας. Ωστόσο, οι δύσκολες καταστάσεις που έζησε η Θεσσαλονίκη μετά το 1383, οδήγησαν στην απλοποίηση της ιερής λιτανείας, εξαλείφοντας την στάση στην Αχειροποίητο, η οποία άλλωστε δεν είχε μακρύ παρελθόν, ώστε να καταστεί «*έθος παλαιόν*» και να μπορέσει να καθιερωθεί. Για αυτό και στο Τυπικό της Εκκλησίας της Θεσσαλονίκης του αρχιεπισκόπου Συμεών, μισόν περίπου αιώνα αργότερα, η Αχειροποίητος δεν συμμετέχει στη γιορτή της παραμονής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Tafel, T.L.F. *De Thessalonica eiusque agro. Disertario geografica*, Berolini 1839 - London 1972 (φωτομηχανική αποτύπωση της πρώτης έκδοσης), σ. 111 κ.ε.
2. Μ. Δήμιτσας, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας*. Μέρος Β΄ Τοπογραφία, Αθήναι 1874, σ. 345 κ.ε.
3. Μ. Χατζηϊωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, σ.σ. 81 και 64.
4. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, P. Geuthner, Paris 1913, σ. 111 κ.ε.
5. *Π.Α.Ε.* 1913 σ. 130 κ.ε.
6. Β. Λαούρδας, «Συμεών Θεσσαλονίκης, Ακριβής διάταξις της εορτής του Αγίου Δημητρίου», *Γρηγόριος Παλαμάς* τ. 39 (1956) σ.σ. 326-341.
7. Β. Λαούρδας, *ό.π.*, σ. 335.
8. Στ. Πελεκανίδη, «Παρατηρήσεις τινές εις Συμεών Θεσσαλονίκης "Ακριβής διάταξις της εορτής του Αγίου Δημητρίου"», *Μακεδονικά* τ. 4 (1955-1960) σ. 412.
9. Α. Ξυγγόπουλος, «Καταφυγή - Αχειροποίητος», *Μακεδονικά* τ. 4 (1955-1960) σ.σ. 441-448.
10. Δ. Γκίνης, «Λόγος ανέκδοτος Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου εις την προεόρτιον εορτήν του Αγίου Δημητρίου», *ΕΕΒΣ* XXI (1951) σ.σ. 148 - 149.
11. Β. Λαούρδας, «Εγκώμια εις τον Άγιον Δημήτριον κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα», *ΕΕΒΣ* XXIV (1954) σ. 283.
12. Α. Ξυγγόπουλος, «Αι περί του ναού της Αχειροποιήτου ειδήσεις του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου», *ΕΕΣΝΟΕ* (1952) σ.σ. 1-26.
13. Α. Ξυγγόπουλος, *ό.π.*, *ΕΕΣΝΟΕ* (1952) σ. 6.
14. Όλα τα μεταφρασμένα αποσπάσματα του λόγου που χρησιμοποιώ σε αυτήν την εργασία είναι από το βιβλίο *Άγιος Δημήτριος. Εγκωμιαστικοί λόγοι επιφανών βυζαντινών λογίων*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004, που επιμελήθηκε, μετέφρασε και σχολίασε ο Π. Βλαχάκος. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στις Εκδόσεις Ζήτρος και τον επιμελητή της έκδοσης κ. Π. Βλαχάκο για την χρησιμοποίηση των μεταφρασμένων αποσπασμάτων.
15. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, σ.σ. 389-391.
16. Εκδ. Βόννης, σ. 571.
17. Actes d' Iviron II, Du milieu du XI[e] siecle a 1204, edition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssanthou, avec la collaboration de Vassiliki Kravari et d'Helene Metreveli, Paris 1990, 189.
18. Ιωακείμ Ιβηρίτης, «Αγιορείτικα Ανάλεκτα, έγγραφον 1», *Γρηγόριος Παλαμάς* τ. Ζ΄ (1918) σ. 26.
19. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, 413.
20. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, 415.
21. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, 415.
22. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, 415-417.
23. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, 417.
24. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, 342.
25. Ας μη ξεχνάμε ότι ο *Τόμος κατά Γρηγορίου Παλαμά*, που από ορισμένους έλληνες ερευνητές αποδίδεται στον κ. Αρμενόπουλο, αποτελεί μια εργασία στην οποία ο συγγραφέας καταφέρεται εναντίον των Ησυχαστών και του κυριότερου εκπροσώπου τους Γρηγορίου Παλαμά.
26. Λίγες μέρες μετά το τέλος της γιορτής, στις 14 Νοεμβρίου 1359, πέθανε ο Γρηγ. Παλαμάς.
27. ΙΙ, σ. 790.
28. D. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, (μετ. Στ. Κομνηνός), Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1966, σ. 347.
29. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, σ. 419.
30. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, σ. 421.
31. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, σ. 427.
32. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, σ. 433.
33. Π. Βλαχάκος, *ό.π.*, σ. 433.

Η παράδοση της Θεσσαλονίκης στους Βενετούς και τα χρόνια της Βενετοκρατίας (1423 - 1430)

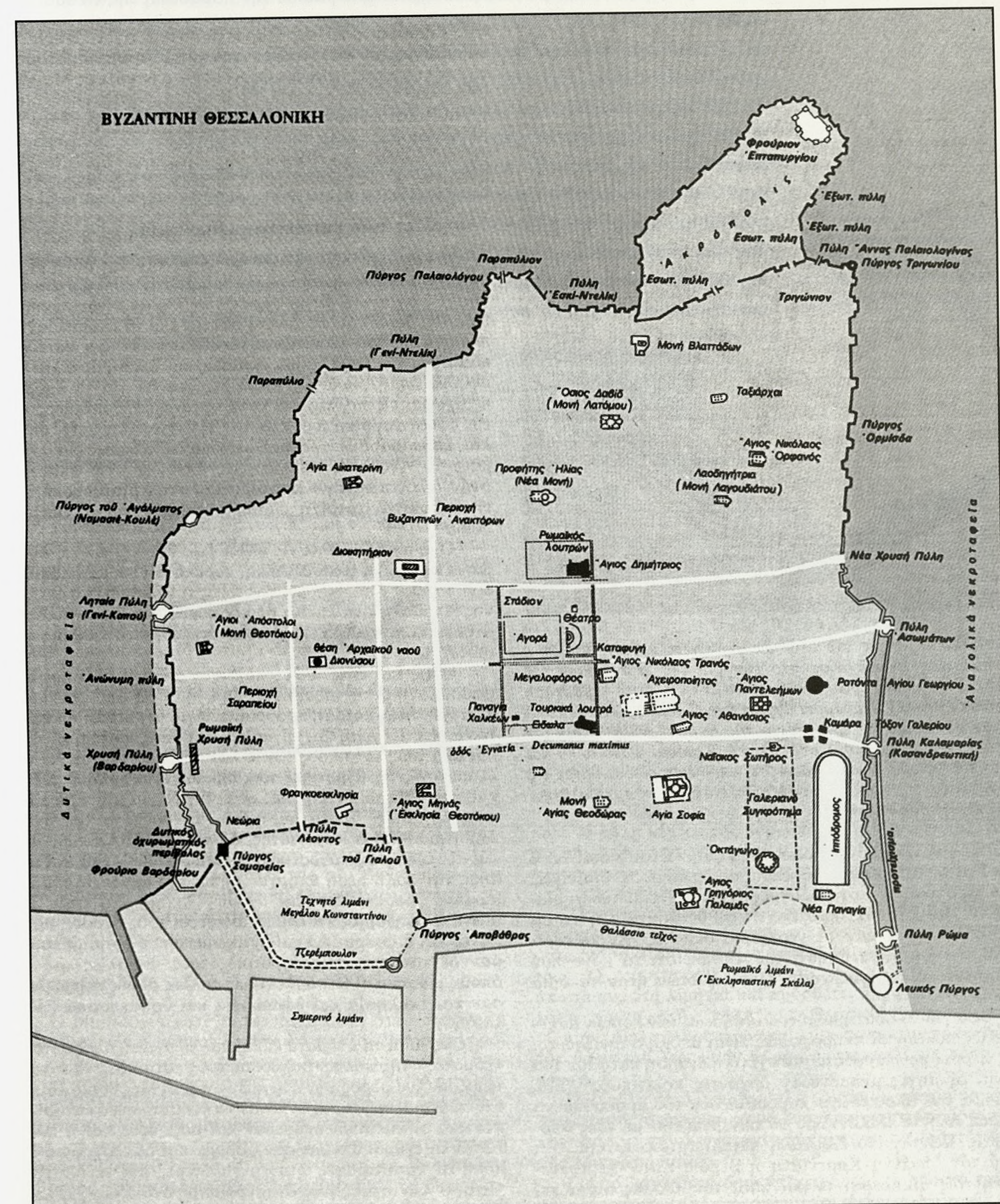
Χρήστος
Παπαδόπουλος

Με την άνοδο του Μουράτ Β΄, το 1421, ξεκινά μια δύσκολη περίοδος για όλη τη βυζαντινή επικράτεια. Η δύναμη των Οθωμανών είχε αποκατασταθεί και ο νέος σουλτάνος, σ' αντίθεση με τον πατέρα του, ήταν διατεθειμένος να εφαρμόσει την επιθετική πολιτική του Βαγιαζήτ Α΄[1]. Ειδικότερα για τη Θεσσαλονίκη, η διετία 1422-1423 υπήρξε εξαιρετικά δραματική.

Από το 1422 η πόλη δοκιμάζεται από τον αποκλεισμό που επέβαλαν οι Οθωμανοί. Ο Burak μπέης, ακολουθώντας τις διαταγές του Μουράτ[2], από τον Ιούνιο του 1422 πολιορκεί την πόλη και λεηλατεί την Καλαμαριά, την ανατολική περιοχή ως την Κασσάνδρα, προκαλώντας στους Θεσσαλονικείς τεράστια προβλήματα στο χερσαίο ανεφοδιασμό τους[3].

Η πόλη βρέθηκε σταδιακά σε απομόνωση. Οι επαφές της τόσο με την άμεση οικονομική ενδοχώρα όσο και με την ευρύτερη περιοχή, που λειτουργούσε ως εμπορικός χώρος της ως τα μέσα του 14ου αιώνα, ήταν πλέον εξαιρετικά δύσκολες έως και αδύνατες. Οι κάτοικοι δεν τολμούσαν να βγουν έξω από τα τείχη, για να καλλιεργήσουν τα κτήματά τους. Η παραμονή τους στην ύπαιθρο ήταν πλέον επικίνδυνη. Το λιμάνι παρέμενε ανοικτό, αλλά ήταν αδρανές. Δεν υπήρχε καμιά κίνηση και το εμπόριο είχε σταματήσει. Όλα αυτά συνετέλεσαν, ώστε να κυριαρχήσουν η ανασφάλεια, ο υποσιτισμός και η φτώχεια, που εξαντλούσαν τον πληθυσμό της πόλης[4]. Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών περιγράφει με θλίψη την άθλια κατάσταση της πόλης, τόσο εντός όσο και εκτός των τειχών[5]. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του διοικητή της πόλης, δεσπότη Ανδρόνικου Παλαιολόγου[6], οι δυσμενείς συνθήκες που επικρατούσαν ήταν πολύ φυσικό να εξαναγκάσουν πολλούς να επιλέξουν την λύση της αποχώρησης. Σύμφωνα με τον Απ. Βακαλόπουλο, περίπου 8.000 ήταν αυτοί που εγκατέλειψαν την πόλη[7].

Ωστόσο, όπως καταγγέλλει ο Συμεών, η μεγαλύτερη πληγή της πόλης, πέρα από την πείνα και τις τεράστιες ελλείψεις, ήταν η εσωτερική διχογνωμία και ο διχασμός των κατοίκων. Ο φθόνος και το μίσος δέσποζαν και «*εκ τούτου λοιδορίαις και σχίσμασι και τη κατ'αλλήλων μανία*». Οι Θεσσαλονικείς ήταν διαιρεμένοι και χωρισμένοι σε δύο παρατάξεις. Η πρώτη ήταν η φιλοτουρκική, που εκμεταλλευόμενη τη διάθεση πολλών πολιτών, όπως είχε εκδηλωθεί από προηγούμενα χρόνια, επεδίωκε την παράδοση της πόλης στους Τούρκους, ώστε να αποφευχθούν τα δεινά από τη συνεχιζόμενη πολιορκία και μια ενδεχόμενη λεηλασία. Η δεύτερη ήταν η φιλοβενετική, που μέσα στο πλαίσιο του ενωτικού κλίματος της εποχής, κινούμενη μεθοδικά, επεδίωκε την άφιξη βενετών διοικητών. Στη συνείδηση πολλών εκείνη την εποχή η Βενετία λειτουργούσε ως αντίρροπη προς την οθωμανική κυριαρχία δύναμη[8].

Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη, από τον τόμο «Μακεδονία 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1922, σελ. 325

Ο Ανδρόνικος, κάτω από την πίεση του λαού για παράδοση της πόλης και επηρεασμένος από το στενό του περιβάλλον, πήρε την απόφαση να παραχωρήσει τη Θεσσαλονίκη τελικά στους Βενετούς και όχι στους Τούρκους[9]. Έχοντας βρεθεί απομονωμένος, χωρίς να μπορεί να πάρει κάποια πρωτοβουλία και να περιμένει οποιαδήποτε βοήθεια, υπέκυψε στις πιέσεις και αποφάσισε την παράδοση της Θεσσαλονίκης[10].

Σχετικά με το ρόλο του Ανδρόνικου, όσον αφορά στην παράδοση της πόλης στους Βενετούς, υπάρχει εμφανής διχογνωμία στις πηγές.

Το *Chronicon Maius* του Γεωργίου Σφραντζή τονίζει ότι ο Ανδρόνικος πούλησε τη Θεσσαλονίκη στους Βενετούς για 50.000 χρυσά δουκάτα και έπειτα ο ίδιος αποχώρησε από την πόλη[11]. Με την άποψη του Σφραντζή συμφωνούν οι άλλοι δύο ιστορικοί, που αναφέρονται στο γεγονός, ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης και ο Δούκας. Ο πρώτος μιλά περί «*αποδόσεως τοις Ουενετοίς ου πολλού τινός*»[12], ενώ ο δεύτερος δεν κάνει καθόλου λόγο για πώληση, αλλά για παραχώρηση της πόλης κατόπιν συνθηκών[13]. Με την άποψή τους συμφωνεί και ο αρχιεπίσκοπος Συμεών, η μαρτυρία του οποίου έχει μεγάλη αξία, καθώς ήταν ο μοναδικός που βρισκόταν στην πόλη εκείνες τις κρίσιμες στιγμές[14].

Παραπύλιο που βρίσκεται στο βόρειο τείχος του οχυρωματικού περιβόλου της Θεσσαλονίκης. (Λίλα Ασπιώτη, «Τα κάστρα της Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1992, β΄ έκδοση)

Ο Συμεών σε κανένα σημείο των λόγων του δεν παρουσιάζει τον Ανδρόνικο να προωθεί την παράδοση της πόλης στους Βενετούς. Αντίθετα, φαίνεται ότι ο Ανδρόνικος δεν υποστήριζε καμιά από τις δύο εκδοχές παράδοσης. Αυτή, όμως, η ουδετερότητα που επέδειξε τον οδήγησε στην απομόνωση, χωρίς να μπορεί να πάρει κάποια πρωτοβουλία[15]. Ο Ανδρόνικος δεν ήταν ηγετική φυσιογνωμία και σε συνδυασμό με το νεαρό της ηλικίας και την ασθένειά του τέθηκε γρήγορα στο περιθώριο των εξελίξεων[16].

Τον Ιούλιο του 1423 ο Ανδρόνικος, με τη σύμφωνη γνώμη των αρχόντων της πόλης, εκφράζοντας το λαό της Θεσσαλονίκης, προσέφερε την πόλη στους Βενετούς, για να γλιτώσει την υποδούλωση από τους Τούρκους[17]. Ωστόσο, θέτει κάποιους όρους. Οι Βενετοί όφειλαν να σεβασθούν την κοινοτική αυτονομία της πόλης[18], τα προνόμια του αρχιεπισκόπου και της εκκλησίας και τη δυνατότητα των πολιτών να κρατήσουν τις περιουσίες τους και να μπορούν να φύγουν όποτε θελήσουν[19].

Σχετικά με τα προνόμια του αρχιεπισκόπου και της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης, ο Συμεών στις *Ομιλίες* του παρουσιάζει όλο τον αγώνα που έδωσε, προκειμένου να συμπεριληφθεί αυτός ο όρος στο τελικό κείμενο της συμφωνίας του 1423. Βλέποντας ότι δεν μπορούσε να αποτρέψει πια την παράδοση της πόλης στους Βενετούς, εργάσθηκε, παρά τις ισχυρές αντιδράσεις που συνάντησε, για τη διατήρηση της ορθόδοξης πίστης. Πίστευε ότι οι Βενετοί θα διέφθειραν τις ψυχές του ορθόδοξου ποιμνίου και γι' αυτό δεν θα έπρεπε να μείνει αδρανής[20]. Στόχος του ήταν να διασωθεί το ορθόδοξο φρόνημα, η πίστη στο δόγμα της ευσέβειας και η αγάπη για την εκκλησία και τους εκπροσώπους της. Διαφορετικά, προτιμότερος ήταν ο θάνατος[21]. Ωστόσο, από την πλευρά τους, οι άρχοντες της πόλης υποστήριζαν ότι αυτό που προείχε ήταν η ειρήνευση και η προστασία της πόλης και όχι η διατήρηση του ορθόδοξου αρχιερέα[22]. Τελικά, ο αγώνας του Συμεών έφερε αποτέλεσμα, καθώς η βενετική σύγκλητος αναγκάσθηκε να αποδεχτεί τους όρους που έθεσε ο αρχιεπίσκοπος[23].

Οι Βενετοί πληροφορούμενοι[24] τη θέληση όλων των κατοίκων για παράδοση κινήθηκαν γρήγορα[25]. Αρχικά, φρόντισαν να συγκεντρώσουν όλες τις απαραίτητες πληροφορίες, σχετικά με την κατάσταση της Θεσσαλονίκης εκείνη την εποχή[26]. Στη συνέχεια, επιδίωξαν και πέτυχαν, μέσω του βαΐλου τους στην Κωνσταντινούπολη, να λάβουν την έγκριση του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄, τονίζοντας ότι αισθήματα χριστιανικά και φιλανθρωπίας τούς ώθησαν στην απόφαση να παραλάβουν την πόλη. Η απόκτηση μιας τόσο σημαντικής πόλης, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, έπρεπε να πληροί όλες τις προϋποθέσεις και η συγκατάθεση του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν απαραίτητη[27].

Αφού ολοκλήρωσαν κάθε αναγκαία ενέργεια, οι Βενετοί αποφάσισαν τελικά να αποδεχθούν τους όρους των Θεσσαλονικέων. Έδωσαν, μάλιστα, την υπόσχεση ότι θα μετατρέψουν την πόλη σε μια δεύτερη Βενετία και θα την υπερασπισθούν από κάθε επιθετική κίνηση, είτε των Τούρκων είτε άλλων επιδρομέων[28].

Η απόκτηση της Θεσσαλονίκης για τους Βενετούς ήταν μια μεγάλη πρόκληση. Ωστόσο, μια τέτοια απόκτηση δεν θα πρέπει να αντιμετωπισθεί ως ένα περιστασιακό γεγονός, αλλά ως τμήμα της γενικότερης βενετικής πολιτικής της περιόδου.

Η εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 14ο και 15ο αιώνα ήταν επόμενο να προκαλέσει έντονη ανησυχία στη βενετική σύγκλητο. Η Βενετία υπό την καθοδήγηση του νέου δόγη της Francesco Foscari (1423-1457) θεώρησε ότι θα έπρεπε το συντομότερο να ισχυροποιήσει τη θέση της απέναντι στην καινούρια δύναμη υιοθετώντας μια επιθετική τακτική. Για το λόγο αυτό προσπάθησε να καταλάβει όσα παραλιακά εδάφη αντιμετώπιζαν την απειλή των Οθωμανών[29].

Η απόκτηση της Θεσσαλονίκης αποτελούσε την καλύτερη εφαρμογή της νέας βενετικής πολιτικής στην Ανατολή. Η πόλη βρισκόταν σε στρατηγική θέση και η σημασία του λιμανιού της ήταν τεράστια[30]. Οι Βενετοί ανέλαβαν πρόθυμα την προστασία της πόλης, για να αποτρέψουν τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε ναυτική τουρκική βάση στο Αιγαίο και για να ελέγξουν όλες τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της περιοχής[31].

Βέβαια, σημαντικό ρόλο στην απόφαση των Βενετών έπαιξε και η μακρόχρονη παράδοση της βενετικής παρουσίας στην πόλη. Για πρώτη φορά το 1082, με χρυσόβουλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, οι Βενετοί αποκτούν το δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα στη Θεσσαλονίκη. Το χρυσόβουλο αυτό θα αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο για το κτίσιμο ολόκληρου του αποικιακού οικοδομήματος της Βενετίας[32].

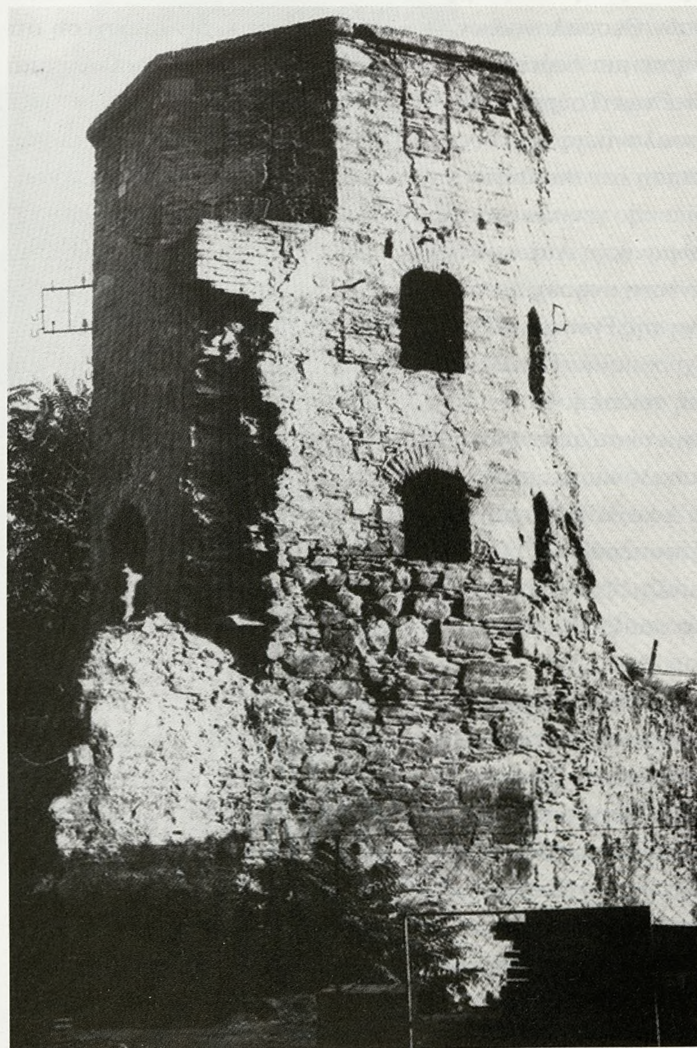
Τα προνόμια των Βενετών στη Θεσσαλονίκη ενισχύθηκαν εκ νέου με χρυσόβουλο του 1277. Στους Βενετούς παραχωρήθηκε μια εκκλησία, μια οικία για την εγκατάσταση βενετού προξένου και άλλα 25 σπίτια για τους βενετούς εμπόρους που θα έρχονταν και θα έμεναν στην πόλη[33].

Η εμπορική λειτουργία της Θεσσαλονίκης για τους Βενετούς ήταν πάντοτε ση-

μαντική. Η πόλη εξήγαγε κυρίως σιτηρά και άλλα προϊόντα, στην πλειοψηφία τους αγροτικά, που ήταν απαραίτητα για τη Βενετία. Παράλληλα, αποτελούσε, με την πληθυσμιακή της δύναμη, και ισχυρό καταναλωτικό κέντρο, όπου οι Βενετοί μπορούσαν να πουλήσουν τα προϊόντα τους[34].

Εξετάζοντας την συνολική κατάσταση που αντιμετώπιζε η Βενετία κατά την εποχή που απέκτησε τη Θεσσαλονίκη, μπορούμε ως ένα βαθμό να δικαιολογήσουμε την αδυναμία και την ολιγωρία που επέδειξε στη συνέχεια για την πόλη. Από το 1425 οι Βενετοί βρίσκονταν σε συνεχή πόλεμο με τον δούκα του Μιλάνου. Τα έξοδα ήταν τεράστια και οι διαθέσιμες δυνάμεις ελάχιστες. Παρά τις προσπάθειές της, η Βενετία αδυνατούσε να βελτιώσει δραστικά την αμυντική ικανότητα της πόλης και την επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού της[35].

Αμέσως μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους, το 1430, η Βενετία θα επανέλθει στη συνετή πολιτική της ουδετερότητας, καθώς η σύγκρουση με τους Οθωμανούς δεν συνέφερε στους Βενετούς. Αυτή την πολιτική διατήρησε μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Σταθεροί στόχοι της ήταν να διασφαλίσει την ελεύθερη διακίνηση των προϊόντων της, να διαφυλάξει τις εμπορικές οδούς και να προστατέψει τις υπόλοιπες κτήσεις της στον ελλαδικό χώρο, που είχαν ζωτικότερη σημασία από τη Θεσσαλονίκη[36]. Μόνο προς τα τέλη του 15ου αιώνα, αφού είχε ανορθώσει επαρκώς τις δυνάμεις της, θα προχωρήσει σε ανοικτή σύγκρουση με τους Τούρκους.

Ο πύργος του Βαρδαρίου είναι ένας από τους πύργους του δυτικού τείχους της Θεσσαλονίκης. (Λίλα Ασπιώτη, «Τα κάστρα της Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1992, β' έκδοση)

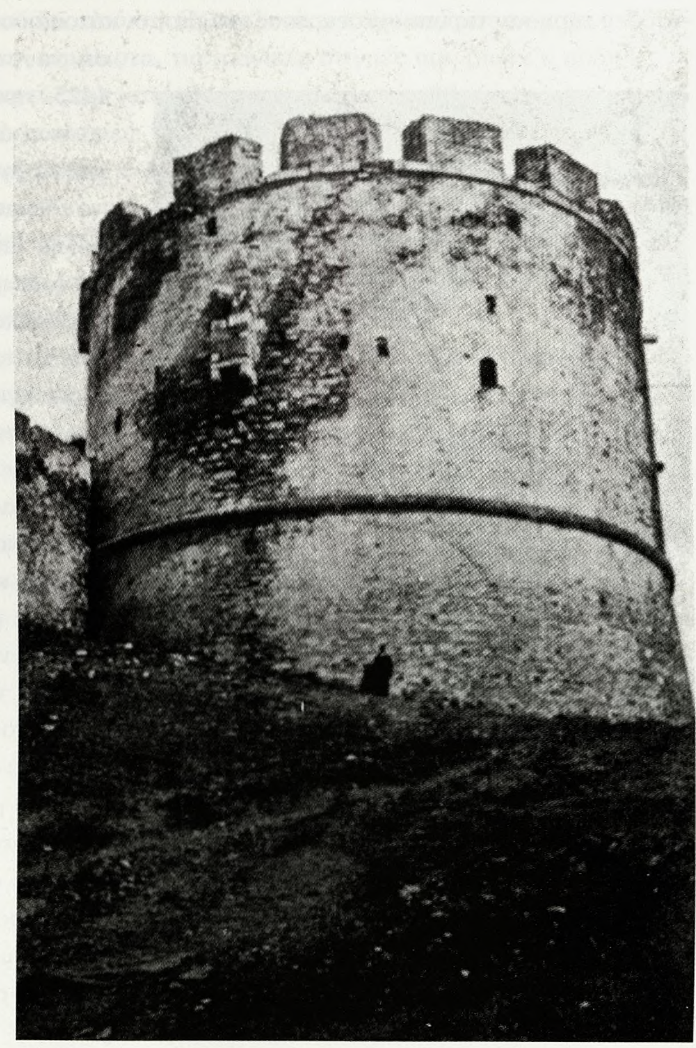
Στις 14 Σεπτεμβρίου 1423[37] ξεκινά, πλέον, επίσημα η βενετική κατοχή της Θεσσαλονίκης. Τότε έρχονται στην πόλη με έξι βενετικές γαλέρες, ένα βυζαντινό πλοίο και πολλά μικρότερα εξοπλισμένα πλοιάρια οι δύο Βενετοί προβλεπτές (provveditori), που είχαν οριθεί από τη Γερουσία. Πρόκειται για τον Sancto Venier, που έχει τον τίτλο του δούκα και τον Niccolo Giorgi, που έχει τον τίτλο του καπετάνιου, δηλαδή ένας πολιτικός και ένας στρατιωτικός διοικητής[38]. Οι Θεσσαλονικείς τους υποδέχονται πανηγυρικά ελπίζοντας σε καλύτερες μέρες[39].

Οι βενετικοί κώδικες δίνουν μια σύντομη περιγραφή της πόλης. Η Θεσσαλονίκη την εποχή εκείνη αριθμούσε 20-25.000 κατοίκους, καθώς λόγω της πείνας και της φτώχειας είχε αποχωρήσει σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού της. Ωστόσο, τώρα υπήρχαν ελπίδες, ότι με την αλλαγή της κατάστασης θα επέστρεφαν αρκετοί. Από την άλλη, έξω από την πόλη βρίσκονταν 5.000 οπλισμένοι Τούρκοι, που συνέχιζαν να είναι πολύ επικίνδυνοι[40].

Οι προβλεπτές, ακολουθώντας τις οδηγίες της βενετικής Γερουσίας, ενδιαφέρονται πρώτιστα να διασφαλίσουν την άμυνα της πόλης και να την ενισχύσουν με τρόφιμα, ώστε να τερματισθεί η πείνα των κατοίκων. Συνεχείς είναι οι εκκλήσεις τους προς τη Γερουσία για αποστολή σιτηρών, καθώς και οπλισμένων ανδρών, για να αντιμετωπισθεί η κατάσταση και να καλυφθούν οι ελλείψεις. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειές τους, δεν άλλαξαν σημαντικά τις βιοτικές συνθήκες των κατοίκων, παρά μόνο έβαλαν ένα προσωρινό φρένο στις εσωτερικές διενέξεις[41].

Οι Βενετοί γνώριζαν πολύ καλά ότι, για να βελτιωθούν οι συνθήκες και να διατηρήσουν στην κατοχή τους τη Θεσσαλονίκη, έπρεπε να έρθουν σε συμφωνία με την τουρκική πλευρά, καθώς μόνο έτσι θα τερματιζόταν ο αποκλεισμός και η πόλη θα ανακουφιζόταν. Γι' αυτό και η κύρια προσπάθεια της βενετικής διπλωματίας βρισκόταν στην κατεύθυνση συνομολόγησης ειρήνης με τους Τούρκους, με την οποία θα αναγνωριζόταν ως νόμιμη η κυριαρχία των Βενετών στη Θεσσαλονίκη[42].

Αμέσως μετά την παραλαβή της πόλης ο N.Giorgi ακολουθώντας τις εντολές της Γερουσίας απευθύνθηκε στον Μουράτ, προκειμένου να τον πείσει για την υπογραφή συνθήκης. Ο Giorgi προσπάθησε να δικαιολογήσει την κίνηση των Βενετών, τονίζοντας ότι ο Ανδρόνικος θα παρέδιδε την πόλη σε άλλο χριστιανικό κράτος, αν δεν έσπευδαν να την πάρουν οι Βενετοί, οι οποίοι είχαν την πρόθεση να ζήσουν ειρηνικά με τους Τούρκους. Παράλληλα, ο βενετός πρέσβης ήταν διατεθειμένος να προσφέρει δώρα και χρηματικά ποσά, που θα καταβάλλονταν ως φόρος υποτέλειας, αν ολοκληρωνόταν η συμφωνία. Ωστόσο, απέρ-

Ο κυλινδρικός πύργος της βορειοανατολικής γωνίας του τείχους της Θεσσαλονίκης, ανατολικά της πύλης της Άννας Παλαιολογίνας, που είναι γνωστός ως Πύργος του Τριγωνίου. (Γιάννης Τσάρας, «Η τελευταία άλωση της Θεσσαλονίκης 1430», Θεσσαλονίκη 1985)

ριπτε κάθε περίπτωση παραχώρησης στους Τούρκους περαιτέρω προνομίων επί του εμπορίου άλατος και κατοχής του κάστρου του Χορτιάτη[43].

Ο Μουράτ εξοργίσθηκε από την στάση των Βενετών, απέρριψε όλες τις προτάσεις τους και συνέλαβε τον Giorgi, καθώς θεωρούσε τη Θεσσαλονίκη δική του πόλη. Οι Βενετοί αμέσως ξεκίνησαν διπλωματικές ενέργειες για την απελευθέρωση του πρεσβευτή τους. Εντούτοις, αντιλαμβάνονταν ότι πολύ δύσκολα θα βρισκόταν τρόπος συνεννόησης με την τουρκική πλευρά, αν και οι προσπάθειές τους για επίτευξη συμφωνίας συνεχίσθηκαν και τα επόμενα χρόνια[44].

Ο Συμεών περιγράφει την κατάσταση της πόλης λίγο μετά την έναρξη της βενετικής κατοχής. Η πόλη παρέμεινε «*θλιβομένη και πάσχουσα ως των παραλαβόντων προθυμίαν*» και μόνο χάρη στην παρέμβαση του Αγίου Δημητρίου ένιωσε μια προσωρινή ανακούφιση. Η μη επίτευξη συμφωνίας με τους Τούρκους είχε ως συνέπεια να συνεχισθούν τα δεινά του αποκλεισμού. Παρά τις προσπάθειες των Βενετών, η πείνα και οι στερήσεις εξακολουθούσαν να κυριαρχούν σπρώχνοντας τους κατοίκους προς την αποδημία[45]. Η μοναδική πλέον ελπίδα όλων ήταν η βοήθεια από το Θεό[46].

Όλη αυτή η κατάσταση σε συνδυασμό με την αυταρχική διοίκηση της πόλης από τους Βενετούς, κυρίως μετά την αλλαγή των πρώτων βενετών προβλεπτών[47], έφεραν σε απόγνωση τους πολίτες. Οι προσδοκίες τους, ότι η βενετική διοίκηση θα ήταν πιο υποφερτή σε σύγκριση με την τουρκική, γρήγορα διαψεύσθηκαν. Οι Βενετοί δεν τήρησαν τις υποσχέσεις τους και έτσι οι κάτοικοι οδηγήθηκαν στην απόφαση να στείλουν, τον Ιούνιο του 1425, πρεσβεία στη Βενετία, για να εκφράσουν τα παράπονά τους και να ζητήσουν άμεσες λύσεις[48].

Ο σουλτάνος Μουράτ Β', ο πορθητής της Θεσσαλονίκης, σε μικρογραφία οθωμανικού χειρογράφου. (Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, «Ιστορία της Θεσσαλονίκης», Εκδόσεις Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982)

Τριμελής αντιπροσωπεία της πόλης από τους Καλογιάννη Ραδηνό, Θωμά Χρυσολωρά και Γεώργιο Γιάλκα[49] παρουσιάσθηκε το καλοκαίρι του 1425 στη βενετική Γερουσία, για να εκθέσει τα αιτήματα των Θεσσαλονικέων. Κατ'αρχήν, ζητούσαν να επιβεβαιωθεί ξανά η συμφωνία του 1423 και να εφαρμοσθεί, να καταληφθεί και να περιτειχισθεί το κάστρο της Κασσάνδρας, που είχε μεγάλη αμυντική σημασία[50] και να επισκευασθούν άμεσα τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Επίσης, ζητούσαν να ενισχυθούν οικονομικά οι υπερασπιστές της πόλης, να μοιράζονται κάθε μήνα στους φτωχούς ποσότητες σιταριού, το συμβούλιο των δώδεκα της Θεσσαλονίκης να έχει κάποιες αρμοδιότητες, να μην παρακρατούν οι ταμίες ποσά από τους μισθούς των υπαλλήλων και η

έφιππη φρουρά του δούκα και του καπετάνιου να μην παρεκτρέπεται σε αταξίες σε βάρος των κατοίκων. Παράλληλα, υπήρχαν αιτήματα, που σχετίζονταν με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης[51], τις τοπικές γιορτές, την απονομή δικαιοσύνης και τις εμπορικές συναλλαγές των κατοίκων[52].

Εξετάζοντας λεπτομερώς τα αιτήματα των Θεσσαλονικέων, εύκολα καταλαβαίνει κανείς τις αυθαιρεσίες, την ασυδοσία και τον αυταρχισμό των βενετών διοικητών και των άλλων ανώτερων και κατώτερων στρατιωτικών που βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη. Επίσης, γίνεται κατανοητό ότι η πόλη επικοινωνούσε σχεδόν μόνο από τη θάλασσα, καθώς η ενδοχώρα είχε πλέον περιορισθεί μόνο στα προάστια και στην Κασσάνδρα και, κατά συνέπεια, κάθε επαφή με την ευρύτερη περιοχή της είχε αποκλεισθεί. Είναι βέβαιο, τέλος, ότι οι βενετοί διοικητές της πόλης δεν συμμορφώθηκαν απόλυτα με τις νέες οδηγίες της βενετικής Γερουσίας. Πολλές απ' αυτές έμειναν μόνο στα χαρτιά, ενώ οι κάτοικοι άρχισαν πάλι να έχουν πολλά παράπονα και να είναι απογοητευμένοι από τη διοίκηση της πόλης τους[53].

Καθώς η κατάσταση παρέμενε στάσιμη, ο προβληματισμός των πολιτών συνεχώς μεγάλωνε. Είχαν περάσει ήδη τέσσερα χρόνια από την έναρξη του τουρκικού αποκλεισμού και η πείνα, οι στερήσεις και οι άθλιες συνθήκες συνεχίζονταν. Οι βενετοί άρχοντες της πόλης αντιμετώπιζαν με αδιαφορία την κατάσταση και δεν υπήρχε από πουθενά κάποια προσδοκία βοήθειας. Όλα αυτά δημιούργησαν ένα ισχυρό ρεύμα φυγής, καθώς οι άρχοντες δεν είχαν τη δυνατότητα να συγκρατήσουν τους κατοίκους που αποχωρούσαν από τη Θεσσαλονίκη και κατέφευγαν στους Τούρκους, γνωστοποιώντας τους, μάλιστα, τις τραγικές στιγμές που βίωνε η πόλη[54].

Οι Τούρκοι, μαθαίνοντας την κατάσταση της πόλης, αναθάρρησαν. Αμέσως ξεκίνησαν πυρετώδεις προετοιμασίες, για να την πολιορκήσουν και να την καταλάβουν. Παράλληλα, με κατάλληλες ενέργειες προσπάθησαν να προκαλέσουν τον φόβο στους κατοίκους, ώστε να παραδώσουν χωρίς μάχη την πόλη. Η Θεσσαλονίκη για πρώτη φορά μετά το 1403 βρισκόταν μπροστά στην σοβαρή απειλή της τουρκικής κατάληψης[55]. Όπως αναφέρει ο Συμεών, πάνω από 60.000 ήταν οι Τούρκοι από διάφορες φυλές, που ετοιμάζονταν για πολιορκία[56].

Η πολιορκία ξεκίνησε τελικά στις 6 Μαρτίου 1426[57]. Ο Συμεών υπογραμμίζει ότι οι Θεσσαλονικείς κατόρθωσαν και απέκρουσαν τις επιθέσεις των Τούρκων με τη βοήθεια του Αγίου Δημητρίου, που παρενέβη και έδωσε τη νίκη στους συμπατριώτες του. Οι Τούρκοι, παρά τις μεγάλες απώλειές τους, συνέχισαν τη μάχη μέχρι τέλους, χωρίς όμως να επιφέρουν σημαντικά πλήγματα στους υπερασπιστές της πόλης[58].

Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, στο πλευρό των Θεσσαλονικέων πολέμησε με το στρατιωτικό του σώμα ο Μουσταφά, ένας οθωμανός πρίγκιπας που είχε καταφύγει στην πόλη από το 1416[59]. Επίσης, μεγάλη βοήθεια προσέφεραν τόσο η άφιξη βενετικών τριηρών στην Κασσάνδρα όσο και 700 μισθοφόροι βαλλιστάριοι, που υπερασπίσθηκαν ηρωικά τα τείχη της Θεσσαλονίκης[60]. Τελικά, οι Τούρκοι αποχώρησαν γεμάτοι ντροπή και οι Θεσσαλονικείς δόξασαν το Θεό και τον Άγιο Δημήτριο, που τους προσέφεραν την σωτηρία[61].

Παρά την τεράστια επιτυχία των Θεσσαλονικέων έναντι των πολιορκητών, ο τουρκικός κλοιός δεν χαλάρωσε, αλλά εξακολουθούσε να σφίγγει ολοένα και περισσότερο την πόλη. Η επισιτιστική κατάσταση ήταν δεινή, η διατροφή του πληθυσμού της εξαιρετικά προβληματική[62] και μόνο χάρη στην επέμβαση του Αγίου Δημητρίου η πόλη σώθηκε πρόσκαιρα από λιμό[63]. Αλλεπάλληλα είναι πια τα ψηφίσματα της βενετικής Γερουσίας μετά το 1425 για την αγορά και την αποστολή σιταριού για τη Θεσσαλονίκη, που λιμοκτονεί[64]. Ο Συμεών, από την πλευρά του, προσπαθεί να εμ-

ψυχώσει τους συμπολίτες του. Πιστεύει ότι ο Θεός και ο Άγιος Δημήτριος δεν θα αφήσουν την πόλη να χαθεί και να πέσει σε χέρια αλλόθρησκων. Ο αρχιεπίσκοπος θεωρούσε ότι το μοναδικό στήριγμα που είχε απομείνει πλέον στους Θεσσαλονικείς ήταν η ευσέβεια προς τον Θεό[65].

Παράλληλα, συνεχίζονται οι απεγνωσμένες προσπάθειες των Βενετών για τη σύναψη ειρήνης με τους Οθωμανούς. Ήταν πια φανερό ότι μόνο έτσι μπορούσε να λυτρωθεί η πόλη. Έχουμε συνεχείς διπλωματικές αποστολές βενετών ναυάρχων, ξεκινώντας από τον Fantino Michiel τον Απρίλιο του 1425 και καταλήγοντας στον Jacopo Dandulo τον Αύγουστο του 1428, που δεν κατέληξαν σε κανένα θετικό αποτέλεσμα, παρά μόνο στη φυλάκιση όλων των βενετών πρεσβευτών. Οι Βενετοί, παρά τις απειλές τους, έφθασαν να προσφέρουν ετησίως στον σουλτάνο 300.000 άσπρα, να αποδεχθούν την εγκατάσταση ενός τούρκου δικαστή (καδή) στην πόλη και να παραιτηθούν από πολλές διεκδικήσεις τους, όμως οι Οθωμανοί παρέμεναν ανένδοτοι. Ήθελαν την πόλη και απέρριπταν κάθε προσφορά[66].

Η κατάσταση πλέον είχε γίνει απελπιστική, καθώς οι άθλιες συνθήκες, όπως ήταν επόμενο, είχαν εξαντλήσει τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης. Οι κάτοικοι είχαν απογοητευθεί από τη βενετική διοίκηση, που δεν ήταν σε θέση να τους προστατεύσει και δεν σεβόταν τα δικαιώματά τους. Άρχισαν, λοιπόν, να σκέπτονται σοβαρά ότι θα ήταν προτιμότερο να παραδοθούν ειρηνικά στους Τούρκους, ώστε να αποφύγουν τα δεινά της επερχόμενης άλωσης. Ο φόβος της ανταρσίας και της προδοσίας έκανε τους Βενετούς πιο καχύποπτους και πιο πιεστικούς[67]. Άρχισαν να μετοικίζουν σ' άλλες κτήσεις τις αρχοντικές οικογένειες της Θεσσαλονίκης, ενώ παράλληλα εμπόδιζαν τους υπόλοιπους κατοίκους να φεύγουν. Βασάνιζαν και θανάτωναν όποιον αντιστεκόταν στις αποφάσεις τους. Η βία και η τρομοκρατία κυριαρχούσαν παντού[68].

Όλα αυτά έφεραν εκ νέου σε απόγνωση τους κατοίκους, που έστειλαν, τον Ιούλιο του 1429, μια νέα πρεσβεία στη Βενετία. Ζητούσαν, για ακόμη μια φορά, την τήρηση των όρων της συμφωνίας παράδοσης της πόλης του 1423 καθώς και την οικονομική και υλική τους ενίσχυση. Έκαναν έκκληση προς τη βενετική Γερουσία να δείξει έμπρακτο ενδιαφέρον και να πάρει άμεσα μέτρα, ώστε να διατηρηθούν όλα τα δικαιώματα, εκκλησιαστικά και δικαστικά[69], του αρχιεπισκόπου και να υπάρχει σεβασμός προς τους κληρικούς, τα μοναστήρια, τις εκκλησίες και τις περιουσίες του δοκιμαζόμενου λαού της Θεσσαλονίκης[70].

Η Γερουσία έδωσε πάλι αόριστες και γενικές υποσχέσεις, ωστόσο τώρα ήταν πιο προσεκτική στις δεσμεύσεις που ανέλαβε. Κάνοντας μια τελευταία προσπάθεια να βελτιώσει την κατάσταση, προχώρησε στην εκλογή νέων διοικητών. Πρόκειται για τον Paulo Contarini και τον Andrea Donato, που ήταν και οι τελευταίοι χριστιανοί διοικητές της πόλης[71]. Ωστόσο, μέσα στην ίδια τη βενετική Σ ύγκλητο άρχισαν πλέον να ακούγονται φωνές, λόγω της άρνησης των Τούρκων να υπογράψουν συνθήκη και του μεγάλου κόστους της κατοχής της Θεσσαλονίκης, για άμεση πολεμική σύγκρουση με τους Τούρκους, ώστε να επιλυθεί το πρόβλημα και η κατάσταση να ξεκαθαρίσει. Τελικά, αυτές οι προτάσεις δεν προχώρησαν, τα πράγματα παρέμειναν στάσιμα και το αδιέξοδο συνεχίσθηκε[72].

Το 1429 κλείνει για τη Θεσσαλονίκη με τραγικό τρόπο, αφού γύρω στα τέλη Σεπτεμβρίου πεθαίνει ξαφνικά ο αρχιεπίσκοπος Συμεών[73]. Το γεγονός αυτό συντάραξε όλους τους κατοίκους της πόλης. Οι Θεσσαλονικείς έχασαν το μοναδικό τους στήριγμα, ενώ οι Βενετοί τον ισχυρότερο σύμμαχό τους στον αγώνα εναντίον των Τούρκων[74]. Όλοι πίστευαν ότι ο θάνατος του Συμεών ήταν ένα θεϊκό σημάδι, που

προμηνούσε την άλωση της πόλης και την τιμωρία των κατοίκων για τις αμαρτίες τους. Η πόλη έμεινε πια χωρίς ηγέτη[75].

Κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, η δημοτικότητα του Συμεών είχε ανέλθει στα ύψη. Αυτό οφείλεται όχι μόνο στην επιμονή του να διατηρήσει την ανεξαρτησία της εκκλησίας και την ανεξαρτησία στις ενέργειες του ως επικεφαλής του εκκλησιαστικού δικαστηρίου, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, αλλά κυρίως στην εμφανή ευσπλαχνία του προς τον πάσχοντα λαό της Θεσσαλονίκης. Συμπάσχει μαζί με τους κατοίκους της πόλης, γίνεται συμμέτοχος στις λύπες και στις στερήσεις τους, τους εμψυχώνει και τους καλεί να αγωνισθούν παρά τις δυσκολίες που υπάρχουν, ενώ συγχρόνως ποτέ δεν σταματά να αγωνίζεται για την επιβίωση της ορθόδοξης πίστης μέσα στην πόλη. Παράλληλα, δεν παραλείπει να ενισχύσει μ' όλες τις δυνάμεις του τον αγώνα της βενετικής διοίκησης για την αντιμετώπιση του τουρκικού κινδύνου. Όλα αυτά οδήγησαν τους Βενετούς στην άποψη ότι ο Συμεών αποτελούσε την εποχή εκείνη τη σπουδαιότερη ελληνική προσωπικότητα της πόλης[76].

Είναι γνωστή, βέβαια, η άρνηση του Συμεών, που τόσες αντιδράσεις προκάλεσε, για την παράδοση της πόλης σε ξένους. Από τη στιγμή, όμως, που η ξένη κατοχή ήταν τετελεσμένο γεγονός, άλλαξε στάση. Υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει την βενετοκρατία και να συνεργασθεί με τους νέους άρχοντες της πόλης στον κοινό αγώνα κατά της τουρκικής πολιορκίας, ζητώντας μάλιστα και από τους υπόλοιπους κατοίκους να πράξουν το ίδιο. Ο Συμεών αναγκάστηκε να προσαρμοσθεί στο βενετικό καθεστώς, θυσιάζοντας τον εαυτό του, προκειμένου να πετύχει δύο καίριους στόχους: να σώσει την πόλη από τους Τούρκους και την εκκλησία από τους Λατίνους[77].

Ωστόσο, αμέσως μετά την άλωση της πόλης, που συνέβη έξι μήνες μετά το θάνατο του, στις 30 Μαρτίου του 1430, έγινε αντικείμενο πολλών επικρίσεων από τους κατοίκους, που είχαν υποστεί τα δεινά της τουρκικής λεηλασίας. Αρκετοί ήταν αυτοί που τον κατέκριναν ανοικτά, καθώς θεωρούσαν ότι ο αρχιεπίσκοπος με την αδιάλλακτη στάση του καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας είχε βλάψει σοβαρά την πόλη. Ο Συμεών είχε ανέκαθεν επικριτές και αντιπάλους και η συμπεριφορά του ήταν αντικείμενο συζητήσεων εντός και εκτός πόλεως, καθώς παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν λόγω της τυραννικής βενετικής διακυβέρνησης, απέρριπτε κάθε ενδεχόμενο παράδοσης της πόλης στους Τούρκους. Ο Ιωάννης Αναγνώστης μέμφεται όσους έσπευσαν να διατυπώσουν κατηγορίες, γιατί οι ίδιοι δεν είχαν προσπα-

Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β' Παλαιολόγος (1391-1425), επί της βασιλείας του ο νεότερος γιος του, Ανδρόνικος Παλαιολόγος, παρέδωσε τη Θεσσαλονίκη στους Βενετούς. Σε μικρογραφία από χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Παρίσι. (Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, «Ιστορία της Θεσσαλονίκης», Εκδόσεις Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982)

θήσει να επιβάλουν την άποψή τους για ειρηνική παράδοση, αμέσως μετά το θάνατο του αρχιεπισκόπου[78].

Η Βενετία, από την πλευρά της, πάντοτε θεωρούσε τον Συμεών ένα σοβαρό θρησκευτικό και εθνικό αντίπαλο, αλλά συγχρόνως και έναν απαραίτητο πολιτικό φίλο στον αγώνα κατά των Τούρκων. Γι' αυτό καθ' όλη τη διάρκεια της επταετούς βενετοκρατίας απέφυγε να αναμειχθεί ιδιαίτερα στα εκκλησιαστικά πράγματα και να έρθει σε αντιπαράθεση με τον αρχιεπίσκοπο, αν και δεν έλειψαν οι περιπτώσεις αυθαιρεσιών έναντι εκκλησιών από υπαλλήλους της βενετικής διοίκησης. Οι Βενετοί εκτιμούσαν τη διάθεση και την αποφασιστικότητα του Συμεών να βοηθήσει την πόλη και τους ίδιους και γι' αυτό τον αποκαλούν fidelissimus noster, καθώς τον θεωρούσαν τον πιο έμπιστο άτομο σε σχέση μ' άλλα αναξιόπιστα στοιχεία του πληθυσμού[79].

Τα προβλήματα για τη βενετική διοίκηση της πόλης και όλους γενικά τους κατοίκους, ιδιαίτερα μετά την απώλεια του αρχιεπισκόπου Συμεών, πολλαπλασιάσθηκαν επικίνδυνα. Η αδυναμία της Θεσσαλονίκης να αντισταθεί αποτελεσματικά απέναντι στην τουρκική πίεση οδήγησε στην εύκολη άλωση της από τους Τούρκους, μετά από τριήμερη πολιορκία το διάστημα από 28 ως 30 Μαρτίου 1430. Το γεγονός αυτό, όπως ήταν επόμενο, θα σημαδέψει όλη την μετέπειτα πορεία της πόλης[80].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, 261 - Ελ. Ζαχαριάδου, *Επέκταση*, τ. Θ΄, 200 - D. Nicol, *Byzantium*, 357-8 - Του ίδιου, *Αιώνες*, 519 - J.W. Barker, *Manuel II*, 350-4 - C. Imber, *Empire*, 91-94 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 12.

2. Δούκας, ed. I. Bekker, 190.2-3, «... *πέμψας ουν ικανά στρατεύματα έκλεισε Θεσσαλονίκην και τα πέριξ ελεηλάτει*» - S. Kugeas, *Notizbuch*, 148 - D. Balfour, *Works*, 65.9-18 κ. 181-2 - D. Nicol, *Byzantium*, 59 - J.W. Barker, *Manuel* II, 360 - Ελ. Ζαχαριάδου, *Επέκταση*, τ. Θ΄, 201 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία Μακεδονίας*, 74 - Του ίδιου, *Ιστορία Ελληνισμού*, 247-48 - Του ίδιου, *Origins*, 146 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 19 - J. Tsaras, «La fin», 419. Για τον Burak μπέη βλ. PLP, τ. 2, αρ. 19.634.

3. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 54.15-16, «*Ογδόη μεν γαρ Ιουνίου εξήλθον..., τη τεσσαρεσκαιδεκάτη δε τούτου η των αλλοφίλων επιδρομή κατά ταύτης δη της πόλεως γίνεται*» - S. Kugeas, Notizbuch, 148 «*μηνί ιουνίω ιγ.' ινδ. Ιεης 1422 έτους <ημέρα> Σαββάτω ορισμώ του δυσσεβούς Αμουράτη του αυθέντου των Τούρκων απεκλείσθη η Θεσσαλονίκη δια του Μπαράκου του Βρανέως και ηχμαλωτίσθη και άπασα η Καλαμαρία*». - D. Balfour, *Works*, 153, 181-2 - Του ίδιου, *Ανάλεκτα*, 46 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 172-3 - Του ίδιου, *Ιστορία Μακεδονίας*, 74 Βλ. και K. Setton, *Papacy and Levant*, 24 σημ. 77 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 48, όπου επιβεβαιώνουν μέσα από βενετικά έγγραφα ότι οι Τούρκοι κατείχαν την Κασσάνδρα και οι Βενετοί σχεδίαζαν να την πάρουν. - S. Manfroni, «Marina Veneziana», 27-29. Σχετικά με την Καλαμαρία και τη σημασία της βλ. Γ.Ι. Θεοχαρίδης, «Καλαμαρία» (Από την ιστορία της βυζαντινής Χαλκιδικής), *Μακεδονικά* 17 (1977), 259-297 - M.Vickers, *Sea Walls*, 263-267.

4. Δούκας, 197. 12-14 - Αγγ. Λαΐου - Τωμαδάκη, «Θεσσαλονίκη», 188-191 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 173 - Του ίδιου, *Ιστορία Μακεδονίας*, 74-5 -D. Balfour, *Works*, 151-5 - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 306 - J. Tsaras, «La fin», 419. - D. Nicol, *Byzantium*, 360.

5. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 55.2-5 κ. 28-31, «*Πολιορκίαι παρά των ασεβών, καθ'ημέραν επιδρομαί, λεηλασίαι των έξωθεν ευσεβών και διωγμοί, αιχμαλωσίαι, σφαγαί, των εντός πραγμάτων αφανισμοί, των εκτός κτημάτων καταστροφαί, πάντων οδυρμοί και ολολυγαί*».

6. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 56. 27-37.

7. Μονωδία Μάρκου Ευγενικού, Εκδ. Μ. Πηλαβάκη, 32.105, 34.106-7 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία Μακεδονίας*, 74-75 - Του ίδιου, *Origins*, 146. Βλ. και Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 56.37, 57. 1-4, «*...ο δη την πόλιν και συνετάραξε πλέον, τινών φυγή των ημετέρων προς ασεβείς*». Φαίνεται, λοιπόν, ότι πολλοί φεύγοντας από την πόλη, προσχωρούσαν στο στρατόπεδο των Τούρκων - D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 63 - Του ίδιου, *Works*, 151 κ. 162 - D. Nicol, *Byzantium*, 360.

8. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός» , 53.25-33.54.1-2 - D. Balfour, *Works*, 150-1,232 - Του ίδιου, *Ανάλεκτα*, 43-45 κ. 63 - Του ίδιου, «Saint Symeon», 62-64 - Π.Κ. Χρήστου, «Αρχιεπίσκοπος Συμεών», 93-99 - Απ. Βακαλόπουλος, *Προβλήματα*, 39-40. - Γ. Στογιόγλου, *Μονή Βλατάδων*, 161-162.

9. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 55.14-24, 57.35-37 «*...ετάραξε τότε πάντα τον δήμον, και εις στάσιν ελήλυθον, και πολύν τον θόρυβον ήγειρεν. Ο και τον δεσπότην παρέπεισε πλέον εξελθείν και ετέροις παραδούναι την πόλιν*». -Λ. Χαλκοκονδύλης, ed. I. Bekker, 235.9-12 «*Την μέντοι Θέρμην της Μακεδονίας απέδοντο Ενετοίς, αδύνατα είναι νομίζοντες σφίσι παραδούναι την πόλιν ες τον περιόντα τότε Αμουράτεω*» - *Μονωδία* Μάρκου Ευγενικού, 32.97-104.- D. Balfour, *Works*, 163-66 - Του ίδιου, *Ανάλεκτα*, 52. - D. Nicol, *Byzantium*, 360 -J.W.Barker, *Manuel* II, 372.

10. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 56. 27-31, «*Και ο μεν την πόλιν κρατών ευσεβής δεσπότης εκλοείτο πάντοθεν και πάσχων παρ' ουδενός είχε το βοηθείσθαι, το μεν των βασιλέων, του πατρός και του αδελφού, ιδίαν έχοντων την υπέρ της βασιλίδος πόλεως μέριμναν, το δε και τας συνεχείς εκ των εντός και εκτός δεινάς περιστάσεις έχων τε και επαναστάσεις, έτι δε και την ένδειαν πιέζουσαν των χρειών, απολιπόντων, ων είχε, και μηδενός αυτώ βοηθείν αιρουμένου*» κ. 57.37 «*ουδέ γαρ θαρρείν είχε των όλων τινί*» - D. Balfour, *Works*, 164-166 - D. Nicol, *Byzantium*, 360 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 19.

11. Ψευδοσφραντζής, ed. V. Grecu, 260.23-24 «... *έδοξεν αυτώ πωλήσαι την Θεσσαλονίκην των Ενετών γερουσία δια χρυσίνους χιλιάδας πεντήκοντα*» κ. 298. 23-24, «*ότι εκ πολλού επώλησε την Θεσσαλονίκην και τα πέριξ αυτής πάντα ως ίδιον αυτού κτήμα ο δεσπότης κυρ Ανδρόνικος τοις Ενετίοις*» - *Βραχέα Χρονικά*, 22.33, 34.1, 38.8, 39.4 - R.J. Loenertz, *Chronicon*, 211 - Σ. Ευστρατιάδης, *Μνημεία*, 379 - Ιέρακος, *Χρονικόν*, εκδ. Κ.Ν. Σάθας, 256.350-57 - Ανωνύμου Έκθεσις Χρονική, εκδ. Κ.Ν. Σάθα, 560.8-9 - *Πολιτική Ιστορία Κωνσταντινουπόλεως*, ed. I. Bekker, 7.2-4 - Ν. Κοσμάς, *Κώδικας 161*, 20.28 - Ι. Τσάρας, *Τελευταία άλωση*, 129 όπου παρατίθεται το κείμενο από το χρονικό του Δωροθέου, που μιλά για πώληση έναντι 50.000 δουκάτων. Βλ. γι' αυτό Ι. Τσάρας, *Θεσσαλονίκη*, 85-92, 97-101, 105-122 - J. Tsaras, «La fin», 420 - N. Iorga, *Historie*, 255-56 - Av. Papadopoulos, *Genealogie*, 61-62 - P. Lemerle, «Domination», 220. Αντίθετα βλ. τις απόψεις των D. Balfour, *Works*, 163-167 - Του ίδιου, *Ανάλεκτα*, 52 - P. Lemerle, «Domination», 220-222 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 20-21 -J.W. Barker, *Manuel II*, 373-74, σημ.132 -D. Nicol, *Byzantium*, 360-1 σημ. 1 - F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 1898, 207 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 31-39, όπου τονίζουν ότι πουθενά δεν φαίνεται ότι ο Ανδρόνικος πήρε 50.000 δουκάτα, για να πουλήσει τη Θεσσαλονίκη. Στα βενετικά έγγραφα η μόνη οικονομική αναφορά, που σχετίζεται με τον Ανδρόνικο αφορά ένα επίδομα 20 με 40.000 άσπρων από τα έσοδα της πόλης, που οι Βενετοί ήταν πρόθυμοι να δώσουν στον Ανδρόνικο σε περίπτωση που θα εξακολουθούσε να εμφανίζεται διστακτικός στην παράδοση της πόλης αλλά και για να τον αποζημιώσουν για τα έξοδα και την έλλειψη του εισοδήματός του, μετά την αποχώρησή του από τη Θεσσαλονίκη. C.N. Sathas, *Documents*, τ.1, 89.144. 17-21. Άλλωστε, και η μετέπειτα πορεία του Ανδρόνικου φανερώνει ότι ο πρώην δεσπότης της πόλης στερούταν οικονομικών πόρων - Βλ. γι' αυτό D. Balfour, *Works*, 78-82 κ. 166-167.

12. Λ. Χαλκοκονδύλης, ed. I. Bekker, 193.7-10 - Ι. Τσάρας, *Θεσσαλονίκη*, 87-88 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 30.

13. Δούκας, 197.10-16, 21-23 «*γενομένων ουν των συνθηκών ... άγουσι δούκαν εν Θεσσαλονίκη ... και εξάγουσι τον δεσπότην Ανδρόνικον*» - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 30-1 - D. Balfour, *Works*, 163-164.

14. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 59.7-8 «*Γέγονεν ουν, όσον γέγονε, και ο μεν δεσπότης εξήλθεν, η πόλις δε παραδέδοται. Και πέφευγε μεν το προδοθήναι αθέοις*» - D. Balfour, *Works*, 165-166.

15. D. Balfour, *Works*, 164-167. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δούκας, 197. 14-16 «*στέλλουσί τινας των αρχόντων προς Βενετικούς μετά βουλάς, του δεσπότου θέλοντος ή και μη θέλοντος του παραδούναι την Θεσσαλονίκην αυτοίς*». Φαίνεται, δηλαδή, πόσο αδύναμος ήταν ο Ανδρόνικος που εμφανίζεται μόνο στις τελικές επαφές - Π.Κ. Χρήστου, «Αρχιεπίσκοπος Συμεών», 101-2. Πρβλ. J. Tsaras, «La fin», 423.

16. D. Balfour, *Works*, 159-160 - D. Nicol, *Byzantium*, 360 - J. Tsaras, «La fin», 425 - A. Sideras, *Andronikos*, 9-10. Σχετικά με την ασθένεια του Ανδρόνικου βλ. Δούκας, 197. 1-4 «*ο δεσπότης Ανδρόνικος ... ος και υπό της ιεράς νόσου έφθαρτο*» - Λ. Χαλκοκονδύλης, ed. Darko Δ', 193.3-6 «*Ανδρονίκω μεν την τε Θέρμην ... και επί τινα μεν χρόνον διαγενόμενος εις νόσον περιήλθεν ελεφαντίασιν*» - Ψευδοσφραντζής, 260.23 «*ούτος δε βλαβείς υπό βαρυτάτης ασθενείας...*» - *Πολιτική Ιστορία Κωνσταντινουπόλεως*, 7.1-2 «*και τω δυστυχεί Ανδρονίκω την Θεσσαλονίκην, ος πεσών τω πάθει της ελεφαντιάσεως...*» - Ανωνύμου *Σύνοψις Χρονική*, 560.14-15 «*ούτος ουν ο Ανδρόνικος περιέπεσεν εν τω πάθει της ελεφαντιώσεως*» - Γ.Θ. Ζώρας, *Χρονικόν*, 53.25-27 «*Και ο Ανδρόνικος...ο οποίος έπεσε εισέ αρρωστίαν αγιάτρευτη λέπρα*». Το πιθανότερο είναι ότι ο Ανδρόνικος έπασχε από ελεφαντίαση. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 97 - A. Sideras, *Andronikos*, 8-9 - J. Tsaras, «La fin», 420 - B. Ferjancic, *Despot*, 227-230 - J.W. Barker, *Manuel II*, 372, σημ. 128.

17. C. N. Sathas, *Documents*, τ.1 133.25-39.134.1-23 - F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 1892, 205. - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 34-5, 39-40, 41, 44 - Ι. Τσάρας, *Θεσσαλονίκη*, 85, 89-91- J.W. Barker, *Manuel II*, 372-3 σημ. 129-130 - W. Miller, *Latins in the Levant*, 394 - D. Nicol, *Byzantium*, 360 - O. Tafrali, *Thessalonique*, 129 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 19 - A. Bakalopoulos, *Origins*, 146.

18. Ο σημαντικότερος κοινοτικός θεσμός ήταν το δικαίωμα της πόλης να συντάσσει και να δημοσιεύει τους νόμους της με τους δικούς της άρχοντες. Η κοινοτική αρχή της πόλης, που ήταν υπεύθυνη για την νομοθετική εξουσία, ήταν το συμβούλιο των 12 ευγενών, που αποκαλούνταν «δωδεκάδα» - Απ. Βακαλόπουλος, *Συμβολή*, 129-132 κ. 137-141 - Του ίδιου, *Ιστορία Μακεδονίας*, 75 - Του ίδιου, *Ιστορία Ελληνισμού*, 245-252 - Του ίδιου, *Origins*, 146-7 - O. Tafrali, *Thessalonique*, 67-8 κ. 70-72 - L. Brehier, *Institutions*, 208, 212 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 35-37 - Κ.Ι. Τάττης, «Ιστορικές σελίδες Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Χρ. Γουγούση, 1915, 70.

19. C.N. Sathas, *Documents*, τ.1, 135.40-44. 136. 1-5, 137.32-35, 138.1-4, 141.5 κ.ε. - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 35-38, 40, 44 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 174-5 - Του ίδιου, *Συμβολή*, 130 - Ι. Τσάρας, *Θεσσαλονίκη*, 90-1 - P. Lemerle, «Domination», 221-2 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 19-20 - D. Nicol, *Byzantium*, 360.

20. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 58.10-30 - D. Balfour, *Works*, 167-172, 233 - Του ίδιου, *Ανάλεκτα*, 55-56 - Αθ. Αγγελόπουλος, *Συμεών και το κανονικόν καθεστώς*, 66-67 - D. Balfour, *Saint Symeon*, 65.

21. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 58.1-10 ιδίως 6-8 «*τούτο ούτως αγαθόν τω κοινώ, το ορθοτομείν, το ορθοδοξείν, το υπό ποιμένα της εκκλησίας είναι και των νόμων της ευσεβείας αντέχεσθαι· ει δ' ουν κρειττόν γε το αποθανείν*» - D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 51-2 - Του ίδιου, *Works*, 167-171 - Του ίδιου, *Saint Symeon*, 65-66 - Αθ. Αγγελόπουλος, *Συμεών και το κανονικόν καθεστώς*, 68-70 - Παντελεήμονος Ροδόπουλου, *Συμέων*, 63-64.

22. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 58.4-6, 9-10 «*και αντετίθουν εμοί τα εν ταις νήσοις, ως καθώς εκείσε ανεπίσκοποι μεν, χριστιανοί δε, και ημείς εσόμεθα*». Οι άρχοντες τόνιζαν προς τον Συμεών ότι και μεγάλα νησιά, όπως για παράδειγμα η Κύπρος, η Κρήτη και η Κέρκυρα, δεν είχαν ορθόδοξο επίσκοπο, αλλά οι κάτοικοι τους παρέμειναν χριστιανοί. Σχετικά με τα νησιά αυτά και το εκκλησιαστικό τους καθεστώς βλ. Β. Νεράντζη - Βαρμάζη, *Μεσαιωνική Ιστορία της Κύπρου μέσα από τις βυζαντινές πηγές*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 83-86 κ. 119-134. - Της ίδιας, *Η Κρήτη στις βυζαντινές πηγές του 14ου αιώνα*, Η' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1987. - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία Ελληνισμού*, 193. - F. Thiriet, *La Romanie*, 395-401.

23. Σχετικά με τους όρους του Συμεών, βλ. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 58.30-35 «*...τα των άνωθεν ορθών εν ημίν εθών και δογμάτων θείων και τους ναούς είναι και τας μονάς παρ' ημίν και αυτόν τον αρχιερέα, ως έθος αρξαίον παρά του της Κωνσταντίνου ορθοδόξου δη πατριάρχου και της συνόδου χειροτονείσθαι*» - D. Balfour, *Works*, 171-2. - K. Setton, *Papacy and Levant*, 19 - Αθ. Αγγελοπούλος, *Συμεών και το κανονικόν καθεστώς*, 70-71.

24. Οι Βενετοί έμαθαν σχετικά με την πρόθεση των κατοίκων της Θεσσαλονίκης για παράδοση της πόλης από έναν πρεσβευτή, τον Ανδρέα Ναυπλιώτη, που στάλθηκε από τον βάιλο της Βενετίας στην Εύβοια, David Loredan. Για τον Loredan, βλ. F. Thiriet, *La Romanie*, 202. Στην βενετική διοίκηση της Εύβοιας γνωστοποίησε ο Ανδρόνικος μέσω επιστολής του την πρόθεση εξ ονόματος του ίδιου αλλά και όλου του λαού της Θεσσαλονίκης για παραχώρηση της πόλης στην διοίκηση της Εύβοιας, που θα την έπαιρνε στο όνομα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας - C.N. Sathas, *Documents*, τ.1, 86. 136.12-35, 137.32-44, 138.1-33 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 34-41 - D. Nicol, *Byzantium*, 361.

25. C.N. Sathas, *Documents*, τ.1, 86. 133-138 - F. Thiriet, «Les Chroniques», 261, 277-78 - Του ίδιου, *Regestes* II, αρ. 1898, 205 - O. Tafrali, *Thessalonique*, 129 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 35, 40, 44.

26. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 36 - C.N. Sathas, *Documents*, τ.1, 86. 133-36 - D. Nicol, *Byzantium*, 361-62 - An. Laiou - Thomadakis, «Byzantime Economy», 180-1.

27. C.N. Sathas, *Documents*, τ.1, 86. 136. 1-2 κ. 39-41, 136. 10-23, 137. 4-24, 138. 8-10, 139. 13-42, 89.141.27-29, 142.1-7 κ. 29-35 - F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 1892, 204-5 - Του ίδιου, «Les Chroniques», 277 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 35-36 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 20-1 - D. Nicol, *Byzantium*, 361-2 - Σχετικά με τον ρόλο και την δραστηριότητα του βαΐλου της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη βλ. την εργασία της Χρ. Μαλτέζου, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει βενετού βαΐλου (1268-1453)*, Αθήνα 1970.

28. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 35-8 κ. 40-1 - P. Lemerle, «Domination», 221-2 - J.W. Barker, *Manuel II*, 373-4 - W. Miller, *Latins in the Levants*, 394-5 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 20 σημ. 64. Την υπόσχεση για δεύτερη Βενετία την αναφέρει ο Δούκας, 197. 18-19 «*και ευτυχήσαι την πόλιν και εις δευτέραν Βενετίαν μετασχηματίσαι*» - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 177 - Ι. Τσάρας, «Θεσσαλονίκη», 91.

29. Μεγάλη μάχη, όπως αναφέρουν οι μελετητές, έδωσε ο δόγης Mocenigo, προκειμένου να πείσει τους συμπατριώτες του να μην εκλέξουν ως διάδοχό του τον Foscari. Βέβαια, δεν πέτυχε τον στόχο του, ωστόσο όλες οι προβλέψεις του για το μέλλον της Βενετίας υπό την διοίκηση του Foscari βγήκαν αληθινές. Ο Foscari, σ' αντίθεση με τον συντηρητικό Mocenigo, πίστευε ότι έπρεπε να εγκαταλειφθεί η πολιτική των υποχωρήσεων και της ουδετερότητας που μέχρι την στιγμή εκείνη ακολουθούσε η Βενετία έναντι της τουρκικής επέκτασης. Φοβόταν πολύ την επέκταση των Τούρκων, η οποία θα μπορούσε να προκαλέσει μεγάλη δυσαρμονία στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου. Ωστόσο, η αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής δεν αποσπά την προσοχή του από την βενετική επέκταση. Παρά το γεγονός ότι η Βενετία είχε κατορθώσει να αποσπάσει πολλά εδάφη και είχε βγει κερδισμένη από τις εσωτερικές συγκρούσεις στην ιταλική χερσόνησο, ο Foscari πίστευε ότι έπρεπε να συνεχισθεί ασταμάτητα η ηπειρωτική επέκταση, βάζοντας σε μεγάλες περιπέτειες την Βενετία, που έφτασε να θεωρείται απειλή για την ελευθερία όλης της Ιταλίας. - F. Thiriet, *Histoire*, 60 - C. Diehl, *Venise*, 212-15 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 12 παραπ. 62 - D. Nicol, *Byzantium*, 361 - F.C. Lane, *Venice*, 229 - Του ίδιου, *Studies*, 62 - C. Manfroni, «Marina Venеziana», 5-12 - S. Romanin, *Storia*, IV, 69-73 - Χ. Ινάλτζικ, *Αυτοκρατορία*, 231-232.

30. F. Thiriet, *La Romanie*, 371 - Του ίδιου, *Les Venitiens*, 323, 327-28 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 15 κ.ε. - O. Tafrali, *Topographie*, 1-29 - Σχετικά με τη θέση της Θεσσαλονίκης και την σημασία της στον εμπορικό και οικονομικό τομέα βλ. Ι. Καμενιάτη, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, εκδ. G. Bohlig (CFHB), Berlin - N. York 1972 - *Τιμαρίων*, εκδ. Romano, Napoli 1974 - Νικ. Χούμνου, *Θεσσαλονικεύσι συμβουλευτικός*, εκδ. Boissonade, *Anecdota Gracca* II, Paris 1830, 235-287.

31. F. Thiriet, *La Romanie*, 371 - M.A. Bragadin, *Histoire*, 155-156 - F.C. Lane, *Venice*, 229 - Ι. Τσάρας, *Θεσσαλονίκη*, 93-95.

32. Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. Α΄, 53 - Σπ. Λάμπρου, *Προξενείον*, 206. Σχετικά με το χρυσόβουλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και την ημερομηνία έκδοσης αυτού βλ. E. Frances, «Alexis Comnene et les privileges Octroyes a Venise», *Byzantinoslavica* 29 (1968), 17-23. Τα προνόμια που προέκυπταν από το χρυσόβουλο του Αλεξίου ανανεώθηκαν στα επόμενα χρόνια από τους διαδόχους του. Βλ. Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ.Α΄, 95, 118, 150 κε., 184, 260 κ.ε. 542 κ. τ.Γ΄, 70, 82 - Σπ. Λάμπρου, *Προξενείον*, 206-7 - An. Laiou - Thomadakis, «Byzantine Economy», 211-212. - Χ. Μαλτέζου, *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, Αθήνα 1993, 91-98. Βλ. ακόμη και τη μελέτη του D. Jacoby, «Les Venitiens naturalises dans l'Empire byzantin: un aspect de l'expansion de Venise en Romanie du XIII[e] au milieu du XV[e] siecle», *T.M.* 8 (1981), 217-235.

33. Σχετικά με το χρυσόβουλο του 1277 βλ. *MM*, III, 84-97 ιδίως 88-89, «*ομοίως ίνα δώσει αυτοίς η βασιλεία μου και εν τη πόλει Θεσσαλονίκη την εκκλησίαν, ην κατείχον οι Αρμένιοι και πέριξ της τοιαύτης εκκλησίας οσπήτια ούτως, ήγουν εν χάριν κατανομής του κονσούλου ... χάριν δε των από των έξωθεν ερχομένων πραγματευτών βενετίκων ίνα ενοικιάζωνται παρά της βασιλείας μου έτερα οσπήτια εικοσιπέντε και διδώναι ταύτα προς αυτούς άνευ ενοικίου εις κατανομήν αυτών ... και αύθις ερχομένων ομοίως των πραγματευτών βενετίκων, ίνα διδόνται πάλιν αυτοίς κατά τον όμοιον τρόπον οσπήτια τα αρκούντα αυτοίς εις κατανομήν*» - Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ.Γ΄, 140. Τα προνόμια αυτά επαναλήφθηκαν κατά το 1285 με απόφαση του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου. Βλ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ.Γ΄, 327 κε. 345 κ.ε. - F. Thiriet, *Les Venitiens*, 323-7 - Σπ. Λάμπρου, *Προξενείον*, 207-8 - Χ. Μπακιρτζής, *Θαλάσσια οχύρωση*, 312-13 - Julian Chrysostomides, *Studi Veneziani*. Cura dell' istituto di storia della societa e dello stato Veneziano e dell' istituto «Venezia e l' Oriente» della Fondazione Giorgio Cini, Firenze 1971, 267-345, ιδίως 290-2 - Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Εγκώμια*, 42.

34. F. Thiriet, *Les Venitiens*, 327-9 - Σπ. Λάμπρου, *Προξενείον*, 208 - An. Laiou-Thomadakis, «Byzantine Economy», 183-4 σημ. 23 - Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Εγκώμια*, 41-42. Ο Λ. Χαλκοκονδύλης, ed. Darko I, 186.10-24 δίνει την εμπορική εικόνα της Βενετίας τονίζοντας πόσο την ενδιέφερε να έχει ισχυρά λιμάνια και εμπορικούς σταθμούς, όπως ακριβώς συνέβαινε με την Θεσσαλονίκη.

35. F. Thiriet, *La Romanie*, 372 - F.C. Lane, *Venice*, 229 - An. Laiou-Thomadakis, «Byzantine Economy», 184-185.

36. D. Nicol, *Byzantium*, 373-4 - F. Thiriet, *Histoire*, 62-3 - Του ίδιου, *La Romanie*, 372-3, 391 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 30-31 - F.C. Lane, *Venice*, 235-39.

37. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 41, 43 σημ. 1 όπου παρουσιάζονται στους βενετικούς κώδικες διαφορετικές ημερομηνίες άφιξης των Βενετών. Ο κώδικας Morosini μιλά για 14 Σεπτεμβρίου, ο Zancaruola για 10 και ο Sanuto στο *Vita dei Dogi* για 19. Ωστόσο, ο πιο αξιόπιστος είναι του Morosini, καθώς είναι σύγχρονος των γεγονότων που περιγράφει. Για την αξιοπιστία του Morosini βλ. F. Thiriet, «Les Chroniques», 273-4. Βλ. και F. Thiriet, *Regestes* II, 210 - Ι. Τσάρας, «Θεσσαλονίκη», 101-2 παρ. 2 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 6 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία Μακεδονίας*, 77 - D. Nicol, *Byzantium*, 362.

38. Δούκας, 197. 21-23, 198. 1-2 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 36-44 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 176 - Ι. Τσάρας, «Θεσσαλονίκη», 100-2 - F. Thiriet, «Regestes» II, 206-7, αρ. 1894, 1897-1898.

39. Δούκας, 197. 19-21, «*και αυτοί Θεσσαλονικαίοι έστερξαν του είναι πιστοί εν τη κοινότητι των Βενετικών, ώσπερ αυτούς τους εν Βενετία και γενηθέντας και τραφέντας*» - D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 57 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 176 - Του ίδιου, *Ιστορία Μακεδονίας*, 77 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 42-44 - D. Nicol, *Byzantium*, 362.

40. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 40-44 όπου αναφέρει τα στοιχεία που παραθέτουν οι βενετικοί κώδικες για την Θεσσαλονίκη. Ο Morosini μιλά για 60-70 πύργους και 20-25.000 κατοίκους, ενώ οι μεταγενέστεροι Zancaruola και Veniera για 40 πύργους και 40.000 κατοίκους - Ι. Τσάρας, «Θεσσαλονίκη», 101-102 σημ. 2 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 177 - D. Nicol, *Byzantium*, 360.

41. F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 1898, 207 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 177 - D. Nicol, *Byzantium*, 362 κ. 368 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 38-9 - D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 63. Σχετικά με τις συνολικές προσπάθειες των Βενετών να θωρακίσουν την άμυνα της πόλης βλ. C. Manfroni, «Marina Veneziana», 6-68 - C.N. Sathas, *Documents*, τ.1, 89. 141-150.

42. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 59. 10-12 «*ώστε ταύτην διαφυλάξαι, και τα της ειρήνης μεν παντί τρόπω ζητούντων, μη ισχυόντων δε μανία των πολεμούντων και δια τούτο ταριχευομένης της Θετταλών και ως κατατηκομένης*» - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 65-66 - D.Balfour, «Saint Symeon», 68.

43. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 38-39, 45 - F.Thiriet, «Regestes» II, 207-218 - D. Nicol, *Byzantium*, 362-363 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 20-21 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 177 - Του ίδιου, *Έρευνες*, 9.

44. Σχετικά με την άποψη των Τούρκων για τη Θεσσαλονίκη βλ. Δούκας, 198.3 «*λέγοντες οι Τούρκοι, "η πόλις αύτη ημετέρα υπάρχει"*» και 198.1-8. Γενικότερα βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 45-46 - F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 1898, 207 - D. Nicol, *Αιώνες*, 525-6 - Του ίδιου, *Byzantium*, 362-363 - D. Balfour, «Saint Symeon», 67-68 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία Μακεδονίας*, 77.

45. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 59.8-23 - D. Balfour, *Works*, 172-3 - P. Lemerle, «Domination», 223.

46. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 59. 17-23 - Π.Κ. Χρήστου, «Αρχιεπίσκοπος Συμεών», 102.

47. Στις 19 Μαΐου 1424 η Γερουσία επέλεξε δύο νέους προβλεπτές για την Θεσσαλονίκη. Τον Bernardo Loredan ως δούκα και τον Jacopo Dandolo ως καπετάνιο. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 45-46, σημ. 1 - F. Thiriet, *Regestes* II, 215-217, ιδίως 216, αρ. 1933-35. - K. Setton, *Papacy and Levant*, 22, παραπ. 68-69- Απ. Βακαλόπουλος, *Συμβολή*, 136 - Του ίδιου, *Ιστορία Μακεδονίας*, 78.

48. D. Nicol, *Byzantium*, 368-69 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 46 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 24 - P. Lemerle, «Domination», 222 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 178.

49. Για τους δύο πρώτους βλ. PLP, τ.10, αρ. 23991 και τ.12, αρ. 31159 - F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 1995. - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 47, 49-52.

50. Το μοναδικό αίτημα των Θεσσαλονικέων, που οι Βενετοί έσπευσαν άμεσα να ικανοποιήσουν, αφορούσε την κατάληψη και την οχύρωση του κάστρου της Κασσάνδρας. Το κάστρο αυτό, όπως και το απέναντί του κάστρο του Πλαταμώνα, θεωρούνταν μεγάλης στρατηγικής σημασίας. Τα δύο αυτά κάστρα, που κατελήφθησαν τελικά από τους Βενετούς τον Ιούλιο του 1425, βρίσκονταν σε επίκαιρη θέση ως προς την Θεσσαλονίκη, καθώς αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο τους φύλακες του Θερμαϊκού κόλπου, προστατεύοντας τους κατοίκους της περιοχής από τις πειρατικές επιδρομές. Παράλληλα, όπως υποστήριζαν και οι ίδιοι οι Θεσσαλονικείς, από την Κασσάνδρα θα μπορούσαν να προμηθεύονται προϊόντα που ήταν απαραίτητα για την διατροφή και την συντήρησή τους. Η κατοχή, λοιπόν, της Κασσάνδρας θα προσέφερε στην Θεσσαλονίκη μια προσωρινή, αλλά σπουδαία, ανακούφιση στα προβλήματα που είχε δημιουργήσει ο τουρκικός αποκλεισμός. - Κ. Μέρτζιος, Μνημεία, 47-48, 62-3, 69-70, 74 - F. Thiriet, *Regestes* II, 229-231 - Αγγ. Λαΐου-Τωμαδάκη, «Θεσσαλονίκη», 190 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 29-32 - Απ. Βακαλόπουλος, *Κάστρα*, 12-15, 30-34 - N. Iorga, *Notes*, τ.1, 437-38, 447 - D. Balfour, *Works*, 178, 266-68 - T.I.F. Tafel, *Thessalonica*, 60, 74, 254.

51. Σχετικά με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και τα προβλήματά τους εκείνη την εποχή βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 59 σημ. 1 - O. Tafrali, *Thessalonique*, 39-40 σημ. 6 - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 308 - F. Thiriet, *Regestes* II, 229, 263. Βλ. επίσης την πρόσφατη έκδοση, Joseh Nehama, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, v. 1. 1, μτφρ. από τον τομέα μετάφρασης του τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2000, 7-98.

52. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 46-61, όπου παραθέτονται αναλυτικά τα 21 αιτήματα των Θεσσαλονικέων προς την Βενετία και οι απαντήσεις - υποσχέσεις των Βενετών - K. Setton, *Papacy and Levant*, 24 σημ. 76 - F. Thiriet, «Regestes» II, αρ. 1995, 229 - P. Lemerle, «Domination», 222-3 - D. Nicol, *Byzantium*, 369 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 178-9 - Του ίδιου, *Ιστορία Μακεδονίας*, 78-79 - An. Laiou - Thomadakis, «Byzantine Economy», 198 σημ. 83.

53. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 179-180 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 24 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 71 - Αγγ. Λαΐου-Τωμαδάκη, «Θεσσαλονίκη», 189-190.

54. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 60.4-13, «*Τέταρτον μεν ην έτος, εξ ου ο συγκλεισμός ημίν επιγέγονεν, ινδικτιώνος τρεχούσης τρίτης, και ο λιμός ην σφοδρώς ημίν επικείμενος, και μάλλον ώρα χειμώνος, των διοικούντων τα της πόλεως αρχόντων ημεληκότων και διαφερομένων αλλήλοις και μηδενός όντος κατ' άνθρωπον όλως του βοηθούντος ημίν, ου νηός, ου τριήρεως, ου συμμάχων, ου χορτασμάτων ...των εις τροφήν δε ομού πάντων εκλελοιπότων οι μεν καθεστώτες εις φυλακήν παρά των αρχόντων της πόλεως έφευγον εις αθέους και τοις πολεμίοις τα καθ' ημάς, όπως έχει, ανήγγειλον, πολλοί δε και των εκ της πόλεως, καλωδίοις νύκτωρ του τείχους χαλώμενοι τη του λιμού βία, εαυτούς τοις ασεβέσιν αυτομόλους παρείχον, και τα της ανάγκης ημών γνωστά γέγονε τοις εχθροίς*» - D. Balfour, *Works*, 174-5 - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 307 - Π.Κ. Χρήστου, «Αρχιεπίσκοπος Συμεών», 102-3.

55. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 60.13-14, 16-19, 21-29 - D. Balfour, Works, 175 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 39-40 - Π.Κ. Χρήστου, «Αρχιεπίσκοπος Συμεών», 102.

56. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 60.14-16, 20-21, «*... καθ' ημών υπέρ αριθμόν, ην οι κατιδόντες και μετ' εκείνων τυχόντες έφησαν υπέρ τας εξήκοντα χιλιάδας*» - D. Balfour, *Works*, 175 - Π.Κ. Χρήστου, «Αρχιεπίσκοπος Συμεών», 102. Πρβλ. D. Nicol, *Byzantium*, 369 που μιλά για 30.000 - F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 2027, 236 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 39 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 64 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 180.

57. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 60. 29-34, «*μαρτίου γαρ ήσαν αρχαί. Και προσέβαλον μεν κατά την έκτην αυτού τη πόλει οι βάρβαροι, ηνίκα δη και των την νεοφανών άγομεν μνήμην μαρτύρων των τεσσαράκοντα δύο, ανδρισαμένων κατ' Αγαρηνών ευσθενώς και Χριστού υπεραθλησάντων, οι δη και τους καθ' ημών τούτους κατέβαλον ανδρικώς· ογδόη δε εσπέρα του πολέμου ενήρξαντο, των τεσσαράκοντα μεγίστων μαρτύρων απαρξαμένης της μνήμης*» - D. Balfour, *Works*, 175-6. Πρβλ.

όμως D. Balfour, *Works*, 174 σημ. 190 κ. 226 σημ. 345-6 όπου τονίζεται ότι ο κώδικας Morosini τοποθετεί την πολιορκία στις 14 Μαΐου 1426, ενώ το ημερολόγιο της Συγκλήτου - Diarli Veneti - στις 22 Απριλίου 1426 - N. Jorga, *Notes* I, n. 4, 417 - V. Grumel, «La Chronologie», Paris 1958, Table XIV.

58. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 60. 35-37. 61. 1-21, Βλ. και D. Balfour, *Works*, 175-6, κ. 266 όπου αναφέρει ότι ο κώδικας Morosini τονίζει ότι σκοτώθηκαν πάνω από 2.000 Τούρκοι, ενώ το ημερολόγιο της Συγκλήτου μιλά για εκατέρωθεν σημαντικές απώλειες οριοθετώντας τον αριθμό των Τούρκων σε 1.200 - Του ίδιου, *Ανάλεκτα*, 65 - D. Nicol, *Byzantium*, 369 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 40-41.

59. Για την παρουσία του Μουσταφά στη Θεσσαλονίκη βλ. D. Balfour, *Works*, 65.24 - 32, 67. 30-35, 177-78 κ. 182-86 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 47-48, 63-64 - P. Lemerle, «Domination», 223 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 12, 26 - St. Shaw, *History*, 144-145 - J.W. Barker, *Manuel II*, 359-360, σημ.106 - G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ.3, 261 - D. Nicol, *Byzantium*, 357-358.

60. D. Balfour, *Works*, 62, 177-78, 182 κ. 266-68 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 63-64 - P. Lemerle, «Domination», 223 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 40-41 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 180 - Του ίδιου, *Ιστορία Μακεδονίας*, 82. Ειδικά για τους βαλλιστάριους, την παρουσία τους στη Θεσσαλονίκη και την συμμετοχή τους στην αμυντική προσπάθεια της πόλης βλ. F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 1898, 208 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 38, 64 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 21, ιδίως σημ. 65.

61. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 61. 22-37, 62. 1-17, 26-33- D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 65 - Του ίδιου, *Works*, 177-78.

62. Ο Συμεών περιγράφει παραστατικά την τραγική κατάσταση, βλ. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 59. 23-28 «*Όθεν και μεγίστων στενώσεων επιγενομένων πολλάκις, ως και τον άρτον παντάπασιν εκλιπείν και των ενοικούντων τη πόλει τους πλείστους μεν ουδέ λαχάνοις σιτίζεσθαι τοις αρμόζουσι, ραφανίσι δε και αγρίοις άλλοις κατ' απορίαν και λιμού βίαν λαμβανομένοις εις τροφήν, α και ου δυνατόν ανθρώπινον συστήσασθαι σώμα, άλλους δε και πιτύροις εκπιεσθείσι χρωμένους τοις εκ του λινισπέρματος κριθής ολίγοις, έστι δ' ότε και σίτου, αναμιγνυμένοις αλεύροις*» κ. 64. 1-6 - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 306-7 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 24 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 35 κ.ε. - D. Balfour, *Works*, 172-4 - D. Nicol, *Byzantium*, 369 - A. Bakalopoulos, *Origins*, 148.

63. Την πληροφορία για την επέμβαση του Αγίου Δημητρίου, πριν ξεσπάσει μεγάλος λιμός στην Θεσσαλονίκη, μας την δίνει ο Συμεών, βλ. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 59. 28-33, 64. 1-34. Όπως έχουμε δει, είναι συνηθισμένο μοτίβο στον λόγο του Συμεών να αποδίδει την σωτηρία της πόλης στον προστάτη αγιό της. Ο Δημήτριος έσωσε την πόλη το 1426. Έτσι και τώρα, όπως και καθ' όλη την διάρκεια της τουρκικής πολιορκίας, βοηθά αποφασιστικά την πόλη και την προστατεύει από μεγαλύτερα δεινά - D. Balfour, *Works*, 172-173, 179-180.

64. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 64-65 - Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία, 181 - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 307 - F. Thiriet, *Regestes* II, 211, 216, 220-24, 229, 233, 238-39, 243-44, 247-48, 254, 258, 263, 271. Είναι χαρακτηριστικό ότι το τελευταίο ψήφισμα της βενετικής Γερουσίας για την προμήθεια σιτηρών τοποθετείται στις 2 Μαρτίου 1430, λίγες μέρες μόλις πριν την τελική άλωση της πόλης από τους Τούρκους. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι, παρά την σχεδόν πενταετή προσπάθεια, το πρόβλημα διατροφής δεν είχε λυθεί και συνεχίζονταν δημιουργώντας τεράστια προβλήματα - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 65 - F. Thiriet, *Regestes* II, 271-2. Για προσπάθειες Βενετών να εφοδιάσουν κατάλληλα την Θεσσαλονίκη βλ. και C. N. Sathas, *Documents*, τ.3, 833, 259. 15-35, 899. 315.10-30, 907. 322.5-20, 959. 371.15-30.

65. Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 62. 34-35, 63. 1-29, 68-69 κ. *Απολογία*, 74-75. Ο Συμεών πιστεύει ότι η Θεσσαλονίκη βρίσκεται υπό την προστασία του Θεού, παρά τις αμαρτίες των κατοίκων της, λόγω της ιδιαίτερης θέσης της μέσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 63.29-34 «*Η γαρ των Θεσσαλονικέων ως ακρόπολίς τις και φρουρός των περί ταύτην εστί και της βασιλίδος αυτής πόλεως έρεισμα τε και συνεργός, πλείστην ό,τι την φροντίδα καλώς ισταμένη,*

ενωτισθείσα τοις ασεβέσι και μη χώραν αφιείσα τα βουλητέα ποιείν κατά τε νήσους και θάλατταν· δι' ην οίμαι αιτίαν μη εγκαταλειφθήναι ταύτην έτι υπό Θεού και του εν αυτή πολιούχου, ίνα μη συν αυτή και αι των ορθοδόξων άλλαι πόλεις απόλωνται» - D. Balfour, Works, 180 - Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, 203-4. Σχετικά με την ευσέβεια των Θεσσαλονικέων βλ. Ι. Αναγνώστης, ed. I. Bekker, 497. 16-18 «*Ότι τοις του Θεού νόμοις εμμένειν παρήνει και την ευσέβειαν συνεβούλευε μη προέσθαι;*» - Συμεών, «Λόγος Ιστορικός», 68-69 - Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, 149, 158-160, 200.

66. Δούκας, 198.19-22, 199. 1-8 - Ι. Αναγνώστης, 487. 10-12 - F. Thiriet, *Regestes* II, 225-26, 234-35, 245, 253-54. - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 65-71 - Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, 280-281- K. Setton, *Papacy and Levant*, 23-27 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 181 - D. Nicol, *Byzantium*, 367-8, 370 - D. Balfour, «Saint Symeon», 67-68. Σχετικά με την αντιμετώπιση των βενετών πρεσβευτών χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Dandulo. Μόλις ο Μουράτ αντίκρισε τον βενετό πρέσβη τον ρώτησε «Έχεις εξουσιοδοτηθεί να μου παραδώσεις την πόλη μου Θεσσαλονίκη;». Ο Dandulo, βέβαια, δεν απάντησε τίποτα και ο Μουράτ οργισμένος τον έκλεισε στην φυλακή. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 71.

67. Δούκας, 198. 7-10 «*οι δε Λατίνοι φοβούμενοι μήπως οι Ρωμαίοι στεναχωρηθέντες ποιήσουσιν άνταρσιν και εισάξουσι τους Τούρκους, τους δε Βενετικούς διώξουσιν (ην γαρ και προλαβών η πόλις των Τούρκων)*» - D. Nicol, *Byzantium*, 369-70 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 181. Για τη στάση των Θεσσαλονικέων βλ. Ι. Αναγνώστης, 487, 12-16.

68. Δούκας, 198. 10-12 «*ήρξαντο τους των ευγενών Ρωμαίων οίκους μεταστέλλειν, τους μεν εις Εύβοιαν, τους δε εν Κρήτη, άλλους εν Βενετία*». Οι Βενετοί αντιμετώπιζαν τις αρχοντικές οικογένειες ως ενδεχόμενους ηγέτες και υποκινητές ανταρσίας εναντίον της βενετικής διοίκησης της πόλης. Ωστόσο, η επίσημη πρόφαση για την απομάκρυνσή τους ήταν ότι υπήρχε μεγάλη ανάγκη να αραιώσει ο πληθυσμός της πόλης, καθώς τα αγαθά πρώτης ανάγκης ήταν πλέον σπάνια - Δούκας, 198. 12-17 - Τον πληθυσμό, βέβαια, που παρέμενε τον μεταχειρίζονταν απάνθρωπα, Δούκας, 198. 18-19 «*τους δε εναπολειφθέντας εν μυρίαις ασελγείαις εκάκουν*» - D. Nicol, *Byzantium*, 369-370 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 181 - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 307-8 - Γ. Στογιόγλου, *Μονή Βλατάδων*, 57-58 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 72. Πρβλ. O. Tafrali, *Thessalonique*, 16.

69. Σχετικά με τη δικαστική εξουσία του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης πρέπει να σημειωθεί ότι δεν αποτελούσε μόνο προνόμιο του επισκόπου Θεσσαλονίκης, αλλά συναντάται σ' όλους γενικά τους επισκόπους, οι οποίοι μετά την δικαστική μεταρρύθμιση του Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου (1328-1341), μετά την σύσταση δηλαδή του θεσμού των καθολικών κριτών (1329), είχαν αποκτήσει μεγάλη δικαστική δικαιοδοσία. Απ. Βακαλόπουλος, «Συμβολή», 145-7 - Του ίδιου, *Ιστορία Ελληνισμού*, 250-1 - Του ίδιου, *Origins*, 147 - D. Balfour, *Works*, 234-235 - G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. 3, 197-8 σημ. 103 όπου παρατίθεται σχετική βιβλιογραφία.

70. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 74-86 όπου παραθέτει αναλυτικά και τα 31 αιτήματα των Θεσσαλονικέων με τις απαντήσεις των Βενετών - F. Thiriet, *Regestes* II, αρ. 2.149, 263-4. - D. Nicol, *Byzantium*, 370 - Του ίδιου, *Αιώνες*, 543 - Απ. Βακαλόπουλος, «Συμβολή», 138 - Του ίδιου, *Ιστορία*, 182-3 - D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 59-60 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 28 - P. Lemerle, «Domination», 224-225 - C. Manfroni, «Marina Veneziana», 61 κ.ε.

71. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 87 - F. Thiriet, *Regestes* II, 261- Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, 183-184.

72. Όπως υπογραμμίζουν οι K. Setton, *Papacy and Levant*, 27 σημ. 89 - D. Nicol, *Byzantium*, 370-1, από τις 29 Μαρτίου του 1429 η Βενετία βρίσκεται στην ουσία σε εμπόλεμη κατάσταση με την Τουρκία. Βλ. επίσης παρακάτω, K. Setton, *Papacy and Levant*, 29-30, όπου τονίζεται ότι σε συνέλευση της βενετικής Συγκλήτου στις αρχές του 1430 έχουμε έναν πύρινο λόγο του Andrea Suriano. Αυτός ήταν μέλος της φιλοπολεμικής παράταξης της Συγκλήτου και πρότεινε να ετοιμαστεί μια πανίσχυρη αρμάδα, ώστε να εξαναγκασθεί ο Μουράτ να αποδεχτεί τη βενετο-τουρκική συμφωνία που επιδίωκαν οι Βενετοί να συνάψουν και οι Τούρκοι να λύσουν τον αποκλεισμό. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Suriano, 60.000 δουκάτα τον χρόνο στοίχιζε η κατοχή της Θεσσαλονίκης κάτω από τις υπάρχουσες συνθήκες και αυτό δεν μπορούσε να συνεχισθεί. Ωστόσο, η άποψή του δεν έγινε δεκτή. Σχετικά με το συνολικό κόστος της βενετικής κατοχής της Θεσσαλονίκης, υπάρχει διχογνωμία στις βενετικές πηγές. Ο Morosini μιλά για 740.000 δουκάτα, ο Zancaruola για 502.000, ο Sanuto για 700.000, ο κώδικας 9611 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης για 300.000, ενώ το *Χρονικό της Δρέσδης* για 200.000 - F. Thiriet, «Les Chroniques», 278-290 - Του ίδιου, «Les Venitiens», 331-2 - D. Nicol, *Byzantium*, 370 - Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 98-99- Ι. Τσάρας, «Θεσσαλονίκη», 94, σημ. 1 - S.Vryonis, *Ottoman Conquest*, 310.

73. Ι. Αναγνώστης, 487.17-22, 488. 1-3, «... *κακόν εξαίφνης επήλθεν έτερον και στερροτέραν ειπείν αδάμαντος πλήξαν ψυχήν. Το δ' ην η του καλού ποιμένος και κατά τον πρώτον ποιμένα την ψυχήν εφ' εκάστης αφειδώς υπέρ του ποιμνίου τιθέντος κατά θείον βούλημα τελευτή, εν καλώ μεν εκείνω γεγενημένη, βλάβος δ' ημίν επενεγκούσα πολύ, των εκείνου λιτών προς Θεόν στερηθείσιν, αις εσωζόμεθα*» και 3-16, όπου αναφέρει ένα όνειρο του Συμεών που σε γενικές γραμμές αποτελούσε έναν προάγγελο για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Ο Θεός θέλησε να πάρει κοντά του τον Συμεών, για να μην ζήσει το μεγάλο κακό που έρχεται: *Μονωδία* Μάρκου Ευγενικού, 46. 252-261 - Απ. Γλαβίνας, *Συμεών*, 90-1 - D. Balfour, *Works*, 239-240.

74. Ι. Αναγνώστης, 489. 14-20 «*Τούτου ουν του δεινού, της τελευτής εκείνου φημί, προστεθειμένου τοις άλλοις και πάντων των εν τη πόλει, ανδρών, γυναικών, παίδων, Λατίνων τε και αυτών Ιουδαίων, ελεεινώς προς αλλήλους διομιλούντων και τα μεν άλλα, όσα τούτους επίεζε δηλονότι τη λήθη παραπεμπόντων, την του ποιμένος δε στέρησιν επί νουν λαμβανόντων και συνεχώς προφερόντων, της του Θεού τε παιδείας ...*» - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 308 - St. Runciman, *Great Church*, 155 - Απ. Γλαβίνας, *Συμεών*, 91 - Π.Κ. Χρήστου, «Αρχιεπίσκοπος Συμεών», 104.

75. Ι. Αναγνώστης, 488. 16-25, 489. 1-13, 20-22, «...*ως προύφην, και της γεγενημένης αλώσεως και λεγόντων σημείον τούτο και πιστευόντων*». Ο Αναγνώστης, 490. 1-8, περιγράφει τη μεγάλη σύγχυση και ταραχή, που υπήρχε στην πόλη μετά το θάνατο του Συμεών. Η πόλη έμοιαζε σαν ένα καράβι σε φουρτούνα, όπου έλειπε ο καπετάνιος - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 308 - Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία Μακεδονίας*, 84-85.

76. D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 58-62 - Του ίδιου, «Saint Symeon», 68-70 - Του ίδιου, *Works*, 232-37- Αθ. Αγγελόπουλος, «Συμεών Θεσσαλονίκης», 71 - Π.Κ. Χρήστου, «Αρχιεπίσκοπος Συμεών», 103.

77. Ι. Αναγνώστης, 496-498, ιδίως 497. 18-19, όπου τονίζει χαρακτηριστικά, «...*ότι μη κατεξανίστασθαι των αρχόντων, αλλά τούτους ως εκ Θεού προβληθέντας εδίδασκε στέργειν;*» - D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 56, 62 - Του ίδιου, «Saint Symeon», 66-67 - St. Runciman, Great Church, 155 - Γ. Στογιόγλου, *Μονή Βλατάδων*, 162 - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 289.

78. Ι. Αναγνώστης, 496.13-24, 497.1-23, 498.1-5, ιδίως 496.17-22 «*Πως, α διενοείσθε, ουκ εις πέρας ηγάγετε; Πώς, α των άλλων κατηγορείτε μη πεπραχότων, υμείς ουκ επράξατε καιρού καλούντος και των απειργόντων ουκ όντων; Τότε γαρ ποιμήν ουκ ην (μήνας γαρ είχεν εξ γενόμενος εξ ανθρώπων) ουδέ αραί ουδ' οσ' έτερ' απαριθμείτε. Τι λοιπόν το κωλύσαν υμάς ην;*» D. Balfour, «Saint Symeon», 65.70-71 - Του ίδιου, *Ανάλεκτα*, 72-74 - Του ίδιου, *Works*, 157-159 - π. Δημ. Βακάρου, *Συμεών ως ποιμήν*, 221-222.

79. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 77-78 και 86-87, όπου μας πληροφορεί ότι με ψήφισμα της βενετικής Γερουσίας στις 14 Ιουλίου 1429 αποφασίστηκε να δοθεί ένα τεμάχιο υφάσματος zambelotto για τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης που, όπως αναφέρει η Γερουσία, ήταν αφοσιωμένος και πιστός σ' εμάς (Preterea mitti et donari debeat una pecla zambeloti Archiepiscopi Salonichi qui est fidelissimus noster) - D. Balfour, «Saint Symeon», 67 - Του ίδιου, *Ανάλεκτα*, 56 - D. Nicol, *Byzantium*, 368 - Αθ. Αγγελόπουλος, «Συμεών Θεσσαλονίκης», 71-74. Με το στοιχείο αυτό και μόνο ο Ph. Meyer το 1907 υποστήριξε ότι ο Συμεών στήριζε πάντα τη βενετική παράταξη της Θεσσαλονίκης. Βλ. D. Balfour, *Ανάλεκτα*, 56 σημ. 116.

80. Σχετικά με την πολιορκία της Θεσσαλονίκης, την άλωση και τη λεηλασία που ακολούθησε βλ. Ι. Αναγνώστης, 489 κ.ε. όπως και τις αναφορές των Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία*, 185-197.

- Του ίδιου, *Ιστορία Μακεδονίας*, 85-98 - Του ίδιου, *Θεσσαλονίκη*, 5-27 - S. Vryonis, *Ottoman Conquest*, 288-304 - Απ. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982, 128-133 - K. Setton, *Papacy and Levant*, 30-31- D. Nicol, *Byzantium*, 373-4 - Του ίδιου, *Αιώνες*, 543-8, C. Imber, *Empire*, 107-110 - S. Romanin, *Storia*, IV, 171-4 - W. Miller, *Essays*, 280-281.

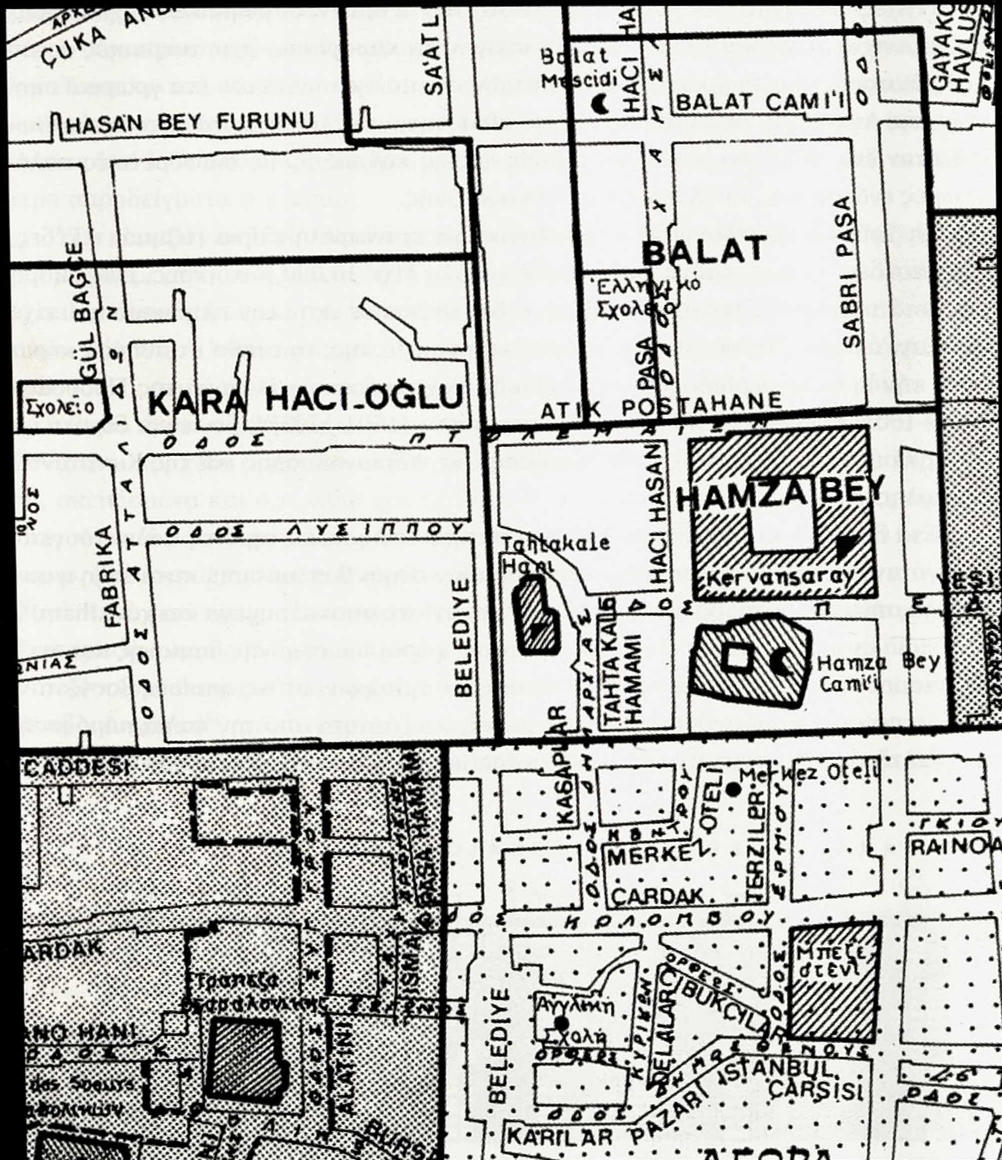
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης*, ed. I. Bekker, CB, Bonnae 1838 και εκδ. Ι. Τσάρας, Θεσσαλονίκη 1958.
2. Αθ. Αγγελόπουλος, «Ο Συμεών Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης και το κανονικόν καθεστώς της πόλεως επί βενετοκρατίας (1423 - 1429)», εν Πρακτικά Λειτουργικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην Συμεώνος Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Θαυματουργού, Θεσσαλονίκη 1983, 65-74.
3. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ.-1983*, Θεσσαλονίκη 1983.
4. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969.
5. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Α΄ Αρχές και Διαμόρφωση, Θεσσαλονίκη 1974.
6. Απ. Βακαλόπουλος, «Συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης επί Βενετοκρατίας (1423-1430)», στον τόμο Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, Θεσσαλονίκη 1952, 315-344.
7. A. Bakalopoulos, *Origins of the Greek nation. The Byzantine Period, 1204-1461*, New Jersey 1970.
8. D. Balfour, «Αγίου Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης», *Έργα Θεολογικά* [*Ανάλεκτα Βλατάδων* 34], Θεσσαλονίκη 1981, 17-76.
9. D. Balfour, «Saint Symeon of Thessalonike», *The Greek Orthodox Theological Review* 28 (1983), 55-72.
10. D. Balfour, *Politico - Historical Works of Symeon Archibishop of Thessalonica (1416/17-1429)*, Wien 1979.
11. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983.
12. B. Ferjancic, «Despot Andronik Paleologu Solunu», *ZRVI* X (1968), 227-235.
13. Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, Χώρος και ιδεολογία*, Γιάννενα 1996.
14. Αγγ. Λαΐου - Τωμαδάκη, «Η Θεσσαλονίκη, η ενδοχώρα της και ο οικονομικός της χώρος στην εποχή των Παλαιολόγων», (ανατ.) Διεθνές Συμπόσιο, Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1995, 183-194.
15. Ang. E. Laiou - Thomadakis, «The byzantine economy in the mediterranean trade system, thirteenth - fifteenth centuries», *DOP* 14-15 (1980-1981), 177-222.
16. F.C. Lane, *Venice and History*, Baltimore 1966.
17. P. Lemerle, «La domination Venitienne a Thessalonique», *Miscellanea G. Galbiati* III (*Fontes Ambrosiani* 27), 1951, 219-225.
18. C. Manfroni, «La marina veneziana alla difesa di Salonicco (1423-30)», *Nuovo Archivio Veneto* 1910, 1-70.
19. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.
20. Β. Νεράντζη - Βαρμάζη, *Εγκώμια της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, Εισαγωγή, κείμενα, μετάφραση*, Θεσσαλονίκη 1999.
21. D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, New York 1988.
22. C.N. Sathas, *Documents ineedits relatifs a l' histoire de la Grece au moyen age*, τ. 1, 3, 4, 9, Paris 1880-1890.
23. K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, volume II, The fifteenth century, Philadelphia 1978.
24. Σ.Ν. Στεφάνου, «Ο Πύργος του Τριγωνίου. Συμβολή στη μελέτη των τουρκικών οχυρώσεων της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 14 (1988), 413-457.
25. Γ. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971.
26. Συμεών, «Λόγος εις τον εν αγίοις μέγιστον αθλητήν και μυροβλύτην Δημήτριον εν ιστορίας τύπω τα νεωστί αυτού γεγονότα διηγούμενος Θαύματα», στο D. Balfour, *Politico - Historical Works of Symeon Archibishop of Thessalonica*, Wien 1979, 39-62.
27. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913.
28. F. Thiriet, *La Romanie Venitienne au moyen age*, Paris 1959.
29. F. Thiriet, *Regestes des deliberations du senat de Venise concernant la Romanie* II 1400-1430, Paris 1959.
30. F. Thiriet, «Les chroniques venitiennes de la Marcienne et leur importance pour l' histoire de la Romanie greco - venitienne», *Melanges de l' Ecole francaise de Rome* 66 LXVI (1954), 241-292. Etudes sur la Romanie greco - venitienne (X^e- XVe siecles), *Variorum Reprints* III, London 1977.
31. F. Thiriet, «Les Venitiens a Thessalonique dans la premiere moitie du XIVe siecle», *Byzantion* 22 (1952), 323-332.
32. Ι. Τσάρας, *Η τελευταία άλωση της Θεσσαλονίκης (1430)*. Τα κείμενα μεταφρασμένα με εισαγωγικό σημείωμα και σχόλια, Θεσσαλονίκη 1985.
33. Ι. Τσάρας, «Η Θεσσαλονίκη από τους Βυζαντινούς στους Βενετσιάνους (1423-1430)», *Μακεδονικά* 17 (1977), 85-122.
34. Jean Tsaras, «La fin d' Adronic Paleologue, dernier despote de Thessalonique», *Revue des etudes sud - est Europeennes* 3 (1965), 419-432.
35. S. Vryonis, *The Ottoman conquest of Thessalonici in 1430*, A.A.M. Bryer and H. Lowry ed. Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman society, Birmingham and Dumbarton Oaks 1986, 281-321.
36. Π.Κ. Χρήστου, «Ο Αρχιεπίσκοπος Συμεών και η Θεσσαλονίκη», Πρακτικά Λειτουργικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην Συμεώνος Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Θαυματουργού, Θεσσαλονίκη 1983, 93-105.

Οθωμανικές μελέτες

Χάρτης της οθωμανικής Θεσσαλονίκης του 1882-1883 (αναδημοσίευση S. Eyice). Το οικοδομικό τετράγωνο του Kervansarayı σημειώνεται με μαύρο χρώμα

Η οθωμανική συνοικία Hanza Bey της Θεσσαλονίκης (Β. Δημητριάδης)

Το μεγάλο Καραβάν - σεράι (Büyük Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης

Πασχάλης Ανδρούδης

Στα χρόνια της κατοχής της από τους Οθωμανούς (1430-1912) η Θεσσαλονίκη υπήρξε μητροπολιτικό κέντρο και εμπορική πρωτεύουσα των Βαλκανίων[1]. Οι βυζαντινές εκκλησίες, οι λευκοί μιναρέδες των τζαμιών, οι ρωμαϊκές αρχαιότητες, τα βυζαντινά τείχη και οι οθωμανικοί πύργοι, τα κυπαρίσσια στις τουρκικές συνοικίες, οι στέγες και τα χρώματα των σπιτιών της πόλης συνέθεταν ένα γραφικό σκηνικό της Ανατολής, σε αντίθεση με την αθλιότητα στα λιθόστρωτά της. Εκεί συνωστιζόταν ένα πολύγλωσσο πλήθος κάθε φυλής και τάξης, με διαφορετικές πολύχρωμες ενδυμασίες, συνήθειες και ρυθμούς ζωής.

Οι Τούρκοι εξόπλισαν τη Θεσσαλονίκη με κοινωφελή κτίρια (τζαμιά, τεκέδες, μεντρεσέδες, χαμάμ, κρήνες)[2]. Το 1478 η πόλη είχε 10.000 κατοίκους, ενώ ακόμη και μετά τη μαζική έλευση των Εβραίων δεν ανέκτησε ποτέ τον πληθυσμό που είχε πριν την άλωση[3]. Τα σωζόμενα οθωμανικά μνημεία της, τα οποία κτίσθηκαν κύρια κατά την πρώιμη περίοδο της οθωμανικής αρχιτεκτονικής («εποχή της Προύσας» [1299-1501] και «εποχή της κλασικής περιόδου» [1501-1703])[4], δεν είναι δυνατό να συγκριθούν με τα αντίστοιχα της Προύσας, της Αδριανούπολης και της Κωνσταντινούπολης[5].

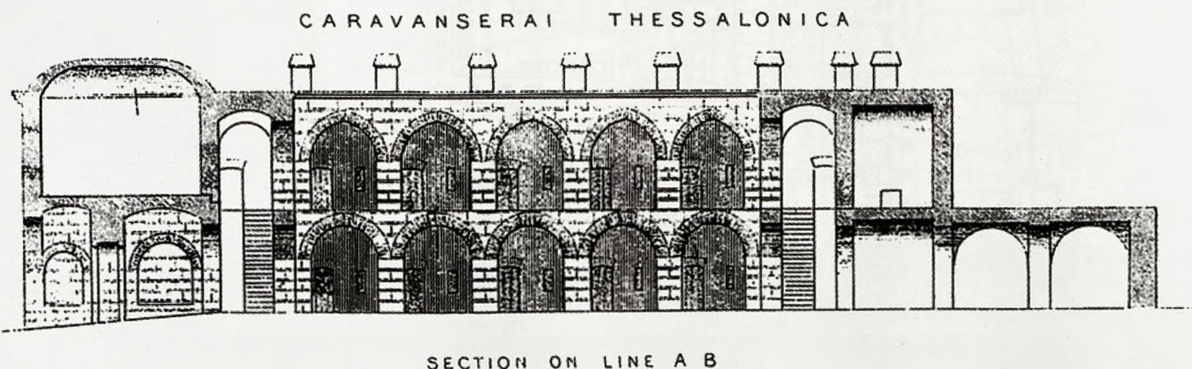
Στα δημόσια κτίρια που οι Τούρκοι έκτισαν στις κατακτημένες πόλεις συγκαταλεγόταν και ένα ιδιαίτερο κτίριο, το καραβάν-σεράι (kervansarai, κατά λέξη η αυλή ή το σπίτι των καραβανιών, εικ. 1α-γ)[6], το ενίοτε αποκαλούμενο και χάνι (hanı)[7]. Τα κτίρια αυτού του τύπου λειτουργούσαν ως χώροι προσωρινής διαμονής και ανεφοδιασμού των ταξιδιωτών και περιοδευόντων εμπόρων, στους οποίους βασιζόταν μεγάλο μέρος της οικονομίας[8]. Οι Οθωμανοί, ανεξάρτητα από την παλιά παράδοση των Σελτζούκων[9], ανέπτυξαν ένα τύπο καραβάν-σεραγιού που διαδόθηκε ευρύτατα· το κτίριο αυτό έγινε τόσο απαραίτητο στη ζωή των πόλεων, ώστε πολλές από αυτές απέκτησαν περισσότερα από ένα[10]. Τα εν λόγω ογκώδη διώροφα θολοσκεπή κτίρια (εικ. 1) είχαν σειρές δωματίων οργανωμένων γύρω από ανοικτές κεντρικές αυλές, που τις περιέβαλλαν αψιδωτές στοές που λειτουργούσαν ως διάδρομοι και οδηγούσαν στα δωμάτια. Σύμφωνα με τον Ν. Λέκκα:

«...*τα καραβάν-σεράγια ήσαν κτίρια ευπρεπή, αποτελούμενα σχεδόν κατά κανόνα από τέσσαρα οικοδομήματα [πτέρυγες], με αρκετά δωμάτια τεταγμένα περί ευρύχωρον διακεκοσμημένην και υπό ωραίων πλατάνων σκιαζομένην αυλήν, συγκοινωνούντα δι' εξωτερικού υποστέγου (γαλερίας). Εις το ισόγαιον των κτιρίων ευρίσκοντο οι σταύλοι και αι αποθήκαι. Τα εν λόγω οικοδομήματα θα ηδύναντο να αποτελέσουν ξενώνας πολυτελείς και αναπαυτικωτάτους, εάν ελαμβάνετο πρόνοια περί της συντηρήσεως και εκμεταλλεύσεως αυτών*...»[11].

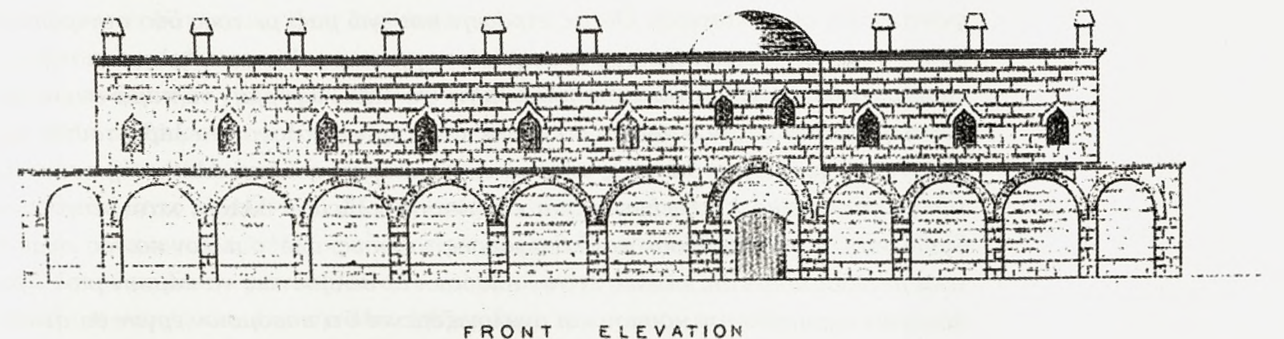
Καραβάν-σεράγια (*καρβασαράδες*) και χάνια οικοδομήθηκαν σε όλες τις σημαντικές βαλκανικές πόλεις. Οι βαριές θύρες τους, που έκλειναν το βράδυ, προστάτευαν τους ταξιδευτές εμπόρους, τα υποζύγια και τα εμπορεύματά τους. Τα αστικά καραβάν-σεράγια κτίζονταν στην καρδιά των ακμαζόντων κέντρων, στην αρχή ή το πέρας σημαντικών εμπορικών αρτηριών (Προύσα, Κωνσταντινούπολη, Αδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Φιλιππούπολη, Τάταρ-Παζαρτζίκ, Νις, Βελιγράδι)[12]. Ο καθιερωμένος χαρακτήρας της αρχιτεκτονικής τους οδήγησε σε τυποποίηση του σχεδιασμού[13]. Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης ήταν ένα από τα καλύτερα παραδείγματα του τύπου.

Τα καραβάν-σεράγια και τα χάνια ήταν τετράγωνα ή ορθογώνια διώροφα κτίρια με μια μεγάλη κεντρική αυλή. Στο ισόγειο υπήρχαν οι στάβλοι και οι αποθήκες. Η αυλή, πλακοστρωμένη για να μη λασπώνει, είχε στο κέντρο ένα σιντριβάνι-ποτίστρα. Ξύλινες ή λιθόκτιστες σκάλες οδηγούσαν στις στοές του ορόφου, όπου βρίσκονταν εν σειρά τα δωμάτια (εικ. 4-6, 11, 13). Σε ένα μικρό δωμάτιο, δίπλα στην αυλόθυρα, έμενε ο χαν(ι)τζής (ιδιοκτήτης του χανιού), ή ο θυρωρός. Στο κάθε καραβάν-σεράι και χάνι παρέχονταν έναντι αντιτίμου φωτισμός και θέρμανση. Στρώματα, σκεπάσματα και ό,τι άλλο χρειάζονταν οι ταξιδιώτες, θα έπρεπε να τα προμηθευτούν από μόνοι τους. Σε πολλά καραβάν-σεράγια και χάνια υπήρχε και πεταλωτήριο. Εκεί οι ταξιδιώτες επιδιόρθωναν τα κάρα, ξεκούραζαν τις καμήλες και τα άλογά τους, εκεί πραγματοποιούσαν τις αγοραπωλησίες τους. Μετά από ολιγοήμερη ξεκούραση αναχωρούσαν για το επόμενο ταξίδι τους.

Η κύρια διαφορά των καραβάν-σεραγιών από τα χάνια (αναφέρονται και ως ***Kurşunlu***-χάνια)[14], με τα οποία έμοιαζαν σε μεγάλο βαθμό, μπορεί να εντοπιστεί στην παροχή ποιοτικότερων υπηρεσιών (διαμονή, διατροφή, κ.ά.) και στο ότι στο

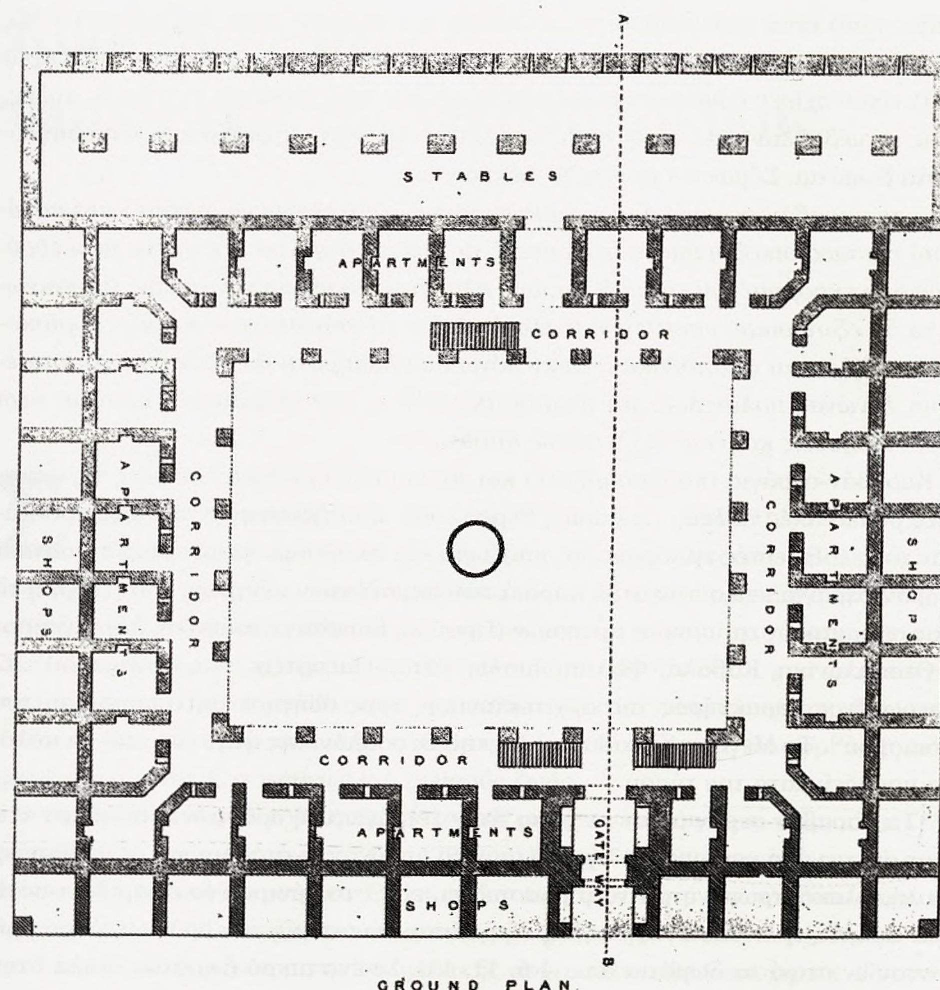

Εικ. 1α: Büyük Kervansarayı της Θεσσαλονίκης (C. Texier-R. Pullan), κατά πλάτος τομή

Εικ. 1β: Büyük Kervansarayı της Θεσσαλονίκης (C. Texier-R. Pullan), κύρια όψη

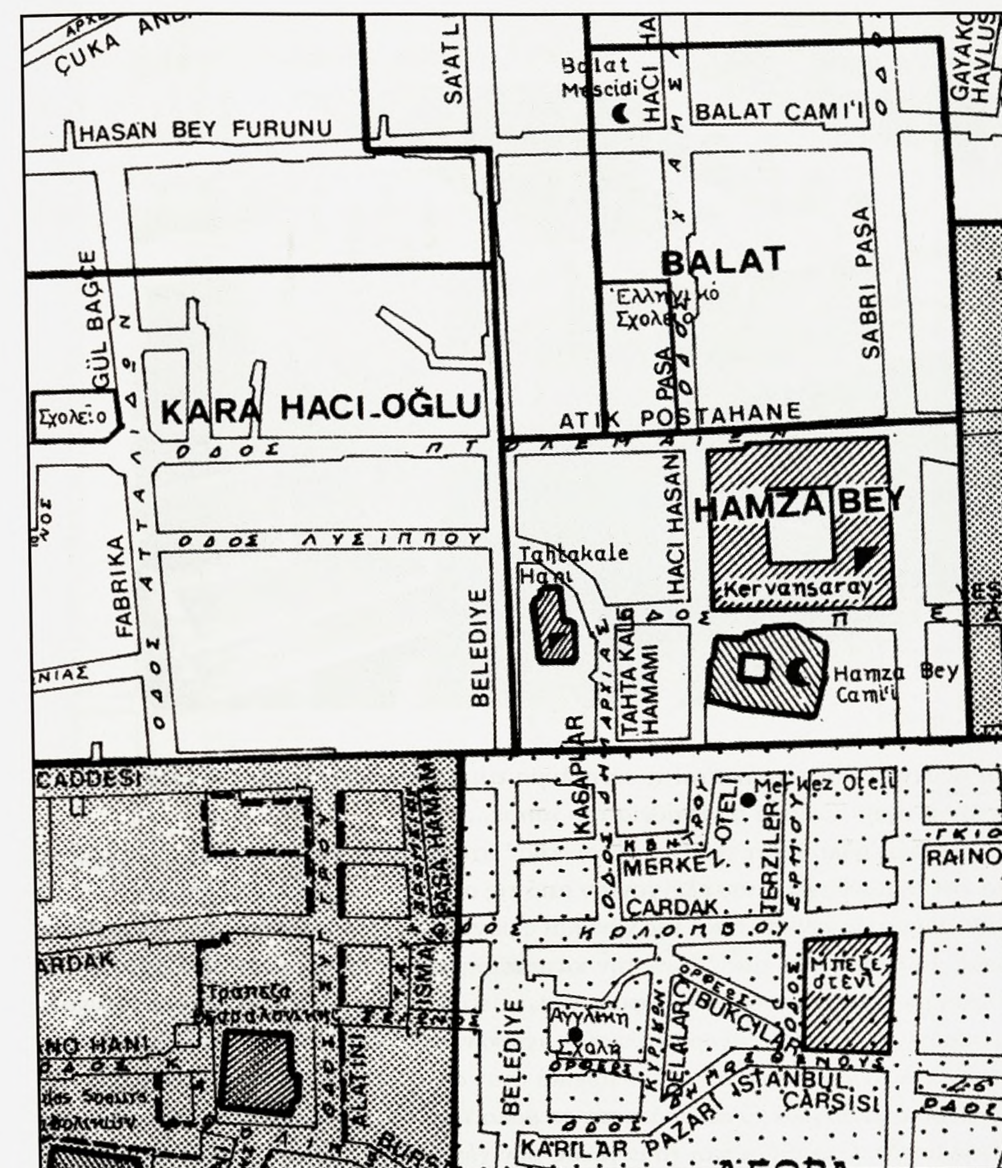
Εικ. 1γ: Büyük Kervansarayı της Θεσσαλονίκης (C. Texier-R. Pullan), κάτοψη

χώρο τους διεξάγονταν εμπορικές δραστηριότητες[15]. Το όνομα *Kurşunlu Hanı* έφεραν και πολλά καραβάν-σεράγια, όπως και το Rüstem Paşa Kervansarayı στο Γαλατά (κτισμένο μεταξύ των ετών 1544-50)[16].

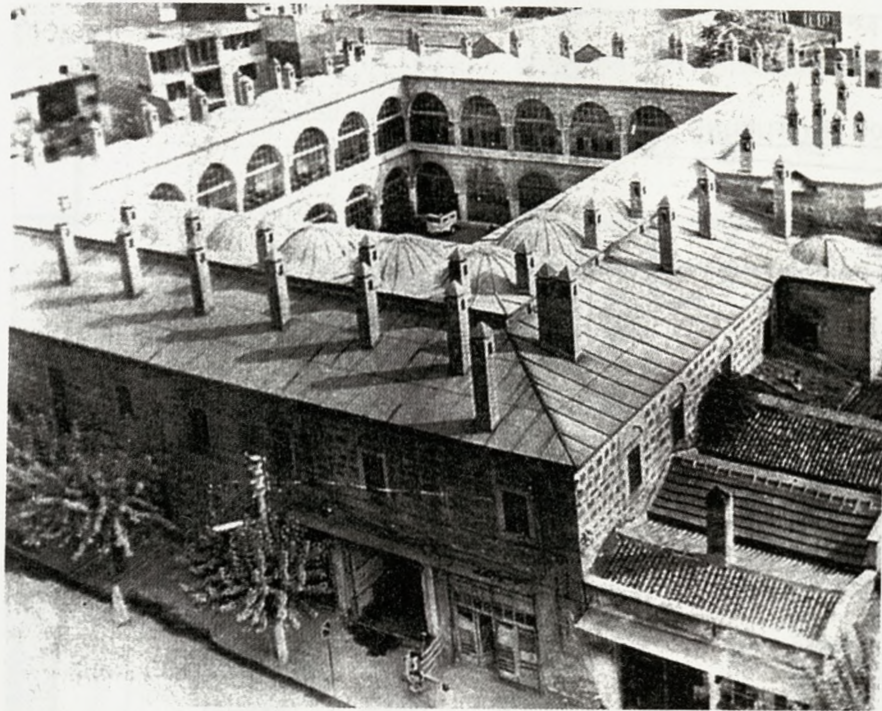
Για τη λειτουργία ενός καραβάν-σεραγιού της εποχής κρίναμε σκόπιμο να παραθέσουμε τη μαρτυρία του γάλλου περιηγητή Pierre Belon, ο οποίος κατέγραψε το 1547 στην Καβάλα το Ibrahim Paşa Kervansarayı:

«... θα ομιλήσω δι' εν μεγάλο κτίριον, το οποίον ο Ιμπραήμ Πασάς έκτισεν εις την Καβάλλαν και το οποίον οι Τούρκοι ονομάζουν καρβασαράν και παραπλεύρως ανήγειρεν και εν τζαμί, συνεχόμενον με τον ξενώνα, όπου γίνονται δεκτοί και τρέφονται όλοι οι περαστικοί. Ούτως ετράφην και εγώ μαζί με τους δύο συντρόφους μου, ως και τα ζώα, επί τρεις ημέρας χωρίς καμμίαν απολύτως ενόχλησιν και χωρίς να μας ζητήση κανείς τίποτε δια πληρωμήν. Θα λάβω αφορμήν να κάμω συχνά λόγον περί του ονόματος καρβασαρά και δι' αυτό κρίνω εύλογον να λάβω τούτον τον ξενώνα ως υπόδειγμα δια τους άλλους. Δεν ημπορώ να δώσω άλλην σημασίαν εις την γαλλικήν ειμή Karbachara ...και εις αυτούς, ελλείψει άλλων, καταφεύγουν οι διαβάται. Ούτοι εκτίσθησαν κατά διαφόρους τρόπους, αλλ' ο πλέον κοινός είναι ότι οι μεγάλοι αυθένται, οίτινες έγιναν πλούσιοι ... θελήσαντες να κάμουν μίαν αγαθοεργίαν εις αυτόν τον κόσμον και αναλογιζόμενοι ότι παρόμοιον έργον θα ήτο ωφέλιμον δια την σωτηρίαν των, ανήγειραν τοιαύτα οικήματα φιλανθρωπίας ... κάμνουν ενίοτε ή κανέν καλό γεφύρι ή ένα καλόν καρβασαράν, τον οποίον ενώνουν συνήθως με εν τζαμί και κάμνουν και λουτρώνα. Και ίνα πληρώνονται οι εντεταλμένοι την συντήρησιν του καρβασαρά και τζαμίου, αφήνουν ετήσια έσοδα αρκετά για τα γενικά έξοδα, δια τα ξύλα, δια τους «μουεζίνηδες», δια το κηρί, το λάδι προς χρήσιν του τζαμίου, δια τα υλικά του μαγειρείου, ως και δι' εκείνους τους υπηρέτας που διανέμουν το φαγητό εις τους διαβάτας.

Εικ. 2: Η οθωμανική συνοικία Hamza Bey της Θεσσαλονίκης (Β. Δημητριάδης)

Ως προς εκείνους που φθάνοντες καταλύουν εκεί, ούτοι πρέπει να έχουν μαζί των τα απαραίτητα σκεύη και έπιπλα, ως π.χ. εφάπλωμα ή κουβέρταν ή στρώματα και άλλα ασπρόρουχα του ύπνου. Διότι εκεί δεν ευρίσκει κανείς παρά δωμάτια αδειανά ... Και όταν είναι το φαγητόν έτοιμον, όποιος θέλει να πάρη, πρέπει να παρουσιασθή με το δοχείον του. Δίδουν επίσης κρέας και ψωμί. Εις κανένα δεν αρνούνται να δώσουν, είτε Ιουδαίος είναι, είτε χριστιανός, είτε ειδωλολάτρης, είτε Τούρκος. Συνήθως δίνουν μανέστραν από τραχανά ή μπουχούρτ ή άφκον ή ρύζι. Το μπουχούρτ το μεταφέρουν από την Μυτιλήνην, όπου το κάμνουν με σιτάρι και ξυνόγαλα. Ο άφκος και το σιτάρι έρχονται από την Αίγυπτον. Κανείς Τούρκος, όσο πλούσιος

Εικ. 3: Hatuniye ή Kursunlu Hanı στη Manisa (βυζαντινή Μαγνησία) της Ιωνίας. Άποψη των στεγών (I.A. Yuksel)

και αν είναι, δεν αποποιείται το κατάλυμα του καρβασαρά και την δωρεάν παρεχόμενην τροφήν ... Είναι η συνήθεια του τόπου...»[17].

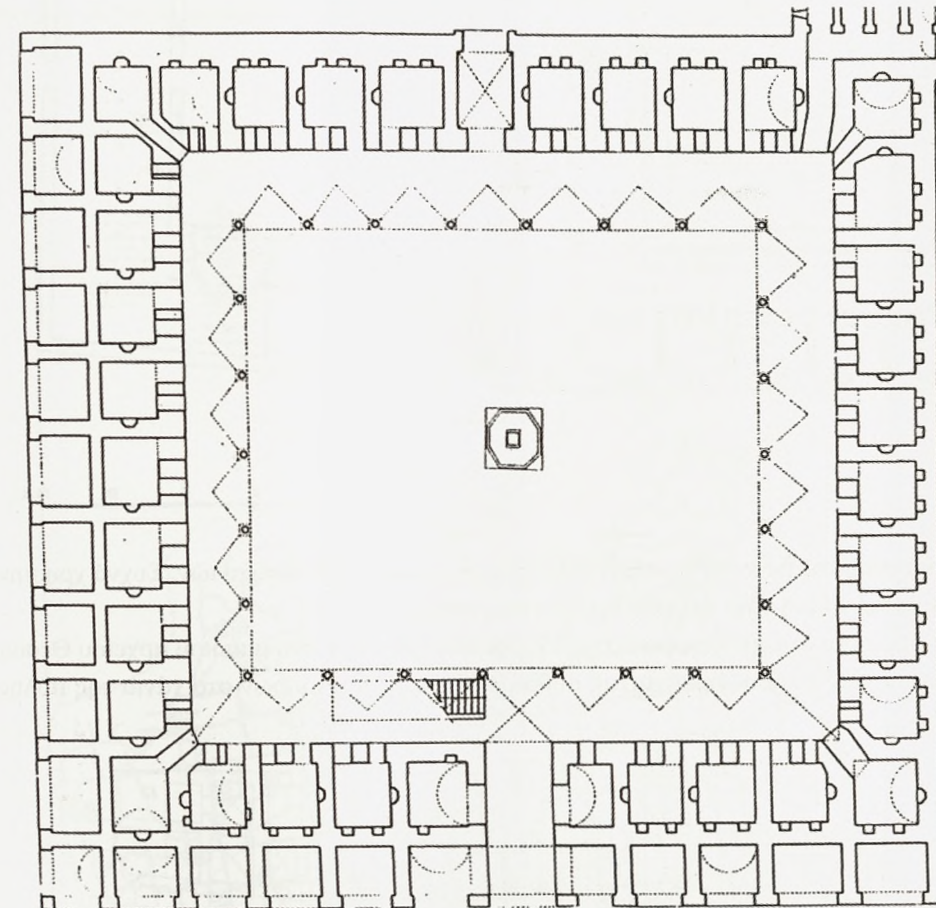
Τα διώροφα χάνια της Θεσσαλονίκης[18] στέγαζαν τα καταστήματα, τα εργαστήρια και τα πανδοχεία που ελέγχονταν από τις αυστηρά οργανωμένες συντεχνίες[19]. Η κάθε συντεχνία είχε το δικό της χάνι και φρόντιζε για την αποθήκευση των πρώτων υλών, το σταβλισμό των ζώων, την καταμέτρηση και το φόρτωμα των αγαθών, τη συγκέντρωση και απόδοση των φόρων. Αργότερα, τα παραδοσιακά αστικά χάνια μετατράπηκαν σε κέντρα αγοραπωλησίας αγαθών, ενώ υπήρξαν και επικερδείς επιχειρήσεις για τους ιδρυτές τους, που αρχικά ήταν ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι. Τα παραδοσιακά αστικά χάνια κράτησαν το ρόλο τους ως χώρων ύπνου και εμπορικών συναλλαγών. Ο αριθμός και το μέγεθος των χανιών της Θεσσαλονίκης[20] αποτελούν μάρτυρες της εμπορικής και οικονομικής σημασίας της. Τα περισσότερα χάνια ήταν κτισμένα στη δυτική είσοδο της πόλης, κατά μήκος της οδού Εγνατίας, κοντά στην Αγορά και στο τείχος της αποβάθρας και γύρω από την πύλη του Βαρδάρη.

Οι πρώτες πληροφορίες μας για τα οθωμανικά καραβάν-σεράγια και χάνια της Θεσσαλονίκης, όχι πάντοτε αξιόπιστες, οφείλονται στις οθωμανικές πηγές, κυρίως στους τούρκους γεωγράφους και περιηγητές.

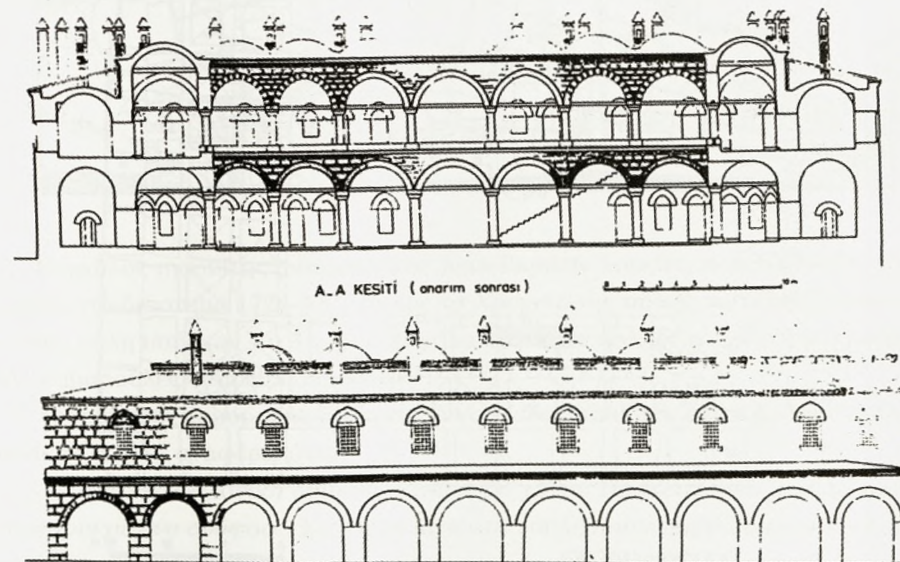
Στη Θεσσαλονίκη του 1478, εκτός από μαγαζιά, λουτρά, υπήρχαν ένα μπεζεστένι και ένα καραβάν-σεράι, το οποίο δεν κατονομάζεται[21]. Βέβαια, η παρουσία μπεζεστενιού και καραβάν-σεραγιού είναι ενδεικτική του εμπορικού ρόλου της Θεσσαλονίκης. Το μνημονευόμενο καραβάν-σεράι δεν μπορεί να ταυτισθεί επακριβώς με το Μεγάλο Καραβάν-σεράι (Büyük Kervansarayı) της Θεσσαλονίκης.

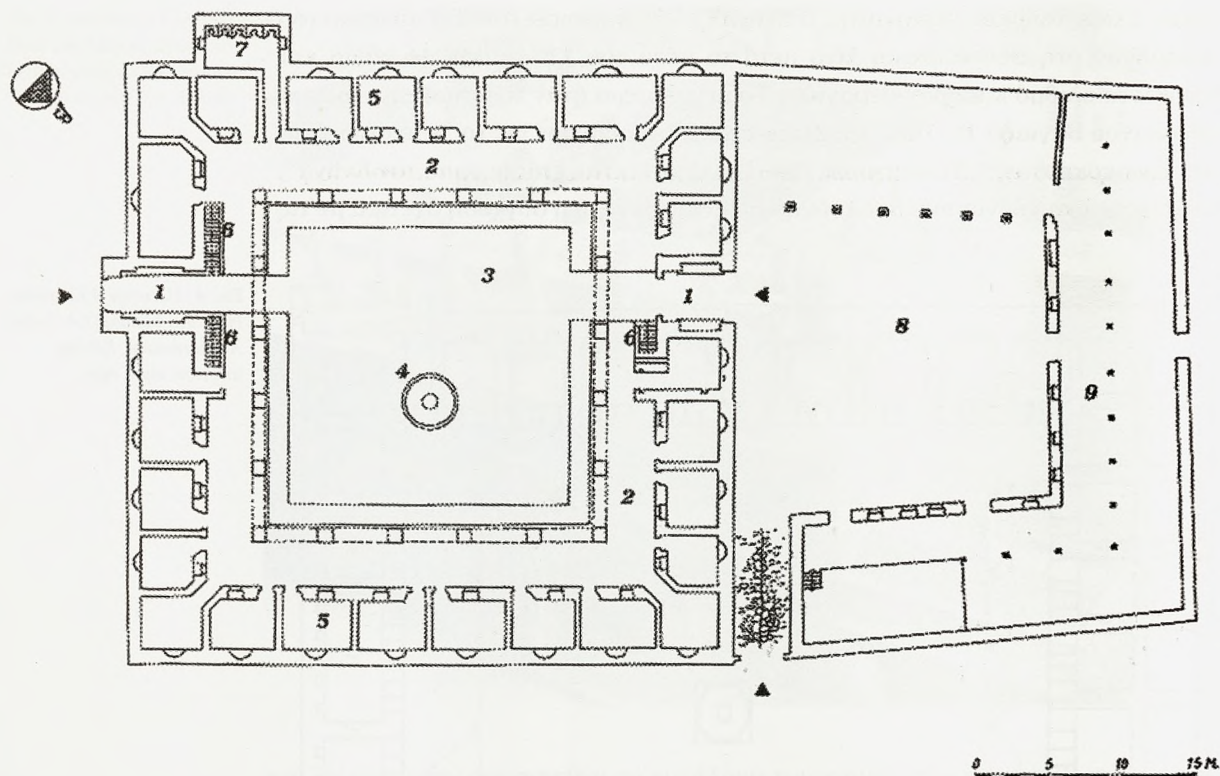
Ο τούρκος γεωγράφος Kâtib Çelebi ή Hacı Kalfa (1609-1657)[22] κατέγραψε στο έργο του *Κοσμόραμα* ή *Άποψη του Κόσμου* (Cihannüma) στη Θεσσαλονίκη του 1653 το Suluca Hanı[23] (ο Μ. Χατζη-Ιωάννου το ταύτισε με το Boşnak Hanı)[24], το Mustafa Paşa Hanı (ο E. H. Ayverdi το κατέγραψε ως Mustafa Paşa Sulu Hanı)[25] και το Malta Hanı (στην οδό Φράγκων)[26], που όπως και το Boşnak Hanı, ήταν γνωστό ως τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας[27].

Ένας άλλος τούρκος περιηγητής, ο Evliya Çelebi, μαρτυρεί στο *Ταξιδιωτικό* του (Seyahatnâme) στη Θεσσαλονίκη λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, 16 χάνια και έναν άγνωστο αριθμό καραβάν-σεραγιών. Το μεγαλύτερο ήταν το Sulu Hanı, ίδρυμα του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ (1482-1512), το οποίο λειτούργησε ως τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας[28]. Το Kurşunlu Hanı[29] μνημονεύεται, επίσης, από τον Evliya[30], αλλά όχι όμως στα χρόνια που ακολούθησαν. Είναι φανερή η σύγχυση σχετικά με τις

Εικ. 4 : Hatuniye ή Kursunlu Hanı στη Manisa (I.A. Yuksel) Αποκατάσταση. Κάτοψη ισογείου, τομή, όψη

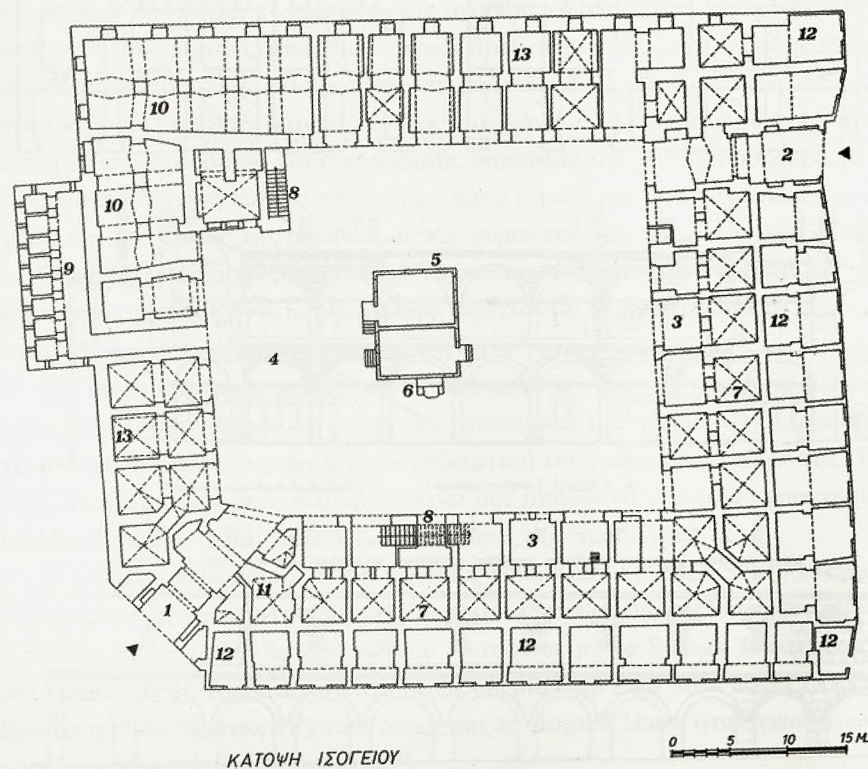

Εικ. 5: Κάτοψη του Kursunlu Hanı των Σκοπίων (Uskub). Ανασχεδίαση από Τ. Zlatev): 1. είσοδος, 2. στοά, 3. αυλή, 4. στέρνα, 5. κελιά και εργαστήρια, 6. σκάλες ανόδου στον όροφο, 7. αποχωρητήρια, 8. εξωτερική αυλή, 9. εξωτερικοί στάβλοι

ονομασίες και τις ταυτίσεις των καραβάν-σεραγιών και των χανιών. Συχνά χρησιμοποιούνται δύο ή τρία ονόματα για το ίδιο κτίσμα.

Ένα σουλτανικό φιρμάνι της 25ης Μαΐου 1709 του οθωμανικού αρχείου Θεσσαλονίκης μας πληροφορεί για τις αυθαιρεσίες των γενιτσάρων στα χάνια της πόλης.

Εικ. 6: Κάτοψη του ισογείου του Kursum Hani της Φιλιππούπολης. Ανασχεδίαση από Τ. Zlatev: 1.κύρια είσοδος (ΒΔ), 2. δευτερεύουσα είσοδος (Ν), 3. στοά ισογείου, 4. αυλή, 5. κιόσκι, 6. κρήνη, 7. δωμάτια ισογείου, 8. σκάλα ανόδου στον όροφο, 9. χώρος αποχωρητηρίων (;), 10. επιμήκης θολοσκέπαστος χώρος, 11. δωμάτιο φύλακα ή θυρωρού, 12. μαγαζιά Δ. και Ν. πλευράς, 13. χώροι άγνωστης χρήσης (εργαστήρια;)

Το φιρμάνι προστάζει στη συνέχεια:

«...Εάν συμβαίνη ως αναφέρεται, δεν επιθυμώ επί της ευτυχούς βασιλείας Μου να θιγή τις, αλλά να μη επιτρέψητε να λαμβάνουν βία και άνευ πληρωμής του ίππους των εις τα πανδοχεία ξενιζομένων και των εμπόρων, να μη επιτρέψητε επίσης κατ' ουδένα τρόπον την διακοπήν των εργασιών των πανδοχείων, να απαγορεύσητε δε και εμποδίσητε τας παρανομίας αυτών...»[31].

Για τα επόμενα χρόνια οι πληροφορίες μας για τα χάνια της πόλης προέρχονται από τους δυτικοευρωπαίους περιηγητές.

Εικ. 7: Χάρτης της οθωμανικής Θεσσαλονίκης του 1882-1883 (αναδημοσίευση S. Eyice). Το οικοδομικό τετράγωνο του Kervansarayı σημειώνεται με μαύρο χρώμα

Ο γάλλος ιησουίτης μισσιονάριος Jean-Baptiste Souciet, που έζησε στη Θεσσαλονίκη στο διάστημα 1726-33, έγραψε το *Χρονικό* της πόλης το 1734[32]. Αναφέρει ότι στην πόλη υπήρχαν 4 ή 5 χάνια, μεγάλα κτίρια με πολλές πτέρυγες και πλήθος από «καμαρούλες» (δηλαδή δωμάτια)[33].

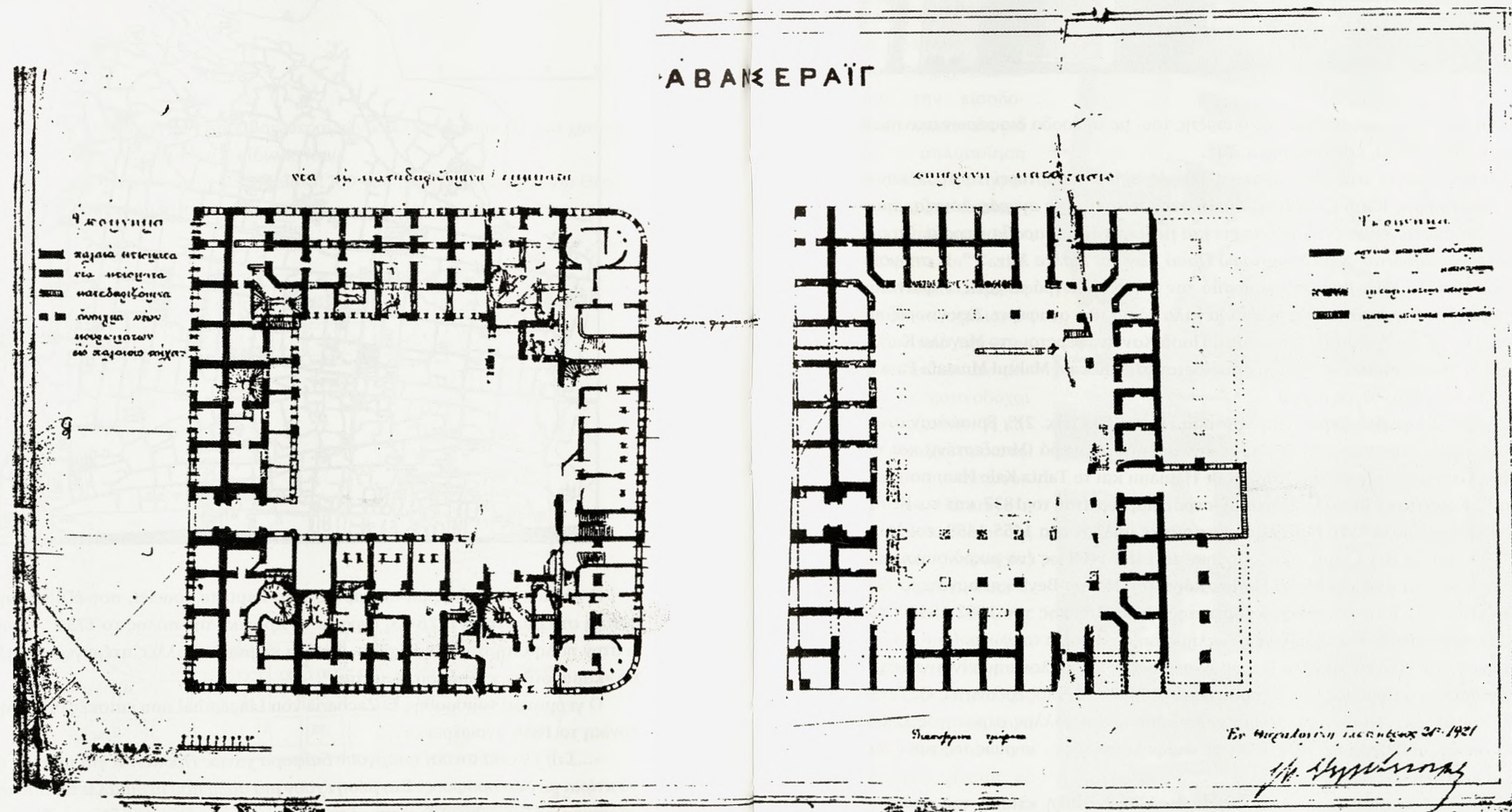
Ο γερμανός νομομαθής E. Zachariä von Lingenthal που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1838 αναφέρει ότι:

«...Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν διάφορα χάνια. Πρόκειται για μεγάλα τετράγωνα κτίρια με δύο ορόφους. Στη μέση έχουν μια αυλή που περιβάλλεται από στοές κατά μήκος πολυάριθμων δωματίων προορισμένων να δεχθούν ξένους. Σ' όλες τις με-

γάλες σχετικά τουρκικές πόλεις υπάρχουν παρόμοια μεγάλα χάνια που δείχνουν να προέρχονται εν μέρει -και ειδικά στη Θεσσαλονίκη- ήδη από τη βυζαντινή εποχή, και όπου σχεδόν παντού λειτουργούσαν του ίδιου τύπου ξενοδοχεία. Τα χάνια προσφέρουν στους ταξιδιώτες δωρεάν στέγη σ' ένα δωμάτιο που συνήθως εκτός από την πόρτα έχει ένα παράθυρο κι ένα τζάκι, χωρίς όμως οποιαδήποτε έπιπλα. Στις περιπτώσεις αυτές δεν θα πρέπει, λοιπόν, να σκεφτόμαστε τις ανέσεις των δικών μας πανδοχείων. Γι' αυτό και κατά τις ήπιες εποχές του έτους μπορεί κανείς τουλάχιστον να περάσει τη νύχτα πιο ευχάριστα στο ύπαιθρο παρά στο στενόχωρο και όχι σπάνια βρώμικο δωματιάκι ενός χανιού...»[34].

Όπως αναφέραμε, στη Θεσσαλονίκη μαρτυρούνται δύο καραβάν-σεράγια: το Büyük (Μεγάλο) Kervansarayı (εικ. 1) και το Küçük (Μικρό) Kervansarayı. Κατά το Β. Δημητριάδη, υπήρξαν κτίσματα του Koca ή Maktul Mustafa Paşa, μπεηλέρμπεη (beylerbeyı) της Ρούμελης (1498-1505) και αργότερα Μεγάλου Βεζίρη του Βαγιαζίτ Β΄[35]. Τα οθωμανικά βακουφικά τεφτέρια στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρούν ότι ο Koca ή Maktul Mustafa Paşa έκτισε και σε αυτήν την ίδια δύο μεγάλα «χάνια» το Büyük και το Küçük Hanı[36]. Το Büyük Kervansarayı της Θεσσαλονίκης ήταν γνωστό και ως κτίσμα του Βαγιαζίτ Β΄[37]. Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι (εικ. 1α-γ), κτισμένο στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Βενιζέλου, επάνω από το Μπεζεστένι και πίσω από το Hamza Bey Camii, έδωσε τη θέση του στο κτίριο που στεγάζει το Δημαρχείο της Θεσσαλονίκης (εικ. 9, 10). Αντίθετα, δεν έχει μέχρι στιγμής εντοπισθεί η θέση όπου ήταν κτισμένο το Küçük Kervansarayı[38].

Τα καραβάν-σεράγια της Θεσσαλονίκης αναφέρονται μαζί με καταστήματα, σπίτια, μύλους και χωριά το 1546, στην καταγραφή των κτημάτων του βακουφιού (θρησκευτικού ιδρύματος) του Maktul Mustafa Paşa, στο οποίο απέφεραν ετήσιο εισόδημα το μεγάλο 7.000 και το μικρό 1.500 άσπρα (akçe)[39]. Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε, λοιπόν, ως τμήμα βακουφιού από ένα μέλος της ανώτερης οθωμανικής τάξης. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τα διάφορα βακούφια που συγκροτούσαν τα Külliye (τζαμιά, μεντρεσέδες, ιμαρέτια, κ.ά.) ιδρύονταν από μέλη της ανώτερης τάξης ως «ευλαβείς εκτελέσεις των εντολών του Κορανιού» περί «ελεημοσύνης» και «φιλανθρωπίας»[40]. Γι' αυτό το λόγο το Μεγάλο Καραβάν-σεράι κτίσθηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια και, για να συντηρηθεί, θα πρέπει να προικοδοτού-

Εικ. 8: Κάτοψη των ερειπίων του Büyük Kervansarayı από το αρχείο Πολεοδομίας της Θεσσαλονίκης (Ν. Βαμβακάς), α) πρόταση για νέο κτίσμα, β) κατάλοιπα μετά την πυρκαγιά του 1917

Εικ. 9: Νότια όψη του ανακατασκευασμένου Καραβάν-σεραγιού (σημ. Δημαρχείο Θεσσαλονίκης)

νταν -κατά τους πρώτους αιώνες της ύπαρξής του- με τα έσοδα διαφόρων ακινήτων (λουτρά, καταστήματα, εργαστήρια, κ.ά.)[41].

Καραβάν-σεράγια στη Θεσσαλονίκη (χωρίς αριθμό) μαρτυρεί το 1653 και ο τούρκος γεωγράφος Kâtib Çelebi: «*...Δίπλα στην πλατεία της αγοράς Λόντζα, όπου πουλάνε υφάσματα, είναι ένα μπεζεστένι και μερικά χάνια, καραβανσεράια. Τα μεγαλύτερα είναι Σουλιτσέ Χαν, Μουσταφά Πασά Χαν και Μάλτα Χαν...*»[42]. Η απουσία μνείας του Μεγάλο Καραβάν-σεραγιού από τον τούρκο γεωγράφο ξενίζει· φαίνεται να το ταυτίζει με ένα από τα δύο πρώτα μεγάλα χάνια που αναφέρει. Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, αν με την ονομασία Μουσταφά Πασά Χαν αναφέρεται στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι, η οικοδόμηση του οποίου αποδίδεται στον Koca ή Maktul Mustafa Paşa ή σε ένα άλλο καραβάν-σεράι ή χάνι.

Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράι, στη συνοικία Hamza Bey (εικ. 2)[43], βρισκόταν στον ίδιο κατακόρυφο στην παραλία άξονα με την σκεπαστή αγορά (Μπεζεστένι) και το Hamza Bey Camii, και κοντά στο Tahta Kale Hamamı και το Tahta Kale Hanı που δεν σώζονται[44]. Κοντά στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι μαρτυρείται το 1837 και το Kebir Hanı με 9 καταστήματα[45]. Το Μπεζεστένι κτίσθηκε μάλλον στα 1455-1459, επί Μωάμεθ Β΄[46]. Το Hamza Bey Camii οικοδομήθηκε το 1467-1468 ως ένα μικρό συνοικιακό τέμενος (mescid) από την Hafsa Hatun, κόρη του Hamza Bey[47] και αργότερα δέχτηκε επεκτάσεις[48]. Στον οθωμανικό χάρτη της Θεσσαλονίκης του 1882-1883[49], το Μεγάλο Καραβάν-σεράι καταλάμβανε ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο.

Η μορφή που είχε το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης είναι γνωστή από τα σχέδια του κτίσματος που δημοσίευσαν (1864) οι άγγλοι ερευνητές C. Texier και R. Pullan (εικ. 1α-γ)[50]. Τα σχέδια χρησιμοποίησε ο γάλλος στρατηγός L. de Beylié, ο οποίος παρουσίασε το κτίσμα με διαφοροποιήσεις, κυρίως ως προς τα ανοίγματα φωτισμού[51].

Το Μεγάλο Καραβάν-Σεράι ήταν ένα τυπικό σε διάταξη κτίσμα της εποχής,

όπου γύρω από μια ορθογώνια κεντρική αυλή που περιέβαλλε μια διώροφη στοά, παρατάσσονταν, σε δύο ορόφους, θολοσκεπή δωμάτια για τους ταξιδιώτες[52]. Οι τοξοστοιχίες στο ισόγειο και τον όροφο στηρίζονταν σε λιθόκτιστους πεσσούς εν σειρά, σε κανονικές αποστάσεις και σε αντιστοιχία ορόφου-ισογείου. Στο κέντρο της αυλής υπήρχε ένα σιντριβάνι-ποτίστρα για τα υποζύγια.

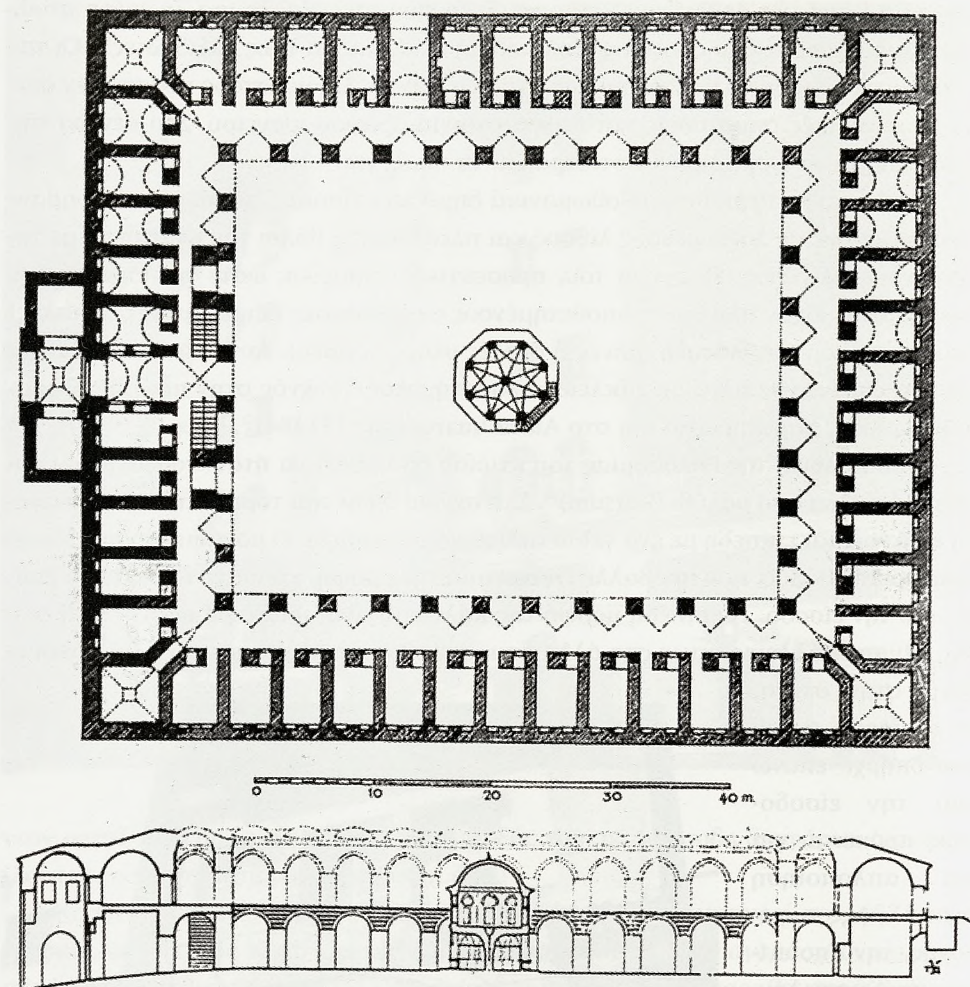
Όπως και τα περισσότερα οθωμανικά δημόσια κτίσματα, το Μεγάλο Καραβάν-σεράι κτίσθηκε με λαξευμένους λίθους και πλίνθους. Οι θόλοι του κτίστηκαν με τετράγωνους πλίνθους. Οι τοίχοι του, προσεκτικά κτισμένοι, ώστε να παραμείνουν ανεπίχριστοι, είχαν πλίνθους τοποθετημένους σε οριζόντιες σειρές (μονές ή διπλές) και σε κατακόρυφη διάταξη (μονές ή διπλές στους αρμούς). Αυτός ο τρόπος δομής (μίμηση βυζαντινού πλινθοπερίκλειστου συστήματος), συχνός στην πρώιμη οθωμανική περίοδο, παρατηρείται και στο Alaca Imaret Camii (1484)[53].

Η επικάλυψη της θολοδομίας του κτιρίου θα πρέπει να ήταν -τουλάχιστον αρχικά- με φύλλα από μολύβι (kurşum)[54]. Στα σχέδια όψης και τομής (εικ. 1α-β) η οροφή εμφανίζεται επίπεδη με ένα γείσο (πλίνθινο οδοντωτό). Ο μοναδικός χαμηλός ημισφαιρικός θόλος, που πρόβαλλε επάνω από την οροφή, κάλυπτε το δωμάτιο επάνω από την είσοδο. Η επίπεδη μορφή της κάλυψης είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη, καθώς δεν προβάλλουν -όπως στα άλλα δημόσια οθωμανικά κτίρια- χαμηλοί θόλοι επάνω στην στέγη, με εξαίρεση αυτόν που υπήρχε επάνω από την είσοδο· ίσως πρόκειται για μια απλοποίηση της κάλυψης της εποχής, την οποία ίσως απέδωσαν λανθασμένα οι Texier και Pullan. Σύμφωνα με τα σχέδια, επάνω από την οροφή υψώνονταν μόνο οι καπνοδόχοι των τζακιών. Η κάλυψη έχει ομοιότητες με την αντίστοιχη του Hâtuniye ή Kurşunlu Hanı στη Manisa (Μαγνησία) της Ιωνίας (εικ. 3, 4), που, επίσης, οικοδομήθηκε στα χρόνια του Βαγιαζίτ Β΄[55]. Στο κτίριο της Manisa η κάλυψη των δωματίων του ορόφου γίνεται με μονόρριχτη μολυ-

Εικ. 10: Η νότια είσοδος του ανακατασκευασμένου Καραβάν-σεραγιού

Εικ. 11: Κάτοψη και τομή του Koza Hanı της Προύσας (M. Cezar)

βδοσκεπή ξύλινη στέγη, η οποία κρύβει τους θόλους που καλύπτουν τα δωμάτια.

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι είχε μια μεγάλη τοξωτή πύλη εισόδου στη νότια πλευρά (εικ. 1γ). Στο πάχος των πλευρικών τοίχων της ανοίγονταν αντικρυστά αβαθή αψιδώματα με πλίνθινα τόξα. Το εξωτερικό τόξο της ήταν πλίνθινο ημικυκλικό, ενώ το εσωτερικό ελαφρά τοξωτό, από λίθινους θολίτες. Επάνω από την πύλη διαμορφωνόταν ένας ακόμη όροφος με σκαφοειδή θόλο που επικαλυπτόταν με μολύβι (εικ. 1α-β). Την πύλη πλαισίωνε εσωτερικά μια λίθινη σκάλα με δύο κλίμακες ανόδου στον όροφο, τυπική στα οθωμανικά χάνια του 15ου-17ου αιώνα. Μια άλλη μονή σκάλα για τον όροφο υπήρχε στη βόρεια πτέρυγα (εικ. 1γ).

Στον όροφο υπήρχαν 34 δωμάτια και ένα μεγάλο δωμάτιο επάνω από την είσοδο. Τα δωμάτια ήταν ορθογώνια, όπως και στο ισόγειο, με εξαίρεση τα τέσσερα τετράγωνα, στις αντίστοιχες γωνίες. Κάθε δωμάτιο του ορόφου καλυπτόταν με θόλο (ή ημικυλινδρική καμάρα). Είχε μια χαμηλή πόρτα και ένα ελαφρά τοξωτό παράθυρο στον ίδιο τοίχο, στραμμένα προς την αυλή (εικ. 1α,1γ). Διέθετε, επίσης, ένα τζάκι (ocak) και ένα μεγάλο παράθυρο προς το δρόμο, με πλίνθινο οξυκόρυφο τόξο, λίθινο πλαίσιο και βαριά σιδεριά. Την ίδια διάταξη και εξοπλισμό με τα δωμάτια του ορόφου παρουσίαζαν και τα δωμάτια-εργαστήρια του ισογείου (εικ. 1α-γ).

Οι στοές του ισογείου στέγαζαν τα κάρα και τα εμπορεύματα. Κάθε επιμέρους τμήμα της στοάς καλυπτόταν με ένα θόλο (σταυροθόλιο;)[56]. Οι θόλοι της στοάς στον όροφο ήταν ψηλότεροι από τους αντίστοιχους στο ισόγειο. Δεν γνωρίζουμε αν κάθε επιμέρους τμήμα της στοάς καλυπτόταν με καμάρα (βλ. σχέδιο των Texier και Pullan), ή με χαμηλό ημισφαιρικό θόλο. Δεν αποκλείεται η κάλυψη να γινόταν με ημικυλινδρικές καμάρες, τα εξωρράχια των οποίων να κρύβονταν από μια δίρριχτη στέγη με ελαφριές κλίσεις (όπως στο Emir Hanı [Bey Hanı] της Προύσας, κτίσμα των χρόνων του σουλτάνου Orhan)[57]. Οι διώροφες στοές, με πλίνθινα τόξα στο ισόγειο και πλίνθινα οξυκόρυφα τόξα στον όροφο[58], ενισχύονταν με ξύλινους ελκυστήρες.

Μπροστά από τα δωμάτια του ισογείου, στη Ν, Δ και Α πλευρά και σε αντιστοιχία με τα δωμάτια, υπήρχαν 28 μαγαζιά με πρόσοψη στο δρόμο (εικ. 1β-γ). Η διαμόρφωση αυτή ήταν τυπική στα μεγάλα αστικά οθωμανικά χάνια του 15ου-17ου αιώνα (Kurşum Hanı Σκοπίων [εικ. 5][59], Şihâbüttin Paşa Kervansarayı στη Φιλιππούπολη [εικ. 6, βλ. παραπάνω], κ.ά.). Τα καμαροσκεπή μαγαζιά, σύγχρονα με το κτίσμα, χωρίζονταν με εγκάρσιους τοίχους. Στη ΝΔ και ΝΑ γωνία των αντίστοιχων μαγαζιών, ένας πεσσός στήριζε τα εξωτερικά τόξα και το σταυροθόλιο το οποίο κάλυπτε το κάθε γωνιακό μαγαζί. Από τα έσοδα των μαγαζιών καλυπτόταν ένα σημαντικό μέρος των εξόδων λειτουργίας και συντήρησης του κτίσματος.

Στη βόρεια πλευρά του Β. Kervansarayı (εικ. 1α-γ) υπήρχε μια στοά για τα κάρα και τα εμπορεύματα και ο χώρος σταβλισμού, ισόγειος και ισοπλατής με τη βόρεια και νότια πλευρά του κτιρίου. Θολοσκεπής (σταυροθόλια;) και με αρκετό ύψος, ο χώρος αεριζόταν και φωτιζόταν από 24 θυρίδες που ανοίγονταν στο βόρειο τοίχο· ο χώρος διαιρούνταν εσωτερικά σε δύο όμοια τμήματα με 12 πεσσούς.

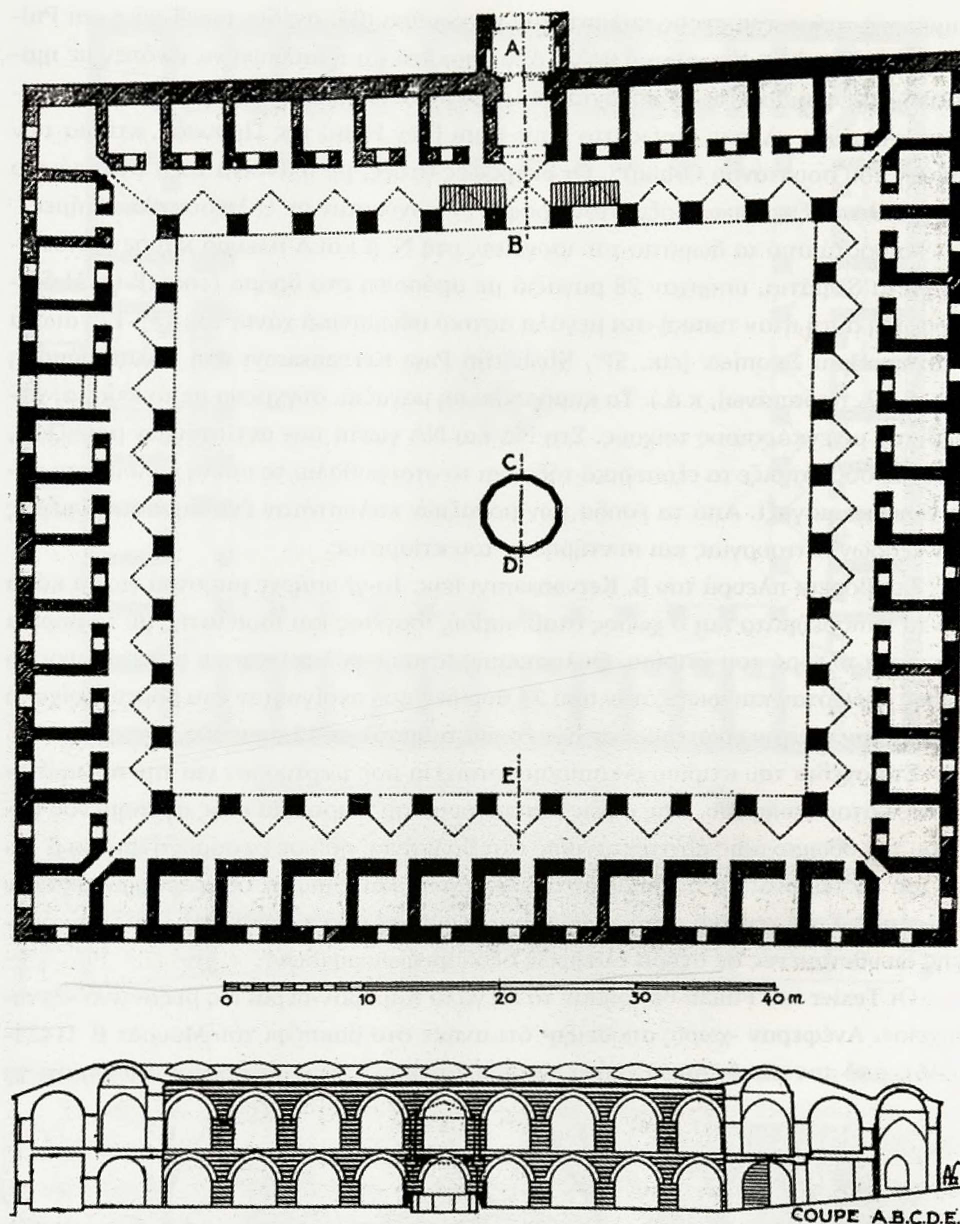
Στα σχέδια του κτιρίου εντοπίσαμε στοιχεία που μαρτυρούν για την πρωιμότητα της κατασκευής του. Στις όψεις διακρίνουμε την παρουσία ενός αγαπημένου μοτίβου της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στα Βαλκάνια, ήδη σε εφαρμογή από το β΄ μισό του 15ου αιώνα: τη συνύπαρξη των τοξωτών και ελαφρά οξυκόρυφων αψίδων (εικ. 1α)[60]. Στην τεχνική αυτή εμφανίζονται αψίδες που φέρουν πλίνθους επικάλυψης διευθετημένες σε σχήμα ελαφρώς οξυκόρυφων αψίδων[61].

Οι Texier και Pullan θεώρησαν το Μεγάλο Καραβάν-σεράι ως βυζαντινό «ξενοδοχείο». Ανέφεραν -χωρίς απόδειξη- ότι ανήκε στο βακούφι του Μουράτ Β΄ (1421-1446), από τον οποίο όμως «μόνο επισκευάσθηκε»[62]. Την αστήρικτη άποψη ότι το

Εικ. 12: Εσωτερικό του Koza Hanı της Προύσας (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2003)

Εικ. 13: Κάτοψη και τομή του Fidan Hanı της Προύσας (M. Cezar)

Καραβάν-σεράι ήταν βυζαντινό και ότι επισκευάσθηκε (και όχι κτίσθηκε) από τον Koca Mustafa Paşa στις αρχές του 16ου αιώνα υποστήριξαν και άλλοι ερευνητές[63].

Ο Kanunnâme (οθωμανικός φορολογικός κώδικας) της Θεσσαλονίκης του 1525 (κατά τον Ε. Χεκίμογλου του 1500 περίπου)[64] κατέγραψε γύρω από το Μ. Καραβάν-σεράι και το Hamza Bey Camii σαμαράδες και πεταλωτήδες[65], έναν εξισλαμισμένο επαγγελματία που διατηρούσε ένα μικρό λουτρό για τους ταξιδιώτες, έναν καροποιό που διόρθωνε τις βλάβες των κάρων από τους κακούς δρόμους και ένα ξυλουργό, τον Βασίλη. Εκεί άλλωστε «*...έρχονταν να ξαποστάσουν, να διανυκτερεύσουν, να ποτίσουν τα άλογα, να διορθώσουν τα χαλασμένα δερμάτινα λουριά, όλοι οι ταξιδιώτες σε αυτήν την μεγάλη πολιτεία της Ανατολής...*»[66].

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι ήταν ένα κτίριο ογκώδες και επιβλητικό. Στα χρόνια της ακμής του η γύρω του περιοχή έσφυζε από ζωή, καθώς ήταν η καρδιά του εμπορικού κέντρου της πόλης[67]. Το κτίριο επέζησε για περισσότερο από 400 χρόνια, ενώ δεν γνωρίζουμε αν υπέστη καταστροφές από σεισμούς και από τις πυρκαγιές

του 1545, 1610 και 1620 που έπληξαν τη Θεσσαλονίκη[68].

Ο Kanunnâme κατέγραψε μεταξύ άλλων και μια «*...ομάδα των επιδιορθωτών των καταστημάτων hassa και των λουτρών, καραβάν-σεραγιών και των άλλων κτημάτων hassa στην ίδια τη Θεσσαλονίκη. Στα χέρια τους υπάρχουν αυτοκρατορικά διατάγματα ότι, εφ' όσον εκτελούν τα καθήκοντά τους, είναι απαλλαγμένοι από χαράτσι, σπέντζα και όλους τους έκτακτους φόρους...*»[69].

Με εξαίρεση τους Kâtib Çelebi και Evliya Çelebi, οι σύγχρονοι και λίγο μεταγενέστεροι περιηγητές δεν αναφέρουν κάτι σημαντικό για χάνια και καραβάν-σεράγια. Αντίθετα, σημαντικές πληροφορίες δίνουν οι ταξιδιώτες του 19ου αιώνα.

Ο σκωτσέζος μυθιστοριογράφος John Galt που ταξίδεψε το 1809 στη Θεσσαλονίκη αναφέρει ότι η πόλη είχε δρόμους ρυπαρούς, σκοτεινούς και κακοστρωμένους. Τα παζάρια της πόλης του φάνηκαν ασήμαντα. Παρατήρησε, όμως, και ένα ή δύο θολωτά χάνια (ένα από αυτά ήταν σίγουρα το Μεγάλο Καραβάν-σεράι), τα οποία χαρακτήρισε αρχιτεκτονικά κομψοτεχνήματα[70].

Στο βακούφι του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄ (1482-1512) στη Θεσσαλονίκη, μαρτυρείται (1837) η αγορά στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι, η οποία διέθετε 26 εργαστήρια και καταστήματα[71]. Στο Büyük Kervansarayı υπήρχαν, λοιπόν, εκτός από τους χώρους διαμονής και καταστήματα στο ισόγειο, όχι όμως και στον όροφο, όπου βρίσκονταν μόνο δωμάτια. Δεν υπάρχει, λοιπόν, αμφιβολία ότι το Μεγάλο Καραβάν-σεράι υπήρξε βακούφι ή τμήμα του βακουφιού του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄.

Την πιο ζωντανή περιγραφή του Büyük Kervansarayı (το οποίο αποκαλεί «λαϊκίστικο κτίριο») οφείλουμε στον γερμανό Karl Braun-Wiesbaden, πρεσβευτή του καγκελλαρίου Bismark που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1875-1876:

«*...Πριν περάσω στην ξενάγηση των τζαμιών, πρέπει ν' α-*

Εικ. 14: Σκάλα ανόδου στον όροφο του Cinci Hanı της Σαφράμπολης (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004)

ναφέρω ακόμη ένα λαϊκίστικο κτίριο που διακρίνεται τόσο για την ηλικία του όσο και για την αλλοκοτιά του. Πρόκειται για το Χάνι, που οι Γάλλοι (επομένως και πολλοί επίσης Γερμανοί που τους αρέσει να μιμούνται) το ονομάζουν Καραβανσεράι, που εγώ ποτέ δεν το άκουσα από ένα ντόπιο της ευρωπαϊκής Τουρκίας ... Το Χάνι της Θεσσαλονίκης λένε πως είναι από την εποχή των Βυζαντινών που κι αυτοί εγνώριζαν, επίσης, τέτοιους χώρους (ξενοδοχεία) για να δέχονται ταξιδιώτες, τα ζώα και τα εμπορεύματά τους. Το τωρινό μουσουλμανικό χάνι χρονολογείται απ' την εποχή του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-1451). Το κτίριο έχει μια πολύ ευρύχωρη αυλή, στους τοίχους της οποίας από μέσα υπάρχουν κατά μήκος διαστύλια όπου καταλήγουν τα δωμάτια. Ο κύριος χώρος είναι ένας μεγάλος θόλος όπου βάζουν τα ζώα και τα εμπορεύματα. Ένα μέρος του άνω πατώματος χρησιμεύει σαν αγορά. Στο κύριο κτίριο είναι κολλημένα ένα σωρό μικρά μαγαζάκια που χρησιμεύουν κι αυτά για εμπορικές συναλλαγές. Το σύνολο είναι εξαιρετικά βρώμικο και παραμελημένο. Δεν υπάρχουν ούτε κρεβάτια, και δεν προσφέρονται ούτε φαγητά, ούτε ποτά. Καθείς είναι υποχρεωμένος να φέρει μαζί του τα τρόφιμα απ' τα οποία θα ζήσει και τις κουβέρτες με τις οποίες θα κοιμηθεί. Το μόνο που προδίδει ένα ίχνος πολιτισμού είναι μια σειρά από τζάκια όπου μπορεί να μαγειρέψει κανείς...»[72].

Ο ίδιος μαρτυρεί ότι οι βούλγαροι χωρικοί από την ενδοχώρα (κυρίως γυναίκες) που έρχονταν στη Θεσσαλονίκη «*...κοπαδιαστά για να πιάσουν δουλειά μεροδούλι κοντά στους τσιφλικάδες...*» διέμεναν προσωρινά στο «*...μεγάλο χάνι (καραβανσεράι)...*», μέχρι να βρουν δουλειά[73]. Εγκατάσταση βούλγαρων χωρικών στο Καραβάνσεράι αναφέρει το 1888 και ο πρώσος δημοσιογράφος και συγγραφέας Paul Lidaw: «*...Το ίδιο και με τις κτιριακές εγκαταστάσεις, τις αποκαλούμενες Καραβανσεράι, που έχουν γίνει σήμερα ένα πανδοχείο ειδικά των Βουλγάρων, έχουν όμως και πολλά καταστήματα όπου πουλάνε πολλά είδη...*»[74].

Στα τέλη του 19ου αιώνα το Μεγάλο Καραβάν-σεράι παρουσίαζε μια εικόνα εγκατάλειψης (δεν γνωρίζουμε αν γινόταν τακτική ή έστω υποτυπώδης συντήρησή του) και δεν λειτουργούσε αποκλειστικά με την αρχική του χρήση. Οι έμποροι και ταξιδιώτες θα πρέπει να κατέλυαν πια στα χάνια και τα «ευρωπαϊκού τύπου» ξενοδοχεία που εκείνη την εποχή κτίζονταν σε πολλά σημεία της πόλης[75].

Η κάτοψη του Β. Kervansarayı εμφανίζεται σε ένα χάρτη του αγγλικού ναυαρχείου του 1850, που δημοσίευσε ο Ν. Σχινάς αφαιρώντας το θαλάσσιο τείχος που είχε στο μεταξύ κατεδαφισθεί[76]. Στο χάρτη (1882-1883) του τουρκικού στρατιωτικού επιτελείου, επάνω από το Hamza Bey Camii διακρίνεται το οικοδομικό τετράγωνο του Kervansarayı (εικ. 7)[77]. Το ίδιο εικονίζεται σε οθωμανικό χάρτη της Δημαρχίας (του A. Verniesky)[78], χωρίς όμως να αναφέρεται το κτίσμα στο υπόμνημά του[79].

Ο Ν. Σχινάς (1886) μαρτυρεί στη Θεσσαλονίκη: «*...περι τα 50 [χάνια], χωρητικότητος 10.000 ανδρων και 600 ίππων κατα μέσον όρον...*»[80]. Στα χάνια της πόλης περιέλαβε οπωσδήποτε και το Μεγάλο Καραβάν-σεράι.

Στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα η παρακμή του Β. Kervansarayı ήταν εμφανής. Το κτίριο είχε αρκετά εμπορικά καταστήματα κτισμένα στο οικόπεδό του, αφού η οδός Sabri Paşa (σημ. Βενιζέλου) ήταν εμπορικός δρόμος της Θεσσαλονίκης. Πολλά καταστήματα στο Καραβάν-σεράι και στο Hamza Bey Camii αποτεφρώθηκαν στην πυρκαγιά του 1917[81]. Μετά την καταστροφή του Β. Kervansarayı από την πυρκαγιά, τα κατάλοιπά του προκάλεσαν προβλήματα στους περιοίκους. Οι υπηρεσίες ανοικοδόμησης της πόλης πρότειναν διάφορες λύσεις (απαλλοτρίωση οικοπέδου και διατήρηση των ερειπίων[82], αναστήλωση των σωζόμενων τμημάτων και συμπλήρωσή τους με νέα, που θα επαναλάμβαναν την παλιά μορφή του κτιρίου και ανέγερ-

ση ενός νέου κτιρίου, με παράλληλη διατήρηση κάποιων τμημάτων[83]).

Το περίγραμμα του Β. Kervansarayı (έκταση 3211, 36 μ²)[84] εμφανίζεται στο σχέδιο ρυμοτομίας της Θεσσαλονίκης (1918) που συνέταξε η Επιτροπή Μελέτης Νέας Ρυμοτομίας της πόλης υπό τον E. Hébrard[85].

Στο αρχείο Πολεοδομίας Θεσσαλονίκης υπάρχουν και σχέδια των ερειπίων του Kervansarayı (Σεπτέμβριος 1921, εικ. 8α-β)[86]. Στην κάτοψη της υπάρχουσας κατάστασης (εικ. 8β) διακρίνεται η κατάσταση του κτιρίου μετά την πυρκαγιά. Από το στάβλο σώζονταν έξι πεσσοί. Το σχέδιο της εικ. 8α προέβλεπε την ενσωμάτωση των ερειπίων στη νέα οικοδομή με ταυτόχρονη κατεδάφιση των ετοιμόρροπων τμημάτων και των καταλοίπων του στάβλου. Το νέο κτίριο, με καμπύλες γωνίες και εσωτερικές σκάλες, ενσωμάτωνε τα κατάλοιπα του παλιού κτίσματος (εικ. 8α).

Η μελέτη κατασκευής ενός νέου κτίσματος που εκπόνησε πριν το 1923 ο αρχιτέκτων Δελλαδέστιμας εγκρίθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Προέβλεπε την κατασκευή ισογείου και 3 ορόφων και προϋπέθετε την προσαρμογή του κτίσματος στη μορφή του καραβάν-σεραγιού[87]. Η δημοπράτηση του Β. Kervansarayı και του οικοπέδου του από την Κτηματική Υπηρεσία του Σχεδίου Πόλης Θεσσαλονίκης μαρτυρεί ότι τα παραπάνω υπήρξαν βακουφική περιουσία και όπως ήταν φυσικό, μετά τη φυγή των Τούρκων, στο πλαίσιο της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών, περιήλθαν στην κατοχή του Δημοσίου. Οι αγοραστές του ακινήτου το 1924[88] δεσμεύθηκαν: α) να φυλάξουν άθικτα, ορατά και προσιτά τα σωζόμενα ερείπια και β) να αναγείρουν μια οικοδομή, σύμφωνα με τη μελέτη του Δελλαδέστιμα (θα καταλάμβανε ένα τμήμα του οικοπέδου όπου δεν υπήρχαν κατάλοιπα του παλιού κτίσματος), η αρχιτεκτονική της οποίας θα διατηρούσε τον χαρακτήρα του μνημείου (καραβάν-σεράι). Μετά την έγκριση της μελέτης κτίσθηκε το 1924 ισόγεια οικοδομή στις οδούς Βενιζέλου και Βαμβακά. Με την έκδοση (1932) αδείας προσθήκης σε ολόκληρο το οικόπεδο, καταστράφηκαν συθέμελα τα ερείπια του Kervansarayı. Η μελέτη προέβλεπε μεγαλύτερο ύψος (κατά παρέκλιση) από τους όρους δόμησης[89]. Η τελική διαμόρφωση των όψεων δεν εφαρμόσθηκε[90]. Το νέο κτίριο μελετήθηκε ως ξενοδοχείο. Μετά από περιπέτειες[91] το κτίσμα αποπερατώθηκε και σήμερα στεγά-

Εικ. 15: Εξωτερικό και πύλη εισόδου στο Taş Hanı στην Tokat του Πόντου (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004)

ζει το Δήμο Θεσσαλονίκης (εικ. 10). Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι θυμίζουν μόνο η ονομασία του που διατηρείται, το συμπαγές ογκώδες κτίριο που καταλαμβάνει το ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, η εσωτερική αυλή[92] και η νότια είσοδος, στην ίδια θέση με την παλιά.

Η χρήση του όρου «καραβάν-σεράι» για το Β. Kervansarayı δικαιολογείται από την πρώιμη εποχή ανέγερσής του, το ογκώδες αυστηρό σχήμα και την ισχυρή του δομή και, πιθανότατα, από το ιδιοκτησιακό του καθεστώς του βακουφιού. Κατά τα άλλα, το κτίσμα είχε όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός οθωμανικού χανιού και παρουσίαζε ομοιότητες με αντίστοιχα οικοδομήματα στις μεγάλες πόλεις της Βαλκανικής και της Μ. Ασίας. Ως πρότυπα των οθωμανικών καραβάν-σεραγιών και χανιών λειτούργησαν τα πρώιμα (15ος-16ος αι.) χάνια της Προύσας[93] και της Κωνσταντινούπολης[94]. Σε αντίθεση με τα παλιά καραβάν-σεράγια και χάνια της Κων/πολης που έχουν χαθεί, στην Προύσα σώζονται τα χάνια Koza (εικ. 11, 12)[95], Ipek (ή Sultan)[96], Bezir[97], Fidan (εικ. 13)[98], Emir (ή Bey)[99], Geyve[100] και Pirinç[101]. Από τα μικρασιατικά χάνια αναφέρουμε το Cinci Hanı στη Σαφράμπολη (εικ. 14), το Taş Hanı στην Tokat του Πόντου (εικ. 15), κ.α.[102] Τα περισσότερα οθωμανικά καραβάν-σεράγια των βαλκανικών πόλεων έχουν χαθεί, αναφέρονται όμως από τους περιηγητές[103].

Το Μεγάλο Καραβάν-σεράι (εικ. 1α-γ), ιστορικό μνημείο της Θεσσαλονίκης, πρόσφερε στους ταξιδιώτες εμπόρους την ασφάλειά του. Ήταν ουσιαστικά ένα φρούριο στο κέντρο της πόλης[104]. Από τα έσοδά του θα πρέπει να συντηρούνταν τα ευαγή ιδρύματα ενός βακουφιού. Βρισκόταν κοντά στο λιμάνι της πόλης (στη μορφή πριν την έμπλησή του), με το οποίο επικοινωνούσε με δύο πύλες. Το κτίριο αυτό και τα άλλα χάνια της περιοχής εξυπηρετούσαν όχι μόνο τους ταξιδιώτες εμπόρους που έρχονταν από την ξηρά, αλλά και τους εμπόρους που έφθαναν στην πόλη από το λιμάνι. Το μεγάλο μέγεθος του κτιρίου καταδεικνύει την εμπορική σπουδαιότητα της πόλης. Μεγαλύτερο καραβάν-σεράι είχε η Φιλιππούπολη (σημαντικός κόμβος στην εμπορική αρτηρία Κωνσταντινούπολης-Κεντρικής Ευρώπης)[105], ενώ μικρότερο είχε μια άλλη μεγάλη πόλη, τα Σκόπια (Üsküb)[106]. Με την πάροδο του χρόνου, το Μεγάλο Καραβάν-σεράι της Θεσσαλονίκης έχασε τον αρχικό του χαρακτήρα ως καταλύματος των καραβανιών (καραβάν-σεράι): βαθμιαία μετατράπηκε και σε εμπορική αγορά. Η αλλαγή αυτή στη λειτουργία εξηγεί εν μέρει τη σύγχυση που επικρατεί στους ερευνητές σχετικά με την ονομασία καραβάν-σεράι και χάνι. Το εν μέρει εμπορικό Büyük Kervansarayı αποτελεί ουσιαστικά εξέλιξη του αρχικού καταλύματος με το οποίο συνυπήρξε από ένα σημείο και μετά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την Τουρκοκρατία στη Θεσσαλονίκη βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972· T. Gokbilgin, «Selanik», *Islam Ansiklopedisi* X, σσ. 337-349· H. Lowry, «Portrait of a city: The population and topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1478», *Δίπτυχα* 2 (1980-81), σσ. 254-293 (στο εξής: Lowry, 1980-81)· Β. Δημητριάδη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983 (στο εξής: Δημητριάδη, 1983). Για το εμπόριο της πόλης βλ. Κ. Μοσκώφ, *Θεσσαλονίκη. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Α΄, Αθήνα[2] 1978 · Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996 · Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Παρίσι 1800, μτφρ. Ε. Γαρίδη, Αθήνα 1974, σσ. 35-53.
2. Για τα οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης βλ. M. Kiel, «Notes on the History of some Turkish monuments in Thessaloniki and their founders», *Balkan Studies* 2 (1970), σσ. 123-156 · E. Petropoulos, *La presence ottomane a Salonique*, Αθήνα 1980· S. Eyice, «Ataturk'un Dogdugu yıllarda Selanik», *Dogumunun* 100. *Yılında Ataturk'e Armagan*, Istanbul 1981, σσ. 461-518, πίν. 3 (εφεξής: Eyice, 1981) · Α. Σαμουηλίδου-Α. Στεφανίδου, «Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία: τα τούρκικα μνημεία», *Αρχαιολογία* 7 (Μάιος 1983), σσ. 53-65 (στο εξής: Σαμουηλίδου-Στεφανίδου, 1983) · Δημητριάδη, 1983.
3. Lowry, 1980-81, σ. 279-280.
4. Σαμουηλίδου-Στεφανίδου, 1983, σ. 64.
5. Τα περισσότερα μνημεία των Βαλκανίων ανήκαν σε μια «*...επαρχιακή σχολή που αντλεί σε γενικές γραμμές τα πρότυπά της από τα κέντρα αυτά, με πιθανές κάποιες ιδιαιτερότητες, που όμως είναι πρόωρο να προσδιορισθούν, μια και το θέμα στο σύνολό του είναι πολύ λίγο μελετημένο...*». Βλ. *ό.π.*, σ. 64.
6. Η λέξη, με περσική προέλευση (*karban-sarai*), απαντά σε πολλές παραλλαγές στα οδοιπορικά των περιηγητών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. A. Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία» (μετάφρ. Ε. Παπαδημητρίου), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (ιε΄-ιθ΄ αι.)*, επιμ. Σ. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, σ. 405, σημ. 289 (στο εξής: Mehlan, 1979).
7. *Chan, Khan, Khan*, στα περσικά σημαίνει σπίτι. Οφείλει το όνομά του στον ιδρυτή του Ibrahim Khan. Βλ. Mehlan, 1979, σ. 405, σημ. 289.
8. Χ. Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1660*, μτφρ. από τα τουρκικά Μ. Κοκολάκης, Αθήνα[2] 1995, σσ. 146-150 (στο εξής: Ιναλτζίκ, 1995).
9. Για τα σελτζουκικά καραβάν-σεράγια βλ. κύρια K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I-II, Berlin 1961 και C. Bektas, *Selcuklu Kervansarayları*, Istanbul 1999.
10. Η Κωνσταντινούπολη είχε στα μέσα του 17ου αιώνα μέχρι και 100 καραβάν-σεράγια. Βλ. Ιναλτζίκ, 1995, σ. 144, σημ. 4.
11. Ν. Λέκκα, *Η Ξενοδοχία παρ' Έλλησιν. Από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήναι 1924, σσ. 66-67.
12. Από τα πολυάριθμα καραβάν-σεράγια που υπήρχαν στην διαδρομή Κωνσταντινούπολης-Βελιγραδίου σώζεται μόνο ένα και ερείπια τεσσάρων άλλων. Βλ. M. Kiel, «Some reflections on the origins of provincial tendencies in Ottoman architecture of the Balkans», *Studies on the Ottoman architecture of the Balkans* (VR), London 1990, X, σ. 221.
13. Ανάλογες σχεδιαστικές αρχές εμφανίσθηκαν στη μεταβυζαντινή μοναστηριακή αρχιτεκτονική των Βαλκανίων. Τα σχέδια των αθωνικών μοναστηριών απεικονίζουν αυτές τις πλευρές της παρατεταμένης αλληλεπίδρασης μεταξύ της οθωμανικής και της βυζαντινής-μεταβυζαντινής παράδοσης.
14. Mehlan, 1979, σσ. 384-385.
15. Ο Mehlan (1979, σ. 384), υποστήριξε ότι «*...το χάνι ήταν διαμορφωμένο έτσι, ώστε να δέχεται*

ξένους για μεγαλύτερη διάρκεια. Έχουμε αποδείξεις από τη νεότερη εποχή ότι το διάλεγαν κυρίως ξένοι έμποροι για αποθήκη και κατοικία, οι οποίοι τότε πλήρωναν, ενώ αρχικά, κάθε ξένος είχε το δικαίωμα να μένει δωρεάν σε όλους τους σταθμούς, τρεις μέρες...».

16. Βλ. W. Muller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul)*, Tubingen 1977, σσ. 352-353, εικ. 405-408.

17. P. Belon, *Les observations de plusieurs singularites et choses memerables trouvees en Grece, Asie, Inde, Iudee, Egypte, Arabie et autres pays etranges redigees en trois livres par Pierre Belon du Mans*, Paris 1553, κεφ. 59, μτφρ. στο Κ. Μέρτζιου, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σσ. 127-128, σημ. 1. Πρβλ. S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l' Empire Ottoman (XIVe-XVIe siecles)*, Ankara 1991, σ. 206 (στο εξής: Yerasimos, 1991).

18. Βλ. Σαμουηλίδου-Στεφανίδου, 1983, σσ. 62-63 · Δημητριάδη, 1983, σσ. 405-407 · Α. Γρηγορίου, *Χάνια, πανδοχεία, ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2003 (στο εξής: Γρηγορίου, 2003) · Π. Ανδρούδης, *Χάνια και καραβάν-σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, έκδοση Πολιτιστικής Ολυμπιάδας- Οργανισμού Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 161-176.

19. Ι. Βασδραβέλλη, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας Α΄. Αρχείο Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, έγγρ. 174, σσ. 228-229 (στο εξής: Βασδραβέλλη, 1952). Πρβλ. Ε. Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 86-88.

20. Στοιχεία για τα χάνια στην όψιμη Τουρκοκρατία (ήταν 87 μαζί με τις στοές) περιέχονται στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα της πόλης του 1906. Βλ. Δημητριάδη, 1983, σσ. 241-247.

21. Lowry, 1980-81, σ. 291.

22. Ιστοριογράφος, γεωγράφος, δοκιμιογράφος, εγκυκλοπαιδιστής και ανώτατος διοικητικός υπάλληλος επί των ημερών των σουλτάνων Μουράτ Δ΄ (1623-40), Ιμπραήμ Α΄ (1640-48) και Μεχμέτ Δ΄ (1648-1687). Το πραγματικό του όνομα ήταν El-Haz Mustafa ibn-Abdullah, αλλά έγινε γνωστός από τις ονομασίες των δύο κυριότερων επαγγελμάτων που ασκούσε στην αυλή του Μουράτ Δ΄, του γραμματέα (*Katib*) και του *Kalfa (halfa, halife)*. Βλ. O.S. Gokyay, «Katib Celebi», *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV (Leiden 1978), σσ. 760-762.

23. Δημητριάδη, 1983, σ. 405 · Π.Κ. Ενεπεκίδης, *Η Θεσσαλονίκη στα 1875-1912*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 219 (στο εξής: Ενεπεκίδης, 1988).

24. Μ. Χατζή-Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης ήτοι Τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 67 (στο εξής: Χατζή-Ιωάννου, 1880).

25. Βλ. E.H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, IV (4, 5, 6 Kitap)*, Istanbul 1982, αρ. κατ. 2188, σ. 283 (στο εξής: Ayverdi, 1982).

26. Για το χάνι βλ. Δημητριάδη, 1983, σ. 405 · Ενεπεκίδης, 1988, σ. 219. Βλ. φωτογραφία (1915) της εισόδου του χανιού στο Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης. Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 186. Την ίδια θύρα, μετά την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης του 1917 εντοπίσαμε στο E. Petropoulos, *Salonique. L' incendie de 1917*, Thessalonique 1980, σ. 64, εικ. 2 (επάνω δεξιά).

27. Δημητριάδη, 1983, σ. 405. Για το Bosnak Hanı βλ. Χατζή-Ιωάννου, 1880, σσ. 17, 35, 46, 65 και 67.

28. E. Celebi, *Seyahatname*, Η΄, Istanbul 1928, σ. 160 (στο εξής: Celebi, 1928). Βλ. και Ν. Μοσχόπουλου, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπή (Μια τουρκική περιγραφή της Ελλάδος κατά τον ΙΖ΄ αιώνα)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 16 (1940), σσ. 348-349 (στο εξής: Μοσχόπουλου, 1940).

29. Το χάνι αυτό ήταν μολυβδοσκέπαστο (*Kursum*: μολύβι, από όπου πήρε και το όνομά του).

30. Celebi, 1928, σ. 160 · Μοσχόπουλου, 1940, σσ. 348-349.

31. Βασδραβέλλη, 1952, σσ. 89-90.

32. Έκδοση στο M. Aime-Martin, *Lettres edifiantes et curieuses, concernant l' Asie, l' Afrique et l' Amerique*, τ. 1, Paris 1838, σσ. 70-80. Πρβλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Pere Jean-Baptiste Souciet», *Μακεδονικά* 8 (1968), σσ. 185-210.

33. Βλ. Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Β΄, 1700-1800*, Αθήνα 1999, σ. 176.

34. Π.Κ. Ενεπεκίδης, *Μακεδονικές πόλεις και οικογένειες, 1750-1930*, Αθήνα 1984, σσ. 25-26.

35. Δημητριάδη, 1983, σ. 407. Την ίδια άποψη έχει και ο Ayverdi (1982), αρ. κατ. 2190-2191, σ. 283. Το *μπεηλερμπεηλίκι* της Ρούμελης, από τα πρώτα που δημιουργήθηκαν, είχε έδρα αρχικά την Αδριανούπολη, αργότερα τη Σόφια και το Μοναστήρι. Ο *μπεηλέρμπεης* (επικεφαλής των *σαντζάκμπέηδων*) της Ρούμελης ήταν ο ανώτερος από τους επαρχιακούς διοικητές και μπορούσε να καταλάβει το αξίωμα του βεζίρη στο αυτοκρατορικό συμβούλιο της Κων/πολης. Για το αξίωμα του *μπεηλέρμπεη* βλ. Ιναλτζίκ, 1995, σσ. 147, 165, 167, 199-201 και 204-207 και I. M. Kunt, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης 1550-1650*, μτφρ. Σ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 2001, σσ. 101-105. Για τον Koca ή Maktul Mustafa Pasa και τα κτίσματά του στην Κωνσταντινούπολη βλ. I.A. Yuksel, *Osmanlı Mimarisinde. II. Bayezid Yavuz Selim devri (886-926/1481-1520) V*, Istanbul 1983, σ. 273-282 (στο εξής: Yuksel, 1983).

36. Yuksel, 1983, σ. 282, αριθμ. 156 και 157 αντίστοιχα.

37. *Ό.π.*, σ. 365.

38. Δημητριάδη, 1983, σ. 407.

39. T. Gokbilgin, *XV-XVI asırlarda Edirne ve Pasa Livası. Vakıflar-Mulkler-Mukataalar*, Istanbul 1952, σ. 446· O.L. Barkan-E.H. Ayverdi, *Istanbul Vakıflar· Tahrir Defteri 953 (1456)*, Istanbul 1970, σ. 368. Πρβλ. και Δημητριάδη, 1983, σ. 407.

40. Τα κοινωφελή αυτά συγκροτήματα, κέντρα της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής, υπήρξαν καρποί του προγράμματος κοινωνικών αγαθοεργιών, εμπνευσμένων από τις θρησκευτικές διδαχές του Ισλάμ. Συμβόλιζαν την κρατική εξουσία και γενναιοδωρία. Οι κατασκευές των *βακουφιών* είχαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αστικών τοπίων. Ο ιδρυτής ενός βακουφιού δημιουργούσε ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα, παρέχοντας και τα απαραίτητα χρήματα για τη συντήρησή του. Το βακούφι ήταν ο βασικός κοινωνικός και πολεοδομικός θεσμός. Τζαμιά, σχολεία, ξενοδοχεία, βιβλιοθήκες, υπηρεσίες υγιεινής, κρήνες, προέρχονταν από τα ιδρύματα αυτά.

41. Τα περισσότερα από αυτά τα ιδρύματα ευνοούσαν τους ιδρυτές και τους απογόνους τους και ήταν αληθινές οικονομικές επιχειρήσεις. Βλ. H. Inalcık, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην οθωμανική αυτοκρατορία», *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (ιε΄-ιθαι.)*, επιμ. Σ. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, σ. 520· Mehlan, 1979, σ. 386. Ο αφιερωτής των βακουφιών διόριζε τον μουτεβελλή τους, αρμόδιο για τα ζητήματα του βακουφιού, ο οποίος «*...φρόντιζε για τη συγκέντρωση και την αύξηση των εσόδων του και χρησιμοποιούσε τα ποσά αυτά για να εφαρμόσει τους όρους του αφιερώματος, να πληρώσει τους υπαλλήλους του ιδρύματος και να καλύψει τη συντήρηση και τις επισκευές. Ο ναζίρης έπαιζε το ρόλο επιθεωρητή, που ήλεγχε κατά πόσον οι όροι του αφιερωτή εξακολουθούσαν να τηρούνται...*». Βλ. Ιναλτζίκ, 1995, σ. 245.

42. Ενεπεκίδης, 1988, σ. 219.

43. Για τη συνοικία αυτή που έλαβε το όνομά της από τον Hamza Bey, βλ. Δημητριάδη, 1983, σσ. 26, 28, 84, 87, 88, 136, 138, 344, 411, 419, 436 και χάρτη στη σ. 135. Η συνοικία ήταν παλιότερα γνωστή ως Mahalle-ı Ketafı (χριστιανική συνοικία Καταφυγή). Βλ. Lowry, 1980-81, σσ. 275-276.

44. Για το Tahta Kale Hamamı βλ. Δημητριάδη, 1983, σσ. 88, 136, 412. Για το Tahta Kale Hanı βλ. *ό.π.*, χάρτη στη σ. 135.

45. *Ό.π.*, σ. 180.

46. M. Cezar, *Typical commercial buildings of the Ottoman Classical period and the Ottoman construction system*, Istanbul 1983, σ. 195 (στο εξής: Cezar, 1983). Βλ. τις απόψεις για τη χρονολόγησή του στο Π. Αστρεινίδου-Κωτσάκη, «Οικονομική λειτουργία των μπεζεστενίων στην αγορά της Οθωμανικής περιόδου», *Μακεδονικά* 30 (1995-96), Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 166-170.

47. Στρατηγός του σουλτάνου Μουράτ Β΄ και αργότερα *μπεηλέρμπεης (beylerbeyı)* στην Ανατολία.

48. Μέσα στο β΄ μισό του 16ου αιώνα και σίγουρα πριν το 1592, στο αρχικό μικρό τέμενος προστέθηκαν δύο πλευρικές θολωτές αίθουσες σε επαφή με τον κύριο χώρο, καθώς επίσης και θολωτές στοές του αιθρίου. Μεταξύ του 1592 και 1620 ένας μεγάλος σεισμός ή πυρκαγιά κατέστρεψε σε σημαντικό βαθμό το κτίριο, που επισκευάσθηκε το 1620 από τον Kapuci Mehmet Bey.

49. Eyice, 1981 (παρένθετος χάρτης).

50. C. Texier-R. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, σ. 131, πίν. XXVII (στο εξής: Texier-Pullan, 1864). Πρόκειται για μια χρωμολιθογραφία (33x25 εκ.), αναδημοσιευμένη στο *Η Θεσσαλονίκη στα χαρακτικά από τον 15ο έως τα τέλη του 19ου αιώνα*, έκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης- Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, εικ. 46.

51. L. de Beylie, *L' habitation byzantine*, Paris-Grenoble 1902.

52. Ανάλογες σχεδιαστικές αρχές εμφανίζονται στη μεταβυζαντινή μοναστηριακή αρχιτεκτονική σε περιοχές των Βαλκανίων, όπου επιτράπηκε η οικοδομική δραστηριότητα. Τα σχέδια των αθωνικών μοναστηριών αποτελούν καλά παραδείγματα που απεικονίζουν πλευρές της παρατεταμένης αλληλεπίδρασης μεταξύ της οθωμανικής και της βυζαντινής παράδοσης.

53. Ιδρυτής του ο Ishak Pasa, γιός του Ibrahim, *σαντζάκμπεη* Θεσσαλονίκης, από το Inegol της Μ. Ασίας.

54. Φαίνεται ότι υπήρχε ομοιότητα του τρόπου κάλυψης της στέγης με την αντίστοιχη στο γειτονικό μπεζεστένι. Από αυτό το είδος κάλυψης με φύλλα μολυβιού πολλά οθωμανικά καραβάν-σεράγια και χάνια που κτίσθηκαν στα Βαλκάνια έλαβαν αργότερα την ονομασία *Kursum Hanı* (όπως π.χ. το Sihabuttin Pasa Kervansarayı της Φιλιππούπολης).

55. Yuksel, 1982, σσ. 340-343.

56. Όπως στο χαμένο σήμερα Sihabuttin Pasa Kervansarayı ή Kursum Hanı της Φιλιππούπολης. Βλ. *Το Βαλκανικό αστικό φαινόμενο. Θεσσαλονίκη-Φιλιππούπολη: Όμοιες πόλεις;*, Εκδ. Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη-Plovdiv 2000, σ. 86 (στο εξής: Το βαλκανικό αστικό φαινόμενο, 2000)· Π. Ανδρούδης, «Γύρω από ένα χαμένο κτίριο της Φιλιππούπολης: το Kursum ή Kursunlu Hanı (ή Sihabuttin Pasa Kervansarayı)», *Περί Θράκης* 4 (Ξάνθη 2005, υπό δημοσίευση).

57. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin Ilk Devri. Ertugrul, Osman, Orhan Gaaziler Hudavendigar ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402)*, I, Istanbul 1989, σ. 100, σχ. 118.

58. Η τεχνική αυτή εφαρμόσθηκε και στο Sihabuttin Pasa Kervansarayı της Φιλιππούπολης, όπως και σε χάνια της Προύσας.

59. Βλ. T. Zlatev, *Balgarskata Kasta prez epohata na Vazrazdaneto*, Sofia 1955, σσ. 75 (εικ. 72) και 77-78· O. Tutal, «Bazaar Spaces in Ottoman Cities and Skopje Turkish Bazaar (Turska Carsija)», *7 Centuries of Ottoman Architecture «A Supra National Heritage»* (Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, ITU Taskısla Campus, 25-27 Νοεμβρίου 1999), Istanbul 1999, σσ. 262-267.

60. S. Curcic, «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας», *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, επιμ. S. Curcic και Ε. Χατζητρύφωνος, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 47-48.

61. *Ό.π.*, σ. 48: «*...καινούργια αυτή μορφή, που επινοήθηκε - προφανώς ως τέχνασμα - με τη χρήση μιας βολικής τακτοποίησης των πλίνθων επικάλυψης (που σχηματίζουν πλίνθινο πλαίσιο με ελαφρά ακμή πάνω από μια, κατά τα λοιπά συνηθισμένη ημικυκλική αψίδα), θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένδειξη για την πρόθεση του αρχιμάστορα ή του κτήτορα να χρησιμοποιήσει οξυκόρυφες αψίδες, που όμως προσέκρουε στην άγνοια του κτίστη να κατασκευάσει τέτοια σχήματα, μιας και είχε εκπαιδευθεί στην κατασκευή μόνο των ημικυκλικών. Στην πραγματικότητα, η εμφάνιση αυτής της ασυνήθιστης λύσης έχει προταθεί ως απάντηση στο ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο οι βυζαντινές οικοδομικές μέθοδοι βαθμιαία προσαρμόστηκαν στις αισθητικές ανάγκες του οθωμανικού σχεδιασμού...*».

62. Texier-Pullan, 1864, σ. 131. Την ίδια άποψη επαναλαμβάνουν και κάποιοι περιηγητές και ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη.

63. Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 209-210. Λίγο παρακάτω όμως (σ. 242), γράφει ότι το Καραβάν-σεράι είναι «*...βυζαντινό ως προς την προέλευση, αλλά επισκευασμένο από τον Μουράτ Β΄ (1421-1451)...*».

64. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας Αγίου Δημητρίου μετά το 1478. Απόπειρα χρονολόγησης του *Κανουναμέ των αρχών του 16ου αιώνα* βάσει του περιεχομένου του», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 11 (Σεπτέμβριος 2003), σσ. 99-107, ο ίδιος, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τη χρονολόγηση του Κανουναμέ της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (Δεκέμβριος 2003), σσ. 175-177. Ο Κανουναμέ είχε χρονολογηθεί στα 1525. Βλ. *Fondes Turcici Historiae Bulgariacae*, III, Editit et comentarium fecit Bistra A. Cvetkova, Redactores B. Cvetkova-A. Razboynikov, Serdicae MCMLXII, σσ. 375-411 · Β. Δημητριάδη, «Ο Kanunname και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 19 (1979), σσ. 328-395 (στο εξής: Δημητριάδη, 1979).

65. Αναφέρονται ως σαμαράδες ο Γιάννης, ο Ibrahim, ο Γιώργος, ο Yusuf, ο Δημήτρης, ο Mehmed, ο Δήμος, ο Θόδωρος, ο Ismail, ο Μηλώσης, ο Mahmud, ο Μιχάλης, ο Iskender, ο Hamza και ο Hizir, ενώ ως πεταλωτήδες ο Καραγιός, ο Mustafa και ο Haddar. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Δίπλα στο Καραβάν-σεράι», *Εφημερίδα η Καθημερινή, ένθετο: Παλαιά ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης*, Κυριακή 21 Οκτωβρίου 2001, σ. 2.

66. *Ό.π.*, σ. 2.

67. Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης συγκεντρωνόταν γύρω από την οδό Βενιζέλου, κάτω από την Εγνατία και έξω από τα τείχη της αποβάθρας. Το 19ο αιώνα η αγορά επεκτάθηκε κατά μήκος της Εγνατίας. Η αγορά αποτελούνταν από πολλά μικρομάγαζα. Οι δρόμοι ήταν στενοί, μικροί και καλύπτονταν με ξύλινες κατασκευές. Έξω από τα τείχη βρισκόταν η Αιγυπτιακή Αγορά με αποικιακά, βυρσοδεψεία και ξυλεμπορικά καταστήματα και η υφασματαγορά Lonca. Εντός του τείχους βρίσκονταν οι αγορές των χαλιών, των παπουτσιών, των σκούφων και τα ραφτάδικα. Στο επίκεντρο της αγοράς βρισκόταν το Μπεζεστένι, όπου πωλούνταν πολύτιμα αγαθά, αρώματα, υφάσματα και άλλα είδη. Ανατολικότερα υπήρχε η Αλευραγορά και η πλατεία με τροφές και ζώα από τα χωριά. Σε κάθε δρόμο ήταν συγκεντρωμένα μαγαζιά μιας συντεχνίας ειδικευμένης σε ένα είδος εμπορεύματος.

68. Σύμφωνα με τον Δημητριάδη (1983, σ. 16) η τελευταία πυρκαγιά την κατέστρεψε σχεδόν ολόκληρη.

69. Δημητριάδη, 1979, σ. 376. Το ίδιο έγγραφο αναφέρει και τους υπεύθυνους για τη συντήρηση και αποκατάσταση των ζημιών των χανιών. Αυτοί ήταν ο Νικόλας Μίλου, ο Δημήτρης Μαυρανίτης, ο Σερέτης Καμπαγούτς, ο Πέγιο Δημήτρη. Βλ. *ό.π.*, σ. 376.

70. Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1΄: 1800-1810, Αθήνα 1975, σ. 528.

71. Δημητριάδη, 1983, σ. 180.

72. Ενεπεκίδης, 1988, σσ. 112-113.

73. *Ό.π.*, σ. 89.

74. *Ό.π.*, σ. 332.

75. Βλ. Γρηγορίου, 2003.

76. Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη² 1995, σ. 16.

77. Eyice, 1981 (παρένθ. χάρτης). Αναδημοσίευσή του στο Σαμουηλίδου-Στεφανίδου, 1983, σ. 54.

78. A. Yerolympos, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki 1996, σ. 89 (στο εξής: Yerolympos, 1996). Για το σχέδιο Verniersky βλ. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες της δημοτικής αρχής και το πρώτο "Σχέδιο πόλεως" στη Θεσσαλονίκη (1870-1880)», *Η Θεσσαλονίκη* 4 (1994), σσ. 151-177 (στο εξής: Καραδήμου-Γερόλυμπου, 1994).

79. Καραδήμου-Γερόλυμπου, 1994, σ. 164.

80. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικαί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας οροθετικής γραμμής και Θεσ-*

σαλίας. Φυλλάδιον πρώτον, Αθήνα 1886, σ. 185.

81. Για την πυρκαγιά του 1917 (κάηκαν 9.500 οικοδομές και έμειναν άστεγοι 70.000 άνθρωποι) βλ. Χ. Παπαστάθης, «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά* 18 (1978), σσ. 143-170 (στο εξής: Παπαστάθης, 1978). Για την καταστροφή των καταστημάτων του Hamza Bey Camii βλ. L. Abastado, *L' Orient qui meurt (Salonique, ce qu' elle est)*, Salonique 1918, σ. 7.

82. Το κόστος της απαλλοτρίωσης ανερχόταν στα 3.000.000 δραχμές. Βλ. Ν. Πετρίδης, «Βενιζέλου και Βαμβακά γωνία», *Νεότερα μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 66 (στο εξής: Πετρίδης, 1985).

83. *Ό.π.*, σ. 66.

84. Παπαστάθης, 1978, σ. 152, σχ. 3.

85. Δημοσίευσή του στο Yerolympos, 1996, σ. 96.

86. Τα σχέδια αυτά έχουν δημοσιευθεί στο Ν. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 67.

87. Πετρίδης, 1985, σσ. 66-67.

88. Οι νέοι αγοραστές ήταν ο Ιωάννης Σαπουντζής, ο Νικόλαος Κουκουφλής, ο Γιούζα Βαρσάνο και οι αδελφοί Λάζαρος και Ευάγγελος Πανταζίεβιτς. Βλ. Πετρίδης, 1985, σ. 66.

89. «Για λόγους προσαρμογής στο περιβάλλον» (Πετρίδης, 1985, σ. 66). Το νέο ύψος προκάλεσε αντιδράσεις στους περιοίκους, ενώ από την άλλη πλευρά οι ιδιοκτήτες του απαιτούσαν για δικούς τους λόγους την εκμετάλλευση αυτή, δίχως μάλιστα να εφαρμόσουν τη συγκεκριμένη μελέτη. Βλ. Πετρίδης, 1985, σ. 66.

90. Η τελευταία μελέτη, μετά την κατεδάφιση των καταλοίπων του Β. Kervansarayı στόχευε στην προσαρμογή του νέου κτίσματος που θα καταλάμβανε ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο στο διπλανό Hamza Bey Camii.

91. Πετρίδης, 1985, σ. 66. Στα χρόνια του Εμφυλίου φιλοξενήθηκαν εκεί πρόσφυγες χωρικοί από τη Μακεδονία.

92. Σε αυτήν έχει διαμορφωθεί υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων.

93. Για τα πρώιμα αυτά χάνια βλ. Cezar, 1983, σσ. 36-39 (εικ. 16,17), σσ. 58-65 και *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıcarsı* (συλλογική έκδοση), Bursa, χ.χ. Βλ. σχέδια του εμπορικού κέντρου της Προύσας στο Cezar, 1983, σσ. 36-38· E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin Ilk Devri. Ertugrul, Osman, Orhan Gaaziler Hudavendigar ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402) I*, Istanbul 1989, πίν. 73 (στο εξής: Ayverdi, 1989, I).

94. Για τα χάνια και καραβάν-σεράγια των χρόνων του Μουράτ Β΄ στην Κωνσταντινούπολη (Manisalı Mehmed Pasa Kervansarayı, Mercan Aga Hanı, Molla Gurani Hanı, Murad Pasa Hanı, Seyh Davud Hanı, Uskudar' da Kervansarayı, Yemis Kapanı Hanı, Darbhane Hanı) βλ. E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Celebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II*, Istanbul 1989, σ. 589-590 (στο εξής: Ayverdi, 1989, II). Για τα χάνια και καραβάν-σεράγια του Μεχμέτ Β΄ Πορθητή στην Κωνσταντινούπολη (Bey Kervansarayı, Bodrum Kervansarayı, και τα χάνια Davud Pasa, Eski, Esir Pazarı, Hoca Hayruddin, Kucuk και Kurkcu) βλ. ο ίδιος, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481) IV*, Istanbul 1989, σσ. 579-589 (στο εξής: Ayverdi, 1989, IV).

95. Για το Koza Hanı βλ. Cezar, 1983, σ. 61 (όπου εικ. 34) και σ. 65 και Yuksel, 1983, σσ. 73-79.

96. Cezar, 1983, σ. 63. Βλ. και Ayverdi, 1989, II, σ. 119, φωτ. στη σ. 122, φωτ. 193 και 194 στη σ. 123.

97. Ayverdi, 1989, I, σ. 95.

98. Cezar, 1983, σσ. 64-65, εικ. 36.

99. *Ό.π.*, σ. 62. Βλ. και Ayverdi, 1989, I, σσ. 96-101, σχ. 114 (κάτοψη ισογείου), 115 (κάτοψη ορόφου), 116 και 117 (γραφική αποκατάσταση της αρχικής μορφής της κάτοψης του ισογείου και της κάτοψης του ορόφου αντίστοιχα), 118 (τομή), εικ. 119-120.

100. Cezar, 1983, σ. 63. Βλ. και Ayverdi, 1989, II, σ. 119 και εικ. 187-188 (σσ. 120 και 121 αντίστοιχα) και σσ. 122, 123.

101. Cezar, 1983, σ. 65 και Yuksel, 1983, σσ. 178-182.

102. Βλ. κατόψεις μερικών αντιπροσωπευτικών οθωμανικών χανιών της Μ. Ασίας στο Cezar, 1983: Πέργαμος (σ. 135, εικ. 83), Payas (σ. 142, εικ. 91), Kara Mustafa Pasa Kervansarayı στο Incesu (σ. 148, εικ. 98), Sivas (σ. 149, εικ. 99), Malatya (σ. 154, εικ. 104), Izmit (σ. 156, εικ. 106), Diyarbekır (σ. 156, εικ. 107) και Erzurum (σ. 217, εικ. 171).

103. Βλ. Yerasimos, 1991.

104. Η ονομασία «Αλκαζάρ» που αποδίδεται στο παρακείμενο Hamza Bey Camii δεν αποκλείεται να αποτελεί παραφθορά του ονόματος *al-Qasr* (το κάστρο), το οποίο ενδεχομένως ήταν το όνομα που έδιναν οι περίοικοι στο Μεγάλο Καραβάν-σεράι, που είχε την όψη κάστρου.

105. Π. Ανδρούδης, Το *Kursum ή Kursunlu Hanı, ό.π.*

106. Για το Kursum Hanı των Σκοπίων βλ. T. Zlatev, *ό.π.*, σσ. 75 (εικ. 72) και 77-78 · O. Tutal, «Bazaar Spaces in Ottoman Cities and Skopje Turkish Bazaar (Turska Carsija)», *7 Centuries of Ottoman Architecture, ό.π.*, σσ. 262-267.

Τα «φαντάσματα» των γιων του Αμπντουλλάχ: Εξισλαμισμοί στη Θεσσαλονίκη κατά τον 15ο αιώνα

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Αρκετοί από όσους ασχολούνται με την ιστορία της Θεσσαλονίκης απόρησαν με την τόλμη του Καθ. Mark Mazower να γράψει μια μονογραφία για μια τόσο μακρά περίοδο της ιστορίας της πόλης[1]. Εκατοντάδες μελέτες και βιβλία έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα, και δημοσιεύονται ασταμάτητα, χωρίς κανείς να έχει αποτολμήσει να συνθέσει -είτε για την οθωμανική είτε για τη σύγχρονη περίοδο- μονογραφία τα τελευταία είκοσι χρόνια. Αναμφίβολα, σε ένα συνθετικό έργο οι λεπτομέρειες μπορούν να αγνοηθούν. Αρκεί να μην αγνοούνται με τρόπο που να παρακάμπτεται η ουσία. «Πρώτος μεταξύ των πειρασμών που βασάνιζαν τους Χριστιανούς [της Θεσσαλονίκης]», γράφει ο Mark Mazower[2], «ήταν βέβαια το ίδιο το Ισλάμ. Κατά τη διάρκεια του ευημερούντος 16ου αιώνα, κυρίως, πολλοί φτωχοί νεαροί χωρικοί συνέρευσαν στην πόλη από τα βουνά και αυτοί οι επυλίδες σύντομα αποτέλεσαν πολύ μεγάλο τμήμα του τοπικού χριστιανικού πληθυσμού. Μερικοί από αυτούς, ευάλωτοι στους κινδύνους που αντιμετώπιζαν μακριά από το σπίτι τους, προσηλυτίσθηκαν για να αποκτήσουν μεγαλύτερη ασφάλεια. Άλλοι προσήλυτοι ήταν αγόρια χριστιανικού θρησκεύματος που εργάζονταν κοντά σε μουσουλμάνους τεχνίτες, ή κορίτσια που υπηρετούσαν ως υπηρέτριες σε μουσουλμανικά σπίτια. Και στις δύο περιπτώσεις, η οικονομική ισχύς των εργοδοτών έστρωσε το δρόμο για τον προσηλυτισμό. Αλλά επρόκειτο για ένα δραματικό διάβημα, ακόμη και υπό τις ευνοϊκότερες συνθήκες, το οποίο εξέθετε το άτομο στην δριμύτατη κριτική των συγγενών του και της κοινότητας. Σχετικά λίγοι Χριστιανοί (ή Εβραίοι) με οικογένειες στη Θεσσαλονίκη φαίνονται να εγκατέλειψαν την πίστη τους. Αν κρίνουμε από τα μέσα του 18ου αιώνα, οπότε και διαθέτουμε τα πρώτα αναλυτικά στοιχεία, ο συνολικός αριθμός των προσήλυτων δεν ήταν μεγάλος, ίσως δέκα περιπτώσεις το χρόνο από την πόλη και την ενδοχώρα της. Αλλά ακόμη και έτσι, ο ορθόδοξος κλήρος ανησυχούσε πάντοτε πολύ. Ένας μοναχός, ονόματι Νικόδημος, (1491-1549), ταξίδευε στα χωριά προς τα δυτικά της πόλης, για να πείσει τους κατοίκους να μείνουν πιστοί στο Χριστό»[3].

Ασφαλώς ο Καθ. Mazower κάνει κάποιο λάθος, όταν πείθει τον εαυτό του ότι σχετικά λίγοι Χριστιανοί με οικογένειες στη Θεσσαλονίκη φαίνονται να εγκατέλειψαν την πίστη τους, αλλά και υποπίπτει σε αναχρονισμό, όταν ικανοποιείται με στοιχεία των μέσων του 18ου αιώνα για να εξηγήσει τον πρώτο αιώνα μετά την άλωση, οπότε δραστηριοποιήθηκε ο μοναχός Νικόδημος. Κάποιο λόγο θα είχε ο ορθόδοξος κλήρος που «ανησυχούσε πάντοτε πολύ» και, φυσικά, ο Νικόδημος δεν ήταν ο μόνος.

Στο κατάστιχο του 1478, με το οποίο ασχολήθηκε ο Καθ. H. Lowry[4], μόνον 4 πρόσωπα από τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης αναγνωρίζονται ευθέως ως εξισλαμισμένοι, δηλαδή ως «γιοι του άπιστου». Πρόκειται για μεγάλη αντίθεση προς άλλες πόλεις, όπως η Τραπεζούντα, όπου 30 χρόνια μετά την οθωμανική κατάκτηση πάνω από το 45% του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης ήταν αναγνωρίσιμο ως προσήλυτοι πρώτης ή δεύτερης γενιάς. Ο Καθ. Lowry θεωρεί ότι η απουσία ενδείξεων για εξισλαμισμούς συγκλίνει με άλλα στοιχεία που δείχνουν ότι η πλειονότητα του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης το 1478 ήταν επυλίδες που εγκαταστάθηκαν στην πόλη στην περίοδο 1453-1478 από τον Μεχμέντ Β΄, στο πλαίσιο της γενικής πολιτικής του να ενισχύσει τα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας[5].

Και πάλι, όμως, 4 μόνον περιπτώσεις είναι εντυπωσιακά λίγες σε μια πόλη με 4.300 μουσουλμάνους και 6.100 χριστιανούς και θα πρέπει να υπάρχει κάποια άλλη ερμηνεία. Καταρχάς, η μη αναφορά «γιων των απίστων» δεν αποδεικνύει ότι δεν έγιναν ποτέ εξισλαμισμοί. Απλώς αποδεικνύει ότι δεν είχαν γίνει πρόσφατα εξισλαμισμοί αυτοχθόνων. Δεν μπορεί κανείς να ξέρει αν οι νεότεροι κάτοικοι της πόλης -που αναγνωρίζονται με το επάγγελμα και όχι το πατρώνυμό τους, όπως ο Χασάν ο μαραγκός- είχαν γεννηθεί μουσουλμάνοι ή όχι, εφόσον ο εξισλαμισμός προηγήθηκε της εγκατάστασής τους στη Θεσσαλονίκη. Απλώς γνωρίζουμε ότι δεν γεννήθηκαν στην πόλη. Αντίστροφα, αν κάποιος αποκαλείται «γιος του άπιστου», σημαίνει ότι ο πατέρας του (ο «άπιστος») ήταν γνωστός μεταξύ των μουσουλμάνων κατοίκων, δηλαδή οι καταγραφόμενοι ως εξισλαμισμένοι στα κατάστιχα ήταν αυτόχθονες. Για να αναγνωρισθεί η δεύτερη γενιά εξισλαμισμένων αυτοχθόνων, πρέπει προηγουμένως να έχει αναγνωρισθεί η πρώτη. Να καταγράφεται, δηλαδή, ο «Χουσεΐν γιος του απι-

J. CHR. WAGNER «Delineatio Provinciarum Panoniae et Imperii Turcici in Oriente» Άουγκσμπουργκ 1684. Ξυλογραφία 23 X 13 εκ. Βίαιος εξισλαμισμός των Ιουδαίων της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους, μετά το κίνημα του ψευδομεσσία Σαμπετάι Σεβή. Forceful conversion of Thessaloniki Jews into Islam by the Turks, following the movement of pseudomessiah Sabbetai Sevi. 1864. Woodcut 23 X 13 cm. Συλλογή Ιωάννη Η. Τανιμανίδη / I. E. Tanimanidis collection. Από το βιβλίο «Η Θεσσαλονίκη στα χαρακτικά από τον 15ο έως τα τέλη του 19ου αιώνα / Thessaloniki in the 15th - 19th century engravings», Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1998

στου» (ένας από τους 4 της Θεσσαλονίκης του 1478- πρώτη γενιά εξισλαμισμένων) και εν συνεχεία ο «γιος του Χουσεΐν» (δεύτερη γενιά). Διαφορετικά, η δεύτερη γενιά δεν είναι αναγνωρίσιμη. Εν συμπεράσματι, το κατάστιχο του 1478 δείχνει ότι -ανεξαρτήτως ενδεχομένων παλαιότερων εξισλαμισμών, που δεν θα άφηναν σημάδια- δεν είχαν γίνει προσφάτως (παρά μόνον 4) εξισλαμισμοί αυτοχθόνων κατοίκων.

Στον κολοβό[6] φορολογικό κατάλογο των κατοίκων της Θεσσαλονίκης που εξέδωσε προ ετών η Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών[7] (τμήμα που αφορά τον ελληνικό πληθυσμό αναδημοσίευσε διορθωμένο ο Καθ. Β. Δημητριάδης[8]) και ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 1520 (ίσως και λίγο νωρίτερα βάσει των εσωτερικών ευρημάτων του[9]) καταγράφονται 1.903 ονόματα μουσουλμάνων κατοίκων. Από αυτούς 1.182 (ποσοστό 62,11%) αναφέρονται με τρόπο που δείχνει ότι ήταν παλαιότεροι κάτοικοι, 491 (ποσοστό 25,80%) αναφέρονται με τρόπο που δείχνει ότι ήταν νέοι κάτοικοι. Η τρίτη κατηγορία, που καλύπτει ποσοστό 12,09% του μουσουλμανικού πληθυσμού θα μας απασχολήσει στη συνέχεια και θα πρέπει επίσης να απασχολήσει οιονδήποτε επιθυμεί να ασχοληθεί με τους εξισλαμισμούς κατά τον πρώτο αιώνα μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης.

Η τρίτη αυτή κατηγορία περιλαμβάνει τους εξής: 54 από τους μουσουλμάνους κατοίκους αναφέρονται ως «υιοί του Αμπντουλλάχ», βάσιμη ένδειξη -βάσει της κρατούσας άποψης- ότι ήταν προσήλυτοι[10]. Επιπλέον, άλλα 32 άτομα φέρουν ακόμη σαφέστερη ένδειξη, δηλαδή αναφέρονται ευθέως ως εξισλαμισμένοι [«πομιουσιουλμάντσεν»]. Επίσης, καταγράφονται 144 μουσουλμάνοι με τον χαρακτηρισμό «απελεύθερος σκλάβος»[11], ο οποίος μαρτυρά ότι -κατά πάσα πιθανότητα- οι ίδιοι ή οι γονείς τους γεννήθηκαν χριστιανοί[12]. Συνολικά, 231 άτομα από τα 1.926, ποσοστό 12%, φαίνεται να είχαν γεννηθεί χριστιανοί[13].

Λογικά, τα πρόσωπα αυτά πρέπει να ήταν αυτόχθονες: Ιδιαίτερα οι «γιοι του Αμπντουλλάχ» και οι «εξισλαμισμένοι», διότι ήταν γνωστή στους άλλους κατοίκους η μη ισλαμική, άρα η προφανώς χριστιανική[14], καταγωγή τους. Αλλά και οι απελεύθεροι δούλοι ανήκαν σε συγκεκριμένους κυρίους, που είχαν κατοικήσει στη Θεσσαλονίκη. Δεδομένου ότι -από τις ενέργειες του Μουράτ Β΄ (1421-1451) για να επανακατοικηθεί η πόλη- γνωρίζουμε ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης είχε εξανδραποδισθεί[15], είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι «απελεύθεροι» (και μη) σκλάβοι ήταν εν μέρει[16] -τουλάχιστον- απόγονοι του χριστιανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την εποχή της άλωσης.

Το ποσοστό των νεοφερμένων στην πόλη χριστιανών το 1500/1520 δεν υπερβαίνει το 10% και τα 184 πρόσωπα[17]. Αν δεχόμασταν ότι οι αλλαξοπιστίες γίνονταν αποκλειστικώς μεταξύ των νεοφερμένων (ακολουθώντας τον Καθ. Mazower) -και αφαιρούσαμε τους απελεύθερους σκλάβους- τότε θα είχαμε 87 εξισλαμισμένους πρώτης γενιάς έναντι 184 μη εξισλαμισμένων, δηλαδή θα οδηγούμασταν στο παράλογο συμπέρασμα ότι ένας στους τρεις νεοφερμένους εξισλαμιζόταν, ενώ η υπόλοιπη χριστιανική κοινωνία δεν επηρεαζόταν καθόλου. Ούτως ή άλλως, όμως, η τάση εξισλαμισμού ήταν πολύ πιο έντονη από την αχνή γραμμή που ζωγραφίζει ο Καθ. Mazower.

Η διασπορά των ονομάτων επιβεβαιώνει την ομαδοποίηση. Είναι μεγαλύτερη στους παλαιότερους μουσουλμάνους παρά στους εξισλαμισμένους. Στους τελευταίους η υψηλή συχνότητα ορισμένων ονομάτων διαμορφώνει διαφορετικό τύπο ονοματολογικής κατανομής. Τέσσερα ονόματα (Yusuf, Iskender, Karayos και Ilyas) επικρατούν (29% των εξισλαμισμένων φέρουν ένα από τα 4 αυτά ονόματα), ενώ παρουσιάζουν μικρή αναλογία στις άλλες κατηγορίες του ισλαμικού πληθυσμού.

Πίνακας: Ονοματολογική κατανομή

Όνομα	Εξισλαμισμένοι	Παλαιοί κάτοικοι	Νέοι κάτοικοι
Yusuf	12%	5,5%	9%
Ilyas	9%	1,8%	3,4%
Iskender	4%	0,6%	1,4%
Karayos	4%	0%	1,8%
Άθροισμα	29%	7,9%	15,5%

Όπως φαίνεται από τον πίνακα, ο τύπος ονοματολογικής κατανομής των εξισλαμισμένων διαφέρει ουσιαστικά από εκείνον των παλαιών κατοίκων και λιγότερο από εκείνον των νέων κατοίκων (πιθανή ένδειξη για την ύπαρξη κάποιας αναλογίας εξισλαμισμένων ανάμεσα στην τελευταία αυτή κατηγορία).

Η αναλογία των προσήλυτων στο κατάστιχο του 1500/1520 είναι αξιοπρόσεκτα υψηλή σε ορισμένες συνοικίες: Στη συνοικία Εσκί Τζουμά (Αχειροποίητος) το ποσοστό των προσήλυτων ανερχόταν σε 24% του μουσουλμανικού αρσενικού πληθυσμού, κυρίως λόγω του αριθμού των απελεύθερων σκλάβων. Επί 86 μουσουλμάνων, οι 21 ήταν πιθανώς προσήλυτοι, εκ των οποίων 4 «εξισλαμισμένοι» και 17 απελεύθεροι σκλάβοι. Στην περιοχή του ευκτήριου οίκου του Μουσταφά Καζάζ (Χορ-Χορ) η αναλογία έφτανε το 25%. Από τους 88 μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής, οι 22 φέρουν ίχνη αλλαξοπιστίας: 13 «γιοι του Αμπντουλλάχ», 2 «εξισλαμισμένοι» και 8 απελεύθεροι δούλοι. Ίσως μία περίπτωση στη συνοικία αυτή προδίδει το λόγο του εξισλαμισμού. Μετά τον «εξισλαμισμένο Κασίμ» καταγράφεται ο «Κασίμ γαμπρός του Κασίμ». Καταλαβαίνουμε ότι ο «εξισλαμισμένος Κασίμ», ο πεθερός, είχε μια κόρη που παντρεύθηκε με τον Κασίμ τον γαμπρό. Αν ο γάμος έγινε μετά τον εξισλαμισμό του πατέρα, τότε απλώς συνοδεύθηκε με γαμήλια στρατηγική εισόδου στη μουσουλμανική κοινωνία, αλλά τότε η ταυτωνυμία πεθερού και γαμπρού θα πρέπει να ερμηνευθεί ως σύμπτωση. Πιθανότερο φαίνεται ο γάμος να προηγήθηκε της αλλαξοπιστίας και να την επιτάχυνε, αν απομόνωσε τον πατέρα από το χριστιανικό περιβάλλον και τον ανάγκασε να ενσωματωθεί στην ισλαμική κοινότητα, παίρνοντας, μάλιστα, το όνομα του γαμπρού του.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι συνοικίες με χαμηλό ποσοστό εξισλαμισμένων είναι εκείνες με υψηλό ποσοστό νεοφερμένων μουσουλμάνων. Τη διαπίστωση αυτή συνδέουμε με το γεγονός ότι το 1500/1520 ο μουσουλμανικός πληθυσμός κάθε συνοικίας αποτελούνταν από δύο διαφορετικές ομάδες. Η πρώτη περιλάμβανε τους απογόνους του πρώτου κύματος αποικισμού από τα Γιαννιτσά, περί το 1430, οι οποίοι αναγνωρίζονταν στα φορολογικά κατάστιχα με τα πατρωνυμικά τους. Η δεύτερη τους νέους κατοίκους της πόλης[18]. Στην πρώτη κατηγορία θα έπρεπε να προστεθούν οι απόγονοι των επόμενων ρευμάτων (π.χ. αυτών που καταγράφθηκαν στο κατάστιχο του 1478 με τρόπο που δείχνει ότι ήταν νέοι, τότε, στη Θεσσαλονίκη). Παράδειγμα η συνοικία Σινάντζούκ. Από τους 36 μουσουλμάνους κατοίκους της, οι 5 ήταν εξισλαμισμένοι (ποσοστό 14%): 1 απελεύθερος σκλάβος, 1 γιος του Αμπντουλλάχ, ο αδελφός του, ο «εξισλαμισμένος» Χαντάρ και ο γιος του. Όμως, από τους

υπόλοιπους 31 μουσουλμάνους κατοίκους, οι 14 ήταν νεοφερμένοι, διότι αναγνωρίσθηκαν από το επάγγελμά τους και όχι από το πατρώνυμό τους. Έτσι, η αναλογία εξισλαμισμένων και παλαιότερων μουσουλμάνων ήταν λιγότερο από 1:3. Πρέπει, όμως, να ληφθεί υπ'όψη ότι μεταξύ των παλαιότερων μουσουλμάνων της συνοικίας περιλαμβάνονταν, πιθανότατα, και οι μη αναγνωρίσιμοι απόγονοι των 4 «γιων των απίστων» του κατάστιχου του 1478. Άρα, ακόμη και σε μια συνοικία που φαινομενικώς παρουσιάζει χαμηλή αναλογία εξισλαμισμένων, η πραγματική αναλογία τους στον παλαιότερο πληθυσμό της συνοικίας πλησιάζει το ένα τρίτο.

Στη συνοικία Κασιμιέ (Αγίου Δημητρίου), επί 62 μουσουλμάνων έχουμε 10 παλαιούς κατοίκους, 7 εξισλαμισμένους και 35 νεοφερμένους. Γνωρίζουμε τι συνέβη στη συνοικία αυτήν στην περίοδο ανάμεσα στο 1478 και στο 1500/1520: Το ήμισυ των χριστιανών κατοίκων μετεγκαταστάθηκε σε άλλες συνοικίες της Θεσσαλονίκης[19], καθώς η περιοχή κατακλυζόταν από νέους μουσουλμάνους. Φαίνεται ότι οι νέοι κάτοικοι ήταν λιγότερο ανεκτικοί προς τους χριστιανούς. Αν πράγματι οι εξισλαμισμένοι προέρχονταν από τους παλαιούς κατοίκους, τότε η σύνθεση των παλαιοτέρων κατοίκων της συνοικίας είχε ως εξής: 10 μουσουλμάνοι, 30 χριστιανοί και 7 εξισλαμισμένοι.

Το συμπέρασμά μας είναι ότι η διαπίστωση του Καθ. Mazower ότι «σχετικά λίγοι Χριστιανοί (ή Εβραίοι) με οικογένειες στη Θεσσαλονίκη φαίνονται να εγκατέλειψαν την πίστη τους ... δέκα περιπτώσεις το χρόνο» αντιφάσκει προς γνωστές και δημοσιευμένες πηγές. Η ανάλυση των στοιχείων -με βάση τον τρόπο αναγνώρισης των κατοίκων της πόλης και τα ονόματά τους- μας επιτρέπει να αντιληφθούμε γιατί «ο ορθόδοξος κλήρος ανησυχούσε πάντοτε πολύ». «Ανησυχούσε» τόσο πολύ ώστε να πληρώσει φόρο αίματος, με αρκετά θύματα. Είχε, ασφαλώς, δίκαιο είτε μπορούμε να το αντιληφθούμε είτε όχι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, [Harper Collins Publishers], London 2004.
2. Αυτόθι, 87-88.
3. Μετάφραση και υπογραμμίσεις του γράφοντος. Ο συγγραφέας παραπέμπει στη μελέτη του E. Ginio «Childhood, mental capacity and conversion to Islam in the Ottoman State», *Byzantine and Modern Greek Studies* 25 (2001) 90-119. Ασφαλώς, οι πηγές για τους εξισλαμισμούς είναι πολλές. Η αναφορά στη μελέτη της M. Anastassiadou, «Des musulmans venus d'ailleurs: les files de Abdullah' dans la Salonique du XIXe siecle» *Anatolia Moderna* IX (2000) 113-171 είναι αναχρονιστική, διότι αφορά τον 19° αιώνα.
4. H. Lowry, «Portrait of A City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) In the Year 1478», *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, τόμος Β΄, Αθήναι 1980-1981, 254-293. Αναδημοσιεύτηκε στο H. Lowry Jr, *Studies in Defterology, Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, (The Isis Press), Istanbul 1992, 65-100. Οι υποσημειώσεις από την επανέκδοση.
5. Αυτόθι, 98.
6. H. Lowry, «When Did the Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Registers, 1478-1613», *The Jews of the Ottoman Empire* [The Darwin Press Inc., Princeton, New Gersey in cooperation with the Institute of Turkish Studies Inc., Washington D.C.] 205, 207.
7. Fontes Turcici Historiae Bulgaricae, XVI-III, (editit et comentarium fecit Bistra A. Cvetkova), «Fragment de registre detaille des habitants de Salonique, datant du debut du XVIe s.», *Izvori za Bulgarskata Istorija*, 16: Turski Izvoru za Bulgarskata Istorija, III (=Faksimileta), Sofijia (Bulgarska Akademija na Naukite), 1972, 383-405.
8. Β. Δημητριάδης, «Ο Κανουναμέ και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 1979, 328-376.
9. Ε. Χεκίμογλου, «Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου μετά το 1478: Απόπειρα χρονολόγησης του «Κανουναμέ των αρχών του 16^{ου} αιώνα» βάσει του περιεχομένου του», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 11 (Σεπτέμβριος 2003) 99-107. Του ιδίου, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τη χρονολόγηση του «κανουναμέ» της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (Δεκέμβριος 2003) 175-177.
10. Στον κατάλογο υπάρχουν 3 πρόσωπα που ονομάζονται Αμπντουλλάχ. Ίσως 2-3 από τους «γιους του Αμπντουλλάχ» δεν ήταν προσήλυτοι.
11. Στο κατάστιχο δεν μνημονεύονται «σκλάβοι», παρά μόνον οι απελεύθεροι. Αν υπήρχαν 145 απελεύθεροι, ο αριθμός εκείνων που παρέμεναν σκλάβοι δεν θα ήταν μεγαλύτερος;
12. Ο μουσουλμάνος που γεννιόταν ελεύθερος δεν μπορούσε να γίνει σκλάβος.
13. Η καταμέτρηση του γράφοντος. Δεν περιλαμβάνει τους γιους των εξισλαμισμένων ούτε τους «σκλάβους» (βλ. την επόμενη σημείωση), άρα το πραγματικό ποσοστό είναι υψηλότερο.
14. Χωρίς να αποκλείεται η εβραϊκή, δεδομένου ότι είχε ήδη αρχίσει η εγκατάσταση Εβραίων στη Θεσσαλονίκη. Πάντως, στα σποραδικά διαθέσιμα στοιχεία δεν προκύπτει τάση εξισλαμισμών των εβραίων προσφύγων τα πρώτα αυτά χρόνια. Άλλωστε, είχαν γίνει πρόσφυγες ακριβώς για να διατηρήσουν την ιουδαϊκή θρησκεία τους.
15. Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της πόλεως Θεσσαλονίκης*, [έκδ. Γ. Τσάρα], Θεσσαλονίκη 1958, 54.
16. Από τους απελεύθερους σκλάβους εξαιρείται σαφώς από την υποψία αυτή μόνον ο «Αχμέτ ο αράπης».
17. Επί 1.772 αρσενικών ονομάτων, 138 αναγνωρίζονται με το επάγγελμα, 33 είναι ξένοι και 13 αναγνωρίζονται ως γαμπροί.
18. Αυτόθι, 93, κατ' αναλογία.
19. Ε. Χεκίμογλου, «Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου», *ό.π.*, 104-105.

Σύγχρονη περίοδος

Εικόνες από το λιμάνι της Χάιφα

Τα βασικά χαρακτηριστικά της μετανάστευσης και της προσαρμογής των θεσσαλονικέων λιμενεργατών στον εργασιακό χώρο της Χάιφα κατά την περίοδο 1933 - 1935[1]

Σάι Σρούγκο

Ένας από τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία της εβραϊκής παροικίας της Θεσσαλονίκης είναι η μετανάστευση λιμενεργατών από την Θεσσαλονίκη στο λιμάνι της Χάιφα, κατά την δεκαετία του 1930, μετανάστευση η οποία αποτέλεσε σπουδαίο κεφάλαιο στην ευρύτερη διαδικασία ανανέωσης της οικονομικής ανεξαρτησίας των Εβραίων στα χρόνια πριν την ίδρυση του Ισραήλ. Το μεγαλύτερο μεταναστευτικό κύμα εκδηλώθηκε μεταξύ των ετών 1933-1935. Τότε, δεκάδες εβραίοι αχθοφόροι, μαζί με τις οικογένειές τους, μετανάστευσαν στην πόλη της Χάιφα, έχοντας ως σκοπό να εργασθούν ως αχθοφόροι στο λιμάνι της πόλης, εργασία την οποία έκαναν, ως επί το πλείστον, μέχρι τότε άραβες εργάτες.

Τα θέματα τα οποία θα μελετηθούν στην εργασία είναι δύο. Το κεντρικό θέμα είναι η προσαρμογή των θεσσαλονικέων λιμενεργατών στην Παλαιστίνη τους πρώτους δέκα μήνες. Θα μελετηθεί, ακόμη, ο χώρος εργασίας τους στο λιμάνι της Χάιφα, όπως επίσης η ζωή τους σε κοινωνικό επίπεδο. Επίσης, θα εξετασθούν οι λόγοι που οδήγησαν τους εργάτες στην μετανάστευση.

Στη μορφή που το κείμενο δημοσιεύεται, έχει αποδοθεί στην ελληνική γλώσσα με την ευθύνη των συγγραφέων του.

Α. Οι λόγοι της μετανάστευσης

1. Η εργασία στο λιμάνι της Χάιφα στη δεκαετία του 1920

Η μετανάστευση στην Παλαιστίνη δεκάδων οικογενειών λιμενεργατών από την Θεσσαλονίκη, κατά την περίοδο 1933 -1935, ήταν ένα ξεχωριστό γεγονός στην ιστορία των εβραϊκών παροικιών, όπως επίσης και στην ιστορία του σιωνιστικού κινήματος.

Ο μεγάλος αριθμός των μεταναστευτικών αδειών που δόθηκε εκείνη την εποχή στους θεσσαλονικείς αχθοφόρους δεν σημαίνει ότι οι πύλες της Παλαιστίνης ήταν ορθάνοιχτες γι' αυτούς. Η πραγματικότητα ήταν διαφορετική. Εκείνη την εποχή πολλοί εβραίοι θεσσαλονικείς ήθελαν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη, αλλά, για λόγους που θ' αναφέρουμε αργότερα, λιγοστοί έλαβαν μεταναστευτική άδεια.[2]

Το μεταναστευτικό κύμα των λιμενεργατών αποτελεί εξαίρεση. Τους λόγους για το αξιοσημείωτο μεταναστευτικό κύμα των λιμενεργατών πρέπει να τους αναζητήσουμε εκτός Θεσσαλονίκης, σε ευρύτερες διαδικασίες που συνέβαιναν στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας στην Παλαιστίνη. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, λίγο πριν την μετανάστευση των εβραίων λιμενεργατών, τα σημαντικότερα λιμάνια της Παλαιστίνης ήταν το λιμάνι της Γιάφα, στο κέντρο της Παλαιστίνης, και το λιμάνι της Χάιφα, που βρίσκεται κοντά στο Τελ Αβίβ, στο βόρειο τμήμα της. Και τα δύο εξυπηρετούνταν με άραβες εργάτες. Η παρουσία των αράβων εργατών ήταν αισθητή σ' όλους τους τομείς εργασίας στο λιμάνι: εργάζονταν ως αχθοφόροι και ήταν ιδιοκτήτες μικρών σκαφών, με τα οποία μετέφεραν εμπορεύματα και ταξιδιώτες από την όχθη προς τα καράβια και αντίστροφα. Σ' αντίθεση με το μεγάλο αριθμό αράβων εργατών στο λιμάνι, οι εβραίοι εργάτες ήταν λιγοστοί. Δεν ήταν περισσότεροι από μερικές δεκάδες.[3] Από την σύνθεση του πληθυσμού της Χάιφα, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, μπορεί να γίνει κατανοητή η σπουδαιότητα των αράβων εργατών στα λιμάνια της Παλαιστίνης και ειδικά στο λιμάνι της Χάιφα.

Το 1918 ο πληθυσμός της πόλης ήταν 16.000, από τους οποίους 14.600 ήταν Άραβες και μόνο 1.400 Εβραίοι.[4] Μεταξύ των ετών 1922-1931 αυξήθηκε ο αραβικός πληθυσμός στην Χάιφα κατά 54%, πάνω από το μέσο όρο των Αράβων σ' όλη την Παλαιστίνη, και έφτασε τους 35.000.[5] Το ίδιο συνέβη και με τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης, ο οποίος αυξήθηκε κατά 255% στην ίδια περίοδο, και έφτασε τα 16.000 άτομα.[6] Η δημογραφική αυτή αύξηση ήταν αποτέλεσμα της συνεχούς μετανάστευσης στην πόλη, τόσο του αραβικού πληθυσμού, όσο και του εβραϊκού.[7] Παρ'όλο που και οι δύο κοινότητες, αραβική και εβραϊκή, αποτελούνταν βασικά από μετανάστες, οι λόγοι οι οποίοι

Το λιμάνι της Χάιφα

τους οδήγησαν στην μετανάστευση ήταν εντελώς διαφορετικοί. Οι περισσότεροι από τους εβραίους μετανάστες προέρχονταν από την ανατολική Ευρώπη. Οι πιο πολλοί ήταν από 20 έως 40 ετών και οι μισοί από αυτούς ήταν ανύπαντροι. Ορισμένοι διέθεταν εμπειρία σε οργανωμένη εργασία και συμμετείχαν σ' εργατικά συνδικάτα.[8]

Αν συγκρίνουμε τον εβραίο με τον άραβα μετανάστη, σε οικονομική και κοινωνική βάση, θα δούμε ότι το επίπεδο του άραβα μετανάστη ήταν πολύ χαμηλότερο απ' εκείνο του εβραίου. Ποσοστό 25% των αράβων μεταναστών στην Χάιφα προερχόταν εκτός των συνόρων της Παλαιστίνης, από την Αίγυπτο και την Συρία. Ποσοστό 65% προερχόταν από την Παλαιστίνη. Οι πιο πολλοί προέρχονταν από χωριά και οι υπόλοιποι από πόλεις.[9] Οι περισσότεροι μετανάστες που προέρχονταν από χωριά ήταν φτωχοί και αμόρφωτοι.[10] Η μετανάστευση προς τις μεγάλες πόλεις υπήρξε αποτέλεσμα των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι των χωριών στην καθημερινή ζωή, με συνέπεια να ψάχνουν για μόνιμη ή για προσωρινή εργασία σε μεγάλες πόλεις, πέραν του αγροτικού τομέα. Οι πιο πολλοί απ' αυτούς τους μετανάστες δεν είχαν συγκεκριμένη επαγγελματική ιδιότητα και αναζητούσαν οποιαδήποτε εργασία.[11]

Ο άραβας εργάτης ήταν πάντοτε υπάκουος, πρόθυμος ν' εργασθεί με χαμηλό ημερομίσθιο. Τα στοιχεία αυτά τον έκαμαν περιζήτητο τόσο στον κρατικό όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Γι' αυτόν τον λόγο, το λιμάνι της πόλης, το οποίο ήταν κρατικό, ήταν γεμάτο από άραβες εργάτες, οι οποίοι δούλευαν για τη μεταφορά αγαθών, την ασφαλτόστρωση της προβλήτας και τη δόμηση του νέου λιμανιού.[12] Μία από τις σημαντικότερες αρνητικές επιδράσεις του άραβα μετανάστη, στον τομέα της εργασίας στο λιμάνι της πόλης, αφορούσε τη χαμηλή αμοιβή, για την οποία ήταν πρόθυμος να εργασθεί: Ενώ ο μέσος όρος του ημερομισθίου για έναν ανειδίκευτο εργάτη ήταν μεταξύ 35-50 λεπτών,[13] σύμφωνα με τις μαρτυρίες των λιμενεργατών της Χάιφα το φθινόπωρο του 1930, η αμοιβή των εβραίων εργατών ήταν 15 λεπτά και των αράβων εργατών κατέβηκε στα 10 λεπτά. Αυτό το χαμηλό εισόδημα ήταν ανεπαρκές για τις καθημερινές ανάγκες και απείχε από τις αξιώσεις του εβραίου εργάτη για μια καθώς πρέπει ζωή. Σε περίπτωση που οι εβραίοι εργάτες παραπονιούνταν για το χαμηλό ημερομίσθιο, η αντίδραση των εργοδοτών και των επιστατών[14] ήταν σκληρή, καθώς τους εκβίαζαν ότι θα τους αντικαθιστούσαν με φθηνά εργατικά χέρια. Έτσι, το χαμηλό εισόδημα ήταν ένας από τους πολλούς λόγους που απομάκρυναν τους εβραίους εργάτες από την εργασία στο λιμάνι.[15]

Ένας άλλος λόγος που έκανε δύσκολη την παραμονή των εβραίων εργατών στο λιμάνι ήταν οι σκληρές συνθήκες εργασίας. Το ωράριο άρχιζε από την ανατολή μέχρι την δύση του ηλίου, με ένα σύντομο διάλειμμα το μεσημέρι. Οι ημέρες εργασίας περιελάμβαναν και το Σάββατο και η μοναδική ημέρα ξεκούρασης ήταν η Κυριακή.[16] Το μοναδικό δικαίωμα που είχαν οι εργάτες ήταν ο μισθός τους, που και αυτός ήταν πολύ χαμηλός.[17] Ο βασικός λόγος γι' αυτές τις εργασιακές σχέσεις οφειλόταν στην αποικιακή εργατική πολιτική: Οι αγγλικές αρχές συνήθιζαν να προσλαμβάνουν εντόπιους εργοδότες, οι οποίοι αναλάμβαναν εργολαβικά τις περισσότερες εργασίες στο λιμάνι[18]. Στην πλειονότητά τους ήταν Άραβες. Η χρησιμοποίηση εργολάβων απήλλασσε τον κρατικό οργανισμό από κάθε ευθύνη σε θέματα εργασίας μεταξύ του εργοδότη και των εργατών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι σκληρές εργασιακές σχέσεις που υπήρχαν στον αραβικό εργασιακό χώρο να αναπτυχθούν και στον κρατικό τομέα.[19] Όποιος επέλεγε να δουλέψει στο λιμάνι ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται πολύ σκληρά, με τρόπο που δεν ανταποκρινόταν στη φυσική κατάσταση οποιουδήποτε εργάτη.

Από το καλοκαίρι του 1921 εργαζόταν στο λιμάνι μια μόνιμη ομάδα εβραίων αχθοφόρων, η οποία ήταν γνωστή ως «η ομάδα του λιμανιού» και φόρτωνε μεταλλικά και ξυλουργικά είδη. Η ομάδα αυτή αποτελούνταν από 12 άτομα.[20]

Κατά την διάρκεια του 1920, εμφανίσθηκαν στο λιμάνι και άλλες εβραϊκές ομάδες εργατών, που απασχολούνταν σε χειρωνακτικές εργασίες για καθορισμένες χρονικές περιόδους. Σε αντίθεση με την σταθερότητα που επεδείκνυε «η ομάδα του λιμανιού», με την ολοκλήρωση ενός έργου στο λιμάνι, η ελπίδα για μια άλλη καλύτερη εργασία εκτός του λιμανιού ή φυγή σε αγροτικό κοινόβιο το καθιστούσε χώρο προσωρινής εργασίας για πολλούς εβραίους εργάτες.[21]

Από την πλευρά της σιωνιστικής ηγεσίας, πρωταρχικό ρόλο στα θέματα που την απασχολούσαν κατείχε το αραβικό μονοπώλιο στα λιμάνια της Παλαιστίνης, που είχε ως αποτέλεσμα την επιρροή των Αράβων σε θέματα εργασίας και μισθοδοσίας. Σ' ένα έθνος που προσπαθούσε να κατακτήσει την ανεξαρτησία του στην Παλαιστίνη, ήταν πολύ σημαντικό να αποκτήσει οικονομική ανεξαρτησία σε διάφορους επαγγελματικούς τομείς. Ειδικά στις χειρωνακτικές εργασίες, όπως οι μεταφορές στο λιμάνι, η επαγγελματική ανεξαρτησία έπαιζε σημαντικό ρόλο και στα εθνικά θέματα: ως κυρίαρχη δύναμη στο λιμάνι της Χάιφα, οι Άραβες έλεγχαν τις πύλες εισόδου-εξόδου της Παλαιστίνης ως προς τη διακίνηση προϊόντων αλλά και ανθρώπων. Αποκτά μεγάλη σημασία το γεγονός αυτό κατά την διάρκεια των πρώτων αιματηρών συγκρούσεων μεταξύ των Αράβων και των Εβραίων. Στις αρχές Μαΐου 1921, οι Άραβες της Γιάφα κατέβηκαν σε βίαιες διαδηλώσεις, εξαγριωμένοι από την συνέχιση της ελεύθερης μετανάστευσης των Εβραίων στην Παλαιστίνη. Πολύ γρήγορα ξέσπασαν βίαιες διαδηλώσεις και σε άλλες πόλεις με μικτό πληθυσμό, όπως η Χάιφα. Στο λιμάνι της πόλης δημιουργήθηκε ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα ανάμεσα σε ομάδες εβραίων και αράβων αχθοφόρων.[22]

Δύο μέρες μετά την έναρξη των βίαιων διαδηλώσεων, η αγγλική κυβέρνηση της Παλαιστίνης, της οποίας επικεφαλής ήταν ο Χέρμπερτ Σάμουελ έλαβε την γνωμάτευση των αρμόδιων υπηρεσιών και αποφάσισε να απαγορεύσει τη μετανάστευση των Εβραίων προς την Παλαιστίνη. Η απόφαση ίσχυσε για τους δυο επόμενους μήνες, μέχρι την 1η Ιουλίου.[23] Η σιωνιστική ηγεσία στην Παλαιστίνη, βλέποντας την μεγάλη επιρροή που ασκούσε στα λιμάνια της Παλαιστίνης, προσπάθησε να ανατρέψει την κατάσταση. Η Χισταντρούτ Χακλαλίτ (η Γενική Συνομοσπονδία των Εβραίων Εργατών) και ιδιαίτερα το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο σ' αυτήν την προσπάθεια. Το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα αποτελούσε το αντιπροσωπευτικό όργανο της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών στην πόλη της Χάιφα. Στις αρμοδιότητές του περιλαμβανόταν η διάδοση των αποφάσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών.

Το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα ιδρύθηκε το 1921. Οι τομείς δράσης του, όπως και άλλων συνδικάτων στην Παλαιστίνη, ήταν πολλοί. Πρώτα απ' όλα, αποτελούσε το εργατικό συνδικάτο των εργατών στην περιοχή της Χάιφα. Επίσης, λόγω της απουσίας κρατικών υπηρεσιών την εποχή της αγγλικής κυριαρχίας, το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα προσπαθούσε να βρει εργασία στους ανέργους και ήταν υπεύθυνο για την δημιουργία πολιτιστικών και εκπαιδευτικών κέντρων.[25]

Μία από τις προσπάθειες του Εργατικού Κέντρου να αυξήσει τον αριθμό των εβραίων λιμενεργατών στο λιμάνι, ειδικά μετά τα μέσα της δεκαετίας του '20, συνδέθηκε με το ζήτημα της μισθοδοσίας. Οι εκπρόσωποι της Χισταντρούτ, όπως και άλλοι εκπρόσωποι του εβραϊκού πληθυσμού στην Παλαιστίνη, στις συναντήσεις

που είχαν και στις επιστολές που έστελναν στους προϊσταμένους της αγγλικής διοίκησης του προτεκτοράτου, ζητούσαν διορθωτικά μέτρα πάνω στο θέμα της μισθοδοσίας των εβραίων εργατών.[26] Το σκεπτικό ήταν ότι, σε περίπτωση που αυξανόταν ο μισθός, περισσότεροι εβραίοι εργάτες θα ενδιαφέρονταν να απασχοληθούν στις δραστηριότητες του λιμανιού. Τα αιτήματα αυτά, όμως, απορρίφθηκαν από το Γραφείο Εργασίας της αγγλικής διοίκησης για πολλούς λόγους. Η ανάγκη να μην υπερβούν τον προϋπολογισμό του κράτους απαγόρευε να αυξηθεί ο μισθός του εβραίου εργάτη. Κατά την αγγλική κρατική υπηρεσία, μια τέτοια αύξηση, εκτός του ότι δεν ήταν σωστή πράξη από ηθικής πλευράς,[27] με το πέρασμα του χρόνου θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του μισθού όλων των λιμενεργατών, οι οποίοι θα αρνιούνταν να εργασθούν με χαμηλότερο μισθό από εκείνον που θα κέρδιζαν οι Εβραίοι.[28]

Εκτός από τους οικονομικούς υπήρχαν και πολιτικοί λόγοι που οδηγούσαν τις σχέσεις των δυο πλευρών σε αδιέξοδο. Η κυβέρνηση δεν είχε κανένα λόγο να ανοίξει μέτωπο αντιπαράθεσης με το αραβικό στοιχείο της πόλης, το οποίο αποτελούσε την πλειοψηφία του πληθυσμού της. Η αύξηση του εβραϊκού εργατικού δυναμικού στο λιμάνι θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παραγκωνισμός του άραβα εργάτη και να προκαλέσει αισθήματα ζήλιας, που ήδη υπήρχαν, λόγω της καλύτερης οικονομικής κατάστασης του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης.[29]

Λόγω της άρνησης αυτής, το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα επιδοτούσε με δική του πρωτοβουλία τους εβραίους λιμενεργάτες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο μισθός του εβραίου λιμενεργάτη ήταν λίγο υψηλότερος από εκείνον του άραβα[30]. Παρ'όλα αυτά, ο μηχανισμός της εργασίας στο λιμάνι παρέμεινε ο ίδιος: εργασιακές σχέσεις οι οποίες εξαρτούνταν από τον άραβα εργοδότη και πολύ σκληρή εργασία. Οι εβραίοι εργάτες δεν μπορούσαν να ανταγωνισθούν σε επαγγελματική βάση τον άραβα εργάτη. Χωρίς κάποια δραματική αλλαγή το λιμάνι της Χάιφα, όπως και το λιμάνι της Γιάφα, θα παρέμεναν υπό αραβική κυριαρχία. Το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα, υπό την ηγεσία του γραμματέα της Άμπα-Χούσι, επέμενε στο ζήτημα.

Το φθινόπωρο του 1933, μετά από τέσσερα χρόνια επισκευών, το καινούργιο λιμάνι της Χάιφα ήταν έτοιμο να λειτουργήσει.[31] Μετά την ολοκλήρωση των κατασκευαστικών έργων, ήταν επόμενο να αυξηθούν και οι θέσεις εργασίας. Ήταν η τελευταία ευκαιρία να ενταχθούν νέοι εβραίοι εργάτες στο λιμάνι. Μερικούς μήνες πριν το άνοιγμα του λιμανιού, όταν έγινε κατανοητό πως δεν υπήρχαν στην Παλαιστίνη αρκετοί εβραίοι εργάτες που να μπορούσαν να εργασθούν σ' αυτό, για πρώτη φορά τα βλέμματα στράφηκαν εκτός των συνόρων της Παλαιστίνης, στη μακρινή Θεσσαλονίκη. Αυτή η στροφή θα μπορούσε να παρουσιασθεί ως επιτυχία μερικών γνωστών Θεσσαλονικέων, οι οποίοι από τότε που μετανάστευσαν οι ίδιοι στην Παλαιστίνη, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, προσπαθούσαν να επισύρουν την προσοχή της εβραϊκής ηγεσίας προς τους εβραίους Θεσσαλονικείς λιμενεργάτες. Μέχρι το καλοκαίρι του 1933 δεν είχαν βρει, όμως, ανταπόκριση.[32]

2. Σημαντικοί λόγοι για μετανάστευση από τη Θεσσαλονίκη

Σ'αυτή την χρονική περίοδο υπήρχε ταύτιση ιδεών μεταξύ της ηγεσίας των Εβραίων στην Παλαιστίνη και των εβραίων λιμενεργατών, που ήθελαν να μεταναστεύσουν. Κατά την γνώμη μας, ο σημαντικότερος λόγος που επιβράδυνε το μεταναστευτικό κύμα ήταν ο οικονομικός[33]: Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 έβλαψε ένα από τα κυριότερα προϊόντα εξαγωγής της Ελλάδας εκείνη την εποχή: τον καπνό. Αυτός ο κλάδος, υπέφερε από την μειωμένη ζήτηση στις αγορές της Εσπερίας από τα τελευταία, κιόλας, χρόνια πριν τη κρίση του 1929. Σε έναν κόσμο που βρισκόταν σε καθολική ύφεση τα καπνά της Μακεδονίας ήταν πολυτέλεια.[34] Έτσι, οι ελληνικές εξαγωγές στα παραδοσιακά κέντρα της Μεγάλης Βρετανίας και της Αμερικής μειώθηκαν. Η κρίση των καπνών αντανακλάται και στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης με την μείωση της απασχόλησης. Ενώ στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης σημειώθηκε ύφεση και πολλοί εβραίοι λιμενεργάτες ήταν πια άνεργοι, στο λιμάνι του Πειραιά η δουλειά ολοένα αυξανόταν, ειδικά κατά την δεκαετία του 1920 και μετά, όταν το λιμάνι του Πειραιά εξελίχθηκε σε διεθνές λιμάνι.[35] Άλλη αιτία για την άνοδο της ανεργίας των λιμενεργατών είναι τα λιμενικά έργα. Τα έργα υποδομής που έγιναν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης επέδρασαν στον κύκλο εργασιών και στους λιμενεργάτες. Το μονοπώλιο που δόθηκε στην εταιρεία «Ποσειδών», για τις αχθοφορικές εργασίες της Ελευθέρας Ζώνης του λιμανιού, είχε ως αποτέλεσμα να αντικατασταθούν πολλοί εβραίοι εργάτες από εργάτες της εταιρείας αυτής.[36] Η βελτίωση των εγκαταστάσεων του λιμανιού,[37] όπως για παράδειγμα η αποβάθρα που εγκαινιάσθηκε το φθινόπωρο του 1932, είχε ως αποτέλεσμα 70 εβραίοι αχθοφόροι να μείνουν άνεργοι.[38] Με τον τρόπο αυτό μειώθηκε ο αριθμός των Εβραίων που δούλευαν στο λιμάνι. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930, είχαν μείνει ελάχιστοι.[39] Οι περισσότεροι εβραίοι λιμενεργάτες ήταν άνεργοι. Οι λιμενεργάτες, οι οποίοι συνήθως προέρχονταν από τα κατώτερα στρώματα της εβραϊκής κοινωνίας, χρειάζονταν εκείνη την περίοδο την υποστήριξη των εβραϊκών κοινοτικών οργανώσεων. Ωστόσο, εκείνη την περίοδο, δεν μπορούσε να δοθεί υλική βοήθεια. Η βιβλιογραφία σχετικά με την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, η οποία ξεκληρίστηκε στο Ολοκαύτωμα, υποστηρίζει ότι μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930 η κοινότητα παρείχε ευρεία κοινωνική και ανθρωπιστική βοήθεια, όπως ίσχυε και τους προηγούμενους αιώνες.[40] Ωστόσο, ο Άμπα-Χούσι, ο γραμματέας του Γραφείου της Χισταντρούτ στην Χάιφα, κατά την διάρκεια της επίσκεψής του στη Θεσ-

σαλονίκη στα τέλη του 1933, υποστηρίζει ότι η ανθρωπιστική βοήθεια στην πόλη περνούσε σοβαρή κρίση· Ο Άμπα-Χούσι κατέγραψε τις άσχημες εντυπώσεις του από τις επισκέψεις του στα σπίτια των λιμενεργατών: «Είδα τα άδεια σπίτια τους και τα σκοτεινά τους διαμερίσματα και κοίταζα τα παιδιά τους. Τα μάτια τους έδειχναν ότι πεινούσαν».[41] Η πείνα και η φτώχεια ταρακούνησαν και προβλημάτισαν τον επισκέπτη από το Ισραήλ.[42] Ένας επισκέπτης από το εξωτερικό μπορούσε να δει με ευκολία την οικονομική κατάρρευση των ανθρωπιστικών οργανώσεων στην πόλη, ειδικά μετά την μεγάλη πυρκαγιά του 1917, την μετανάστευση της οικονομικά ισχυρής τάξης[43] και την ανεπαρκή ετήσια οικονομική βοήθεια του Δήμου προς την εβραϊκή παροικία.[44] Για τους λόγους αυτούς, πολλοί λιμενεργάτες αναζητούσαν διέξοδο στη μετανάστευση. Αλλά για να μεταναστεύσουν, είτε στο Ισραήλ είτε σ' άλλες χώρες, έπρεπε πρώτα να ξεπεράσουν δυο μεγάλα εμπόδια. Πρώτα απ' όλα, έπρεπε να πάρουν άδεια μετανάστευσης, μια άδεια που πολλοί απ' αυτούς δεν είχαν δυνατότητα να λάβουν. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν ήταν οι μοναδικοί που ήθελαν να μεταναστεύσουν εκείνη την εποχή -πολλοί Εβραίοι από την ανατολική και κεντρική Ευρώπη επιθυμούσαν το ίδιο. Την ίδια εποχή έγιναν μεγάλες πολιτικές αλλαγές στη Γερμανία, στην Πολωνία και στη Ρουμανία, αλλαγές οι οποίες επηρέασαν το βιοτικό επίπεδο των Εβραίων. Απελπισμένοι, πολλοί σκέφτονταν να εγκαταλείψουν τα πάτρια εδάφη. Ωστόσο, οι πιθανότητες μετανάστευσης σε άλλες χώρες ήταν μηδαμινές. Η Παλαιστίνη ήταν το μοναδικό μέρος στο οποίο μπορούσαν οι Εβραίοι να μεταναστεύσουν. Μόνο εκεί ήταν έτοιμοι να τους δεχθούν. Αλλά, όσοι κατάφεραν να μεταναστεύσουν πολύ γρήγορα κατάλαβαν ότι οι πιθανότητες παραμονής τους εκεί ήταν ελάχιστες. Από ό,τι φαινόταν, από τα πρώτα χρόνια της αγγλικής κυριαρχίας στην Παλαιστίνη, οι αρχές έθεσαν πολλούς σκληρούς όρους για τους εβραίους μετανάστες, διότι στόχευαν στον περιορισμό του εβραϊκού μεταναστευτικού κύματος.

Αρχικά μειώθηκε ο αριθμός των μεταναστευτικών αδειών (Schedule). Το σύνολο των μεταναστευτικών αδειών διαβιβαζόταν από τον Ανώτατο Κυβερνήτη της Παλαιστίνης στη Σοχνούτ, οργάνωση η οποία αντιπροσώπευε τον εβραϊκό πληθυσμό έναντι των Άγγλων.[45] Κατόπιν, η ηγεσία της κατένειμε τον υφιστάμενο αριθμό των αδειών σε κάθε χώρα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, λόγω της δύσκολη κατάστασης των Εβραίων που ζούσαν στην ναζιστική Γερμανία, η Σοχνούτ έδινε πολλές άδειες στους Γερμανο-Εβραίους, κάτι το οποίο ελάττωνε τον αριθμό των αδειών που παρέχονταν στις υπόλοιπες χώρες. Κατά αυτόν τον τρόπο, την εποχή που υπήρχε μεγάλη ζήτηση για μεταναστευτικές άδειες, ο αριθμός των παρεχόμενων αδειών ήταν περιορισμένος. Για κάθε άνθρωπο που έπαιρνε άδεια μετανάστευσης, υπήρχαν πολλοί οι οποίοι ελάμβαναν αρνητική απάντηση.[46] Η μοίρα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης δεν ήταν διαφορετική από εκείνη των υπολοίπων Εβραίων στην Ευρώπη. Η πόλη της Θεσσαλονίκης παραλάμβανε πολύ μικρό αριθμό αδειών, κάτι το οποίο ίσχυε και πριν επέλθουν οι πολιτικές αλλαγές στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη.

Ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο μεγάλος αριθμός εβραίων λιμενεργατών, προερχόμενων από την Θεσσαλονίκη, θα μπορούσε να εξασφαλίσει μεταναστευτικές άδειες ήταν να παραχωρήσει η ηγετική εθνική ομάδα στην Παλαιστίνη αυξημένο αριθμό αδειών, ειδικά στους λιμενεργάτες. Τα πρώτα βήματα προς την λύση αυτήν άρχισαν να γίνονται. Ο Άμπα-Χούσι, ο οποίος ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τον αγώνα για την ηγεμονία στο λιμάνι της Χάιφα, ταξίδεψε στην Θεσσαλονίκη, για να εξετάσει τα προσόντα και τις δυνατότητες των εβραίων λιμενεργατών, με βάση τις εργασιακές ανάγκες που υπήρχαν στο λιμάνι της Χάιφα.

Στα τέλη του Αυγούστου το 1933, ο Άμπα-Χούσι ήρθε στη Θεσσαλονίκη. Τις πρώτες τέσσερις ημέρες της διαμονής του στην Θεσσαλονίκη έμεινε κατάπληκτος από το θέαμα που αποκαλύφθηκε μπροστά του: «Υπάρχουν ακόμη στην Θεσσαλονίκη μερικές εκατοντάδες εργατών που δουλεύουν στο λιμάνι σε διάφορες εργασίες, όπως να κουβαλούνε κάρβουνα, δουλειές που στην Παλαιστίνη ούτε οι Άραβες δεν κάνουν και φέρνουν ειδικά γι' αυτές τις δουλειές Σουδανούς από το λιμάνι του Σουέζ. Επίσης, αχθοφόροι που μπορούν να κουβαλήσουν στην πλάτη τους 350-400 κιλά και εργάτες που μπορούν να διεκπεραιώσουν κάθε εργασία σε πλοίο».[47]

Αφού είδε τον τρόπο εργασίας των εβραίων αχθοφόρων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και στην τοπική αγορά, συνέταξε έναν κατάλογο που συμπεριλάμβανε τα ονόματα από 100-125 υποψήφιους μετανάστες, από τον τρόπο εργασίας των οποίων είχε εντυπωσιασθεί και ήθελε να μάθει περισσότερες πληροφορίες,[48] «διότι μεταξύ των θεσσαλονικέων εργατών υπήρχαν κομουνιστές, χαρτοπαίκτες και καπνιστές χασίς».[49] Οι υποψήφιοι επιλέχθηκαν από επιτροπή, της οποίας μέλη ήταν άνθρωποι που γνώριζαν τους υποψήφιους από την κοινή εργασία ή τους γείτονές τους.[50] Μετά την πρώτη εκκαθάριση του καταλόγου, επιλέχθηκαν 100 αχθοφόροι, οι οποίοι θα εργάζονταν στο λιμάνι της Χάιφα.

Κάθε υποψήφιος μετανάστης ήταν υποχρεωμένος να υπογράψει συμβόλαιο εργασίας μεταφρασμένο από την εβραϊκή στην γλώσσα λαντίνο και το οποίο ανέφερε τα εξής:

«Εγώ ο υπογεγραμμένος εργάτης, κάτοικος Θεσσαλονίκης, δηλώνω ότι, αφού άκουσα την ομιλία του συντρόφου Άμπα-Χούσι για τα ζητήματα εργασίας και τους όρους αυτής στο λιμάνι της Χάιφα, υποχρεούμαι (...) να εργασθώ βάσει αυτών των όρων ή και άλλων οι οποίοι θα μου γνωστοποιηθούν απ' αυτόν ή από το Εργατικό Κέντρο (...), χωρίς να έχω το δικαίωμα να αντιλέξω και θα πρέπει να δείξω τυφλή υπακοή. Ο τρόπος εργασίας μού γνωστοποιήθηκε από τον Άμπα Χούσι και μου έγινε κατανοητός, είμαι δε έτοιμος να εργασθώ ως εξής: Οι ώρες εργασίας είναι από 10 έως 15 ώρες ημερησίως, ανάλογα με το φόρτο εργασίας και τις απαιτήσεις των αρχηγών, από τις 6 το πρωί έως τις 10:30-11:00 το βράδυ, με ένα μικρό διάλειμμα το πρωί και μια ώρα διαλείμματος το μεσημέρι για φαγητό. Η ημέρα ανάπαυσης δεν είναι καθορισμένη και θα δίνεται ανάλογα με τις ανάγκες της εργασίας. Σε περίπτωση ανάγκης θα πρέπει να εργασθώ και την ημέρα του Σαββάτου και δεν θα εκφράσω κανένα παράπονο, όσον αφορά το θέμα της ημέρας της ανάπαυσής μου».[51]

Το συμβόλαιο εργασίας έμοιαζε με το συμβόλαιο εργασίας των αράβων εργατών στο λιμάνι, για τους οποίους υπεύθυνοι ήταν διάφοροι εργοδότες. Καθόριζε τον τρόπο εργασίας στο λιμάνι της Χάιφα και συμβόλιζε την «αναδίπλωση» των θέσεων της Χισταντρούτ στις απαιτήσεις των εργοδοτών. Οι θεσσαλονικείς αχθοφόροι δεν βοηθήθηκαν καθόλου από την Χισταντρούτ. Το συμβόλαιο εργασίας γινόταν ακόμη πιο σκληρό, αν αναλογισθούμε ότι η Χισταντρούτ εναντιωνόταν σ' αυτό το είδος εργασίας. Η τοποθέτηση της Χισταντρούτ μάς είναι γνωστή από την ομιλία του Άμπα-Χούσι τον Νοέμβριο του 1932. «Η "αρρώστια" των αυξημένων ωρών εργασίας προκαλεί σοβαρά προβλήματα στην υγεία των εργατών. Είναι αντίθετη στα καταστατικά των εργατικών οργανώσεων και σε δύσκολες περιόδους βλάπτει και τους ανέργους, καθώς δεν τους δίνεται η δυνατότητα ν' εργασθούν. Εμείς πρέπει να πολεμήσουμε το φαινόμενο των υπερωριών:

1. Αυξημένη αμοιβή για τις υπερωρίες.
2. Περιορισμός των υπερωριών.
3. Απαγόρευση των υπερωριών».[52]

Ο Άμπα-Χούσι ήταν ενήμερος για τις δυσκολίες του συμβολαίου εργασίας: «Εγώ δεν τους υποχρέωσα για τίποτα, αλλά, παρ'όλα αυτά, καθένας υπέγραψε πως είναι έτοιμος να δουλέψει με τις δύσκολες συνθήκες εργασίας που τους εξέθεσα, πιο δύσκολες από αυτές που είναι στην πραγματικότητα».[53]

Ο λόγος για τον οποίο παρουσιάσθηκαν δύσκολες οι συνθήκες εργασίας ήταν ότι οι εργοδότες αναζητούσαν εργάτες έτοιμους να εργασθούν όπως οι Άραβες.[54] Κατά την γνώμη μας, πέρα από τον πραγματικό λόγο αυτό, οι δεσμεύσεις του συμβολαίου εργασίας ήταν μακροχρόνιες και αποτελούσαν το δόγμα του Άμπα-Χούσι για τους θεσσαλονικείς λιμενεργάτες στο λιμάνι της Χάιφα. Ο Άμπα-Χούσι τους θεωρούσε ως «φυσικούς εργάτες». Αυτό σήμαινε φθηνά εργατικά χέρια, ανθρώπους που γνώριζαν τι σήμαινε κοπιαστική εργασία. Σήμαινε ότι επρόκειτο για εργασία των φτωχών κοινωνικών ομάδων. Αυτά τα χαρακτηριστικά τα βρήκε στους θεσσαλονικείς λιμενεργάτες στο ταξίδι του στην Θεσσαλονίκη. Ήταν χαρακτηριστικά που του θύμιζαν τον άραβα αχθοφόρο.

Η γενική εικόνα που διαμόρφωσε ο Άμπα-Χούσι για τους λιμενεργάτες ήταν επιφανειακή -ο ίδιος δεν κατάλαβε καθόλου τον τρόπο εργασίας των εβραίων λιμενεργατών της Θεσσαλονίκης. Πρέπει να ειπωθεί πως τους συνάντησε σε μια ιδιαίτερα δύσκολη συγκυρία γι'αυτούς, όμως η γενική εντύπωση την οποία αποκόμισε από αυτήν την ομάδα ήταν λαθεμένη. Ίσως νόμιζε ότι επρόκειτο για μια «ασθενή» ομάδα λιμενεργατών. Είχε κάνει ένα προσωπικό λάθος, όπως ο ίδιος κατανόησε αργότερα. Η υπογραφή των Θεσσαλονικέων στο συμβόλαιο εργασίας δεν σήμαινε ότι συμφωνούσαν να υπακούσουν σ' αυτό ή να εργασθούν όπως καθοριζόταν σ' αυτό. Κατάλαβαν πολύ καλά πόσο δύσκολο ήταν γι' αυτούς να τηρήσουν τους όρους του συμβολαίου. Όπως εκμεταλλεύθηκε ο Άμπα-Χούσι την δύσκολη κατάσταση στην οποία βρίσκονταν και τους έβαλε να υπογράψουν ένα τόσο απάνθρωπο συμβόλαιο, έτσι και εκείνοι εκμεταλλεύθηκαν το συμβόλαιο ως την μοναδική ευκαιρία για να μεταναστεύσουν.

Β. Μετανάστευση και προσαρμογή στο λιμάνι της Χάιφα: Οι πρώτοι μήνες

Η επιτυχημένη επίσκεψη του Άμπα-Χούσι στην Θεσσαλονίκη τελείωσε με την επιστροφή του στην Παλαιστίνη μαζί με την πρώτη ομάδα αχθοφόρων.[55] Οι μετανάστες τακτοποιήθηκαν προσωρινά στο γυμναστήριο του «Τέχνιου», μέχρις ότου εγκατασταθούν μόνιμα στην «Αράντ ελ Γιέουντ», περιοχή στην οποία κατοικούσαν κυρίως Μουσουλμάνοι και πολλοί λίγοι Εβραίοι. Η περιοχή αυτή σήμερα βρίσκεται στη δυτική μεριά της Χάιφα.

Στα μέσα Νοεμβρίου, δύο εβδομάδες πριν τα εγκαίνια του ανακαινισμένου λιμανιού της Χάιφα, οι μετανάστες με τις γυναίκες τους ανέρχονταν σε 138.[56] Σ' αυτήν την ομάδα προστέθηκαν και άλλοι μετανάστες από την Θεσσαλονίκη στα μέσα Δεκεμβρίου. Έτσι, τέσσερις μήνες μετά την άφιξη των πρώτων καραβιών με μετανάστες από την Θεσσαλονίκη, βρίσκονταν στην πόλη 65 οικογένειες λιμενεργατών, 200 συνολικά άνθρωποι.[57]

Μόλις τακτοποιήθηκαν, οι εργάτες άρχισαν να εργάζονται στο ανακαινισμένο λιμάνι. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε, όλοι όσοι έφτασαν με τις πρώτες μεταναστευτικές ομάδες, βρήκαν δουλειά στο λιμάνι, ανάλογα με τα προσόντα τους. Στα μέσα Δεκεμβρίου δούλευαν στο λιμάνι 65 Θεσσαλονικείς, 50 από τους οποίους ήταν αχθοφόροι και 15 μετέφεραν τα δέματα από τα καράβια στην όχθη.[58] Με την εργασιακή σύμβαση που υπογράφθηκε μεταξύ της Χισταντρούτ και των εργολάβων, οι

εργάτες τελούσαν υπό την άμεση επιρροή των αράβων εργολάβων -στα τελωνεία, στις αποθήκες των λιμανιών και στις μεταφορικές εργασίες της εταιρείας «Κεμάλ Αμπντάλα Άμπου Ζιάντ».[59]

Πριν ακόμη περάσει η πρώτη εβδομάδα, όλοι αναγνώρισαν τα εντυπωσιακά οφέλη αυτής της μετανάστευσης. «Την ώρα που ένας θεσσαλονικιός αχθοφόρος κουβαλούσε 100-150 κιλά και μπορούσε να κουβαλήσει και 400 κιλά, εκατοντάδες άλλοι αχθοφόροι δεν μπορούσαν να κουβαλήσουν ούτε το μισό».[60] Για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια, υπήρχαν πολλοί αχθοφόροι, των οποίων «τα προσόντα, το φιλότιμο και την υπακοή»[61] δεν μπορούσε να συναγωνισθεί κανένας άλλος αχθοφόρος στο λιμάνι. Ο εργάτης από την Θεσσαλονίκη όχι μόνο ήταν σε θέση να συναγωνισθεί τον άραβα εργάτη, αλλά για πρώτη φορά κατάφερνε να τον ξεπεράσει. Η κατάσταση στην οποία βρισκόταν το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα, όταν ζητούσε από τους άραβες και τους εβραίους εμπόρους να προσλάβουν εβραίους εργάτες, άλλαξε εντελώς με τον ερχομό των μεταναστών αυτών, τους οποίους και άραβες έμποροι ήθελαν να προσλάβουν.[62] Η ζήτηση για θεσσαλονικείς εργάτες έφθασε στο αποκορύφωμα τον χειμώνα του 1933-1934, κατά την διάρκεια του οποίου όλες οι αχθοφορικές δουλειές από τον αγροτικό τομέα δόθηκαν «στην ομάδα των λιμενεργατών της Θεσσαλονίκης».[63]

Η εργασία των πρώτων θεσσαλονικέων εργατών στο λιμάνι της Χάιφα άρχισε να αναγνωρίζεται και οι εργοδότες αποφάσισαν να επεκτείνουν τις δουλειές τους. Τον χειμώνα του 1933-1934, περίοδο εργασιακού φόρτου (λόγω των εξαγωγών των δημητριακών), έγινε γνωστό ότι οι άραβες εργοδότες σκόπευαν να φέρουν εργάτες από την Συρία, διότι δεν υπήρχαν αρκετοί θεσσαλονικείς εργάτες, οι οποίοι ήταν πια περιζήτητοι. Ο Άμπα-Χούσι πίστευε ότι οι Θεσσαλονικείς μπορούσαν να κυριαρχήσουν στο λιμάνι, λόγω της υψηλής απόδοσής τους.[64] Έτσι, οι τελευταίοι έγιναν η μεγαλύτερη ομάδα εβραίων εργατών στο λιμάνι.[65]

Το συμπέρασμα ήταν ένα: Έπρεπε να συνεχισθεί η μετανάστευση των θεσσαλονικέων λιμενεργατών.[66] Για να γίνει αυτό, έπρεπε να ξεπερασθούν δυο βασικά εμπόδια: η χρηματοδότηση των εξόδων μεταφοράς και η έλλειψη μεταναστευτικών αδειών.[67] Ο Άμπα-Χούσι, ο ηγέτης των Εβραίων στην Παλαιστίνη, το όνομα του οποίου ήταν συνδεδεμένο με το θέμα της μετανάστευσης, προσπάθησε να κάνει ό,τι ήταν δυνατό για να ξεπερασθούν αυτές οι δυσκολίες. Ως προς το θέμα της έλλειψης ρευστού, βρήκε ο ίδιος οικονομικούς πόρους είτε μέσω δανεισμού από εβραίους πράκτορες στην πόλη της Χάιφα[68] είτε με προσωπική εγγύηση,[69] ώστε να καλυφθούν τα έξοδα του φόρου μετανάστευσης.[70] Ο ίδιος κατάφερε να πείσει την Σοχνούτ να παραχωρήσει 80 καινούργιες άδειες για τους λιμενεργάτες της Θεσσαλονίκης, την στιγμή που το σύνολο των αδειών για τους Εβραίους της Ελλάδας ήταν πολύ μικρότερο.[71] Στο τέλος της πρώτης μεταναστευτικής χρονιάς, από τον Αύγουστο του 1933 μέχρι τον μήνα Δεκέμβριο του 1934, δόθηκαν στους λιμενεργάτες της Θεσσαλονίκης 250 μεταναστατευτικές άδειες.[72] Η ίδια πολιτική συνεχίσθηκε κατά την διάρκεια του 1935,[73] χρονιά κατά την οποία δόθηκαν άδειες μετανάστευσης ειδικά στους στοιβαδόρους.[74]

Οι περισσότερες πηγές και τα βιβλία που γράφθηκαν πάνω στο θέμα των εβραίων λιμενεργατών επικεντρώθηκαν στο θέμα της επαγγελματικής τους επιτυχίας στο λιμάνι της Χάιφα. Αλλά γενικά, οι δυσκολίες εντός κι εκτός της χώρας της εργασίας παρέμεναν αδιερεύνητες. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα αναφερθούμε στις επιδράσεις που δέχθηκαν οι θεσσαλονικείς εργάτες, οι οποίες επηρέασαν την ζωή τους από τους πρώτους μήνες της άφιξής τους.

Γ. Οι δυσμενείς επιδράσεις του εργασιακού περιβάλλοντος των Θεσσαλονικέων

Η εντυπωσιακή επιτυχία των Θεσσαλονικέων στο λιμάνι της Χάιφα δεν άλλαξε τις δύσκολες εργασιακές συνθήκες που επικρατούσαν στο λιμάνι:[75] Από τους 38 πρώτους θεσσαλονικείς αχθοφόρους που έφτασαν στο λιμάνι, 20 στάλθηκαν να κάνουν αχθοφορικές εργασίες στο τελωνείο.[76] Ο εργοδότης τους ήταν Άραβας[77] και υπεύθυνος για 110 άραβες αχθοφόρους που δούλευαν μόνιμα στο λιμάνι.[78] Οι θεσσαλονικείς αχθοφόροι κατάλαβαν αμέσως το πόσο δύσκολες ήταν οι συνθήκες εργασίας. Οι Θεσσαλονικείς έπρεπε να δουλεύουν σκληρά όλη την ημέρα, επτά ημέρες την εβδομάδα, με πολύ χαμηλό ημερομίσθιο, το οποίο καθοριζόταν από την κυβέρνηση. Αντιπροσώπευε το ήμισυ μόνο του ημερομισθίου με το οποίο πληρώνονταν οι υπόλοιποι αχθοφόροι, οι οποίοι δούλευαν στο χώρο του λιμανιού και όχι στο τελωνείο.

Σπάνια εγγραφή μαρτυρία για τις σκληρές αισθήσεις των εργατών, εκείνης της εποχής, αποτελεί ένα γράμμα διαμαρτυρίας που παρέδωσαν την άνοιξη του 1934 οι εργάτες του τελωνείου στον Αβραάμ Ρεκανάτι, έναν από τους πιο δραστήριους θεσσαλονικείς Εβραίους,[79] ο οποίος κιόλας είχε βρει εργασία στην Παλαιστίνη. Σ'αυτό το γράμμα διαμαρτυρίας εξέφρασαν τα παράπονά τους για τις αντίξοες συνθήκες εργασίας. Γι' αυτούς η αχθοφορική εργασία στο τελωνείο ήταν: «Μια καταναγκαστική εργασία, η οποία μας έπαιρνε όλες τις φυσικές δυνάμεις, για 15 ώρες την ημέρα, με ημερομίσθιο που δεν ξεπερνούσε τα 28,5 λεπτά την ημέρα».[80] Πίστευαν ότι για την κατάστασή τους έφταιγε η Χισταντρούτ. Σύμφωνα με τις επιστολές, στο συμβόλαιο εργασίας, το οποίο υπογράφηκε μεταξύ αυτών και του αντιπρόσωπου της Χισταντρούτ της Χάιφα που ήρθε στην Θεσσαλονίκη, προβλεπόταν πως θα δουλέψουν στο τελωνείο για διάστημα 3,5 μηνών και μετά θα αντικατασταθούν από άλλους εργάτες.[81]

Στο συμβόλαιο, το οποίο δημοσιεύθηκε στο βιβλίο του Ισαάκ Μόλχο[82] και σώζεται στο Αρχείο της Χισταντρούτ,[83] δεν βρήκαμε τέτοια υπόσχεση. Μπορεί στην αρχή της εργασίας τους στο τελωνείο, όταν οι εργάτες συνειδητοποίησαν πόσο δύσκολες ήταν οι συνθήκες εργασίας, έλαβαν τη υπόσχεση ότι θα τερματισθεί η αντιδικία, υπόσχεση την οποία πίστευαν ότι μπορούσε να τηρηθεί.[84]

Στην συνομιλία τους με τον Ρεκανάτι, οι εργάτες στήριξαν τα παράπονά τους στο θέμα της θρησκείας: «Αυτό που μας δημιουργεί τον μεγαλύτερο πόνο είναι ότι δεν μπορούμε ν' ανεχθούμε ότι είμαστε υποχρεωμένοι να εργαζόμαστε την αγία μέρα του Σαββάτου».[85] Οι θεσσαλονικείς αχθοφόροι βασίσθηκαν στο θέμα της θρησκείας, γιατί ήταν το μοναδικό μέσο άσκησης πίεσης, προκειμένου να διεκδικήσουν αλλαγές στους σκληρούς όρους εργασίας.

Έτσι, πριν περάσει ένας μήνας, το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα, με αρχηγό τον

Άμπα-Χούσι, δεν μπορούσε να αγνοήσει πια τον θυμό των παραδοσιακών οργανώσεων, όπως του θρησκευτικού πολιτικού κινήματος «Μιζράχη» και «Χαποέλ Αμιζράχη»,[86] αλλά και λαϊκών αντιπροσώπων, για παράδειγμα του ηγέτη της εβραϊκής παροικίας στην Χάιφα, του Λεβίν Μοσσέ Γκουτέλ,[87] και των ραβίνων Ααρών Μάρκους και Γιεσούα Κανιέλ,[88] οι οποίοι ανήκαν στην τοπική ραβινεία.[89] Όλοι τους είχαν την ίδια απαίτηση: να σταματήσει η εργασία την ημέρα του Σαββάτου. Ο Αβραάμ Ρεκανάτι συμφωνούσε, επίσης, μ' αυτήν την απαίτηση. Ήταν ο μόνος από την ανώτερη κοινωνική τάξη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης που εξέφρασε τη σύμφωνη γνώμη του. Αν κι η αφορμή των λιμενεργατών για την συνάντηση τους με τον Ρεκανάτι ήταν τα μέλη τους στην «Μιζράχη» στη Θεσσαλονίκη,[90] φαίνεται ότι υπήρχε ακόμη ένας άλλος λόγος. Μπορεί ότι οι αχθοφόροι να θυμήθηκαν ότι παλαιότερα είχε αναμιχθεί ο Αβραάμ Ρεκανάτι σε μία εργασιακή διαμάχη στη Θεσσαλονίκη.

Οι θεσσαλονικείς αχθοφόροι συναντήθηκαν μαζί του για έναν ακόμη λόγο. Ο Αβραάμ Ρεκανάτι είχε παλαιότερα αναμιχθεί σε μία εργασιακή διαμάχη στη Θεσσαλονίκη. Την δεκαετία του 1920 είχε εναντιωθεί στην απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να καταστήσει την Κυριακή μέρα εμπορικής αργίας στη Θεσσαλονίκη. Η απόφαση αυτή θα επηρέαζε αρνητικά τον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης, ο οποίος θα αναγκαζόταν να εργασθεί την ημέρα του Σαββάτου. Ο Αβραάμ Ρεκανάτι ηγήθηκε της ομάδας που τάχθηκε εναντίον αυτού του νόμου και εξέφρασε την γνώμη του όχι μόνο στην ελληνική κυβέρνηση αλλά και στο προεδρείο της Εβραϊκής Κοινότητας, το οποίο αποδέχθηκε την κυβερνητική απόφαση για λόγους νομιμοφροσύνης.[91]

Την ίδια μορφή είχε και το ζήτημα της εργασίας του Σαββάτου στο λιμάνι της Χάιφα. Οι αντιπρόσωποι της εβραϊκής παροικίας στην Χάιφα υποστήριζαν την θέση την οποία πήρε το Εργατικό Κέντρο για δυο λόγους: πρώτον, γιατί υπήρχε συμβόλαιο εργασίας υπογεγραμμένο από τους εργάτες και, δεύτερον, γιατί φοβόντουσαν πως, αν εναντιώνονταν και προκαλούσαν ταραχές εναντίον της Χισταντρούτ, θα διακυβεύονταν η εισροή μεταναστών Εβραίων από την Θεσσαλονίκη, προς την Παλαιστίνη. Έτσι, η σιωπή του προεδρείου κατέστησε στα μάτια των αχθοφόρων τον Ρεκανάτι ως τον μόνο θεσσαλονικιό παράγοντα ικανό να τους βοηθήσει.

Η απαίτηση των θρησκευτικών οργανώσεων, να σταματήσει η εργασία την ημέρα του Σαββάτου, δεν μπορούσε να αγνοηθεί πια από το Εργατικό Κόμμα της Χάιφα. Ο Ντοβ-Οζ ήταν μέλος της Συνέλευσης της «Χισταντρούτ». Η γνώμη του Άμπα-Χούσι ήταν ότι δεν μπορούσε να τηρηθεί η αργία του Σαββάτου, όσο οι εργοδότες θεωρούσαν την ημέρα εργάσιμη, και ότι οι Θεσσαλονικείς είχαν συμφωνήσει, μέσω του συμβολαίου εργασίας, να εργάζονται την ημέρα αυτή. Ο Άμπα-Χούσι πίστευε ότι η λύση θα μπορούσε να δοθεί με αύξηση του αριθμού των εβραίων λιμενεργατών, μια ποσοτική αύξηση η οποία θα επέτρεπε να «κανονισθούν οι συνθήκες εργασίας ανάλογα με τις απαιτήσεις μας. Αυτή την χρονική περίοδο, είναι αδύνατο να αλλά-

ξουμε τις συνθήκες εργασίας».[92] Η γνώμη του Άμπα - Χούσι ήταν να κάνουν οι Θεσσαλονικείς υπομονή, μέχρι ότου αυξηθεί ο αριθμός των εβραίων λιμενεργατών. Τότε μόνο θα μπορούσε το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα να ενεργήσει για την βελτίωση των συνθηκών εργασίας.

Οι Θεσσαλονικείς συνέχισαν να εργάζονται στο τελωνείο και την ημέρα του Σαββάτου για λίγο ακόμα καιρό, μέχρι τον Αύγουστο του 1934.[93] Τότε σταμάτησαν να εργάζονται στο λιμάνι, όχι για θρησκευτικούς αλλά για οικονομικούς λόγους: για το χαμηλό ημερομίσθιο. Ενώ κατά την διάρκεια του χειμώνα ο μισθός των εβραίων αχθοφόρων στο τελωνείο ήταν ίδιος με εκείνον που κέρδιζαν οι άραβες αχθοφόροι στο λιμάνι,[94] μεταξύ 8-8,5 λιρών μηνιαίως, από τον Μάιο του 1934 ο μισθός μειώθηκε σε 6 λίρες.[95] Από δυο διαφορετικές πηγές που γράφθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, αναφέρονται διαφορετικοί λόγοι γι' αυτήν την μείωση. Σε πηγή του Ιουλίου του 1934 αναφέρεται ότι η μείωση του μισθού οφειλόταν στην μείωση της εργασίας κατά την διάρκεια του καλοκαιριού.[96] Επίσης, αναφέρεται ότι η μείωση οφειλόταν σε σκόπιμη απόφαση των αράβων εργοδοτών. Η υψηλή απόδοση των Θεσσαλονικέων έκανε τους άραβες εργοδότες να φοβούνται ότι θα χάσουν το μονοπώλιο της εργασίας στο λιμάνι και έτσι αποφάσισαν να τους οδηγήσουν σε αδιέξοδο, δίνοντάς τους μισθό πείνας.[97] Όποιος και αν είναι ο ακριβής λόγος, είναι γεγονός ότι στη μείωση του μισθού έπαιζαν ρόλο και οι άραβες εργοδότες και η διεύθυνση του λιμανιού, η οποία επιθυμούσε να παραμείνει αυτή τη κυριαρχία σε αραβικά χέρια. Οι αντιπρόσωποι του Εργατικού Κόμματος της Χάιφα προσπάθησαν να ελέγξουν την αιτία για την μείωση των μισθών, η οποία ήταν εντελώς αντίθετη με την υπόσχεση του διευθυντή του τελωνείου[98] ότι κάτι τέτοιο δεν θα συνέβαινε. Ωστόσο, ήταν εμφανές ότι η διεύθυνση του λιμανιού «ξέχασε εντελώς αυτήν την υπόσχεση».[99]

Η μείωση του μισθού των εργατών ήταν εντελώς αντίθετη με τις καλές συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν εκτός του τελωνείου. Έτσι, ενώ στο τελωνείο οι εργάτες δούλευαν 15 ώρες καθημερινά, εφτά ημέρες την εβδομάδα, με αμοιβή που πριν την μείωση έφτανε τα 210 λεπτά, οι αχθοφόροι που απασχολούνταν σε ιδιωτικές εργασίες στο λιμάνι ή εκτός αυτού, δεν δούλευαν περισσότερο από 11 ώρες καθημερινά και ο μισθός τους κυμαίνονταν στα 450-500 λεπτά.[100] Ο Άμπα-Χούσι προσπάθησε να σταματήσει την φυγή των θεσσαλονικέων αχθοφόρων από την εργασία στο τελωνείο και γι' αυτό τον λόγο έστειλε μήνυμα στην Συνέλευση της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ και την παρακαλούσε να ενισχύσει οικονομικώς τους εργάτες του τελωνείου, για χρονικό διάστημα τριών μηνών, μέχρι τον Οκτώβριο,[101] το μήνα όπου αναμενόταν να ξανανέβει η ζήτηση για εργάτες. Η Χισταντρούτ ζήτησε την βοήθεια της Σοχνούτ, αλλά αυτή αρνήθηκε.[102] Έτσι, τερματίσθηκε η εργασία των θεσσαλονικέων αχθοφόρων στο τελωνείο.

Η αθέτηση των υποσχέσεων από την πλευρά της διεύθυνσης του λιμανιού ήταν ένα συχνό φαινόμενο με θύματα τους εβραίους εργάτες, που αυτή την φορά έτυχαν να είναι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Στις αρχές Ιουνίου του έτους 1934, ο Φεϊγκελσον, υποδιευθυντής του τελωνείου και προσωρινός διευθυντής του λιμανιού, έδωσε διαταγή στους αστυνομικούς του τελωνείου να κλείσουν τις πύλες του λιμανιού και να μην επιτραπεί η είσοδος στους θεσσαλονικείς αχθοφόρους, οι οποίοι μετέφεραν προϊόντα από το τελωνείο στις αποθήκες των εταιρειών που βρίσκονταν εκτός λιμανιού.[103] Αμέσως ζητήθηκαν εξηγήσεις από τους αντιπροσώπους του Εργατικού Κέντρου και της Σοχνούτ. Η συνάντησή τους είχε τα εξής αποτελέσματα. Ο διευθυντής του λιμανιού Στιδ (Stead)[104] στήριζε την απόφασή του στο γεγονός ότι ο αριθμός των θεσσαλονικέων λιμενεργατών πλησίαζε τον αριθμό των αράβων εργατών.[105] Η ανάκληση των αδειών εισόδου στο λιμάνι είχε ως αποτέλεσμα να μείνουν άνεργοι 30-40 θεσσαλονικείς αχθοφόροι. Ο Άμπα-Χούσι ζήτησε την επέμβαση της Εθνοσυνέλευσης, ώστε να ακυρωθεί αυτή η απόφαση, που είχε ως μοναδικό σκοπό να ανακόψει την προσπάθεια που γινόταν, ώστε να αυξηθεί ο αριθμός των εβραίων λιμενεργατών στο λιμάνι της Χάιφα.[106] Από ό,τι φαίνεται, η έκκληση του Άμπα-Χούσι είχε θετικά αποτελέσματα, γιατί 3 μήνες αργότερα καταγράφθηκαν στο σύνολο των θεσσαλονικέων λιμενεργατών και αυτοί που δούλευαν ως αχθοφόροι για ιδιωτικές εβραϊκές εταιρείες.[107]

Η σκληρή αντιμετώπιση που έτυχαν οι εβραίοι λιμενεργάτες τόσο από την πλευρά της διεύθυνσης όσο και από την πλευρά των αράβων εργοδοτών είχε ως αποτέλεσμα πολλοί να φθάσουν στα πρόθυρα νευρικής κρίσης. Εκείνη την δύσκολη στιγμή το Εργατικό Κέντρο τούς συμπαραστάθηκε. Αποφασίσθηκε ότι έπρεπε να μειωθούν, όσο πιο πολύ γινόταν, οι συναλλαγές των αχθοφόρων με άραβες εργοδότες και ότι οι αχθοφόροι αυτοί θα δούλευαν στο εξής για την Χισταντρούτ.[108]

Τον Απρίλιο του 1934 δημιουργήθηκε η εβραϊκή μεταφορική εταιρεία «Μανόφ» (= Γερανός). Η εταιρεία είχε τρεις ιδιωτικούς επενδυτές, οι οποίοι διαχειρίζονταν το 60% των μετοχών.[109] Μετοχές κατείχε και η Χισταντρούτ, όπως και ο Άμπα-Χούσι.[110] Η εταιρεία «Μανόφ» άρχισε να λειτουργεί τον Ιούνιο του 1934. Στις πρώτες 45 μέρες εργασίας απασχολούσε 81 εργάτες, όλοι τους από την Θεσσαλονίκη,[111] στους οποίους μελλοντικά επρόκειτο να προστεθούν και οι αχθοφόροι που είχαν εγκαταλείψει την δουλειά τους στο τελωνείο.

Δέκα μήνες μετά την έναρξη των εργασιών στο νέο λιμάνι της Χάιφα, οι περισσότεροι από τους θεσσαλονικείς εργάτες, και οι ειδικά οι αχθοφόροι, εργάζονταν σε εβραϊκές επιχειρήσεις: από τους 118 συνολικά θεσσαλονικείς λιμενεργάτες, 15 εργάζονταν ως μεταφορείς δεμάτων από τα εμπορικά πλοία και οι υπόλοιποι ως αχθοφόροι.[112] Οι πιο πολλοί από τους αχθοφόρους, 60 συνολικά, δούλευαν στην εταιρεία «Μανόφ», 15 αχθοφόροι στην «Εταιρεία του λιμανιού», 12-14 αχθοφόροι σ' εβραίο ιδιώτη και 16 αχθοφόροι οργανώθηκαν μόνοι τους και εργάζονταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες σε διάφορες εργασίες. Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι από τους εργάτες που μετέφεραν δέματα από τα εμπορικά πλοία στην όχθη έφθασαν σε περίοδο εργασιακού φόρτου τους 29 και δούλευαν για έναν άραβα εργοδότη.[113]

Το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα βοήθησε τους περισσότερους εργάτες να απαλλαγούν από την «εργασιακή τυραννία», αλλά δεν κατάφερε να λύσει δύο προβλήματα που ταλάνιζαν τους λιμενεργάτες καθ' όλη την δεκαετία του 1930: Τη μονιμότητα και τη χαμηλή αμοιβή, που εκείνη την εποχή κυμαίνονταν μεταξύ 7-9 λιρών.[114] Η παρουσία του «φθηνού» άραβα εργάτη, η προτίμηση των αράβων εμπόρων να εξακολουθήσουν να έχουν εργασιακές σχέσεις με άραβες εργοδότες και όχι με την εταιρεία «Μανόφ»[115] δημιούργησαν ανασφάλεια στους Θεσσαλονικείς, οι οποίοι κέρδιζαν λίγα χρήματα. Ακόμη και μερικοί απ' αυτούς, όπως οι εργάτες που μετέφεραν δέματα από τα καράβια στην όχθη, που είχαν υψηλότερο εισόδημα, κατά τους καλοκαιρινούς μήνες (που δεν υπήρχε δουλειά) το εισόδημά τους μειωνόταν σημαντικά. Για να συμπληρώνουν τις απολαβές τους την εποχή που δεν υπήρχε αρκετή απασχόληση στο λιμάνι, φρόντιζε το τοπικό γραφείο εύρεσης εργασίας να τους βρίσκει προσωρινή εργασία εκτός του λιμανιού, είτε σε οικοδομές είτε σε διάφορα εργοστάσια, στη βιομηχανική ζώνη της πόλης.[116]

Οι συνθήκες δεν ευνοούσαν τους Θεσσαλονικείς: Το καλοκαίρι του 1935, το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα έκανε μια έρευνα σχετικά με τα έξοδα μιας τετραμελούς εργατικής οικογένειας στην πόλη.[117] Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευ-

νας, έγινε κατανοητό ότι τα έξοδα διατροφής και στέγασης κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων. Τα συνολικά έξοδα στέγασης μιας οικογένειας κυμαίνονταν περί τις 2,80 λίρες, ποσό λίγο υψηλότερο από το ενοίκιο που πλήρωναν οι Θεσσαλονικείς για ένα μικρό δωμάτιο στην περιοχή «Αράντ Ελ Γιεούντ».[118] Ακόμη, η έρευνα κατέδειξε ότι τα μηνιαία έξοδα διατροφής άγγιζαν τις 5,50 λίρες. Όταν μια τετραμελής οικογένεια χρειαζόταν ένα τόσο υψηλό ποσό για τα έξοδα διατροφής, γίνεται κατανοητό ότι οι πολυμελείς οικογένειες των Θεσσαλονικέων δαπανούσαν υψηλότερα ποσά. Πολύ δύσκολα αυτές οι οικογένειες, των οποίων τα μηνιαία έσοδα κυμαίνονταν στις 7-9 λίρες, θα μπορούσαν να αποταμιεύσουν χρήματα για ώρα ανάγκης, καθώς τα έσοδά τους μόλις κάλυπταν τις ανάγκες διατροφής και στέγασης.[119] Δεν περίσσευαν χρήματα για εκπαίδευση και φάρμακα. Εκείνη την εποχή, οι εβραίοι μετανάστες προς την Παλαιστίνη δεν λάμβαναν σημαντική υποστήριξη από τις εβραϊκές δημοτικές εξουσίες. Η μείωση της μετοχής της Εβραϊκής Σοχνούτ στον προϋπολογισμό για κοινωνική πρόνοια[120] και το γεγονός ότι οι διάφορες εβραϊκές κοινωνικές οργανώσεις δεν είχαν πόρους για να ενισχύσουν οικονομικά τους μετανάστες[121] πολλές φορές είχε ως αποτέλεσμα όλα τα έξοδα ενίσχυσης να πέφτουν στις πλάτες της Χισταντρούτ.[122] Ο Άμπα-Χούσι ήταν οργισμένος μ' αυτήν την κατάσταση. «Όσο όλα τ' έξοδα προσαρμογής των μεταναστών πέφτουν σ' εμάς και η Σοχνούτ δεν συμμετέχει, η «κατάκτηση της εργασίας» στο λιμάνι της Χάιφα φαίνεται ότι θα είναι μόνο δικό μας να συμφέρον κι όχι του όλου σιωνισμού».[123]

Το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα προέβη στις εξής ενέργειες: Αρχικά, προσπάθησε να επιλύσει τα προβλήματα στο λιμάνι και, στη συνέχεια, να βοηθήσει τους μετανάστες. Επίσης, προσπάθησε να τους βρει όσο πιο γρήγορα δουλειά και βοήθησε να πάρουν δάνεια με ευνοϊκούς όρους.[124] Επειδή αυτή η οικονομική βοήθεια δεν επαρκούσε, οι μετανάστες προσπαθούσαν να λύσουν τα προβλήματα τους μόνοι. Πολλές οικογένειες «στρατολόγησαν» τους ανθρώπινους τους πόρους για επιβίωση. Φαίνεται ότι τα παιδιά δεν πήγαιναν στο σχολείο και έβγαιναν στην αγορά εργασίας, ώστε να ενισχύσουν οικονομικά τις οικογένειές τους.[125] Το γεγονός αυτό φαίνεται και από μια μαρτυρία του Ισράελ Εστρούγκο, ο οποίος στην ηλικία των 17, μετανάστευσε από την Θεσσαλονίκη με την οικογένεια του στην Χάιφα. το δεύτερο 6μηνο του 1934 άρχισε να εργάζεται ως αχθοφόρος στο λιμάνι της Χάιφα.[126] Στην αναφορά του έκανε λόγο για την οικογενειακή του κατάσταση και για το κοινωνικό του επίπεδο. Για παράδειγμα, ανέφερε τον μικρό του αδερφό, Μπάρουχ Εστρουγκάνο, ο οποίος έφτασε στην Χάιφα σε ηλικία 8 ή 9 ετών. Στην Παλαιστίνη δεν πήγε στο σχολείο. Τα πρώτα του βήματα στην πόλη τα έκανε στον εργασιακό χώρο, καθώς άρχισε αμέσως να δουλεύει ως βοηθός υαλοπώλη.[127]

Εκτός από την βοήθεια που προσέφερε η οικογένεια, οι θεσσαλονικείς μετανάστες στηρίχθηκαν και στις οργανώσεις τους. Έτσι, οι οργανώσεις οι οποίες προϋπήρχαν στην Θεσσαλονίκη εξελίχθηκαν ακόμη πιο πολύ στη νέα πατρίδα τους: οι λιμενεργάτες οργανώθηκαν σε τρεις μεγάλες ομάδες, ίσως με βάση τους οικογενειακούς ή άλλους δεσμούς. Δυο από αυτές τις ομάδες αποτελούνταν από αχθοφόρους και μια από εργάτες οι οποίοι μετέφεραν δέματα από τα πλοία στην όχθη. Σε κάθε ομάδα συμμετείχαν εργάτες οι οποίοι εργάζονταν σε διαφορετικούς τόπους εργασίας και για διαφορετικούς εργοδότες. Το ημερομίσθιο του καθενός κατετίθετο στο ταμείο κάθε ομάδας. Το σύνολο των χρημάτων μοιραζόταν εξίσου στα μέλη της ομάδας και, έτσι, εξασφαλιζόταν σίγουρο εισόδημα για κάθε οικογένεια, που κυμαινόταν μεταξύ 7-8 λιρών.[128]

Λόγω των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης, δημιουργήθηκε ένταση στις σχέσεις

μεταξύ των Θεσσαλονικέων και του Εργατικού Κέντρου της Χάιφα. Στις αρχές του χειμώνα του 1934-1935, η εταιρεία «Μανόφ» θέλησε να διεκδικήσει την εργασία της φόρτωσης των πορτοκαλιών σε καράβια του εβραίου εμπόρου Δαβίδ Ρόκαχ. Οι θεσσαλονικείς εργάτες προσπάθησαν με κάθε τρόπο να το αποτρέψουν. Ο Νάταν Λέβι, υπεύθυνος της εταιρείας «Μανόφ», ρώτησε τους εργάτες το ποσό που έπρεπε να ζητήσει η εταιρεία και αυτοί σκόπιμα ανέφεραν ένα πολύ υψηλό ποσό, γνωρίζοντας πως η ανταγωνίστρια εταιρεία θα ζητούσε χαμηλότερο. «Οι εργάτες είπαν στον Νάταν Λέβι αυτήν την τιμή, γιατί δεν ήθελαν να δουλέψουν για την εταιρεία "Μανόφ", αλλά ήθελαν να είναι ανεξάρτητοι».[129] Η ενέργεια αυτή των Θεσσαλονικέων μπορεί να εξηγηθεί, αν λάβουμε υπ' όψη τις απολαβές τους: Από το σύνολο των αποδοχών των αχθοφόρων της εταιρείας «Μανόφ» κρατούνταν το 10% στο ταμείο της εταιρείας ως ασφάλεια σε περίπτωση ατυχήματος. Αυτό γινόταν κάθε μήνα, χωρίς η εταιρεία να λαμβάνει υπ' όψη τα κυμαινόμενα ημερομίσθια των εργατών ανάλογα με τις περιόδους εργασίας.[130] Κατά την γνώμη μου, η κράτηση αυτού του ποσού[131] ήταν η βασική αιτία διαφωνίας των Θεσσαλονικέων, οι οποίοι ήθελαν ν' απελευθερωθούν από αυτήν την εργασιακή σχέση με την κρατική εταιρεία, και να εργάζονται ανεξάρτητα μέσω του σωματείου τους, όπως έκαναν στο παρελθόν στην Θεσσαλονίκη.

Η ένταση μεταξύ των θεσσαλονικιών και της Χισταντρούτ, ήταν δυσανάλογος σε σύγκριση με την συμπεριφορά των καινούριων μεταναστεύσεων που ήρθαν στην Παλαιστίνη μεταξύ του Απριλίου και του Σεπτεμβρίου του 1934. Κατά την διάρκεια αυτών των μηνών, από τις 80 μεταναστευτικές άδειες που δόθηκαν για τους αχθοφόρους, πολλοί λίγοι ήρθαν στην Χάιφα και οι πιο πολλοί αποφάσισαν να εγκατασταθούνε στο Τελ Αβίβ και άρχισαν να δουλεύουν σε εργασίες διαφορετικές απ' αυτές που προέβλεπε η άδεια μετανάστευσης, με υψηλότερο ημερομίσθιο.[132] Από τον Αύγουστο του 1933 μέχρι τον Οκτώβριο του 1934, από τις 250 άδειες μετανάστευσης που στάλθηκαν στην Θεσσαλονίκη, μόνο 130-150 οικογένειες Θεσσαλονικέων μετανάστευσαν στην πόλη της Χάιφα.[128] Παρ'όλη την μείωση του μεταναστευτικού ρεύματος στην Χάιφα, οι ηγέτες των διάφορων εβραϊκών οργανώσεων συνέχιζαν να πιστεύουν ότι η «εβραϊκή επανάσταση» στο λιμάνι της Χάιφα[133] θα στηριζόταν στους μετανάστες και όχι στους ντόπιους. Αν και με το άνοιγμα του ανακαινισμένου λιμανιού οι θεσσαλονικείς λιμενεργάτες εργάσθηκαν υπό δοκιμή, αργότερα, με την επιτυχία της εταιρείας «Μανόφ»,[134] ο Άμπα - Χούσι επιχείρησε να αυξήσει τον αριθμό τους, ώστε να κυριαρχήσει το εβραϊκό στοιχείο στο λιμάνι. Πιστός σ' αυτόν τον σκοπό και με την βοήθεια της Σοχνούτ[135] το Νοέμβριο του 1934 αναζήτησε και άλλους εργάτες για το λιμάνι της Χάιφα. Πρώτος σταθμός του ταξιδιού του ήταν η Θεσσαλονίκη και από εκεί συνέχισε για την Πολωνία. Στην Θεσσαλονίκη έμεινε 5 ημέρες. Εκεί ο ίδιος κανόνισε τις συναντήσεις του, με σκοπό να καταρτίσει κατάλογο πιθανών μεταναστών. Αφού εξέτασε τον τρόπο εργασίας τους, κάλεσε πολλούς απ' αυτούς σε μια συνάντηση με την επιτροπή αξιολόγησης, η οποία αποτελούνταν από μέλη του «Γραφείου του Κράτους του Ισραήλ»,[136] από εργοδότες και από αντιπροσώπους των αχθοφόρων. Συνολικά 180 αχθοφόροι κλήθηκαν σε συνέντευξη και μόλις 71 επιλέχθηκαν: φορτωτές μετάλλων, κορμών δέντρων και κάρβουνων.[137] Από την Θεσσαλονίκη κατευθύνθηκε στη Βαρσοβία. Το καθημερινό πρόγραμμά του εκεί ήταν όμοιο μ' εκείνο της Θεσσαλονίκης. Επισκέφθηκε τους τόπους εργασίας των εβραίων αχθοφόρων εντός και εκτός Βαρσοβίας. Στις περιοδείες του τον συνόδευσαν αντιπρόσωποι των αχθοφόρων και ο Γενικός Γραμματέας του Εργατικού Κόμματος. Από ό,τι φαίνεται, οι εβραίοι αχθοφόροι στη Βαρσοβία δεν δούλευαν στο λιμάνι, αλ-

λά στα εμπορικά κέντρα, όπου κουβαλούσαν χαρτί, βαριά φορτία, αλεύρι και κούτες.[138] Αυτοί οι εργάτες ήταν οργανωμένοι σε εργατικά συνδικάτα, όπως αυτά της Θεσσαλονίκης, και οι πιο πολλοί είχαν πολυμελείς οικογένειες.[139]

Στην Πολωνία, όπως και στην Ελλάδα, οι υποψήφιοι μετανάστες έπρεπε να υπογράψουν ένα συμβόλαιο. Αυτό το συμβόλαιο φαίνεται πως ήταν ακόμη πιο σκληρό από αυτό που υπέγραψαν οι Θεσσαλονικείς το καλοκαίρι του 1933. Όπως και στο παρελθόν, οι υποψήφιοι μετανάστες ήταν υποχρεωμένοι να δουλέψουν μόνο στον τομέα τον οποίο προέβλεπε η άδεια μετανάστευσης και, συγκεκριμένα, υπέγραψαν ότι θα δούλευαν για την εταιρεία «Μανόφ».[140] Επίσης, υπέγραψαν ότι ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται στο λιμάνι το λιγότερο για δύο χρόνια.[141] Ο Άμπα-Χούσι στις συνομιλίες του με τους υποψήφιους μετανάστες, τόσο στη Βαρσοβία όσο και στην Θεσσαλονίκη, τους γνωστοποίησε τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν στην Χάιφα, όπως την έλλειψη κατοικιών προς ενοικίαση και τις αρρώστιες που έπλητταν τα νήπια.[142] Επίσης, όλα τα έξοδα μετανάστευσης θα βάρυναν τους μετανάστες,[143] γιατί το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα δεν συμμετείχε πλέον σ' αυτά. Το συμβόλαιο εργασίας εξηγούσε σε γενικές γραμμές στους μετανάστες τις θυσίες τις οποίες έπρεπε να κάνουν, πριν και κατά την διάρκεια της μετανάστευσης, και ανέλυε τις δυσκολίες της εργασίας.

Κατά την γνώμη μας, το συμβόλαιο εργασίας, η αναφορά στις δυσμενείς συνθήκες και η έλλειψη χρηματοδότησης από τις εβραϊκές οργανώσεις ήταν αποτέλεσμα της επαφής των οργανώσεων αυτών με την πρώτη ομάδα μεταναστών. Μετά την πρώτη εμπειρία με τους θεσσαλονικείς μετανάστες ο Άμπα-Χούσι προσπάθησε να μειώσει τις πιθανότητες νέων αναταραχών και να αποτρέψει την διαρροή των λιμενεργατών από το λιμάνι. Ένα ζήτημα που δεν μπορούμε να εξηγήσουμε είναι γιατί, ενώ σημειώθηκε μείωση των αδειών μετανάστευσης για τους Εβραίους, πήρε ο Άμπα-Χούσι την παρακινδυνευμένη απόφαση να φέρει πολωνούς αχθοφόρους, άπειρους στην εργασία σε λιμάνι,[144] την στιγμή που στην Θεσσαλονίκη «εκατοντάδες εργάτες απ' όλους τους τομείς ήθελαν να ταξιδέψουν στην Παλαιστίνη».[145] Από ό,τι φαίνεται, η απόφασή του να μεταβεί στην Πολωνία πάρθηκε λόγω της αρνητικής εντύπωσης που σχημάτισε για τους θεσσαλονικείς λιμενεργάτες μετά τον πρώτο χρόνο της παραμονής τους στην Παλαιστίνη.

Από το πρώτο του ταξίδι στην Θεσσαλονίκη διηγούνταν πως το κοινωνικό επίπεδο των λιμενεργατών ήταν υποβαθμισμένο, καθώς ήταν καπνιστές χασίς και χαρτοπαίκτες. Τη δεύτερη φορά που μετέβη στη Θεσσαλονίκη, το σημαντικό κριτήριο επιλογής των εργατών ήταν η δυνατότητά τους να δουλεύουν σκληρά και πολύ, μα στην Πολωνία ο Άμπα-Χούσι εντυπωσιάσθηκε όχι μόνο από τις ικανότητες των εργατών, αλλά και από την κοινωνικό τους επίπεδο. «Πολλοί από τους αχθοφόρους

γνωρίζουν την δουλειά... και στο κοινωνικό επίπεδο πολλοί προκαλούν καλή εντύπωση».[146] Έτσι, σε μια από τις συναντήσεις του με μια ομάδα αχθοφόρων δήλωσε: «Οι συνθήκες εργασίας και ο μισθός στην οικοδομή είναι πολύ καλύτερες και υπάρχει πιθανότητα να φύγουν από την εργασία στο λιμάνι».[147] Οι αχθοφόροι τού απάντησαν: «υποσχόμαστε να τηρήσουμε τους όρους του συμβολαίου»,[148] καθώς δήλωναν έτοιμοι να κάνουν θυσίες και να υπακούσουν στους όρους των οργανώσεων.[149] Ο Άμπα-Χούσι συνέκρινε τους πολωνούς αχθοφόρους με τους θεσσαλονικείς: «Σε κοινωνικό επίπεδο οι Πολωνοί κάνουν καλύτερη εντύπωση,[150] σε αντίθεση με τους Θεσσαλονικείς», όπως ο ίδιος έγραψε στην γραμματέα της Ένωσης Kibbutz, «γι' αυτό και δεν μπορούμε να τους έχουμε εμπιστοσύνη».[151] Ενώ οι πολωνοί αχθοφόροι θεωρούνταν ιδανικοί εργάτες, οι θεσσαλονικείς αχθοφόροι ήταν γνωστοί για την υψηλή τους απόδοση, αλλά η συμπεριφορά μερικών χαλούσε την συνολική τους εικόνα, καθώς ήταν ανυπάκουοι και ατίθασοι.

Ο Άμπα-Χούσι θεωρούσε ότι οι πολωνοί εργάτες ήταν ιδανικοί και απευθύνθηκε στα Κιμπούτζ, ομάδες νέων ανθρώπων που ζούσαν σε κοινόβιο και κατοικούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Χάιφα. Έτσι, στις αρχές του 1935 ο Άμπα-Χούσι απευθύνθηκε στη Γραμματεία της Ένωσης των Κιμπούτζ, καθώς θεωρούσε ότι οι νέοι των Κιμπούτζ θα μπορούσαν να συνετίσουν τους μετανάστες. «Ήταν σημαντικό ότι (οι Θεσσαλονικείς) θα έχουν πλησίον τους ανθρώπους που έχουν συνείδηση, πιστή κι αφοσίωση στην Χιστάντρούτ... Προκειμένου να καταφέρουν μέσω εργασίας και της κοινής ζωής με τους Θεσσαλονικιούς, να τους επηρεάσουν και να τους εκπαιδεύσουν».[152]

Το 1935 ήταν η τελευταία χρονιά που δόθηκε μεγάλος αριθμός μεταναστευτικών αδειών για τους θεσσαλονικείς λιμενεργάτες.[153] Έτσι, μετανάστευσαν 140 οικογένειες από τη Θεσσαλονίκη και 20 από την Πολωνία.[154]

Επειδή η πρώτη ομάδα των μελών των Κιμπούτζ άρχισε να εργάζεται στο λιμάνι μόνο στο τέλος του 1935, θα εξετάσουμε την επίδραση των θεσσαλονικέων και των πολωνών μεταναστών στο εργασιακό περιβάλλον και το βαθμό στον οποίο επαληθεύτηκαν οι προσδοκίες του Άμπα-Χούσι για τους πολωνούς μετανάστες.

Δ. 1935- Η χρονιά της μεγάλης κρίσης μεταξύ της Χιστάντρούτ και των θεσσαλονικέων λιμενεργατών

Το 1935 ο Άμπα-Χούσι ήταν δυσαρεστημένος από τους θεσσαλονικείς αλλά και από τους πολωνούς μετανάστες, καθώς δεν τήρησαν τις δεσμεύσεις τους προς την εταιρεία «Μανόφ». Η ελπίδα του ότι με την είσοδο των πολωνών εργατών στο λιμάνι θα δημιουργούνταν καλύτερο περιβάλλον, δεν τελεσφόρησε.

Οι πολωνοί αχθοφόροι δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της δουλειάς και έδειξαν αμέσως τα πρώτα συμπτώματα διάλυσης. Σύμφωνα με τον Άμπα-Χούσι, αυτοί οι εργάτες «δεν μπορούσαν να συνεργασθούν αρμονικά ούτε για

μια εβδομάδα, μάλωναν και δεν ήταν συγκεντρωμένοι στην εργασία τους».[155] Γι' αυτόν τον λόγο, οι έμποροι, οι ιδιοκτήτες πλοίων και η «ομάδα του λιμανιού»[156] προτιμούσαν τους άραβες εργάτες.[157] Συνεπώς, δεν υπήρχε λόγος να δοθούν άδειες μετανάστευσης και σε άλλους πολωνούς εργάτες,[158] καθώς με την συμπεριφορά τους «ανέβασαν τις μετοχές» των αράβων εργατών στα ύψη. Ωστόσο, ούτε οι θεσσαλονικείς μετανάστες δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν τις προσδοκίες του Εργατικού Κέντρου της Χάιφα. Αρκετοί δεν παρουσιάσθηκαν ποτέ στο λιμάνι.[159] Λόγω του περιορισμένου αριθμού μεταναστευτικών αδειών, παρουσιάζονταν ορισμένοι ως λιμενεργάτες, αλλά στην πραγματικότητα δεν είχαν καμιά σχέση με αυτό το επάγγελμα.[160] «Επρόκειτο για μετανάστες που δεν γνώριζαν την δουλειά του λιμανιού και εμείς χρειαζόμαστε μόνο λιμενεργάτες».[161] Οι έμπειροι Θεσσαλονικείς αχθοφόροι έφυγαν από το λιμάνι της Χάιφα και βρήκαν εργασία στο τοπικό εμπορικό κέντρο, φαινόμενο που ήδη είχε επικρατήσει, όπως προαναφέρθηκε, με το μεταναστευτικό ρεύμα μεταξύ του Απριλίου έως του Σεπτέμβριο του 1934.

Το παράδοξο ήταν ότι και οι νέοι μετανάστες δεν ανέπτυξαν καλές σχέσεις με το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα, λόγω των όρων εργασίας που αποδείχθηκαν διαφορετικοί από αυτούς που είχαν συμφωνήσει στο συμβόλαιο. Έτσι, οι Θεσσαλονικείς άρχισαν να οργανώνονται σε εργολαβικές ομάδες (με βάση τους οικογενειακούς δεσμούς), όπως συνήθιζαν να κάνουν και στην Θεσσαλονίκη.[162]

Μερικές από αυτές τις ομάδες αποδεσμεύθηκαν εντελώς από το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα και άρχισαν να λειτουργούν ως ανεξάρτητες μονάδες και να κλείνουν συμφωνίες απευθείας με αντιπροσώπους πλοίων, όπως και με άλλους εργοδότες, παρεμποδίζοντας τον έλεγχο του Εργατικού Κέντρου στο λιμάνι, μέσω της εταιρείας «Μανόφ».

Έτσι, στα τέλη του 1934 δυο θεσσαλονικείς εργάτες, που μόλις είχαν αφιχθεί στην Παλαιστίνη, αντί να αρχίσουν να εργάζονται για την εταιρεία «Μανόφ», προτίμησαν τους Αδελφούς Τσαρφάτι.[163] Η ιδιωτική ναυτιλιακή εταιρεία «Τσαρφάτι» άρχισε να δραστηριοποιείται στο λιμάνι της Χάιφα στις αρχές της δεκαετίας του 1930, μετά την μετανάστευση της οικογένειας Τσαρφάτι από την Θεσσαλονίκη.[164]

Τον Μάρτιο του 1936 πραγματοποιήθηκε μια ιδιωτική συνάντηση, χωρίς την συμμετοχή των αντιπροσώπων της Χισταντρούτ, δυο εβραίων πλοιοκτητών και των αρχηγών δυο συντεχνιακών ομάδων λιμενεργατών που βρίσκονταν στην Χάιφα από τα τέλη του 1933. Οι πλοιοκτήτες ενδιαφέρθηκαν για τον αριθμό των αχθοφόρων που θα μπορούσαν να εργασθούν γι' αυτούς, τονίζοντας «ότι δεν θέλουν καμία επαφή με την Χισταντρούτ».[165]

Η αντίθεση των λιμενεργατών στους όρους που είχαν συμφωνηθεί με την εταιρεία «Μανόφ» φανερώνει ότι η εκτέλεση ενός καθήκοντος βασίζεται σε πολλές παράμετρους, οι οποίες μπορούσαν να συντελέσαν στην επιτυχία ή αποτυχία, όπως οι προσωπικές ανάγκες, οι συνθήκες της εποχής, οι κοινωνικές σχέσεις των εργατών.[166] Από ό,τι φαίνεται, οι λιμενεργάτες βρέθηκαν ανάμεσα σε αντίρροπες δυνάμεις: Από την μία πλευρά, έπρεπε να λειτουργούν με βάση τους όρους εργασίας που υπέδειξε το Εργατικό Κέντρο, όρους διαφορετικούς από αυτούς που είχαν συνηθίσει στη Θεσσαλονίκη. Από την άλλη πλευρά, η σιωνιστική επαγγελματική τους αποστολή δεν έδινε απαντήσεις για τις καθημερινές ανάγκες. Τα προβλήματά τους ήταν πολλά: πολυμελείς οικογένειες, εποχιακή εργασία, χαμηλό ημερομίσθιο και απουσία κράτους πρόνοιας.[167] Έτσι, οι εργάτες αντέδρασαν με τρεις διαφορετικούς τρόπους: Ορισμένοι συνέχισαν να εργάζονται στην εταιρεία «Μανόφ», αλλά συγχρόνως απευθύνονταν και σε ιδιώτες εργασίας. Κάποιοι άλλοι απασχολούνταν σε ιδιώτες,

όπως στους Αδερφούς Τσαρφάτι. Άλλοι εργάζονταν σε ευκολότερες εργασίες με ικανοποιητικό ημερομίσθιο εκτός λιμανιού.[168]

Ο Άμπα-Χούσι προσπάθησε να καταπολεμήσει αυτά τα κρούσματα με διάφορους τρόπους. Η ανησυχία του ότι μεταξύ των μεταναστών θα εισέρχονταν και εργάτες που δεν ήταν λιμενεργάτες και η ζήτηση για έμπειρους και υπεύθυνους λιμενεργάτες τον έκανε να απευθυνθεί στον Σαμπετάι Αλμοσνίνο,[169] ηγέτη των αχθοφόρων του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Ο Άμπα-Χούσι ζήτησε από αυτόν να επιλέξει μόνο ικανούς λιμενεργάτες, έμπειρους και έμπιστους.[170] Μέσω του μεταναστευτικού γραφείου έστειλε το εξής σκληρό μήνυμα σε υποψήφιους μετανάστες: «Σε περίπτωση που θα προσπαθήσουν να έρθουν σε επαφή με άλλους εργοδότες, εκτός της εταιρείας "Μανόφ", εμείς ποτέ πια δεν θα τους φροντίσουμε και αυτοί θα είναι υπαίτιοι γι' αυτό».[171] Πολλοί από τους εργάτες δεν συμμορφώθηκαν στις υποδείξεις του Άμπα-Χούσι και αυτός αναγκάσθηκε να λάβει άλλα μέτρα: οι λιμενεργάτες που βρέθηκαν να εργάζονται στα εργοστάσια της Χισταντρούτ απολύθηκαν και τους ζητήθηκε να επιστρέψουν στη θέση τους στο λιμάνι.[172] Όσοι δεν συμμορφώθηκαν διαγράφηκαν από τη Χισταντρούτ.[173] Ο Άμπα-Χούσι και το Εργατικό Κόμμα δεν ήταν το ίδιο αυστηροί και απέναντι στους πολωνούς αχθοφόρους, αν και οι τελευταίοι δεν κατάφεραν να προσαρμοσθούν στη σκληρή δουλειά του λιμανιού. Σε μια αναφορά όπου ο Άμπα-Χούσι απευθύνεται στο Εργατικό Κέντρο της Βαρσοβίας, περιγράφει τι συνέβη με τους πολωνούς αχθοφόρους: «Μετά από δύο μήνες, αν και τους βοηθήσαμε να προσαρμοσθούν στην εργασία του λιμανιού και τους βρήκαμε δουλειές στο κέντρο της πόλης, διότι δεν είναι ικανοί να εργασθούν στο λιμάνι και δεν ήταν διατεθειμένοι να δουλεύουν σε αχθοφορικές εργασίες στην πόλη».[174] Συγκρίνοντας την βοήθεια προς τους Πολωνούς, πρέπει να εκτιμήσουμε την σπουδαιότητα του ρόλου που έπαιζαν οι Θεσσαλονικείς στην εβραϊκή εργατική επανάσταση στο λιμάνι.

Η άνευ ανταγωνισμού ικανότητά τους στις λιμενικές εργασίες και οι ανάγκες της ισραηλινής κοινότητας στην Παλαιστίνη να χρησιμοποιήσει τους εβραίους λιμενεργάτες ως στάδιο στο δρόμο για οικονομική ανεξαρτησία εξηγούν την στάση του Άμπα-Χούσι περί των θεσσαλονικιών λιμενεργατών, όπως αυτός ο ίδιος ομολόγησε ειλικρινά: [είχε βοηθήσει να μεταναστεύσουν για ένα μόνο λόγο] «να εργασθούν στο λιμάνι. Γι' αυτό το σκοπό τους φέραμε στην Παλαιστίνη».[175] Η σκληρή στάση του Άμπα-Χούσι απέναντι στους θεσσαλονικείς λιμενεργάτες, μας κάνει να πιστεύουμε ότι η Χισταντρούτ θεωρούσε αυτούς τους εργάτες ως προσωρινά μόνο μέλη της. Όσο έκαναν σωστά και ήσυχα την εργασία τους, θεωρούνταν βασικά μέλη της Χισταντρούτ, αλλά από την στιγμή που προσπαθούσαν να απαλλαγούν από το εργασιακό συμβόλαιο, τους επιβάλλονταν πολύ αυστηρές ποινές.

Ωστόσο, και οι θεσσαλονικείς λιμενεργάτες που δεν έφυγαν από το λιμάνι της Χάιφα ήταν απογοητευμένοι από το Εργατικό Κέντρο. Τον Νοέμβριο του 1935 κατοικούσαν στην Χάιφα 60 οικογένειες θεσσαλονικέων αχθοφόρων, των οποίων η οικονομική κατάσταση ήταν δεινή. Λόγω του χαμηλού ημερομισθίου έφτασαν στα πρόθυρα πείνας.[176] Επίσης, αρκετοί πολωνοί εργάτες βρίσκονταν στην ίδια δεινή θέση. Αυτοί οι αχθοφόροι εργαζόντουσαν εντός και εκτός του λιμανιού, αν και το συμβόλαιο ανέφερε ότι θα δούλευαν αποκλειστικά, τουλάχιστον τα δύο πρώτα χρόνια, στο λιμάνι.[177] Οι εργάτες αυτών των δύο ομάδων ανέφεραν τα προβλήματά τους σε εβραίους ηγέτες εργατικών σωματείων και είχαν μια μόνο απαίτηση: μόνιμη εργασία στο λιμάνι της πόλης. Το Δεκέμβριο του 1935, η συνέλευση του Εργατικού Κέντρου συναντήθηκε με αντιπροσώπους των πολωνών αχθοφόρων. Δεν αναφέρεται

σε καμία πηγή παρόμοια συνάντηση με τους θεσσαλονικείς λιμενεργάτες, αν και λίγες εβδομάδες νωρίτερα, τέσσερις αντιπρόσωποι των Θεσσαλονικέων πήγαν στα γραφεία της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, επειδή θεωρούσαν ότι ο «Άμπα-Χούσι δεν ενδιαφερόταν γι' αυτούς».[178]

Ο Γενικός Γραμματέας της Σοχνούτ, Μοσσέ Αττίας,[179] τους συνάντησε, άκουσε τα αιτήματά τους και προσπάθησε να τους βοηθήσει. Μετά από τηλεφωνική συνεννόηση με τον Άμπα-Χούσι, αποφασίσθηκε να ορισθεί κάποιος υπεύθυνος από τους Θεσσαλονικείς, ο οποίος θα συγκέντρωνε τα αιτήματα των λιμενεργατών και θα τα παρουσίαζε στους υπεύθυνους της Χισταντρούτ. Συμφωνήθηκε ότι ο θεσσαλονικιός αρμόδιος θα είχε ως έδρα τα γραφεία της τοπικής οργάνωσης στη Χάιφα.[180]

Έτσι, παρουσιάζονταν δυο ομάδες λιμενεργατών με τα ίδια προβλήματα. Η διαφορά ήταν ο τρόπος αντιμετώπισής τους από το Εργατικό Κέντρο. Τα μέλη του Εργατικού Κέντρου της Χάιφα, πρόλαβαν να συναντηθούν με τους πολωνούς αχθοφόρους, συνολικά 12 οικογένειες,[181] τους συμπεριφέρονταν με τον καλύτερο τρόπο, κάτι το οποίο δεν συνέβαινε με τους θεσσαλονικείς, αν και ήταν περισσότεροι από τους πολωνούς εργάτες. Καθ' όλη την διάρκεια της έρευνάς μας, δεν βρήκαμε αποδείξεις για συναντήσεις του Εργατικού Κέντρου με τους Θεσσαλονικείς. Αν και η απουσία πηγών δεν συνεπάγεται ότι έτσι είχαν τα πράγματα, θεωρούμε ότι οι ηγέτες του Εργατικού Κέντρου έρχονταν σε επαφή με τους θεσσαλονικείς εργάτες μέσω ενός αρμόδιου. Η περίπτωση αυτή πάλι φανερώνει ότι στα ματιά της Χισταντρούτ οι θεσσαλονικείς εργάτες ήταν «γεννημένοι εργάτες» και τίποτα περισσότερο. Θεωρούμε ότι αυτή ήταν η ουσία του προβλήματος. Ο ενδεδειγμένος τρόπος επίλυσης των προβλημάτων δεν ήταν μέσω ενός υπευθύνου, αλλά με την άμεση επαφή των ηγετών του Εργατικού Κέντρου με τους λιμενεργάτες. Η απαξιωτική συμπεριφορά του Εργατικού Κέντρου είχε ως αποτέλεσμα πολλοί λιμενεργάτες να χάσουν την εμπιστοσύνη τους προς την Χισταντρούτ.

Η αμφιβολία αυτή είχε βρει την έκφρασή της σε μια λαθεμένη ερμηνεία που έδωσαν οι Θεσσαλονικείς σχετικά με την απόφαση της Χισταντρούτ να διαγράψει θεσσαλονικείς εργάτες. Τα αυστηρά μέτρα κατά των Θεσσαλονικέων ερμηνεύθηκαν ως μεροληψία έχοντας για βάση τη εθνική καταγωγή. Η εντύπωση αυτή και η δεινή οικονομική κατάσταση τους στην Παλαιστίνη έκαναν τους Θεσσαλονικείς να απομακρυνθούν περισσότερο από την Χισταντρούτ.[182] Οι Θεσσαλονικείς κατηγορούσαν τον Άμπα-Χούσι για την κατάστασή τους, αφού τους έπεισε να εγκαταλείψουν τη Θεσσαλονίκη και να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη.[183] Η γνώμη αυτή έγινε γνωστή στην Θεσσαλονίκη και έτυχε έντονης αποδοκιμασίας από την εβραϊκή κοινότητα. Έτσι, το 1935 δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, επιστολές των λιμενεργατών για τις συνθήκες εργασίας στο λιμάνι της Χάιφα.[184] Το περιεχόμενο μιας επιστολής είχε τον τίτλο: «Να πάτε στο διάολο οι Θεσσαλονικείς» και ανέφερε: «Πήγαμε στον Άμπα-Χούσι για να του ζητήσουμε βοήθεια. Πριν αρχίσουμε να συζητάμε, μας ρώτησε ποιος από εμάς έστειλε την επιστολή στην εφημερίδα «Αξιόν», στην οποία γινόταν επίθεση κατά της Χισταντρούτ. Εμείς απαντήσαμε ότι δεν γνωρίζουμε. Αυτός ισχυρίσθηκε πως είναι σίγουρος ότι εμείς την γράψαμε. Η επιστολή υπογράφθηκε με την μονογραφή M.B., αλλά ανάμεσα μας δεν υπήρχε κάποιος μ' αυτά τα αρχικά. Ο Άμπα-Χούσι είπε: «Πηγαίνετε σ' αυτόν που έγραψε το γράμμα και ζητήστε δουλειά απ' αυτόν». Του είπαμε ότι αυτός που έγραψε το γράμμα δεν είναι ιδιοκτήτης γραφείου ευρέσεως εργασίας και μας απάντησε: «Να πάτε στο διάολο όλοι οι Θεσσαλονικείς». Του απαντήσαμε: «Να πάει στο διάολο αυτός και η οικογένειά του... Η επιστολή που στάλθηκε στην Θεσσαλονίκη έγραφε ότι στην Παλαιστίνη ήρθαν και οι Εσκεναζίμ,[185] οι οποίοι μετά από πέντε μήνες παραμονής στην, ήδη βρήκαν μόνιμη δουλειά. Ενώ εμείς, που είμαστε εδώ τρία χρόνια, ψάχνουμε ακόμη για δουλειά. Μπορούμε να πούμε πως η Παλαιστίνη ανήκει μόνο στους Εσκεναζίμ».[186] Οι θεσσαλονικείς εργάτες μετά από δυόμισι χρόνια στο λιμάνι της Χάιφα, χωρίς κανένα εχέγγυο, συνέκριναν τους εαυτούς τους με άλλες ομάδες μεταναστών, που ζούσαν σε καλύτερες συνθήκες, και άρχισαν να πιστεύουν ότι ο λόγος που η Χισταντρούτ δεν τους βοηθούσε ήταν εθνικότητά τους. Και άλλες ομάδες Σεφαραδιτών πίστευαν το ίδιο, γιατί οι ηγετικές θέσεις σιωνιστικών οργανώσεων, όπως και της Χισταντρούτ, ήταν κατειλημμένες από Εβραίους που προέρχονταν από την ανατολική και δυτική Ευρώπη, και βοηθούσαν πρώτα τους Εσκεναζίμ να βρούνε εργασίες, παραγκωνίζοντας τους Σεφαραδίτες. Αυτή ήταν και η γνώμη των Θεσσαλονικέων, όπως εκφραζόταν από τις επιστολές που έστελναν στην Θεσσαλονίκη. Ο Άμπα-Χούσι αντέδρασε σ' αυτές τις επιστολές και ανταπάντησε στις κατηγορίες μέσω των ίδιων εφημερίδων.[187] Σ' αυτό τον βοήθησαν ο Νίσσιμ Κοέν, αρχηγός των αχθοφόρων στο λιμάνι της Χάιφα, και ο Νόαχ Λεβί, Γενικός Γραμματέας του Εργατικού Σιωνιστικού Σοσιαλιστικού Κέντρου στην Ελλάδα.[188] Ο Άμπα-Χούσι επιβεβαίωσε το γεγονός ότι απέλυσε τους θεσσαλονικείς εργάτες, άλλα έδωσε την δική του εξήγηση: «Στο λιμάνι της Χάιφα έλειπαν εβραίοι αχθοφόροι, αλλά όσοι είχαν έρθει από τη Θεσσαλονίκη δούλευαν ήδη αλλού. Έτσι, έπρεπε να προσληφθούν Άραβες. Μιλήσαμε με τους εργοστασιάρχες και τους ζητήσαμε να απολύσουν τους Θεσσαλονικείς, ώστε να επιστρέψουν στο λιμάνι, αφού γι' αυτόν τον λόγο μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη. Συνολικά, αυτοί ήταν 6 εργάτες».[189]

Λόγω των συνεχών αντιπαραθέσεων με τους Θεσσαλονικείς ο Άμπα-Χούσι κουράσθηκε. Δεν είχε καμία αμφιβολία για την απόδοση στην εργασία τους και τη συνεισφορά τους στην κυριαρχία του εβραϊκού στοιχείου στο λιμάνι της Χάιφα, αλλά ταυτόχρονα αυτοί οι εργάτες αποδυνάμωναν τον έλεγχο της Χισταντρούτ στο λιμάνι. Στα τέλη του 1935 η εταιρεία «Μανόφ» διαλύθηκε και μια από τις βασικές αιτίες ήταν ότι οι εργάτες αναζητούσαν εργασία σε άλλες εταιρείες.[190] Ωστόσο, άνοιξε στο λιμάνι παράρτημα ενός γραφείου ευρέσεως εργασίας γνωστό ως «γραφείο ευρέσεως εργασίας στο λιμάνι». Όπως και η εταιρεία «Μανόφ», έτσι και αυτό το γραφείο, ήταν εξουσιοδοτημένο να συναλλάσσεται με διάφορους ιδιώτες και να κατανέμει τις εκφορτώσεις στους εργάτες. Το γραφείο αυτό μετά από λίγο καιρό εξελίχθηκε σε εταιρεία, λόγω της μεγάλης προσέλευσης εργατών, πολλοί από τους οποίους στο παρελθόν εργάζονταν στην εταιρεία «Μανόφ».[191]

Ενώ στις αρχές του 1935 ο Άμπα-Χούσι προσπάθησε να βελτιώσει τη διαγωγή των θεσσαλονικέων εργατών μέσω των Κιμπούτζ, στο τέλος του χρόνου άλλαξε γνώμη και αποφάσισε να στηρίξει τις ομάδες των νέων των Κιμπούτζ και την Εργατική Νεολαία της Χισταντρούτ, που, κατά την γνώμη του, ήταν συγκροτημένοι ιδεολογικά και συνειδητοποιημένοι. «Μετά την πείρα που αποκτήσαμε από τους λιμενεργάτες από την Θεσσαλονίκη και την Βαρσοβία, δεν είμαστε έτοιμοι να πειραματισθούμε και να φέρουμε καινούργιους ρουμάνους εργάτες. Οι Θεσσαλονικείς και οι Πολωνοί απέδειξαν ότι είναι καλοί λιμενεργάτες, αλλά σε κοινωνικό επίπεδο είναι κακό ανθρώπινο υλικό. Γι' αυτό προσπαθούμε να «χτίζουμε», για όλες τις θαλασσινές δουλειές, εργάτες από τα Κιμπούτζ».[192]

Το σχέδιο του Άμπα-Χούσι πέτυχε και έτσι τον μήνα Σεπτέμβριο του έτους 1935, δημιουργήθηκε η πρώτη ομάδα λιμενεργατών από τα Κιμπούτζ, η οποία ονο-

μάσθηκε «θαλασσινό τάγμα».[193] Μέχρι το τέλος του έτους στάλθηκαν στο λιμάνι 12 με 16 μέλη των Κιμπούτζ.[194] Τα επόμενα χρόνια θα προσέρχονταν σ' αυτό το «τάγμα» και άλλοι εργάτες από διάφορα Κιμπούτζ της Χάιφα. Η αντικατάσταση των εβραίων μεταναστών από μέλη των Κιμπούτζ και οι ταραχές που ξέσπασαν ανάμεσα στους Εβραίους και τους Άραβες στα έτη 1936-1939 θα επιδρούσαν σημαντικά στην τύχη των Θεσσαλονικέων εκτός και εντός του λιμανιού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο είναι μέρος της εργασίας με τίτλο «Από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης στο λιμάνι της Χάιφα. Η μετανάστευση των εβραίων λιμενεργατών από την Θεσσαλονίκη στην Παλαιστίνη κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου». Η εργασία γράφθηκε στην εβραϊκή γλώσσα, υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας Μίνας Ροζέν, στο Πανεπιστήμιο της Χάιφα το 2003.
2. Γ. Αντάρ, *Απόψεις από την οικογενειακή ζωή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, 1912-1943*, Διδακτορική διατριβή, Χάιφα 2003, σελ. 285-286.
3. [Χ. Σ.] *Χισταντρούτ στην Χάιφα κατά την διάρκεια των ετών 1933-1939*, Χάιφα 1940, σελ. 443.
4. Δ. Ντεφρίς, *Ιδεολογία και Γραφειοκρατία- Οι ρίζες της «κόκκινης» Χάιφα*, Τελ Αβίβ 1999, σελ. 19.
5. Μ. Γιεζμπέκ, *Η μετανάστευση των Αράβων στην Χάιφα μεταξύ των ετών 1933-1948*, Διδακτορική διατριβή, Χάιφα 1986, σελ. 12.
6. Γ. Γκίλμπερ, «Η δημογραφική ανάπτυξη των Αράβων της Παλαιστίνης 1870-1948», *Καέδρα* 45 (1988) σελ. 43-56.
7. Ι. Κλάιν, «Η αραβική κοινότητα της Χάιφα κατά την διάρκεια της αγγλοκρατίας», Μ. Ναόρ και Χ. Μπεν-Άρτσι (επιμ.), *Χάιφα στην ανάπτυξη, 1918-1948*, Ιερουσαλήμ 1990, σελ. 111-112.
8. Ντεφρίς, *ό.π.*, σελ. 33.
9. Γιεζμπέκ, *ό.π.*, σελ. 57-63.
10. Ι. Βάσιτς, «Η μετανάστευση των κατοίκων των χωρίων στην Χάιφα την περίοδο της αγγλοκρατίας», Καέδρα 45 (1988) σελ. 116.
11. Γιεζμπέκ, *ό.π.*, σελ. 23-55.
12. Ζ. Εσέλ, *Το λιμάνι της Χάιφα*, Χάιφα 1984, σελ. 19-27, 48-50.
13. Σ. Καρμί και Χ. Ροξενσφέλντ, «Οι ρίζες του προλεταριάτου και οι άραβες χωριάτες στην Παλαιστίνη», *Ρεβαόν Λεμεχκάρ Χεβρατή* 12-19 (1977) σελ. 126-131.
14. Ε. Μπάλτσκι, *Στην τέχνη και στην πάλη. Το Εργατικό Κέντρο της Χάιφα 1921-1981*, Τελ-Αβίβ 1981, σελ. 61, Ε. Τσατκόκ, *Το λιμάνι της Χάιφα*, Χάιφα 1984, σελ. 49-51.
15. Δ. Μπέρνσταϊν, «Αχθοφόροι και στοιβαδόροι: η είσοδος εβραϊκών εργατών στην δουλειά στο λιμάνι της Χάιφα», Χ. Μπεν-Άρτσι (επιμ.), *Χάιφα, τοπική ιστορία*, Χάιφα 1998, σελ. 115-145.
16. Μαρτυρία του Ιωσήφ Ντομπιντέμπινι (9/1963), ένας ήταν από τους πρώτους Εβραίους που εργάσθηκαν στο λιμάνι της Χάιφα. Η μαρτυρία του βρίσκεται στην Εθνική Ναυτική Βιβλιοθήκη στην Χάιφα.
17. Ι. Βάσιτς, *Οι Άραβες στην Παλαιστίνη. Οικονομία και κοινωνία, πολιτισμός και πολιτική*, Μερχάβια 1947, σελ. 163-164.
18. M. Seikaly, Haifa. *Transformation of a Palestinian Arab Society 1918-1939*, London 1995, σελ. 136.
19. Βάσιτς, *ό.π.*, σελ. 155-190.
20. Χισταντρούτ στην Χάιφα, *ό.π.*, σελ. 443.
21. Ζ. Αγιάμ, *Τα καράβια διηγούνται: Η ιστορία της ναυτιλίας στο Ισραήλ*, Τελ Αβίβ 1968, σελ. 71-72, Ν. Ντεφρίς, *Το Εργατικό Κίνημα στην Χάιφα, 1919-1929: Ιστορική έρευνα σχετικά με τους εργάτες στην Παλαιστίνη την περίοδο της αγγλικής κυριαρχίας*, Τελ Αβίβ 1991, σελ.76-79.
22. Μ. Ράφτορ, *Πράξεις και αγώνες* (α' τεύχος), Τελ Αβίβ, 1973-1976, σελ. 20-57.
23. Ι. Αβνέρι, *Η σιωνιστική Χισταντρούτ και η μη νόμιμη μετανάστευση στην Παλαιστίνη, από την αρχή της αγγλοκρατίας έως το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου πολέμου*, Τελ Αβίβ 1979, σελ. 37-44.
24. Το πλήρες όνομα είναι «Γενική Χισταντρούτ των Εβραίων Εργατών στην χώρα του Ισραήλ». Πρόκειται για τη συνομοσπονδία όλων των μισθωτών εργατών, με βάση την εργασία τους. Το ιδρυτικό συνέδριο έλαβε χώρα στην Χάιφα το 1920.
25. Ρ. Τοκτέλι, *Η πολιτική σε σχέση με τις εργασιακές σχέσεις*, Τελ Αβίβ 1979, σελ. 47-85.
26. «For the High Commissioner Government House», Jerusalem, 11.0.1928. (στο) *Αρχείο Εργατικού*

Κινήματος, Τελ Αβίβ (στο εξής: *ΑΕΚ*), φάκ. iv 203-15.
27. Seikaly, *ό.π.*, σελ. 139-140.
28. B.J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine, British Economic Policy*, 1920-1929, London 1993, σελ. 15-157.
29. Seikaly, *ό.π.*, σελ. 133-140.
30. Άμπα-Χούσι στον «Σύλλογο των Εσπεριδοειδών», Τελ Αβίβ, 10.8.1932, *ΑΕΚ*, φάκ. iv 250-27-1-295.
31. Μπάλτσκι, *ό.π.*, σελ. 128, Τσατκόκ, *ό.π.*, σελ. 19.
32. Για παράδειγμα, το κείμενο του Μπαρούχ Ουζιέλ, «Η μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης», *Haaretz* (=Χώρα), 22.9.1931, Τελ Αβίβ, σελ. 3.
33. Βέβαια, υπήρχαν και άλλες αιτίες για αυτή τη φυγή, αλλά εδώ θα περιοριστούμε στην οικονομική κατάσταση.
34. [χ.s] Greek Refugee Settlement. (Geneva 1926), σελ. 149-150, Mark Mazower & Thanos Veremis, «The Greek Economy , 1922-1941», in Robin Higham and Thanos Veremis. *The Metaxas Dictatorship, Aspects of Greece 1936-1940* (Athens 1993), σελ. 114-117, D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris 1962, σελ.148, 166-167.
35. D. Pentzopoulos, *ό.π.*, σελ. 166-167, M. Mazower, *Greece and the Inter War Economic Crisis*, Oxford 1991, σελ. 120-121.
36. *El Pauevlo* (Λαός), 3.12.1932, Τεύχος 132, Θεσσαλονίκη.
37. V. Hastaoglou-Martinidis, «The harbour of Thessaloniki, 1896-1920», (Editors A. Jarvis & K. Smith) Albert Dock, *Trade and Technology*, England 1999, σελ. 140-142.
38. Χ. Ραφάελ, *Το τραγούδι της ζωής. Θεσσαλονίκη- Άουσβιτς - Τελ Αβίβ: Αναμνήσεις και μνήμη*, Τελ Αβίβ 1997, σελ. 79-81.
39. Σ. Ραφαέλ, *Στην λωρίδα του «Σαούλ»: οι έλληνες εβραίοι στο Ολοκαύτωμα - Μαρτυρίες*, Τελ Αβίβ 1988, σελ. 37-38, 80 και σελ. 331-332, «Άμπα-Χούσι στην Συνέλευση της Χισταντρούτ, 18.9.1933» *Αρχείο Άμπα-Χούσι* (βρίσκεται στο πανεπιστήμιο της Χαϊφά), κουτί 2/ φάκ. 36 (στο εξής: *ΑΑΧ*).
40. Ι. Εμμανουήλ, «Η ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης» (στο) Δ. Ρεκανάτι, *Ανάμνηση της Θεσσαλονίκης*, Τελ Αβίβ 1972, σελ. 209-210 (α΄ τόμος).
41. *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36, 18.09.33.
42. *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36, 18.09.33.
43. Αντάρ, *ό.π.*, σελ. 281-282.
44. Εμμανουήλ, *ό.π.*, σελ. 227. Στις αρχές της δεκαετίας του '30, μειώθηκε η οικονομική βοήθεια του Δήμου κατά 66%, από 1.250.000 δρχ. δηλαδή σε 350.000 δρχ.
45. Το δεύτερο θέμα, το οποίο ενέπιπτε στις αρμοδιότητες της Σοχνούτ, ήταν η οργάνωση του μεταναστευτικού ρεύματος στην Παλαιστίνη και η ικανοποίηση των πρώτων αναγκών των μεταναστών.
46. Α. Χαλαμίς, *Η μεταναστευτική πολιτική της σιωνιστικής Χισταντρούτ: 1931-1937*, Διδακτορική διατριβή, Τελ Αβίβ 1996, σελ. 24-26, Αβνέρι, *ό.π.*, σελ. 77-81.
47. *ΑΑΧ*, κούτι 2/ φάκ. 36.
48. Ο Άμπα - Χούσι από την Θεσσαλονίκη προς την Εργατική Ομοσπονδία της Χάιφα, Σεπτέμβριος 1933, *Κεντρικό Σιωνιστικό Αρχείο, στο Ιερουσαλήμ*, φάκ. S 525 /2611 (στο εξής: *ΚΣΑ*).
49. *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36.
50. *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.
51. Ι. Μόλχο, *Οι θεσσαλονικείς ναυτικοί στο Ισραήλ: Το όνειρο και η πραγματοποίησή του*, Ιερουσαλήμ 1951, σελ. 59.
52. [Χ.Σ.] «Το πρόγραμμά μας στην Χισταντρούτ», Νοέμβριος 1932, *ΑΑΧ*, κουτί 1/φάκ. 21.
53. *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.

54. Μόλχο, *ό.π.*, σελ.59.
55. Μ. Ουζιέλ «Η κυριαρχία της ισραηλινής θάλασσας από τους Θεσσαλονικείς», στο [Χ.Σ] *Θεσσαλονίκη, πόλη και μάνα στο Ισραήλ*, Ιερουσαλήμ -Τελ Αβίβ, 1967, σελ. 349.
56. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, 15.11.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
57. Άμπα-Χούσι, έγγραφο 11.12.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
58. *Αυτόθι.*
59. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, 15.11.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.
60. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, στην Ιερουσαλήμ, «Η εργασία στο λιμάνι της Χάιφα», 29.1.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-1-608.
61. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, 15.11.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611
62. Ο Άμπα-Χούσι στην Γραμματεία της Συνέλευσης στο Τελ Αβίβ, 23.10.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-1-788b.
63. Ν. Μπερνστάιν «Αχθοφόροι και στοιβαδόροι: Η είσοδος των εβραίων εργατών στο λιμάνι της Χάιφα», (στο) Μπ. Άρση, (επιμ) *Χάιφα, Τοπική Ιστορία*, Χάιφα 1998, σελ.127; Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, 15.11.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.
64. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, «Η εργασία στο λιμάνι της Χάιφα», 29.1.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-1-608.
65. Άμπα-Χούσι, έγγραφο, 11.12.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611. Στο έγγραφο αυτό γράφεται ότι στο λιμάνι της Χάιφα εργάζονταν περίπου 90-100 εβραίοι εργάτες. Αν αφαιρέσουμε τους 65 Θεσσαλονικείς, τότε μένουν 25-35 Εβραίοι, άλλης προέλευσης.
66. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, «Η εργασία στο λιμάνι της Χάιφα», 29.1.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-1-608.
67. Ο Άμπα-Χούσι στο μεταναστευτικό τμήμα της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, 27.12.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611
68. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, 15.11.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
69. Ο Άμπα-Χούσι στο μεταναστευτικό τμήμα της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, 27.12.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
70. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, 15.11.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.
71. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, «Άδειες εργασίας στους θεσσαλονικείς λιμενεργάτες», 13.12.1933, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-1-608, Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, 15.11.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.
72. Ι. Μπάχαρ στο τμήμα μετανάστευσης «Για το θέμα των εργατών από την Θεσσαλονίκη», 17.10.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.
73. «Οι εργασίες στο λιμάνι», *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-244 (Το κείμενο πρέπει να γράφθηκε στα τέλη του 1939 - αρχές 1940).
74. Ο Άμπα-Χούσι στο «Γραφείο της Παλαιστίνης» στην Θεσσαλονίκη, 14.7.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-581.
75. «Οι εργασίες στο λιμάνι», *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-244.
76. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση της Σοχνούτ, 15.11.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.
77. Η Ομοσπονδία των Εργατών της Χαιφά, στην Γραμματεία της Συνέλευσης της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, 2.7.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-1-608.
78. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση του Εθνικού Οργανισμού, Ιερουσαλήμ, 26.1.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525/2611.
79. Ο ηγέτης του σιωνιστικού θρησκευτικού κόμματος στη Θεσσαλονίκη, Μιζράχη.
80. Α.Ρεκανάτι, «Οι Θεσσαλονικείς κυρίαρχοι της θάλασσας στην Παλαιστίνη» (στο) Δ. Ρεκανάτι (επιμ), *Αναμνήσεις από την Θεσσαλονίκη*, Τελ Αβίβ, 1986, σελ. 442 (β΄ τόμος).
81. *Αυτόθι.*
82. Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 59.

83. «Το συμβόλαιο με τους Θεσσαλονικείς», *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
84. Μπάχαρ προς το τμήμα μετανάστευσης «Για το θέμα των εργατών από την Θεσσαλονίκη», 17.10.1934. *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
85. Ρεκανάτι, *ό.π.*, σελ. 442.
86. Ο Άμπα-Χούσι στην Συνέλευση της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, 19.11.1933, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
87. [Χ.Σ.] *Η κοινότητα της Χάιφα στην δεκαετία 1932-1941*, Χάιφα 1942, σελ. 2.
88. Πρωτόκολλα της Ραββινείας και της Χισταντρούτ για το θέμα της εργασίας των αχθοφόρων την ημέρα του Σαββάτου, 15.3.1934. *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
89. *Η κοινότητα της Χάιφα, ό.π.*, σελ. 2 και σελ. 23.
90. Ρεκανάτι, *ό.π.*, σελ. 442-443.
91. Δ.Α. Ρεκανάτι «Ο πόλεμος για το θέμα του Σαββάτου» (στο) Δ. Ρεκανάτι (επιμ), *Αναμνήσεις από την Θεσσαλονίκη*, Τελ Αβίβ 1972, σελ. 334-356 (α' τόμος).
92. Ο Αμπα-Χούσι στην Συνέλευση της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, «Η ένταξη των θεσσαλονικέων μεταναστών», 19.11.1933, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
93. Ο Άμπα-Χούσι στην Συνέλευση της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, «Η ένταξη των θεσσαλονικέων μεταναστών», 16.9.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.
94. «Το τέλος της απεργίας των αχθοφόρων» (28.11.1933), *Doar-Hayom* (=Ταχυδρομείο), Ιερουσαλήμ, σελ. 4. Τον χειμώνα του 1933 οι άραβες αχθοφόροι στο λιμάνι της Χάιφα απεργούσαν με αίτημα την αύξηση των μισθών τους. Η απεργία έληξε, όταν ο μισθός τους αυξήθηκε σε 8 γρόσια.
95. Η Ομοσπονδία των Εργατών της Χάιφα, στην Γραμματεία της συνέλευσης της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, 2.7.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
96. *Αυτόθι.*
97. Χισταντρούτ στην Χάιφα, *ό.π.*, σελ. 445.
98. Η Ομοσπονδία των Εργατών της Χάιφα, στην Γραμματεία της Συνέλευσης της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, 2.7.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
99. Χισταντρούτ στην Χάιφα, *ό.π.*, σελ. 445.
100. Μπάχαρ προς το τμήμα μετανάστευσης «Για το θέμα των εργατών από την Θεσσαλονίκη», 17.10.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S525 /2611.
101. Η Ομοσπονδία των Εργατών της Χάιφα στην Γραμματεία της συνέλευσης της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, 2.7.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
102. Ο Άμπα-Χούσι στην Συνέλευση της Χισταντρούτ, Τελ Αβίβ, «Η ένταξη των θεσσαλονικέων μεταναστών», 19.11.1933, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
103. «Το ζήτημα των εβραίων αχθοφόρων στο λιμάνι», 19.6.1934, *Haaretz* (=Χώρα), Τελ Αβίβ, σελ. 6, Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση του Εθνικού Οργανισμού στην Ιερουσαλήμ, 21.6.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
104. Από τα στοιχεία που έχουμε, τα μικρά ονόματα των δυο τελευταίων δεν είναι γνωστά.
105. Αυτό το επιχείρημα δεν ήταν πλησίον της πραγματικής κατάστασης καθόλου: εκείνη την εποχή, δούλευαν στο λιμάνι 58 εβραίοι και 608 άραβες εργάτες. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση του Εθνικού Οργανισμού στην Ιερουσαλήμ, 21.6.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S525 /2611. Ο Άμπα-Χούσι στην διεύθυνση του Εθνικού Οργανισμού στην Ιερουσαλήμ, 21.6.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S525 /2611.
106. *Αυτόθι.*
107. Ο Άμπα Χούσι στην Συνέλευση της Χισταντρούτ, Τελ Αβίβ, «Η ένταξη των θεσσαλονικέων μεταναστών», 16.9.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.
108. (Άγνωστου συγγραφέα) «Η εργασία στο λιμάνι», *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-244.
109. Πρωτόκολλα της Ραββινείας και της Χισταντρούτ για το θέμα της εργασίας των αχθοφόρων την ημέρα του Σαββάτου, 15.3.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608.
110. Μπερνστάιν, *ό.π.*, σελ. 130, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.

111. Ο Άμπα-Χούσι στην Γραμματεία της συνέλευσης στο Τελ Αβίβ, 8.8.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV. 208-I-615.
112. Ο Αμπα-Χούσι στην Συνέλευση της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ «Η ένταξη των θεσσαλονικέων μεταναστών», 16.9.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.
113. *Αυτόθι.*
114. Η Ομοσπονδία των Εργατών της Χάιφα, στην Γραμματεία της συνέλευσης της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, 2.7.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-608· Ο Άμπα-Χούσι στην Γραμματεία της Συνέλευσης της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ, 8.8.1934. *ΑΕΚ*, φάκ. IV-208-I-615.
115. Ο Άμπα-Χούσι στο πολιτικό τμήμα της διεύθυνσης της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, 19.4.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV.208-I- 608.
116. Ο Άμπα-Χούσι στην Συνέλευση της Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ «Η ένταξη των θεσσαλονικέων μεταναστών», 16.9.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.
117. Χισταντρούτ στην Χάιφα, *ό.π.*, σελ. 12.
118. Ο Άμπα-Χούσι στο τμήμα μετανάστευσης της διεύθυνσης της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, 27.12.1933, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
119. Μπάχαρ στο τμήμα μετανάστευσης «Για το θέμα των εργατών από την Θεσσαλονίκη», 17.10.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
120. Χαλαμίς, *ό.π.*, σελ. 140-146.
121. Γιοάβ Γκέλμπερ, *Νέα Πατρίδα: Η μετανάστευση των Εβραίων της Κεντρικής Ευρώπης και η ένταξή τους (1933-1948)*, Ιερουσαλήμ 1990, σελ. 280.
122. Χαλαμίς, *ό.π.*, σελ. 140-146.
123. Ο Άμπα-Χούσι στην Συνέλευση Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ «Η ένταξη των θεσσαλονικέων μεταναστών», 16.9.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.
124. Γραφείο ευρέσεως εργασίας, Παράρτημα της Σοχνούτ στο λιμάνι, 28.10.1941, *ΚΣΑ*, φάκ. S 59/1704.
125. Μπάχαρ στο τμήμα μετανάστευσης, «Για το θέμα των εργατών από την Θεσσαλονίκη», 17-10-1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
126. Συνέντευξη με τον Ισραήλ Στραγκούνο, Χάιφα, Φεβρουάριος 2003.
127. *Αυτόθι.*
128. Ντοβροβοσκί, «Μεταναστευτικό τμήμα της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ», 16.8.1934 *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.
129. Επιστολή της εταιρείας «Μανόφ» στον Άμπα-Χούσι στην Βαρσοβία, 15.11.1934, *ΑΑΧ*, κουτί 2/Φάκελος 36.
130. Ντοβροβοσκί, «Μεταναστευτικό τμήμα της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ», 16.8.1934 *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.
131. Σύσκεψη της συνέλευσης του Εργατικού Κέντρου της Χάιφα, 6.12.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-1-625.
132. Μπάχαρ στο τμήμα μετανάστευσης, «Για το θέμα των εργατών από την Θεσσαλονίκη», 17.10.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S525 /2611, Άμπα-Χούσι στην Συνέλευση Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ «Η ένταξη των θεσσαλονικέων μεταναστών», 16.9.1934, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-615.
133. *ΚΣΑ, ό.π.*, φάκ. S525 /2611.
134. Χισταντρούτ στην Χάιφα, *ό.π.*, σελ. 445.
135. *ΚΣΑ, ό.π.*, φάκ. S525 /2611.
136. Ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα του «Γραφείου της Παλαιστίνης» στην Θεσσαλονίκη ήταν να εκδίδει άδειες μετανάστευσης, με βάση τις αποφάσεις των μελών των σιωνιστικών οργάνων.
137. Το ημερολόγιο του Άμπα-Χούσι στην Θεσσαλονίκη ξεκινάει από τις 4.11.1934. *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36.
138. Το ημερολόγιο του ταξιδιού του Άμπα-Χούσι στην Πολωνία, 13.11.1934, *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36.

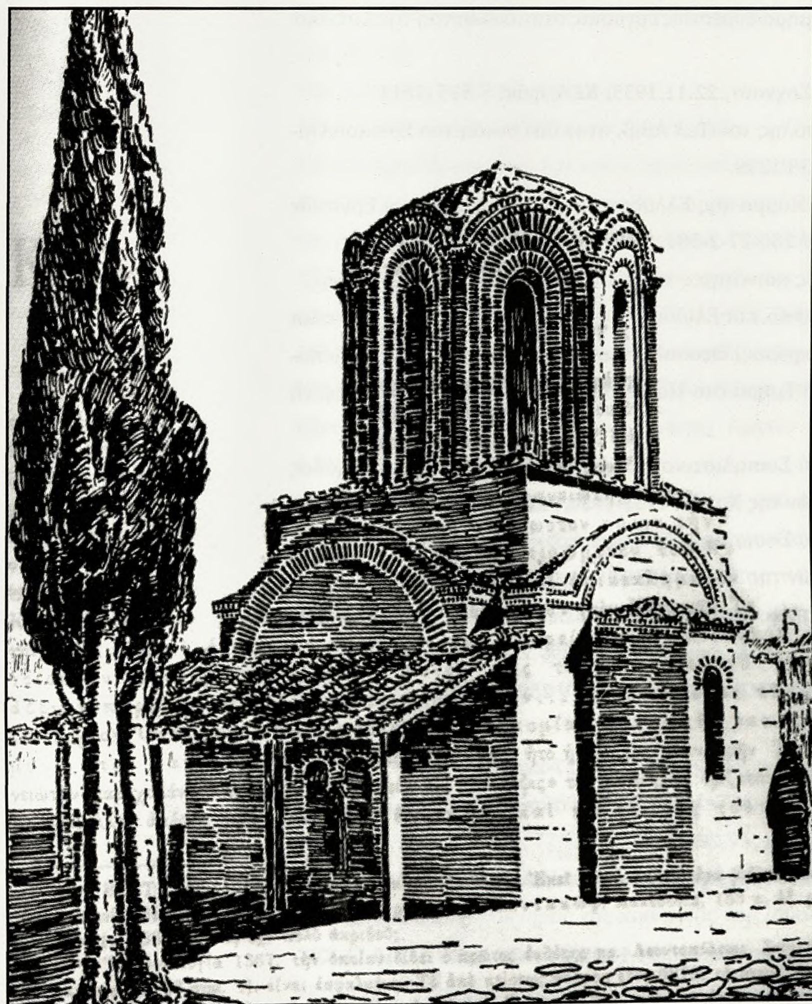
139. Το ημερολόγιο του ταξιδιού του Άμπα-Χούσι στην Πολωνία, «Το διάλειμμα των πολωνών αχθοφόρων», 18.11.1934, *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36.
140. *Αυτόθι.*
141. *ΑΑΧ* ό.π., κουτί 2/φάκ. 36.
142. Το ημερολόγιο του ταξιδιού του Άμπα-Χούσι στην Πολωνία, «Η συγκέντρωση των αχθοφόρων στο Σόνσοβιτς», 18.11.1934, *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36.
143. *ΑΑΧ*, κουτί 2/ φάκ. 36.
144. Μπάχαρ στο τμήμα μετανάστευσης «Για το θέμα των εργατών από την Θεσσαλονίκη», 17.10.1934, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
145. Το ημερολόγιο του ταξιδιού του Άμπα-Χούσι στην Θεσσαλονίκη, 5.11.1934, *ΑΑΧ*, κουτί 2/ φάκ. 36.
146. Σημειώσεις του Άμπα-Χούσι πάνω στο θέμα των επισκέψεών του στους χώρους εργασίας των αχθοφόρων, 12.11.1934, *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36.
147. Άμπα-Χούσι, «Η συγκέντρωση των αχθοφόρων στο Μπεναντόν», 18.11.1934, *ΑΑΧ*, κουτί 2/φάκ. 36.
148. *Αυτόθι.*
149. *Αυτόθι.*
150. Άμπα-Χούσι, «Συνέχεια των επισκέψεων στους χώρους εργασίας των αχθοφόρων», 13.11.1934, *ΑΑΧ*, κουτί 2/ φάκ. 36.
151. Η Ομοσπονδία των εργατών της Χάιφα προς την Γραμματεία του Ενωμένου Κιμπούτς, στο *Εν χαρόδ* 15.1.1935, *Αρχείο Γιάντ Ταμπένκιν*: φάκ. 1-a/ κουτί 8/2/ φιλμ 7, (στο εξής: *ΑΓΤ*) (Το αρχείο βρίσκεται στο Ramat- Efal, κοντά στο Τελ Αβίβ).
152. *Αυτόθι.*
153. Χαλαμίς, *ό.π.*, σελ. 417-421.
154. Χισταντρούτ στην Χάιφα, *ό.π.*, σελ. 445.
155. Ο Άμπα-Χούσι στην Εργατική Ομοσπονδία στην Πολωνία, 26.3.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-788b.
156. Η Γραμματεία της Ομοσπονδίας των Εργατών της Χάιφα «Σχετικά με το ζήτημα των ομάδων του λιμανιού», 14.6.1935, «Δαβάρ» (=Κάτι), Τελ Αβίβ, σελ. 3.
157. Ο Άμπα-Χούσι στο μεταναστευτικό τμήμα της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, «Η κατάσταση των εργασιών στο λιμάνι της Χάιφα», 9.1.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-788b.
158. Ο Άμπα-Χούσι στην Εργατική Ομοσπονδία στην Πολωνία, 26.3.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-788b.
159. Ο Διευθυντής του Γραφείου της Παλαιστίνης στην Θεσσαλονίκη προς την Σοχνούτ, *Αρχείο της Εβραϊκής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης*, Αρχείο Γραφείου Παλαιστίνης, φάκ. 1435:1:11:903, 4.11.1935.
160. Ο Μπάχαρ στον Γκρίνμπλουμ, «Έκθεση από το ταξίδι μου στην Θεσσαλονίκη, 20.10-1.11.-1935», *ΚΣΑ*, φάκ. S525 /2352; Δαβίδ Φλωρεντίν στον Γκρίνμπλουρ, *Αρχείο της Εβραϊκής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης*, Αρχείο Γραφείου Παλαιστίνης, 1435:1:11:907, 21.4.1935.
161. Ο Άμπα-Χούσι προς την διεύθυνση του «Γραφείου της Παλαιστίνης» στην Θεσσαλονίκη, 21.2.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-581.
162. Σ. Μπεν Αβραάμ, «Κατά αυτόν τον τρόπο κατακτήθηκε η εργασία», *ΑΓΤ*: φάκ:15 Ρέπτορ/ κουτί 72/ φιλμ 4.
163. Ο Άμπα-Χούσι προς την διεύθυνση του Γραφείου της Παλαιστίνης στην Θεσσαλονίκη, 31.1.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-97-2-581.
164. Ζ. Αγιάμ, *ό.π.* σελ. 72-73.
165. Ισαάκ Αλτσέχ, Το πρωτόκολλο του συμβουλίου, 6.3.1936, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-246b.
166. Ρ. Ράατ, *Ο χαρακτήρας της κοινωνίας του Ισραήλ*, Τελ Αβίβ, 1983, σελ.6-7 (α΄ τόμος).
167. Ο Άμπα-Χούσι σχετικά με το θέμα της προόδου των εβραίων εργατών στο λιμάνι της Χαϊφά, «Εργάτες στο εμπόριο, δάσκαλοι, μηχανικοί, γιατροί...», *ΑΑΧ*, κουτί 1/φάκ. 21.

168. Ο Άμπα-Χούσι στο Εργατικό Σιωνιστικό Σοσιαλιστικό Κόμμα της Ελλάδος, 13.12.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-581.
169. Ο Άμπα-Χούσι προς την διεύθυνση του Γραφείου της Παλαιστίνης στην Θεσσαλονίκη, 14.7.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250- 27-2-581.
170. *Aba Chusi to Mr. Almosnino*, 26.2.1935, *Labour Archive*, IV 250-27-2-581.
171. Ο Άμπα-Χούσι προς το Γραφείο της Παλαιστίνης στην Θεσσαλονίκη, 3.1.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV250-27-2-581.
172. Ο Άμπα-Χούσι στην Γραμματεία της Συνέλευσης Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ «Απάντηση στην επιστολή σας με αριθμό 27.12.35-30/9/2», 3.1.1936, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-789.
173. *Αυτόθι.*
174. Ο Άμπα-Χούσι στην Εργατική Ομοσπονδία στην Βαρσοβία, 26.3.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-788b.
175. Ο Άμπα-Χούσι στην Γραμματεία της Συνέλευσης Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ «Απάντηση στην επιστολή σας με αριθμό 27.12.35-30/9/2», 3.1.1936, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-789.
176. Μ. Αττίας στα μέλη του Προεδρείου, 22.11.1935, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
177. Συνεδρίαση της συνέλευσης του Εργατικού Κέντρου της Χάιφα, 6.12.1935. *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-1-625.
178. Μ. Αττίας στα μέλη του Προεδρείου, 22.11.1935, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
179. Θεσσαλονικεύς μετανάστης που εγκαταστάθηκε στην Ιερουσαλήμ. Ήταν συγγραφέας, ποιητής και μεταφραστής.
180. Μ. Αττίας στα μέλη του Προεδρείου, 22.11.1935, *ΚΣΑ* φάκ. S 525 /2611.
181. Η Ομοσπονδία των Εργατών της Χάιφα, τμήμα ευρέσεως εργασίας στην διεύθυνση της Σοχνούτ στην Ιερουσαλήμ, 24.3.1936, *ΚΣΑ*, 511/60.
182. Μ. Αττίας στα μέλη του Προεδρείου της Σοχνούτ, 22.11.1935, *ΚΣΑ*, φάκ. S 525 /2611.
183. Ομάδα θεσσαλονικέων αχθοφόρων της πόλης του Τελ Αβίβ, στην διεύθυνση του Εθνικού Οργανισμού στην Ιερουσαλήμ, 1.2.1938, *ΚΣΑ*, S 59/1299.
184. Νόαχ Λέβι, Το Σοσιαλιστικό Σιωνιστικό Κόμμα της Ελλάδος στην Ομοσπονδία των Εργατών της Χάιφα, χειμώνας 1935-1936, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-581.
185. Εσκεναζίμ είναι έκφραση για τις εβραϊκές κοινότητες της ανατολικής και δυτικής Ευρώπης.
186. Δανιελ Λία, Ελιάου Τούρις, Ισαάκ Ελ-Χασσίδ και Ελιάου Γκατένιο, «Να πάτε στο διάολο όλοι οι Θεσσαλονικείς», «Ελ Μεσαζέρο» (=Αγγελιοφόρος) Θεσσαλονίκη 7.1.1936, σελ. 2.Ευχαριστώ πολύ την Δόκτορα Γκίλα Αντάρ, από το Ιστορικό Τμήμα στο Πανεπιστήμιο της Χάιφα, για την ευγενή βοήθειά της, στην μετάφραση του κειμένου.
187. Νόαχ Λέβι, Ο Γραμματέας του Εργατικού Σοσιαλιστικού Σιωνιστικού Κόμματος της Ελλάδος στην Γραμματεία της Ομοσπονδίας των εργατών της Χαϊφά, 1935-1936, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-581.
188. Νόαχ Λέβι, Ο Γραμματέας του Εργατικού Σοσιαλιστικού Σιωνιστικού Κόμματος της Ελλάδος στην Γραμματεία της Ομοσπονδίας των εργατών της Χάιφα, 1935-1936, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 250-27-2-581.
189. Άμπα-Χούσι στην Γραμματεία της συνέλευσης Χισταντρούτ στο Τελ Αβίβ «Απάντηση στην επιστολή σας με αριθμό 27.12.35-30/9/2», 3.1.1936, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-789.
190. «Οι εργασίες στο λιμάνι», ΑΕΚ, φάκ. IV 250-27-2-244, ΑΕΚ, φάκ. IV 250-27-2-244, *Χισταντρούτ στην Χάιφα, ό.π.*, σελ.446.
191. Άσσελ, *ό.π.*, σελ.66, «Οι εργασίες στο λιμάνι», *ΑΕΚ*, φάκ. IV250-27-2-244.
192. Ο Άμπα-Χούσι στο μεταναστευτικό κέντρο στο Τελ Αβίβ «Απάντηση στην επιστολή σας με αριθμό 43/2/2, με ημερομηνία 9.12.1935, *ΑΕΚ*, φάκ. IV 208-I-788a.
193. Βίντρα προς Μέροβιτς, «Η εγκατάσταση των λιμενεργατών της Χάιφα», 2.11.1936, *ΚΣΑ*, φάκ. S 511/55.
194. «Θαλασσινό τάγμα» στο Κέντρο Εργασίας στην Χάιφα, 31.12.1935, *ΑΓΤ*, φάκ. 1Α/ κουτί 7/5/ φιλμ 6.

Οι βυζαντινές εκκλησίες της πόλης
με το βλέμμα του Γ. Ιωάννου

«Αν ξαναγυρίσω σ' αυτή την πόλη,
θα ξαναγυρίσω για τις βυζαντινές
εκκλησίες της - καταδυτικές
συσκευές πρώτης τάξεως...»
Γ. Ιωάννου

Γιώργος Αναστασιάδης

Μεταμόρφωση του Σωτήρος

Η αίσθηση και η ατμόσφαιρα των βυζαντινών εκκλησιών της πόλης αλλά ταυτόχρονα και πτυχές της ιστορίας της Θεσσαλονίκης αναδύονται και αναδεικνύονται με το βλέμμα και την γραφή του Γιώργου Ιωάννου. Σ' αυτό το απάνθισμα των παραθεμάτων που αντλήθηκαν από το πεζογραφικό του έργο και που διασώζει αρκετές «κινηματογραφικές» σκηνές και εικόνες (όπως π.χ. αυτή με τις δεκαοχτούρες στην οροφή της Αχειροποιήτου και τις «υπερκόσμιες δέσμες του ήλιου που έμπαιναν από τα ψηλά παράθυρα του ναού») πρωταγωνιστούν:

Η «βυθισμένη μες στα χώματα» Αχειροποίητος με την «παραπεταμένη» «Παναγία την Ρευματοκρατόρισσα», η αγαπημένη εκκλησία του Γ.Ι., ο ναός που έχει πολλά να διηγηθεί από τον καιρό των προσφύγων και από τα ζοφερά χρόνια του Εμφυλίου, όταν ο χώρος της έπηζε από κοσμάκη.
Ο «καμένος» και ερειπωμένος Άγιος Δημήτριος με τις αγρυπνίες του 1940.
Η «μερακλίδικη» εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα.
Η Παναγία των Χαλκέων που «φύτρωσε» σε «βέβηλο τόπο».
Ο Άγιος Αθανάσιος και η υποβλητική του ατμόσφαιρα.
Το ραγισμένο εκκλησάκι του Οσίου Δαβίδ.
Η Αγία Σοφία με τα σκοτεινά «στασίδια της περισυλλογής» και με το ταραγμένο εκκλησίασμα στα δύσκολα χρόνια του 1914-1944, όταν μπορούσες να νιώσεις ότι «εκεί μέσα δεν υπήρχε Κατοχή και Γερμανία».

Δεν προσφέρει μόνο γνώση, αλλά και μία συναρπαστική ξενάγηση το απάνθισμα των κειμένων του Γ. Ιωάννου. Μπαίνουμε και βλέπουμε μαζί του τους χώρους στις βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, όπου οι «παλιοί» έχουν τόσα πολλά να θυμηθούν και όπου οι νέοι εξασφαλίζουν μία γόνιμη συνάντηση με τους συγκεκριμένους τόπους, όπου συνυπάρχουν, φτιάχνοντας έτσι μία εξόχως ενδιαφέρουσα σύνθεση, το θρησκευτικό συναίσθημα, η αίσθηση της ιστορίας (βυζαντινής και σύγχρονης) και το ευαίσθητο λογοτεχνικό βλέμμα.

Η Αγία Σοφία

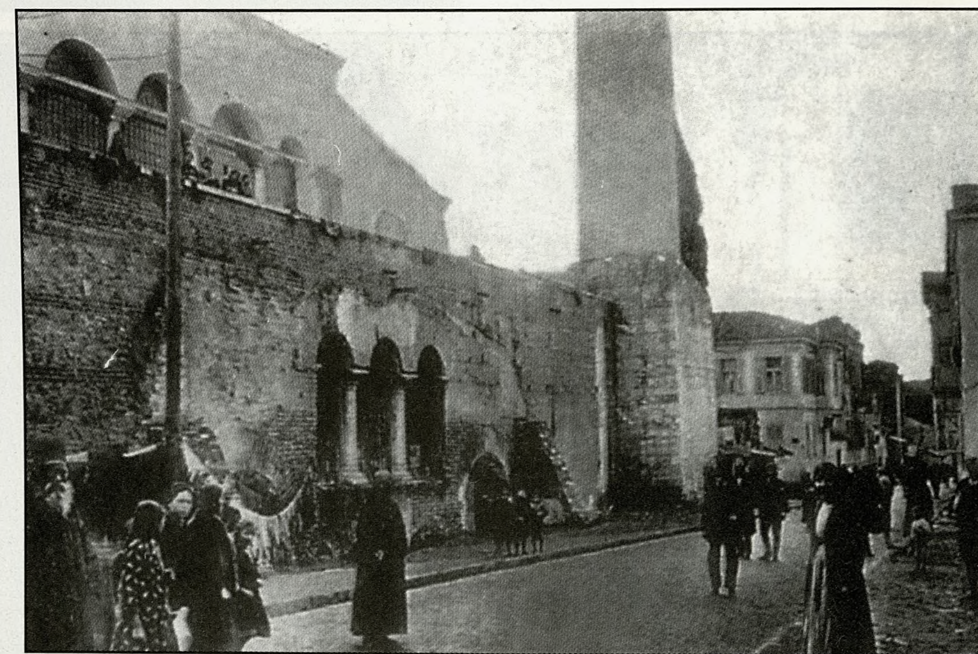
Ο Άγιος Δημήτριος

Η Αγία Σοφία

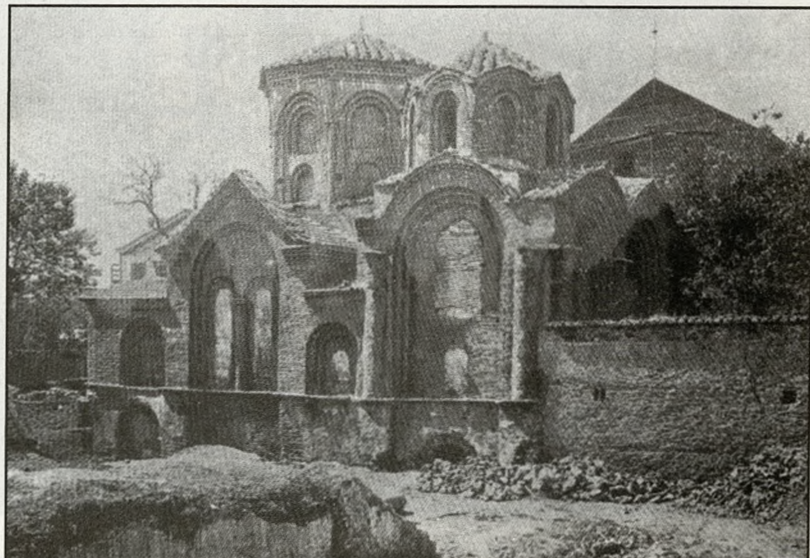

Ο Άγιος Παντελεήμων

Η Αχειροποίητος

Οι Άγιοι Απόστολοι

Η Παναγία Χαλκέων

Η Αχειροποίητος

Η Αγία Αικατερίνη

Ο Άγιος Δημήτριος

Η Μονή Βλατάδων

Έρωτες, γλέντια και γεννητούρια στον καιρό των προσφύγων

«Στη μισοβυθισμένη μες στα χώματα Αχειροποίητο, σε μία γωνία του νάρθηκα, βρίσκεται σχεδόν παραπεταμένη η Παναγία η Ρευματοκρατόρισσα. Κατεβαίνω αρκετά συχνά και την κοιτάζω πικροχαμογελώντας για την κοινή κατάντια μας. (...) Το κερί τ' ανάβω απλώς για να βλεπόμαστε καλύτερα. Κρυφοκοιταζόμαστε, ώσπου να λιώσει, κι ύστερα τη φιλώ στα πεταχτά και φεύγω. (...)

Στη Σαλονίκη τους πιο πολλούς πρόσφυγες τους στρίμωξαν στην Αχειροποίητο ή εκεί γύρω. Οι Τούρκοι είχαν μετατρέψει για αιώνες την τεράστια εκκλησία σε τζαμί και έτσι την είχαν μαγαρίσει. Μπορούσαν, λοιπόν, να την μαγαρίσουν λιγάκι κι οι ανοικονόμητοι πρόσφυγες. Αυτοί, αφού έστησαν την εικόνα τους στη θέση του ιερού, χώρισαν με κουβέρτες και σεντόνια χώρους σαν δωμάτια κι άρχισαν να ζουν. Έρωτες, καβγάδες, ξυλοδαρμοί, γλέντια, χαρές και γεννητούρια γίνονταν πίσω απ' τα κρεμασμένα σεντόνια που τότε μόνο σηκώνονταν όλα, όταν ήταν ιδιαίτερα μεγάλης σημασίας το γεγονός. Στα Καρναβάλια καίγονταν το πελεκούδι. Ως και μπαγιάτηδες Σαλονικιοί προσπαθούσαν να λάβουν μέρος. Ύστερα απ' όλα αυτά ήταν, βέβαια, περιττό να ξαναγιασθεί η εκκλησία, πράγμα όμως που έγινε μεγαλοπρεπώς, μόλις πέταξαν από μέσα τους πρόσφυγες. Η εικόνα, φυσικά, απόμεινε αιχμάλωτη των ξένων παπάδων...».

[«Παναγία η Ρευματοκρατόρισσα» (Η ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ)]

«Φανταζόμασταν τους αγίους μες στα σκοτάδια»

«Εκκλησία μας αλλά και σπίτι μας, κατά κάποιο τρόπο, ήταν η Αχειροποίητος, όπου άλλωστε στεγαζόταν -και στεγάζεται, ευτυχώς- η μεγάλη προσφυγίνα, η Παναγία η Ρευματοκρατόρισσα, και φανταζόμασταν τους αγίους μες στα σκοτάδια, όπως ακριβώς τους βλέπαμε, στο τέμπλο της Αχειροποίητου, όπου κάθε τόσο, βέβαια, πηγαίναμε και ιδίως τους Χαιρετισμούς και Μεγαλοβδόμαδο, παίζοντας μέσα στην εκκλησία ένα διακριτικό κυνηγητό και καταβροχθίζοντας σωρούς από πασατέμπο, κρυφά στις σκοτεινές γωνίες».

[«Εις τόπον λεγόμενον λιθόστρωτον» (ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ)]

Ο Εμφύλιος από του άμβωνος

«Δεν θα ξεχάσω έναν ιεροκήρυκα, εκείνη τη φωνή που έβγαζε και το στηθοκόπημα που έκαμνε μια Κυριακή πάνω στον άμβωνα της Αχειροποίητου. «Είμαστε λίγοι και μας έχουν ζώσει!» κραύγαζε κατακόκκινος (...) Το' λεγε και το ξανάλεγε με τέτοιο πάθος, ώστε ο κατάμεστος ναός πήρε σε λίγο να συγκλονίζεται. Πρώτα ένας γέρος που φαινόταν να έχει παιδιά στον πόλεμο άρχισε να βγάζει άναρθρες κραυγές, γυναικείες τσιρίδες έφτασαν από το πέρα κλίτος. Χέρια υψώθηκαν, μπαστούνια, πατερίτσες, φώναζε όλο το μάλλον ώριμο εκκλησίασμα. Ο ένας πιάστηκε από τον ώμο του άλλου για να μη στρωθεί κάτω, ενώ οι επίτροποι με το ροδόσταμο έτρεχαν απο'δώ και απο'κεί. Με ανακούφιση ακούσθηκαν κάποτε οι αδιάφορες ψαλμωδίες των παπάδων και η ξαφνική φουρτούνα κατάκατσε ...».

[«Τα ίχνη της πυρκαγιάς» (ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ)]

«Το φως των αναστάσιμων κεριών» στην πλατεία της Αχειροποίητου

«Στην πλατεία της Αχειροποίητου ήταν το πάρκο και πιο πάνω χώρος ακάλυπτος με παλιά ξεθωριασμένα χώματα επιστρωμένος, μπάζα από σπίτια παμπάλαια που περιτριγύριζαν τη μεγάλη και στεριωμένη σ' άλλο επίπεδο βασιλική. Εκεί κάμνανε πάντοτε Ανάσταση και ούτε υπάρχει χώρος καταλληλότερος στη Σαλονίκη, τόπος που να'ναι καλός αγωγός στο φως των αναστάσιμων κεριών απ' αυτήν την πλατεία που δεντροφύτεψαν, πολύ ωραία μάλιστα...».

[«Απογραφή ζημιών» (ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ)]

Όταν η Αχειροποίητος έπηζε από κοσμάκη...

«Έβλεπες αργά το απόγευμα της Κυριακής να ξεκινάνε από τις γειτονιές για την Αχειροποίητο. Και η τεράστια βυζαντινή και προσφυγική, θα έλεγε κανείς, εκκλησία ερχόταν και έπηζε από κοσμάκη όχι μόνο γεροντικό, αλλά κατά πλειοψηφία γεροντικό. Και μέσα στο γεροντικό οι γριές αποτελούσαν τη σημαντική πλειοψηφία (...) έπαιρναν το σκαμνάκι τους και πήγαιναν στην εκκλησία από το μεσημέρι. Μα η εκκλησία ήταν τεράστια και τελικά τους χωρούσε όλους. Και έτσι μετά τον εσπερινό, που έψελναν, βέβαια, με ιδιαίτερη προσποίηση οι κατάπληκτοι ρουτινιέρηδες παπάδες της εκκλησίας, που δεν είχαν ξαναδεί τόσα πλήθη σε εσπερινό στην καριέρα τους -ναι, στην καριέρα τους!- έβλεπες να ανηφορίζει τον άμβωνα ένα μελαχρινό παλικάρι και χωρίς πολλά πολλά να αρχίζει το κήρυγμα και αμέσως να καθηλώνει τους πάντες (...) Τα πλήθη καταμαγεμένα δεν έβγαζαν άχνα ούτε σάλευαν, μολονότι οι περισσότεροι όρθιοι (...) Ο καταπληκτικός αυτός ρήτορας ήταν ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος ...».

[«Ο Χριστός αρχηγός μας» (Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ)]

Οι δεκαοχτούρες στην οροφή της Αχειροποίητου

«Πήγαινα στο κατηχητικό στην Αχειροποίητο. Ήμασταν πολλά παιδιά καθισμένα με τάξη σε καρέκλες στο δεξιό κλίτος και μετά στο δεσποτικό ακούγαμε με απόλυτη προσοχή τον κατηχητή μας. Καθώς λέγαμε το τραγούδι: «Είναι Θεός, αυτός σκορπά κ.λπ.» με πλανταγμένα φρένα και υψωμένο το κεφάλι για να βγάζουμε όσο μπορούσαμε πιο δυνατή φωνή, βλέπαμε ψηλά στην οροφή της Αχειροποίητου τις δεκαοχτούρες να πετούν ανήσυχες από δοκάρι σε δοκάρι και να ρίχνουν έτσι κάτι μεγάλα σαν μπαμπάκια κομμάτια σκόνης που έπεφταν αργά αργά, μα που ποτέ, θαρρείς, δεν έφτασαν, τουλάχιστον ως σκόνη, στα κεφάλια μας. Οι δέσμες του ήλιου που έμπαιναν από τα ψηλά παράθυρα γίνονταν πιο πυκνές και πιο χρυσές με τη σκόνη, πιο υπερκόσμιες. Το μάτι του Παντοκράτορα, με τις ακτίνες στην Ωραία Πύλη, παραλάβαινε τη ματιά μας, όταν κατεβάζαμε το κεφάλι και την έκανε αστραφτερή, διότι ήταν αθώα».

[«Ο Χριστός αρχηγός μας» (Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ)]

Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

Το λαβωμένο καμπαναριό της Αγίας Σοφίας

«Είχε και η Αγία Σοφία ένα στέγαστρο μπροστά στο νάρθηκά της, έξω στον αυλόγυρο. Το στέγαστρο αυτό το γκρεμίσανε κάποτε, ίσως τότε που έπεσε η ιταλική μπόμπα -το λέει στο βιβλίο του και ο Γιάννης Μπεράτης- και πήρε το πάνω μέρος του καμπαναριού, καθώς και τη βορειοδυτική γωνία του σώματος της εκκλησίας. Όμως η αποκατάσταση του καμπαναριού συντελέσθηκε κατά τρόπο γελοίο, το καμπαναριό έγινε πολύ κοντύτερο, το καπακώσανε εκεί που το έφτασε η μπόμπα και το βορειοδυτικό παράθυρο τους βγήκε λίγο διαφορετικό στις διαστάσεις απ' τα άλλα δύο, μα το αφήσανε έτσι κι αυτό...».

[«Θεσσαλονίκη: 25η Μαρτίου 1944» (ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ)]

«Το ταραγμένο, όμως πολύ αληθινό, εκκλησίασμα» στην Αγία Σοφία

«Από την αραιή κίνηση του δρόμου δεν περίμενε κανείς η Αγία Σοφία να'ναι τόσο γεμάτη. Το εκκλησίασμα ταραγμένο, όμως πολύ αληθινό. Μια ζέστα αλλιώτικη εκπέμπονταν από τα όλο αγωνία κορμιά. Στα άγια ο κόσμος γονατισμένος παρακαλούσε ψιθυριστά. «Προσευχηθείτε να κάνει φτερά ο κατακτητής, να μην ανοίξει ούτε μύτη», ακούστηκε η θερμή φωνή του πρωθιερέα από πάνω μας. Όλοι γι'αυτό παρακαλούσαν...».

[«Η παραπεταμένη απελευθέρωση» (ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ)]

Μέσα στην Αγία Σοφία δεν υπήρχε Κατοχή και Γερμανία...

«Η αυλή της Αγίας Σοφίας ήταν πάντα ανοιχτή για μας. Όταν ο καιρός ήταν καλός, καθόμασταν στο χορταράκι, κάτω από τα ψωραλέα πεύκα του αυλόγυρου (...) πολύ συχνά προχωρούσα μέσα στο ναό της Αγίας Σοφίας που είναι ίσως ο ωραιότερος ναός. Θαύμαζα με δέος τα ψηφιδωτά. Εκεί μέσα δεν υπήρχε Κατοχή και Γερμανία. Ήταν εκεί το κράτος του Θεού, όπου δεν μπορούσε να σ' αγγίξει ανθρώπινη βία (...) Τα αρχοντικά ψηφιδωτά είχαν κιόλας χορτάσει την βυζαντινή ψυχή μου...».

[«Ο Χριστός αρχηγός μας» (Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ)]

«Οι άγγελοι της Αγίας Σοφίας»

«...Μπήκαμε μέσα στην εκκλησία της Αγ. Σοφίας και κοιτάξαμε, ξαπλωμένοι ανάσκελα στις καρέκλες, την Ανάληψη στο ψηφιδωτό του τρούλου. Δύο άγγελοι πετώντας πλαγιαστά κρατάνε το Χριστό μέσα στη δοξαστική σφαίρα που μου φάνηκε σαν ένα τεράστιο αυγό...».

[«Ο Μπάτης» (ΓΙΑ ΕΝΑ ΦΙΛΟΤΙΜΟ)]

«Στα στασίδια της περισυλλογής»

«Τους αγίους τους φανταζόμουν, φυσικά, με τη μορφή που τους απέδιδαν οι εικόνες που κοιτούσα. Πηγαίναμε, κυρίως, στην Αχειροποίητο αλλά και στην Αγία Σοφία. Δεν μπορούσαμε να υποφέρουμε τις μικρές εκκλησίες, όπου δεν είσαι ποτέ μοναχός. Οι μεγάλες βυζαντινές εκκλησίες με τις διαρρυθμίσεις τους έχουν την ιδιότητα να σου προσφέρουν ατομικό χώρο. Και, φυσικά, σου προσφέρουν καλύτερους ψαλτάδες, καλύτερους παπάδες, καλύτερη αντήχηση, ενίοτε και φωτισμό. Στην Αγία Σοφία, ας πούμε, μπορείς να πετύχεις το χώρο που θέλεις. Πίσω από τις κολόνες, τους πεσσούς, ανάμεσα στις κολόνες, μπροστά απ' αυτές ή μέσα στα παρεκκλήσια ή βαθιά στα σκοτεινά «στασίδια της περισυλλογή»ς και του βύθους. Σ' αυτές τις δύο εκκλησίες, Αχειροποίητο και Αγία Σοφία, οι γνήσιες βυζαντινές εικόνες είναι ελάχιστες, εκτός από τα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας, που δεν είναι και λίγα. Παντού, όμως, υπάρχουν εικόνες βυζαντινότροπες».

[«Της Ταφής και του Πάθους» (ΚΟΙΤΑΣΜΑΤΑ)]

Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Τα ερείπια του Αγίου Δημητρίου ήταν πολύ πειστικότερα

«Τα παιδικά μας χρόνια, ακόμα και τα πρώτα νιάτα μας, τα συντρόφεψε (...) το μέγα κυρτό ερείπιο, το υπόλειμμα της πυρκαγιάς του Αγίου Δημητρίου, που ενώ είχαμε πιστέψει «πως πάει πια, ουδέποτε θα το δούμε αποτελειωμένο», άρχισαν ξαφνικά και με ξέφρενο ρυθμό να το συμπληρώνουν και ανυψώνουν, πάνω στην κρισιμότερη καμπή του Εμφυλίου. Διακατέχονταν, θαρρείς, από το ανομολόγητο άγχος πως δεν επρόκειτο να λήξει, νικηφόρα μάλιστα, ο ανταρτοπόλεμος, συμμοριτοπόλεμος όπως έλεγαν, αν δεν τελείωνε πρώτα ο ναός του πολιούχου στρατιωτικού αγίου, που επί τόσα χρόνια παραμελούσαν. Το κακό ήταν πως, όσο διαμορφωνόταν το κτίσμα, τόσο ψυχρότερο φαινόταν. Και θαρρώ πως αυτή η εντύπωση ποτέ δεν έπαψε, κατά βάθος, να κρυφοβόσκει μέσα μας. Πολύ πειστικότερα ήταν τα ερείπια...».

[«Τα ίχνη της πυρκαγιάς» (ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ)]

Αγρύπνια μες τα χαλάσματα (1940)

«Στις εκκλησίες (το 1940) γίνονταν δεήσεις κι αγρυπνίες. Έγινε μια και στον Άγιο Δημήτριο. Εμείς τα παιδιά πήγαμε περισσότερο για να παίξουμε και να φάμε στις γωνιές σπόρια, μα σιγά σιγά το δέος μάς συνεπήρε. Ο Άγιος Δημήτριος ήταν καμένος τότε κι η αγρυπνία γινόταν σχεδόν μες τα χαλάσματα. Σε μια στιγμή το πλήθος όλο είχε γονατίσει και ψιθύριζε, ενώ ο παπάς δεόταν με σπαραγμό υπέρ της ειρήνης του κόσμου(...)».

[«Η σειρήνα» (Η ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ)]

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΩΝ ΧΑΛΚΕΩΝ

Στο λάκκο της Παναγίας των Χαλκέων

«Η μυστική πύλη των ανακτόρων μου βρίσκεται βαθιά στο λάκκο της Παναγίας των Χαλκέων. Οι αίθουσές τους είναι κάτω απ' την πλατεία των Δικαστηρίων, όπου κάποτε θα λάβει χώραν η μέλλουσα Κρίσις. Έχω μυστικούς διαδρόμους για να παρίσταμαι, όταν το καλεί η ανάγκη, στην Αχειροποίητο, στην Αγία Σοφία, ακόμα και τον Άγιο Δημήτριο, αν και δεν με πείθει η πρόσφατη αναστήλωσή του. Αθέατος από το πλήθος παρακολουθώ τις λειτουργίες και δέομαι γονατιστός (...)».

[«Κάτω από τις πυκνές δεντροστοιχίες» (Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ)]

Η Παναγία των Χαλκέων και ο «πριν βέβηλος τόπος»

«Πολύ αργότερα, ενώ μελετούσα την κλασική τέχνη, στην πραγματικότητα με συγκινούσε η βυζαντινή, συλλάβισα τα ακόλουθα σε μια επιγραφή της Παναγίας των Χαλκέων: «Αφιερώθη ο πριν βέβηλος τόπος εις ναόν περίβλεπτον της Θεοτόκου». Ώστε και τότε βέβηλος; Κάπως, όμως, παρηγορήθηκα με τη σκέψη πως εδώ θα περπάτησε οπωσδήποτε ο Γρηγόριος ο Παλαμάς και οι άλλοι μυστικοί πατέρες».

[«Στα καμένα» (ΓΙΑ ΕΝΑ ΦΙΛΟΤΙΜΟ)]

ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Στην υποβλητική ατμόσφαιρα του Αγίου Θανάση

«...Τις μεγάλες γιορτές τις γιορτάζουμε στον Άγιο Θανάση. Μέσα στο ναό είναι πολύ υποβλητικά, μα δεν έχουμε καλούς ψάλτες. Είναι, βέβαια, ο γραφικός Θεμιστοκλής Σκιπιτάρης, αλλά δεν τα καταφέρνει. Αυτό δεν μας πολυστεναχωρεί, γιατί δεν υπάρχει μεγάλη τάση προς τους βυζαντινισμούς. Ούτε πολλά κεριά ανάβουμε, ούτε πολλές εικόνες προσκυνάμε, ούτε πολλά τιρερέμ και εουρέμ μας αρέσει να ακούμε. Μόλις μπαίνουμε στην κυρίως λειτουργία, αρχινάει η χορωδία μας, που κάνει στράκες, και τα ξεχνάμε όλα...».

[«Ο Χριστός αρχηγός μας ...» (Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ)]

ΟΣΙΟΣ ΔΑΒΙΔ

Το «ραγισμένο εκκλησάκι»

«Η Ακρόπολη διαθέτει τους βυζαντινούς Ταξιάρχες της κι ακόμα τον Όσιο Δαβίδ, Μονή Λατόμου. Δεν γνωρίζω πιο ραγισμένη, πιο θρυμματισμένη, ονομασία μοναστηριού, πιο ταπεινωμένη. Και αληθινά σαν σπίτι, σαν κουζίνα είναι το κτίσμα που διασώζεται, με το όραμα, όμως, του Ιεζεκιήλ σε ψηφιδωτό στην αψίδα απάνω».

[«Με τα σημάδια της απάνω μου» (ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ)]

ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑΣ

Η «μερακλίδικη εκκλησία»

«Ο βαθιά, ο τόσο επικίνδυνα ραγισμένος Άγιος Παντελεήμονας, η μερακλίδικη αυτή εκκλησία που αποτελεί κατόρθωμα φτωχικής τοιχοποιίας, μα και θρησκευτικής ζεστασιάς, απόμεινε γυμνός, χωρίς ούτε ένα σπίτι της Τουρκοκρατίας κοντά του, μόνος του και με τις ιδιαίτερα ακαλαίσθητες πολυκατοικίες της περιοχής να γέρνουν από πάνω του σαν τα θεριά. (...) Καλά θα κάνουνε να ανοίξουνε τα μάτια τους να μην πάθει τίποτε ο Άγιος Παντελεήμονας, γιατί θα έχουμε μεγάλες καντρίλιες. Και να φυτέψουν και μερικά δέντρα από γύρω, για να προστατευθεί το μνημείο από τα οικοδομικά εκτρώματά τους, που και μόνο με την θέα τους μπορούν να φονεύσουν».

[«Απογραφή ζημιών» (ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ)]

«Οι Επιτάφιοι που διέρχονται από το μυαλό μου...»

«Να διέρχονται από το μυαλό μου όλοι οι Επιτάφιοι που έχω ακολουθήσει σχεδόν κλεφτά κατά καιρούς σε εκκλησίες διάφορες: Αχειροποίητος, Αγία Σοφία, Παναγία Χαλκέων, Λαγουδιανή, Μονή Βλατάδων με τον Καλογερόπουλο, Παναγούδα, Άγιος Μηνάς, ο εξερχόμενος το απόγευμα, Προφήτης Ηλίας, Αγία Αικατερίνη, Δώδεκα Απόστολοι οι εν Βαρδαρίω, Άγιος Δημήτριος ο εν τω Σταδίω, Άγιος Γεώργιος ο αποδιωγμένος εκ της Ροτόντας, Άγιος Κωνσταντίνος ο εν τω Ιπποδρομίω, απ' όπου εγένετο και η κηδεία Ζήσου του Χαρατσάρη. Άγιος Κωνσταντίνος εν τω Στρατοπέδω δια τους φίλους του Στρέντσου, Άγιος Βαρδάριος ο εν Βαρδαρίω. (...) Φοίνικας Θεσσαλονίκης με τη φτωχολογιά και τους τσιγγάνους παραδέρνοντας και ακόμα ο ναός του στρατοπέδου «Παύλος Μελάς», αίθουσα στρατώνας διασκευασμένη, τότε που υπηρετούσα εκεί πέρα...».

[«Της Ταφής και του Πάθους» (ΚΟΙΤΑΣΜΑΤΑ)]

Οι βυζαντινές εκκλησίες της πόλης «καταδυτικές συσκευές πρώτης τάξεως»

«Πάντα όταν φέρνω στο νου μου αυτή την προστατευτική ομπρέλα των δέντρων (στην Εγνατία) (...) προχωρώ και πηγαίνω σε μια εκκλησία. Φυσικά, μόνο σε εκκλησία βυζαντινή. Προτιμώ την Αχειροποίητο, αλλά μου αρέσει και η Αγία Σοφία. Οι μικρές, όπως η Παναγία των Χαλκέων, οι Άγιοι Απόστολοι, με καταπιέζουν, δεν μπορώ. Βυθίζομαι μες στην εκκλησία και προσπαθώ να συλλάβω το Θεό. Το Θεό και την πατρίδα σκέφτομαι. Αν ξαναγυρίσω σ'αυτή την πόλη, θα ξαναγυρίσω για τις βυζαντινές εκκλησίες της -καταδυτικές συσκευές πρώτης τάξεως. (...) Αν λείψουν οι βυζαντινές εκκλησίες, θα πεθάνει η Θεσσαλονίκη κι εσύ μαζί της».

[«Θεσσαλονίκη - Αθήνα. Μία ερωτική σύγκριση» (Η ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ)]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κρίναμε χρήσιμο να παραθέσουμε κατατοπιστικό απόσπασμα από κείμενο του Γ. Ιωάννου για τις βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης δημοσιευμένο στο «Εφήβων και μη» (1982) με τίτλο «Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη»:

«Η μεγάλη εκκλησία (μήκος 37 μέτρα και πλάτος 15,5) της Αχειροποίητου (5ος αιώνας) είναι η παλαιότερη χριστιανική εκκλησία που σώζεται στη Θεσσαλονίκη. Ανήκει στον τύπο της βασιλικής (τρίκλιτη) και παρουσιάζει μεγάλο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Ο ναός έχει καταστραφεί πολλές φορές κι, έτσι, ελάχιστη από την αρχική διακόσμησή του διατηρεί. Διασώζονται λίγα, αλλά πολύ καλής ποιότητας, ψηφιδωτά με διακοσμητικά θέματα στα τόξα μεταξύ των κιόνων. Οι κίονες είναι μονόλιθοι με κορινθιάζοντα κιονόκρανα (θεοδοσιανός ρυθμός).

Δεύτερη σε παλαιότητα εκκλησία είναι αυτή του Οσίου Δαβίδ ή της Μονής Λατόμου, όπως λεγόταν παλαιότερα. Η εκκλησία αυτή, που βρίσκεται λίγο χαμηλότερα από τη Μονή Βλατάδων, χτίσθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, στα τέλη του 5ου αιώνα. Στην αψίδα του ιερού διασώζεται ένα από τα σπουδαιότερα ψηφιδωτά παλαιοχριστιανικής τέχνης. Σήμερα, με τις πολλές μετατροπές που έχει υποστεί το κτίσμα, μοιάζει εξωτερικά πάρα πολύ με σπίτι της Άνω Πόλεως.

Η πεντάκλιτη βασιλική του πολιούχου της Θεσσαλονίκης Αγίου Δημητρίου φαίνεται ότι ανήκει κι αυτή στον 5ο αιώνα. Η εκκλησία, σαν ξυλόστεγη που ήταν, κάηκε κατ' επανάληψη. Η τελευταία φορά ήταν το 1917 κατά τη μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης. Αναστηλώθηκε μετά τον πόλεμο και τα εγκαίνια της καινούργιας εκκλησίας έγιναν τον Οκτώβριο του 1948. Τα ψηφιδωτά και οι επιγραφές που σώθηκαν μέσα σ' αυτήν έχουν, εκτός από καλλιτεχνική, και ιστορική σημασία.

Η ωραία εκκλησία της Αγίας Σοφίας φαίνεται ότι χτίσθηκε στις αρχές του 7ου αιώνα. Ανήκει στον τύπο της βασιλικής μετά τρούλου και εκτός από το όνομα παρουσιάζει και μεγάλες αρχιτεκτονικές συγγένειες με την ομώνυμή της της Κωνσταντινουπόλεως. Στην Αγία Σοφία διασώζονται, σε πολύ καλή κατάσταση, εξαίρετα ψηφιδωτά, στον τρούλο η Ανάληψη και στην αψίδα του ιερού η Παναγία με το Βρέφος. Τα ψηφιδωτά είναι μεταγενέστερα από την εκκλησία.

Η Παναγία των Χαλκέων ανήκει στην κατηγορία των μικρών εκκλησιών, των εξαιρετικά ιδιαίτερα όμορφων, που χτίζονται στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου. Σταυροειδής με τρούλους, χρονολογείται, από την κτητορική επιγραφή που σώζεται στην πόρτα της εισόδου, στα 1028. Οι λίγες τοιχογραφίες που διασώζονται μέσα σ' αυτή ανήκουν στην τάση εκείνη της βυζαντινής ζωγραφικής που δεν απέκρουσε ολότελα τον ρεαλισμό. Με τις εναλλαγές στις στρώσεις του τούβλου, όπως συνηθίζεται στις εκκλησιές του είδους αυτού, επιδιώκεται να δοθεί μια διακοσμητική, ακόμα και ουσιαστική, εντύπωση. Εδώ είναι, μάλλον, ουσιαστική. Η Παναγία των Χαλκέων είναι ένα κεραμιδί κουβάρι ή σαν ένα κτίσμα τυλιγμένο με κλωστή. Και φαίνεται πως υπονοείται το νήμα της ζωής.

Η Αγία Αικατερίνη θεωρείται κτίσμα του 13ου αιώνα και ανήκει στις εκκλησίες τις σταυροειδείς με τρούλο. Είναι πολύ κομψή εξωτερικά και μέσα έχει λείψανα τοιχογραφιών, που τις κατέστρεψαν οι Τούρκοι, όταν έκαναν την εκκλησία τζαμί. Κυριαρχεί η καμπύλη στα πολλά παράθυρα και στις πόρτες και γενικά δίνεται η εντύπωση μικρού ανακτόρου.

Οι Άγιοι Απόστολοι, σταυροειδής εκκλησία με τρούλο, είναι κτίσμα του 14ου αιώνα και αποτελεί το αποκορύφωμα της διακοσμητικής των εξωτερικών τοίχων με αυτό το ίδιο το δομικό υλικό. Στο εσωτερικό περιέχει απομεινάρια από εξαίρετες τοιχογραφίες και ψηφιδωτά, που αποδεικνύουν την άνθηση της βυζαντινής τέχνης ως τον τελευταίο της αιώνα. Η θαυμαστή διακόσμηση με το τούβλο, που βρίσκει το κάλύτερο επίτευγμά της στην εξωτερική όψη της κόγχης του ιερού, έχει κάτι το βαριά ανατολικό, κάτι από τα χαλιά, όχι τόσο από αυτά που είναι για στρώσιμο, όσο από τους τοιχοτάπητες. Εννοείται, βέβαια, ότι οι Άγιοι Απόστολοι έγιναν από τους Τούρκους τζαμί, γι' αυτό και οι καταστροφές στις τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά.

Ο Προφήτης Ηλίας είναι του ίδιου ρυθμού με τις προηγούμενες και χρονολογείται στο 14ο αιώνα. Η εξωτερική διακόσμηση με τούβλο ποικίλλεται με τη μεσολάβηση στρώσεων από λευκό λίθο. Ο ναός, ιδίως μετά την αποκατάστασή του, έχει γίνει πάρα πολύ εντυπωσιακός, καθώς βρίσκεται σε ύψωμα, όπως όλες οι εκκλησίες του Προφήτη Ηλία. Στο ύψωμα αυτό φαίνεται ότι ήταν χτισμένα, παλαιότερα, τα βυζαντινά ανάκτορα. Ο Προφήτης Ηλίας είχε γίνει τζαμί.

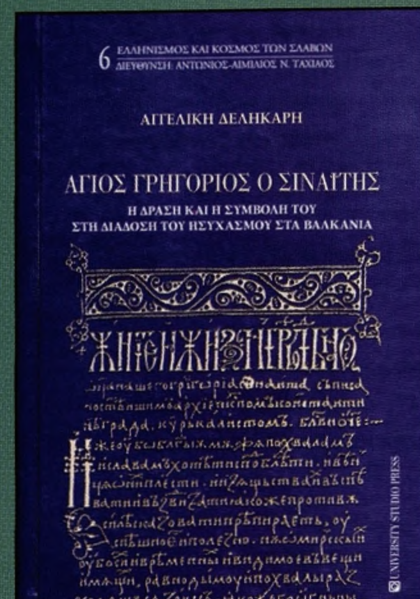
Ο Άγιος Παντελεήμων, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη Ροτόντα, είναι του ίδιου, με τις προηγούμενες, ρυθμού και ανήκει στον 13ο αιώνα. Είναι χτισμένος με φτηνά υλικά, αλλά πολύ καλαίσθητα. Προσέχτηκε ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια.

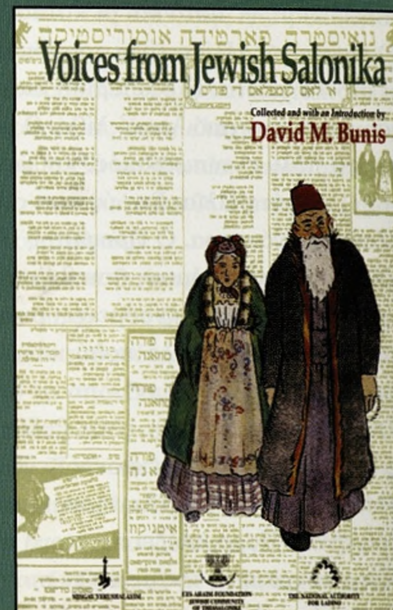
Οι Ταξιάρχες, επίσης, είναι βυζαντινό κτίσμα του 14ου αιώνα, παρουσιάζουν, όμως, περιορισμένο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Σώζονται τοιχογραφίες βυζαντινές.

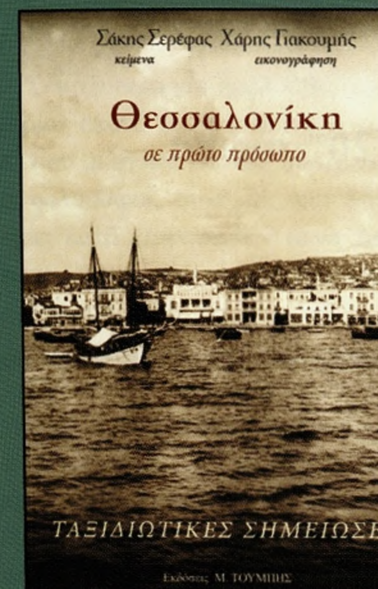
Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος, πολύ μικρή εκκλησία πάνω στην Εγνατία, στην Καμάρα κοντά. Παρουσιάζει περίεργο αρχιτεκτονικό σχήμα, με τρούλο δυσανάλογο. Μοιάζει στις γραμμές της με άνθρωπο που δέεται γονατισμένος.

Η μικρή εκκλησία του Αγίου Νικολάου του Ορφανού θεωρείται κτίσμα του 14ου αιώνα. Το περίεργο όνομά της έχει δώσει αφορμή σε πλήθος εικασίες. Αρχιτεκτονικά μοιάζει με βασιλική τρίκλιτη. Σπουδαίες είναι οι τοιχογραφίες που διασώζονται. Δείγματα λαμπρά της τελευταίας άνθισης της Μακεδονικής Σχολής στην αγιογραφία.

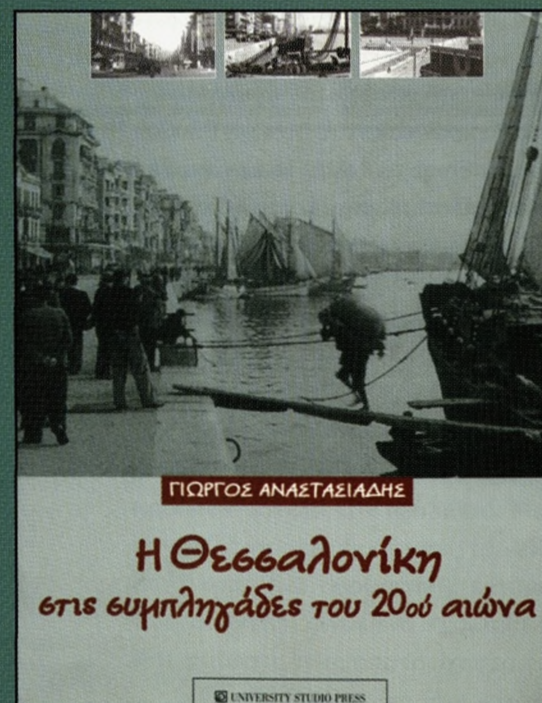
Βυζαντινή εκκλησία είναι και ο ναός της Μεταμορφώσεως της Μονής Βλατάδων. Ο ναός είχε υποστεί μεγάλες ζημιές και ξαναχτίσθηκε το 1801. Η αρχική εκκλησία ανήκει στον 14ο αιώνα και αρχιτεκτονικά υπάγεται στην κατηγορία των σταυροειδών με τρούλο. Η περίεργη ονομασία «Βλατάδες» προέρχεται από τους κτήτορες, Κρητικούς την καταγωγή, που εμπορεύονται το πολύτιμο ύφασμα βλατί, από το οποίο και είχαν πλουτίσει».

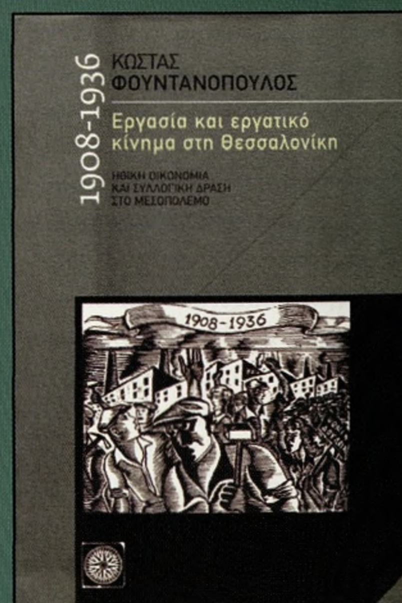

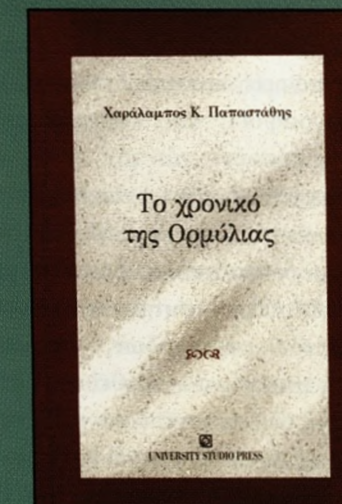

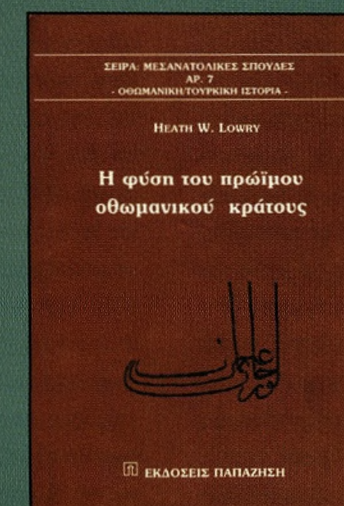

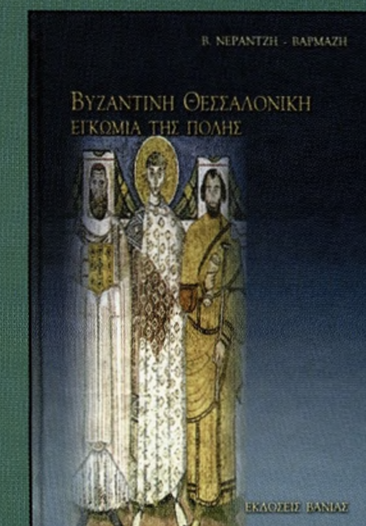

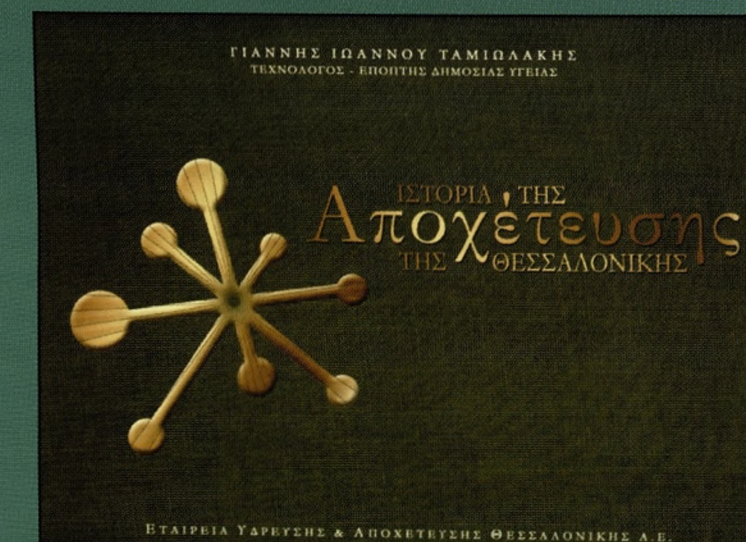

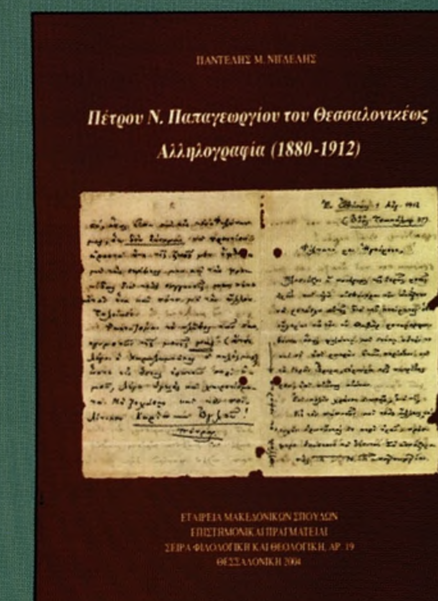

Βιβλιοπροσκλητήριο

Γιώργου Αναστασιάδη

Η Θεσσαλονίκη στις συμπληγάδες του 20ού αιώνα

Εκδόσεις University Studio Press

Θεσσαλονίκη: 2005

Σελ.: 622

«Τι είναι η πόλη, αν όχι οι άνθρωποί της;», αναρωτιέται ο σαιξπηρικός χαρακτήρας του Σικίνιου στον «Κοριολανό», για να εισπράξει την απάντηση των ρωμαίων πολιτών: «Πράγματι, ο λαός είναι η πόλη!». Την αρχή αυτή, της ταύτισης των ανθρώπων με την πόλη, ακολουθεί πιστά στο νέο του βιβλίο, «Η Θεσσαλονίκη στις συμπληγάδες του 20ού αιώνα», ο καθηγητής πολιτικής και συνταγματικής ιστορίας του τμήματος Νομικής του ΑΠΘ, Γιώργος Αναστασιάδης, γέννημα-θρέμμα της πόλης, την οποία εδώ και χρόνια διακονεί με το ίδιο πάθος και μεράκι, θέτοντας στην υπηρεσία της τη γραφή και το επιστημονικό του έργο. Στο βιβλίο του Αναστασιάδη δεν πρωταγωνιστούν μόνο τα γεγονότα καθαυτά, αλλά πρωτίστως οι άνθρωποι που τα δημιούργησαν (ή τα υπέστησαν) -ακόμα κι αν, δεδομένης της σχετικής βιβλιογραφικής ξηρασίας, έστω κι ένα «ξερό» εγχείρημα καταγραφής της δαιδαλώδους και πολυκύμαντης πορείας της πόλης (πραγματικές συμπληγάδες!) τον προηγούμενο αιώνα δεν θα έπαυε να είναι ευπρόσδεκτο. «Η ιστορία της Θεσσαλονίκης του 20ού αιώνα δεν διδάσκεται στο σχολείο και στο πανεπιστήμιο και δεν διαθέτει ακόμη ένα ειδικό βιογραφικό λεξικό, όπου ο ερευνητής να μπορεί να βρει στοιχειώδεις, έστω, πληροφορίες για τους ανθρώπους που διαμόρφωσαν την ιστορική φυσιογνωμία της πόλης», ξεκινά το βιβλίο ο συγγραφέας, στηλιτεύοντας αυτόν τον ιδιότυπο αποκλεισμό της Θεσσαλονίκης. «Της πόλης που», όπως λέει ο Γιώργος Βαφόπουλος σε ένα από τα αναρίθμητα παραθέματα του βιβλίου, «δεν υπάρχει άλλη ... στον ελληνικό χώρο, που να περπάτησε στην ιστορία μ' ένα τόσο βαρύ φορτίο από πολυποίκιλες και πολυδιάστατες εναλλαγές κοινωνικών γεγονότων».

Το φορτίο αυτό παρουσιάζεται με όλο του το ειδικό βάρος στο βιβλίο του Αναστασιάδη, που ως προς τούτο έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο κενό: απαντά στο αίτημα για μια ιστορική αφήγηση της, κατά Χομπσμπάουμ, «εποχής των άκρων», του 20ού αιώνα, όπως τον έζησε η Θεσσαλονίκη και οι διαδοχικές γενιές των ανθρώπων της. Ωστόσο, ο συγγραφέας, όπως είπαμε, δεν περιορίζεται εκεί. Μέσα από έναν καλαίσθητο, χορταστικό τόμο, καλεί στην ίδια συντροφιά συγγραφείς, ποιητές, πολιτικούς, μελετητές, δημοσιογράφους και καθημερινούς Θεσσαλονικείς να «μιλήσουν» για την πόλη, να πουν οι ίδιοι την ιστορία της. Δίπλα τους, έρχεται να τους συμπληρώσει, χωρίς ποτέ να κλέβει την παράσταση, η γραφή του Αναστασιάδη, ζωντανή, μεστή, κατανοητή. Κι από γύρω, φωτογραφίες, ντοκουμέντα, πρωτοσέλιδα εφημερίδων, πίνακες, στοιχεία και ό,τι άλλο μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των «πηγών», όλα έρχονται να φτιάξουν μια πανδαισία ιστορικής ανακάλυψης: Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, το κύμα των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής, το Εργατικό Κίνημα, ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η Κατοχή και ο χαμός των Εβραίων της πόλης, ο εμφύλιος και η μετεμφυλιοπολεμική περίοδος ξετυλίγονται μπροστά στα μάτια του αναγνώστη μέσα από το διεισδυτικό ιστοριογραφικό, λογοτεχνικό και δημοσιογραφικό βλέμμα του συγγραφέα. Ιστορικές φωτογραφίες τοπίων, μνημείων και σημείων της πόλης, πορτρέτα απλών ανθρώπων στην καθημερινότητά τους, αλλά και πολιτικών και στρατιωτικών ανδρών σε κορυφαίες ιστορικές στιγμές της Θεσσαλονίκης, φωτογραφίες «ντυμένες» με πληροφορίες, μαρτυρίες, επισημάνσεις και παραπομπές συνθέτουν το μεγαλύτερο μέρος της έκδοσης, που δεν αποτυγχάνει ποτέ να αποδώσει την αίσθηση της κάθε εποχής.

«Της Σαλονίκης μοναχά της πρέπει το καράβι.
Να μην τολμήσεις να τη δεις ποτέ απ' τη στεριά»
Νίκος Καββαδίας

Τι καλύτερο για πρελούδιο της αφήγησης μιας ιστορίας εκατό χρόνων από τις φωνές των ανθρώπων που μίλησαν για την πόλη; Λογοτέχνες, ποιητές, φιλόσοφοι, συνθέτες και δάσκαλοι έχουν ασκήσει κατά καιρούς την πένα τους, μιλώντας σε έμμετρο ή πεζό λόγο για τη Θεσσαλονίκη. Ο Γιώργος Αναστασιάδης μας «συστήνει» αρχικά τη Θεσσαλονίκη μέσα από τη λογοτεχνική ματιά των ανθρώπων αυτών και μας δίνει μια γεύση από την αίσθηση, την ατμόσφαιρα, τις διαδρομές, τα ιστορικά χαρακτηριστικά, τις βιωματικές μνήμες, τον χαρακτήρα, την ταυτότητα και την ψυχή, εν τέλει, της πόλης. Τον «λόγο της πόλης» συνθέτουν ανάμεσα σε άλλους οι λογοτεχνικές ματιές των Γ. Ιωάννου, Γ. Βαφόπουλου, Ν. Καββαδία, Ν.Γ. Πεντζίκη, Δ. Σαββόπουλου, Αλ. Ναρ, Ε. Χομπσμπάουμ, Απ. Βακαλόπουλου, Μ. Μαζάουερ, Δ. Μαρωνίτη, Ντ. Χριστιανόπουλου, Μ. Αναγνωστάκη, Στ. Τσίρκα, Μ. Χατζιδάκι, Γ. Ρίτσου.

Σταθμοί και μικρά καθημερινά γεγονότα

Στη συνέχεια, ο Αναστασιάδης παρουσιάζει τα γεγονότα-σταθμούς στην ιστορία της πόλης, διανθισμένα με τις μικρές ιστορίες των καθημερινών ανθρώπων και της μεγάλης φυσιογνωμίας τους. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρουμε τη συμμετοχή του Ελληνικού Προξενείου στον Μακεδονικό Αγώνα την περίοδο 1904-1908, την απελευθέρωση της πόλης, τη μεγάλη πυρκαγιά του Αυγούστου του 1917, που μεταμόρφωσε τη φυσιογνωμία της, την ίδρυση του Πανεπιστημίου το 1926 και την έναρξη του θεσμού της ΔΕΘ την ίδια χρονιά, την εργατική εξέγερση τον Μάιο του 1936, τη γερμανική Κατοχή και τον τραγικό διωγμό των εβραίων κατοίκων της πόλης, τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη το 1978. Από όλα τα κεφάλαια που καταγράφουν τα ιστορικά γεγονότα, δεν λείπουν ποτέ η καθημερινή ζωή των κατοίκων της πόλης, οι επιρροές που δέχθηκαν οι Θεσσαλονικείς ή οι συνθήκες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της σημερινής φυσιογνωμίας της πόλης.

Τα ιστορικά στοιχεία για τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, για παράδειγμα, παρέχονται μέσα από λογοτεχνικές αναφορές στο «φαντασμαγορικό συνονθύλευμα» της πόλης. Γλαφυρά αποσπάσματα από έργα του Πάλμερ, του Μπακόλα, του Τριάστερου, του Λαπαθιώτη, του Βαφόπουλου, του Ιωάννου και άλλων λογοτεχνών και δημοσιογράφων συμπληρώνουν το ψηφιδωτό ανθρώπων και γεγονότων την περίοδο του Μεγάλου Πολέμου. Με τον ίδιο πάλι τρόπο, μέσα από λογοτεχνικές αναφορές, ιστοριογραφικές καταγραφές, επίσημα πρακτικά και δημοσιεύματα εφημερίδων, αποδίδει ο συγγραφέας την παρουσία του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη του 1916-17, όταν η πόλη έγινε η έδρα του κινήματος της Εθνικής Άμυνας.

Μάης του 1936. Άνθρωποι και άλογα στην Εγνατία

Η ματιά του Αναστασιάδη περνά μετά σε ένα άλλο, εξίσου σημαντικό κομμάτι της ιστορίας της Θεσσαλονίκης, καθοριστικό για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της: στην περίοδο 1912-1924, με την έλευση των προσφύγων της Μικράς Ασίας, οι οποίοι προστέθηκαν στους 31.000 και πλέον ομογενείς από τη Βουλγαρία, τη Σερβία, τη Ρωσία, τον Καύκασο. Όπως παρατηρεί ο Αναστασιάδης, η εγκατάστασή τους θα αλλάξει ριζικά τη μορφή και

Στο εμφυλιοπολεμικό Βαρδάρι το 1948, έξω από τον κινηματογράφο «Πάνθεον»

Δεκέμβριος 1944: Η παραλία της πόλης κατεστραμμένη από τους Γερμανούς λίγο πριν την αποχώρησή τους

τις προοπτικές της πόλης, καθώς θα συνδυασθεί με τη μεταλλαγή του ιδιόμορφου πολυεθνικού χαρακτήρα της, την αναδιάρθρωση του παραδοσιακού ιστορικού της κέντρου εξαιτίας της πυρκαγιάς του 1917, αλλά και με τους νέους οικονομικούς προσανατολισμούς της ως μέρους πλέον της ελληνικής κρατικής οντότητας. Στη συνέχεια ο συγγραφέας παρουσιάζει τη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου: Η πόλη δεν έχει προλάβει να κλείσει ακόμη 30 χρόνια ελεύθερου βίου, έχει καεί σε μεγάλη έκταση και έχει μόλις απεμπλακεί από τη δίνη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου -όχι όμως και του εθνικού διχασμού- έχει δεχθεί χιλιάδες πρόσφυγες, έχει βιώσει τη μεγάλη πολιτική ρευστότητα της εποχής και έχει υποστεί έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις.

Φτωχομάνα

Ακολουθεί ένα αφιέρωμα στο εργατικό κίνημα της πόλης, που ξεκινά από την Εργατική Σοσιαλιστική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης, τη λεγόμενη «Φεντερασιόν», και καταλήγει στον Μάη του 1936. Η «φτωχομάνα» Θεσσαλονίκη, πόλη προσφύγων και εργατών που επιβίωναν υπό άθλιες συνθήκες, έζησε έντονα το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα. Ο Αναστασιάδης παρουσιάζει τους τόπους όπου διαδραματίστηκαν οι καθημερινοί εργατικοί αγώνες, ιδίως στον Μεσοπόλεμο, τις «γκρίζες» μέρες και τις πικρές σελίδες της διάσπασης του εργατικού κινήματος, τη δράση των «χαφιέδων» και των απεργοσπαστών, την ουσιαστική συμμετοχή και τη διαχρονική συμβολή του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης στην κοινωνική ζωή της πόλης, τα εργατικά σωματεία, την εξουθενωτική εργασία σε χώρους ανθυγιεινούς και επικίνδυνους, τους ανθρώπους που έδωσαν σάρκα και οστά στο εργατικό κίνημα, τις οργανωμένες πολιτιστικές εκδηλώσεις στο περιθώριο του πολιτικού πυρετού και του συνεχούς διωγμού. Η εξιστόρηση των γεγονότων συμπληρώνεται και εδώ με την παράθεση διακηρύξεων, άρθρων εφημερίδων και περιοδικών, στατιστικών στοιχείων, προσωπικών μαρτυριών και φωτογραφιών, που ζωντανεύουν τα γεγονότα των ημερών και αποκαλύπτουν σε όλη του την ένταση τον ισχυρό κλονισμό που υπέστη η κοινή γνώμη από τη «μικρή επανάσταση» των εργατικών τάξεων.

Οι Γερμανοί

Ο Γιώργος Αναστασιάδης μας μεταφέρει έπειτα στη Θεσσαλονίκη του 1936. Εξιστορεί τα γεγονότα της ναζιστικής ολυμπιακής λαμπαδηδρομίας, ενώ καταγράφει την άφιξη της Λένι Ρίφενσταλ, της «μαντάμ Πομπαδούρ» του Τρίτου Ράιχ, στη Θεσσαλονίκη, γεγονός το οποίο είχε αποκαλύψει τότε η εφημερίδα «Μακεδονία». Η ολυμπιακή λαμπαδηδρομία οδηγεί απευθείας στην είσοδο των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη, στις 9 Απριλίου του 1941: «Το λιμάνι καίγονταν σαν δέντρο Χριστουγέννων. Αλλόφρονες δρόμοι. Ανοχύρωτη πόλη, ψιθύριζαν, κηρύχτηκε ανοχύρωτη. Το βράδυ φύσηξε μια ορφανή πειθαρχία. Συναχτήκαμε σε σπίτια συγγενικά. Κι ακούγαμε τις ανατινάξεις να κλυδωνίζουν. Τα ξάρτια της νύχτας [...] Η μέρα πουλήθηκε το άλλο πρωί στις οκτώ. Μα δεν φρόντισε κανείς να παραχώσει λίγον ήλιο στο χώμα. Στην καρδιά μας απλώθηκε ένας κάκτος...», έγραφε ο Κλείτος Κύρου, ο οποίος κατέγραψε μαζί με τον Γιώργο Σεφέρη, τον Γιώργο Βαφόπουλο, την Ελένη Δροσάκη, τον Ντίνο Χριστιανόπουλο και πολλές άλλες εξέχουσες φυσιογνωμίες του πνεύματος με τη λογοτεχνική του πένα την είσοδο του κατακτητή.

Ακολουθεί η «μαύρη» περίοδος της Κατοχής. Το κεφάλαιο της αποτρόπαιης εξόντωσης των Εβραίων της πόλης, αφιερωμένο στη μνήμη του πρόσφατα εκλιπόντος Αλμπέρτου Ναρ, καταγράφει μέσα από συγκλονιστικές μαρτυρίες συγγραφέων και απλών πολιτών τα δραματικά γεγονότα της διετίας 1942-1943. «Κανείς δεν φανταζόταν τι θα γινόταν. Μέχρι πού μπορούσε να φτάσει το οργανωμένο έγκλημα των Ναζί...», έγραφε η Νίνα Κοκαλίδου-Ναχμία. Ο Αναστασιάδης ζωντανεύει μέσα από μαρτυρίες το «μαύρο Σάββατο» της 12ης Ιουλίου, όταν οι Γερμανοί κακοποίησαν βάναυσα, υπέβαλλαν σε εξευτελισμούς και τελικά οδήγησαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης -και στην τελική τους εξόντωση- χιλιάδες πολίτες.

Το οδοιπορικό του συγγραφέα στην κατοχική Θεσσαλονίκη γίνεται μέσα από το ηχόχρωμα της περιόδου, τη μουσική της υπόκρουση: ένα αμάλγαμα μουσικής, τραγουδιών, φωνών και θορύβων, που σηματοδοτεί στιγμές και σκηνές από το ιστορικό χρώμα της πόλης τα δύσκολα χρόνια του 1941-1944: Τα μεγάφωνα στα κεντρικά σημεία της πόλης, που αναμετέδιδαν «ειδήσεις» και λόγους του Χίτλερ αλλά και ελληνικά τραγούδια του συρμού και ανακοινώσεις εκτελέσεων, οι σειρήνες, η μουσική οπερέτας από τα γερμανικά κινηματογραφικά έργα και ο ήχος από τα «Επίκαιρα», το γαύγισμα των θεόρατων σκυλιών και ο ήχος από τα μαστίγια των Ες Ες, οι τηλεβόες, τα περπατήματα των Γερμανών, η μουσική και το τραγούδι του Βασίλη Τσιτσάνη.

Η Θεσσαλονίκη αναπνέει ελεύθερα στις 30 Οκτωβρίου του 1944. «Ας τιμά η πόλη κάθε Οκτώβρη μαζί με τις άλλες επετείους και την απελευθέρωσή της. Κι αυτό με τον δικό της μουντό και χαμηλόφωνο τρόπο. Όπως ήταν η Κατοχή εκεί και όπως είναι η λαϊκή ζωή εκεί - μουντή, χαμηλόφωνη και βαθιά - έτσι να είναι και οι εκδηλώσεις», γράφει ο Γιώργος Ιωάννου το 1981, σηματοδοτώντας το ξεκίνημα του εορτασμού της απελευθέρωσης. Μέσα από λογοτεχνικά κείμενα και άρθρα εφημερίδων ο Γιώργος Αναστασιάδης μεταφέρει το κλίμα που επικράτησε στην πόλη, για να περάσει γρήγορα στην «ΕΑΜοκρατία» της περιόδου 1944-1945. «Η Θεσσαλονίκη των πρώτων μετακατοχικών εβδομάδων, η καθημερινή ζωή της "Ερυθράς Συμπρωτεύουσας" αναβιώνει μέσα από τα ανθολογημένα κείμενα των πεζογράφων της που περιέχουν μαρτυρίες πολύτιμες, για να αναπλάσουμε εκείνες τις κρίσιμες και ζοφερές ημέρες», γράφει ο συγγραφέας.

Ο Αναστασιάδης περνά μετά στη θαμπή εποχή του 1950, την «ιστορικά αδιερεύνητη» από πολιτική και πολιτιστική πλευρά, όπως την χαρακτηρίζει. Μιλά για τις Κυριακές που τα σινεμά ήταν φίσκα, για τα σαββατόβραδα, όταν ο κόσμος το 'ριχνε έξω στα λαϊκά κέντρα, και για τις Κυριακές στα γήπεδα. Την ίδια περίοδο, κάποια «παράξενη φυλή θεατρανθρώπων είχε τις δικές της τελετές και τους δικούς της ναούς». Ο συγγραφέας κάνει μια αναδρομή

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΗ ΕΚΛΟΓΗ
ΣΤΡΑΤΑΡΧΗΣ ΑΛ. ΠΑΠΑΓΟΣ ΕΥΧΕΤΑΙ
εἰς τὴν ὑποψηφίαν κ. Ἑλένην Σκούρα
ΠΛΗΡΗ ΕΠΙΤΥΧΙΑΝ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΤΗΣ
ΕΚΛΟΓΗ ΑΥΤΗΣ ΠΡΟΜΗΝΥΕΤΑΙ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ
ΑΙ ΨΗΦΟΦΟΡΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΑΝΕΡΧΟΝΤΑΙ ΕΙΣ 100 ΧΙΛ
Η ΕΚΛΕΚΤΗ ΤΟΥ ΕΛΛ. ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΥ κ. ΕΛΕΝΗ ΣΚΟΥΡΑ

Η «εκλεκτή του Ελληνικού Συναγερμού» Ελένη Σκούρα («Ελληνικός Βορράς», Ιανουάριος 1953)

στους θεατρικούς τόπους, όπου οι θεατρόφιλοι Θεσσαλονικείς χειροκρότησαν τα πιο σημαντικά θεατρικά ονόματα, αλλά και στα θεατρικά σχήματα που άνθισαν στην «έρημη χώρα». Ανατρέχει, επίσης, στη Θεσσαλονίκη των παλαιστικών παραστάσεων, που ασκούσαν μεγάλη γοητεία στο κοινό της πόλης. Από τις σελίδες του βιβλίου περνούν θρυλικά ονόματα, όπως ο περίφημος Τζιμ Λόντος, ο παγκόσμιος πρωταθλητής της πάλης, που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη για να αγωνιστεί για την Κύπρο.

Στη συνέχεια, ο Γιώργος Αναστασιάδης κάνει μια στάση στο 1953, χρονιά-σταθμό για την πόλη και, κυρίως, τον γυναικείο πληθυσμό της. Για πρώτη φορά οι γυναίκες ψηφίζουν σε βουλευτικές εκλογές και αναδεικνύουν στη Βουλή την πρώτη βουλευτή, την Ελένη Σκούρα. Φωτογραφίες, αποσπάσματα εφημερίδων, μαρτυρίες ανθρώπων επιστρατεύονται και πάλι για να δοθεί η γλαφυρή αναπαράσταση της εποχής.

Τόποι, ερτζιανά και γήπεδα

Η πόλη δεν είναι, όμως, μόνο οι άνθρωποί της. Είναι και οι τόποι, τα σημεία και οι γειτονιές της. Ο

Ο πρώτος ραδιοφωνικός σταθμός της Ελλάδας «Χρ. Τσιγγιρίδης». Φωτογραφία στο στούντιο του σταθμού στον χώρο της παλαιάς Δ.Ε.Θ.

συγγραφέας δεν αμελεί τους τόπους και καταπιάνεται με το ίδιο πάθος με ιστορικά σημεία της πόλης, αναδεικνύοντας την ιστορία τους: την πλατεία Δικαστηρίων, τη λεωφόρο Εθνικής Αμύνης, το θρυλικό εστιατόριο «Όλυμπος-Νάουσα».

Επόμενη στάση του Γιώργου Αναστασιάδη, το ραδιόφωνο. Οι ημέρες και η αίσθηση του παλαιού ραδιοφώνου αναβλύζουν μέσα από επιλεγμένα κομμάτια και αποσπάσματα συγγραφέων, που με την ιδιαίτερη ματιά τους αναδεικνύουν τον ξεχωριστό δεσμό των ακροατών με τη ραδιοφωνική συσκευή, από το 1934 και τον πρωτοπόρο ραδιοφωνικό σταθμό του Τσιγγιρίδη ως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, όταν η πόλη, παράδεισος των ερτζιανών σήμερα, διέθετε όλους κι όλους δύο ραδιοφωνικούς σταθμούς.

Το βιβλίο του Αναστασιάδη δεν θα απογοητεύσει ούτε τους λάτρεις της στρογγυλής θεάς. «Στα γήπεδα η πόλη αναστενάζει... και ονειρεύεται... Και εμπνέει τους συγγραφείς της που μέσα από κείμενα βιωματικής μνήμης, στον «φωτισμό και στις σκιές» κάθε εποχής και με τη δική του όραση και ευαισθησία ο καθένας, «αιχμαλωτίζουν» τη γοητεία του κυριακάτικου απογεύματος στις κερκίδες, τις έντονες συγκινήσεις και τη «μυθολογία» του κόσμου της μπάλας, την ατμόσφαιρα και την αίσθηση της Θεσσαλονίκης που περιστρέφεται γύρω από τις ομάδες της, τους παίκτες και τους φιλάθλους της», εξηγεί ο Αναστασιάδης την επιλογή του να ρίξει φως στην ιστορία, στους παίκτες και στον κόσμο του Ηρακλή, του Άρη και του ΠΑΟΚ, αλλά και άλλων ιστορικών σωματείων της πόλης: του Μακεδονικού, του Απόλλωνα Καλαμαριάς, του «Θερμαϊκού», του Μελιτέα, της ΜΕΝΤ, των Ακριτών, του ΠΟΞ, του ΠΑΟΔ, του «Μ. Αλεξάνδρου». Η έκδοση κλείνει με ένα εύχρηστο χρονολόγιο των σημαντικότερων γεγονότων που σφράγισαν την ιστορία της Θεσσαλονίκης, και με έναν βιβλιογραφικό κατάλογο που αναφέρεται στην ιστορία της.

«Στα βιβλία του για τη Θεσσαλονίκη», έχει πει στα «Νέα» ο Βασίλης Βασιλικός για τον Αναστασιάδη, «ο μερακλής αυτός ερευνητής καταφέρνει να συνδυάσει την αγάπη του για την ιστορία της πόλης του με την ιστορία της αγάπης του γι' αυτήν».

Φτάνοντας στις τελευταίες σελίδες αυτού του πολύτιμου βιβλίου, ο αναγνώστης δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει απόλυτα με τον Βασιλικό αλλά και να θυμηθεί τον Εμπειρίκο: «Ω υπερωκεάνειον, τραγουδάς και πλέχεις... Εσύ που πλέχεις ξέθαρρα στις πιο επικίνδυνες σπηλιάδες - Χαίρε που αφέθηκες να γοητευθείς απ' τις σειρήνες -Χαίρε, που δεν φοβήθηκες ποτέ τις συμπληγάδες».

Γιώργος Ε. Χρηστίδης

David M. Bunis

Voices from Jewish Salonika (Selections from the Judezmo Satirical Series *Tio Ezra I Su Mujer Benuta* and *Tio Bohor I Su Mujer Djamila*)

{Φωνές από την εβραϊκή Θεσσαλονίκη (Επιλογές από τη σατιρική σειρά στη λαντίνο *Ο θείος Έζρα και η σύζυγός του Μπενούτα* και *ο θείος Μποχόρ και η σύζυγός του Τζαμίλα*)}

Εκδόσεις Misgav Yerushalayim, The National Authority For Ladino, Ets Ahaim Foundation of Thessaloniki, Ιερουσαλήμ, Θεσσαλονίκη: 1999
Σελ.: 1000

Σε αντίθεση με άλλα προϊόντα της σύγχρονης εκδοτικής δραστηριότητας, τα οποία φέρουν τίτλους (με εμπορικά κριτήρια επιλεγέντες) ελάχιστα έως και ουδόλως σχετικούς με το περιεχόμενο των σελίδων τους, το βιβλίο του David M. Bunis *Voices from Jewish Salonika* (Φωνές από την εβραϊκή Θεσσαλονίκη) προσφέρει στον αναγνώστη αυτό ακριβώς που λέει: φωνές από την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου, από μια κοινωνία που χάθηκε, από μια πόλη ολότελα διαφορετική, με χρώμα και αέρα κοσμοπολίτικο, που πάλευε να βρει τον νέο της χαρακτήρα μετά αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας.

Οι «φωνές» του David M. Bunis, πολυγραφότατου καθηγητή Γλωσσολογίας στο Hebrew University της Ιερουσαλήμ αλλά και ενός εκ των κορυφαίων μελετητών της ισπανοεβραϊκής γλώσσας (λαντίνο), είναι λοιπόν οι φωνές της εβραϊκής κοινότητας, κυρίαρχης άλλοτε -πληθυσμιακά και όχι μόνο- στον πολυεθνικό κοινωνικό ιστό της Θεσσαλονίκης. Οι «φωνές» του βιβλίου δεν ανήκουν σε κάποια ελίτ - θρησκευτική, οικονομική ή άλλη. Πρόκειται, αντίθετα, για το είδος εκείνο των φωνών που συνήθως αμελούνται από την κλασική ιστοριογραφία, παρ'ό,τι πολλές φορές μεταφέρουν αυθεντικότερα τη φυσιογνωμία της εποχής στην οποία αρθρώθηκαν. Εν προκειμένω, ανήκουν σε δύο τυπικά ηλικιωμένα ζεύγη σεφαραδιτών Εβραίων, του tio Ezra (θείου Έζρα) και της συζύγου του Benuta (Μπενούτα), και του tio Bohor (θείου Μποχόρ) και της δικής του συζύγου Djamila (Τζαμίλα). Τα εν λόγω ζευγάρια, προϊόντα μυθοπλασίας, πρωταγωνίστησαν -άθελά τους όπως θα δούμε- επί δώδεκα χρόνια (1929-1941) σε μία εξαιρετικά δημοφιλή σατιρική σειρά του τοπικού σεφαραδιτικού Τύπου της Θεσσαλονίκης, με τον τίτλο *Tio Ezra I Su Mujer Benuta* (Ο θείος Έζρα και η σύζυγός του Μπενούτα), που προς το τέλος της ζωής της μετονομάσθηκε σε *Tio Bohor I Su Mujer Djamila* (Ο θείος Μποχόρ και η θεία Τζαμίλα).

Μέσα από τη σειρά περνούν η καθημερινή ζωή, οι περιπέτειες, οι καυγάδες και οι ανησυχίες της εβραϊκής κοινότητας της πόλης. Ο Bunis προσφέρει στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του μια πολύτιμη συλλογή με αποσπάσματα της σειράς, στη γλώσσα της πρώτης δημοσίευσής τους. Στο πρώτο μέρος ο συγγραφέας σκιαγραφεί -με γραφή που προδίδει την απόλαυση που του προσέφερε η έρευνα- τους πρωταγωνιστικούς χαρακτήρες, την εποχή, αλλά και τα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις της εβραϊκής κοινότητας. Ο Bunis ξεκινά το έργο του με μια περιγραφή της πορείας εκσυγχρονισμού της σεφαραδιτικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης και την ανάδειξη του τοπικού, λαϊκού Τύπου, που ήταν γραμμένος στη λαντίνο, μια γλώσσα που γεννήθηκε στη μεσαιωνική Ισπανία, απότοκο της επαφής των Εβραίων με τους Άραβες και ισπανόφωνους γείτονές τους στην Ιβηρική χερσόνησο. Ο Bunis σκιαγραφεί στη συνέχεια τους αρχετυπικούς χαρακτήρες της σειράς, περνά στις γλώσσες της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου, εξετάζει τα ήθη και τα έθιμα της κοινότητας, ασχολείται εκτενώς με την προφορική λογοτεχνία, τις ενασχολήσεις και τον τρόπο ζωής των μελών της, για να καταλήξει με ένα κεφάλαιο που προσπαθεί να δώσει απάντηση στο ερώτημα τού

ποιος είναι ο δημιουργός του Έζρα, της Μπενούτα, του Μποχόρ και της Τζαμίλα.

Ο Bunis καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η σειρά είναι δημιούργημα τού αρχισυντάκτη της εφημερίδας *El rayo*, του Moshe Cazes. Εκτός από την *El rayo*, η σειρά φιλοξενήθηκε στα φύλλα τριών ακόμη εφημερίδων, της *El Rizon*, της *Aksyon* και, τέλος, της *Mesajero* (όπου το ζεύγος Έζρα και Μπενούτα μετονομάστηκε σε Μποχόρ και Τζαμίλα), η οποία ήταν και η τελευταία εναπομείνασα εφημερίδα της λαντίνο όταν κατέλαβαν οι Γερμανοί την πόλη. Η *Mesajero* έκλεισε στις 10 Απριλίου του 1941, δύο ημέρες μετά την εμφάνιση των κατακτητών στη Θεσσαλονίκη.

Με το κλείσιμο της *Mesajero* έσβησε η δημοσιογραφία της ισπανοεβραϊκής, έπειτα από έναν αιώνα πνευματικής δημιουργίας. Ήδη από τη δεκαετία του 1840, σεφαραδίτες λόγιοι, εντυπωσιασμένοι από την επιτυχία που γνώριζε ο εβραϊκός Τύπος στη γαλλική, στη γερμανική και στην αγγλική γλώσσα, αποφάσισαν να δημιουργήσουν τα δικά τους περιοδικά στην οθωμανική επικράτεια. Προκειμένου να αγγίξουν όσο το δυνατόν περισσότερα από τα μέλη της εκάστοτε κοινότητας, προέκριναν τη χρήση των ισπανοεβραϊκών, που μέχρι τότε είχαν μεν κυριαρχήσει στην καθημερινή ζωή των Σεφαραδιτών, όχι όμως και στις επίσημες χρήσεις της γλώσσας, όπως η λογοτεχνία. Έτσι γεννήθηκαν οι πρώτες εκδόσεις στη λαντίνο: η *Shaare mizrah* (Πύλες της Ανατολής, το 1845-1846), η *Or Yisrael* (Φως του Ισραήλ, το 1853), η *Djornal yisreelid* (Περιοδικό του Ισραήλ, το 1860-1871) και η *El lunar* (Μηνιαία, το 1864). Στη Θεσσαλονίκη, ο σεφαραδιτικός περιοδικός Τύπος γεννήθηκε ουσιαστικά το 1875 με την έκδοση της *La epoka* (Η Εποχή) από τον «Han» Sadi Alevi Eshkenazi.

Μέσα από τον περιορισμένο χώρο των στηλών της εφημερίδας, οι αναγνώστες της σειράς έμπαιναν στο σπίτι των πρωταγωνιστών, άκουγαν τα πάντα γύρω από την καθημερινή ζωή του ζεύγους και παρακολουθούσαν τις σχέσεις, τους τσακωμούς και τις συζητήσεις του με συγγενείς, φίλους, γείτονες και τον έξω κόσμο. Την καθημερινότητα του ζεύγους έφερνε, υποτίθεται, στο φως της δημοσιότητας ένας νεαρός δημοσιογράφος με δυτικές επιρροές, ο οποίος υπέγραφε με το ψευδώνυμο Chufla Yuda (σφύριξε, Yuda!). Πολλές φορές συμμετείχε και ο ίδιος στην πλοκή, συνομιλώντας με τους πρωταγωνιστές.

Χάρη στην οξύτατη όραση και ακοή του Yuda, οι αναγνώστες είχαν τη δυνατότητα να στοχασθούν πάνω σε ορισμένες από τις κυριότερες πολιτισμικές και ιδεολογικές συγκρούσεις που χαρακτήριζαν τις σεφαραδιτικές κοινότητες της εποχής. Σε αντίθεση δε με άλλες σατιρικές στήλες του εβραϊκού Τύπου, τα επεισόδια της συγκεκριμένης σειράς διέθεταν το πολύτιμο στοιχείο της συνέχειας, που επέτρεπε στους αναγνώστες να σχηματίσουν ολοκληρωμένη άποψη για τον χαρακτήρα των πρωταγωνιστών και να δεθούν συναισθηματικά μαζί τους. Το *Tio Ezra I Su Mujer Benuta* αποτελεί, κατά τον Bunis, μια «χαριτωμένη εξαίρεση» του κανόνα που ήθελε τους χαρακτήρες των άλλων σειρών να είναι εφήμεροι και μονοδιάστατοι.

Οι ήρωες της σειράς είχαν την ατυχία να ζουν σε ενδιαφέροντες καιρούς, που σήμαναν την αρχή του τέλους για μια κοινότητα με παρουσία τεσσάρων και πλέον αιώνων στην πόλη. Η μαζική άφιξη των ισπανόφωνων σεφαραδιτών Εβραίων (από το βιβλικό όνομα «σεφαράντ» της Ιβηρικής χερσονήσου) στη Θεσσαλονίκη χρονολογείται στα τέλη του 15ου αιώνα, όταν ένα μεγάλο μέρος των 250.000 Εβραίων που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν την Ισπανία (κυνηγημένοι από την Ισαβέλλα και τον Φερδινάνδο) βρήκαν καταφύγιο σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κυρίως στα λιμάνια της. Η άφιξη των Σεφαραδιτών δεν συνέβαλε μόνο στη δημογραφική τόνωση της πόλης, αλλά και στη μετατροπή της σε σημαντικό εμπορικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου. Η Θεσσαλονίκη αναδείχθηκε σε ευρωπαϊκή μητρόπολη του σεφαραδισμού, αποκτώντας μια ζωντανή και ακμαία εβραϊκή κοινότητα, που θα άφηνε ανεξίτηλα τα σημάδια της στην πόλη, στην ιστορία και στους κατοίκους της επί τέσσερις αιώνες, μέχρι δηλαδή τα τραγικά γεγονότα του Ολοκαυτώματος, που αποδεκάτισε το 96% του εβραϊκού πληθυσμού της.

Στις αρχές του 20ού αιώνα υπολογίζεται ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης έφταναν τις 80.000, σε σύνολο πληθυσμού 173.000 ανθρώπων. Όπως γράφει ο Bunis, όταν ο ελληνικός στρατός μπήκε το 1912 στη Θεσσαλονίκη συνάντησε την πιο «ιουδαϊκή», ίσως, πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν είναι τυχαίο ότι οι εβραίοι κάτοικοί της την αποκαλούσαν «μικρή Ιερουσαλήμ» (La chika Yerushalaim) και «Μητέρα εν Ισραήλ». Κατά τον Bunis, η σειρά του «θείου και της θείας» επιτρέπει στον σύγχρονο αναγνώστη να «αναδομήσει νοητικά ένα κομμάτι της χαμένης σεφαραδιτικής μητρόπολης, που ήταν κάποτε η εβραϊκή Θεσσαλονίκη».

Μέχρι τον 19ο αιώνα, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν κατά μείζονα λόγο μια συνεκτική, συσπειρωμένη κοινότητα, με ισχυρούς θρησκευτικούς, γλωσσικούς και πολιτισμικούς δεσμούς. Από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα η εβραϊκή κοινότητα μπήκε σε μια διαδικασία πραγματικής μεταμόρφωσης, καθώς άρχισαν να την συνεπαίρνουν τα κύματα του εκσυγχρονισμού και των μεταρρυθμίσεων που θέλησε να περάσει ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄, στην απεγνωσμένη του προσπάθεια να κρατήσει ενωμένη την αυτοκρατορία και να κλείσει την ψαλίδα που τη χώριζε από τη Δυτική Ευρώπη. Εκείνη την εποχή αναδείχθηκαν στην εβραϊκή κοινότητα ηγεσίες με σαφείς δυτικές επιρροές, που αμφισβήτησαν την πρωτοκαθεδρία των ραβίνων.

Οι επιπτώσεις των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η καταστροφική πυρκαγιά του 1917 (El Fwego) που είχε καταντήσει, όπως παραπονιέται ο Έζρα, «τους Εβραίους σαν τους γύφτους» και οι ελληνοτουρκικές ανταλλαγές πληθυσμών του 1923 μεταμόρφωσαν οριστικά τη Θεσσαλονίκη. Για τον Έζρα και τον Μποχόρ, που γεννήθηκαν στη Θεσσαλονίκη των τελών του 19ου αιώνα, όλες αυτές οι αλλαγές είχαν μετατρέψει την αγαπημένη τους πόλη σε τόπο αγνώριστο. Η σειρά και, κατ' επέκταση, ο Bunis δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην απροθυμία του Έζρα και του Μποχόρ να αποδεχθούν την αλλαγή. Για εκείνους η πόλη παρέμενε ένα εβραϊκό προπύργιο, πιστό στις παραδόσεις και τον τρόπο ζωής των προγόνων τους. Σε ορισμένες εκφάνσεις της, η εβραϊκή κοινότητα αντιστεκόταν στην αλλαγή. Οι εβραίοι εργάτες, έμποροι και οι πωλητές προσπαθούσαν να κρατήσουν ζωντανά τα παραδοσιακά τους επαγγέλματα: γουναράδες (samareros), παραδοσιακοί μουσικοί (chalgidjis), οργανοπαίκτες (organos), ταβερνιάρηδες (meanedjis), γαλατάδες, μπακάληδες και μανάβηδες (lecheros, bakales, zarzavachis), τα μέλη της κοινότητας ντύνονταν συντηρητικά, οι συγγενείς ζούσαν ακόμα κοντά ο ένας στον άλλον, ενώ τα ονόματα που προτιμούσαν οι άνδρες ήταν τα παλιομοδίτικα εβραϊκά (Modrohay, Mahel, Rofel, κ.τ.λ.), αντί για τα νεοεισαχθέντα γαλλικά και ιταλικά.

Η αληθινή Θεσσαλονίκη, όμως, είχε αλλάξει. Ήταν μια ολότελα διαφορετική, εκκοσμικευμένη πόλη. Όπως παραδέχεται με κάποια πίκρα ο γηραιός Rofel, ένας από τους δευτερεύοντες ήρωες της σειράς, στο πρώτο κιόλας επεισόδιο: «ο κόσμος είναι στρογγυλός και αλλάζει κάθε λεπτό που περνάει». Ο Έζρα και ο Μποχόρ, παρ'ό,τι επιρρεπείς στην εθελοτυφλία, δεν μπορούσαν παρά να αναγνωρίσουν τη διείσδυση των δυτικών τρόπων σε όλες τις πτυχές της καθημερινότητας, κάθε φορά που ξεμυτούσαν από τα σπίτια τους. Όμως ακόμη και τα ίδια τους τα σπίτια δεν ήταν απόλυτα προστατευμένα από τους ανέμους του νεωτερισμού, που έφταναν με τη μεσολάβηση των συζύγων, των παιδιών και των μοντέρνων γειτόνων τους του πάνω ορόφου.

Sketch by Goyet of Jews in Salonica

Κανένας από τους δύο πρωταγωνιστές δεν μπορούσε να φαντασθεί ότι είναι δυνατόν να ζει κανείς μακριά από τα θρησκευτικά μυστήρια ή τις θεμελιώδεις αρχές του ιουδαϊσμού. Όπως παρατηρεί όμως ο Bunis, η συμμετοχή στις συναγωγές της Θεσσαλονίκης έφθινε συνεχώς και η ιουδαϊκή εκπαίδευση των παιδιών ήταν υποτυπώδης. Ο απογαλακτισμός της κοινότητας από τις παραδόσεις αποτυπωνόταν και στην καθημερινή ζωή: οι περιορισμοί στις μετακινήσεις την ημέρα του Σαββάτου είχαν περιπέσει σε αχρηστία, τα εβραϊκά καταστήματα έμεναν ανοιχτά τη δεύτερη μέρα της γιορτής του Rosh Ashana, ενώ ακόμη και την πρώτη ημέρα της γιορτής μόλις και μετά βίας μαζευόταν επαρκής αριθμός πιστών, ώστε να καλύπτεται η ελάχιστη συμμετοχή που ήταν αναγκαία.

Αυτή η εγκατάλειψη του παραδοσιοκρατικού, θρησκευτικού τρόπου ζωής και η υποταγή στα θέλγητρα του μοντερνισμού αποτελούσε πηγή ατέλειωτου πόνου για τους ηλικιωμένους άρρενες πρωταγωνιστές της σειράς, πηγή έμπνευσης για τον δημιουργό της, πηγή διασκέδασης για τους αναγνώ-

στες της εποχής, αλλά και πηγή γνώσης των μεταλλάξεων της κοινότητας για τον σύγχρονο σπουδαστή της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης.

Οι σχέσεις των Εβραίων με τις άλλες εθνότητες

Μέσα από τη σειρά δεν βλέπουμε, όμως, μόνο τις συγκρούσεις που γεννούσε ο εκσυγχρονισμός στο εσωτερικό της σεφαραδιτικής κοινότητας. Γινόμαστε σοφότεροι και όσον αφορά τις σχέσεις των Εβραίων με τις υπόλοιπες εθνότητες της πόλης. Όπως γράφει ο Bunis, όσο η Θεσσαλονίκη αποτελούσε κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η πληθυσμιακή υπεροχή των Εβραίων σε σχέση με τις άλλες μειονότητες της πόλης, σε συνδυασμό με την πλούσια εμπορική δραστηριότητα και την ενεργό κοινωνική δράση τους, σήμαινε ότι εκείνοι έδιναν τον τόνο και διαμόρφωναν σε μεγάλο βαθμό τη φυσιογνωμία της πόλης.

Πριν από την έλευση του ελληνικού στρατού το 1912 και τις ανταλλαγές πληθυσμών, που κατέστησαν τους Εβραίους μειοψηφία, εδραιώνοντας σταδιακά τον ελληνικό χαρακτήρα της πόλης και την απώλεια της πολυπολιτισμικής φυσιογνωμίας της, η Θεσσαλονίκη είχε έντονο το τουρκικό, το ελληνικό, το αρμενικό και το δυτικοευρωπαϊκό στοιχείο. Εκείνη την εποχή, όπως λέει ο Bunis, προτού το ελληνικό κράτος αρχίσει να καταπιέζει παντοιοτρόπως την εβραϊκή κοινότητα, οι σχέσεις ανάμεσα στους Εβραίους και τις άλλες εθνικές ομάδες ήταν κατά κανόνα αγαστές, αν και περιορίζονταν συνήθως στις εμπορικές συναλλαγές.

Στη σειρά δεν υπάρχουν πρωταγωνιστές από άλλες εθνικές ομάδες, όμως έστω από τα σύντομα περάσματα των αλλοεθνών σε τρίτους ρόλους παίρνουμε πολύτιμες πληροφορίες. Σε κάποια αποσπάσματα, λόγου χάρη, τα ηλικιωμένα ζευγάρια ενθυμούνται με θετικό τρόπο τους Τούρκους, οι οποίοι τους άφηναν συνήθως στην ησυχία τους. Οι Αλβανοί αναφέρονται κυρίως ως προμηθευτές του δημοφιλούς ποτού boza, που εκτοπίστηκε στη συνέχεια από την ελληνική ρετσίνα.

Όμως, τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Αλβανοί δεν είναι παρά μια απλή ανάμνηση για τους πρωταγωνιστές της σειράς. Στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου οι σεφαραδίτες Θεσσαλονικείς είχαν κυρίως επαφές (και συγκρούσεις) με την ελληνική πλειονότητα. Κατά κανόνα οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Εβραίους ήταν καλές ή τουλάχιστον ουδέτερες. Μαθαίνουμε ότι ο έλληνας ταχυδρόμος είναι ευγενικός με την Μπενούτα, ο Γιάννης ο φαρμακοποιός αρνείται να πουλήσει δηλητήριο σε κάποιον Εβραίο, γιατί υποπτεύεται ότι το θέλει για να αυτοκτονήσει, ο μπαρμπά-Ηλίας και ο μπαρμπά-Σταμάτης φιλοξενούν ευχαρίστως τον Έζρα στις πηγές, ενώ ο τελευταίος δεν μπορεί να κρύψει τη χαρά του όταν κάποιες Ελληνίδες τον αποκαλούν «αρχιραβίνο». Η Τζαμίλα από την πλευρά της είχε μόνο επαίνους να επιδαψιλεύσει στις Ελληνίδες για τις παραδοσιακές φορεσιές τους, τις οποίες θεωρούσε ανώτερες από αυτές των Εβραίων, ενώ τόσο ο Μποχόρ όσο και η Τζαμίλα ήταν πεπεισμένοι ότι οι νεαροί Εβραίοι όφειλαν να υπηρετούν στον ελληνικό στρατό.

Την ίδια ώρα όμως, όπως μας λέει ο Bunis, η σειρά του «θείου και της θείας» γραφόταν σε μια εποχή δύσκολη για την άλλοτε κυρίαρχη εβραϊκή κοινότητα, που παρενοχλείτο εκ συστήματος πολιτικά και οικονομικά από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ και ο ελληνικός περιοδικός Τύπος φιλοξενούσε τακτικά αντισημιτικές απόψεις. Ως παράδειγμα αυτής της ελληνικής εχθρότητας, ο Bunis αναφέρει την πυρκαγιά του 1931 στο εβραϊκό διαμέρισμα Campbell, μετά το ξέσπασμα αντισημιτικής βίας. Επίσης, ενώ στην οθωμανική Θεσσαλονίκη τα εμπορικά καταστήματα έκλειναν για το εβραϊκό Σάββατο και οι Εβραίοι μπορούσαν να ανοίγουν τα μαγαζιά τους τις Κυριακές, η ελληνική κυβέρνηση επέμενε να τηρείται πιστά η Κυριακή αργία. Οι Εβραίοι ήταν, λοιπόν, υποχρεωμένοι, για να διασφαλίσουν την οικονομική τους επιβίωση, να εργάζονται το Σάββατο.

Η σειρά και οι πρωταγωνιστές της

Οι σατιρικές σελίδες των λαϊκών εφημερίδων της σεφαραδιτικής κοινότητας έδιναν τη δυνατότητα στους αναγνώστες τους να «κρυφακούν» τους διασκεδαστικούς γείτονές τους, ο καθένας εκ των οποίων εκπροσωπούσε και έναν διαφορετικό ιδιότυπο, ένα ξεχωριστό κομμάτι της κοινότητας, στο οποίο μπορούσε ο αναγνώστης να αναγνωρίσει τον εαυτό του, την οικογένεια ή τον διπλανό του. Πολλά κομμάτια είχαν τη μορφή διαλόγου, ενώ ήταν, κατά τον Bunis, εξαιρετικά γραμμένα και, πολλές φορές, σκανδαλιστικά.

Ο θείος Έζρα και το alter ego του, ο θείος Μποχόρ

Ντυμένος με το μακρύ αντέρι και το γούνινο περιτραχήλιο που αποτελούσε το παραδοσιακό ένδυμα των Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης, ο Έζρα ήταν ένας ψηλός και ρωμαλέος άνδρας, με μακριά άσπρη γενειάδα. Η Μπενούτα δικαίως, λοιπόν, τον αποκαλούσε kudja djidyo (εβραίο γίγαντα). Το φέσι που έφερε μονίμως στην κεφαλή του προσέθετε ακόμα περισσότερο στο εντυπωσιακό του ανάστημα. Η Μπενούτα, από την άλλη, ήταν βραχύσωμη, παχουλή και φεγγαροπρόσωπη (kara de luna). Το ζευγάρι ήταν παντρεμένο «μόλις πενήντα χρόνια!». Ο Moshe Cazes παρουσιάζει τον Έζρα νευρώδη και εριστικό, παρά τα εβδομήντα έξι χρόνια που βάραιναν τις πλάτες του. Τον δείχνει συνάμα ως ολίγον τι αφελή, χοντροκέφαλο και συντηρητικό σε όλα εκτός από τη γλώσσα, όπως φανερώνει το πλούσιο υβρεολόγιό του.

Ο Μποχόρ, πάλι, ήταν ο γιος ενός απλού οικοδόμου. Ο μακαρίτης πατέρας του τον επισκέπτεται τακτικά στα όνειρά του, για να του μεταφέρει σημαντικές ορμήνιες. Προτού βγει στη σύνταξη, ο Μποχόρ πουλούσε υφάσματα στους δρόμους της Θεσσαλονίκης, συνηθισμένο επάγγελμα μεταξύ των Εβραίων της πόλης την εποχή εκείνη. Τόσο ο Έζρα όσο και ο Μποχόρ είχαν κάποτε ιδιόκτητα σπίτια, τα έχασαν όμως στην el fwego, στη μεγάλη και καταστρεπτική πυρκαγιά του Αυγούστου του 1917, που άφησε άστεγους περίπου 50.000 Εβραίους. Αναγκαστικά, λοιπόν, οι ήρωές μας ζούσαν πλέον σε πιο ταπεινά ενδιαιτήματα, με την οικονομική υποστήριξη των γιων τους. Ο Έζρα είχε βοηθήσει τον γιο του να φτιάξει τη δική του επιχείρηση, το χάσμα των γενεών όμως σήμαινε ότι οι επισκέψεις του πατέρα στο μαγαζί του γιου του ενοχλούσαν σφόδρα τον νέο επιχειρηματία.

Όσο ο Έζρα ήταν νέος εξασφάλιζε ο ίδιος τα προς το ζην του ιδίου και της οικογένειάς του, όπως επέβαλαν οι παραδόσεις των Σεφαραδιτών. Τον περισσότερο χρόνο του τον περνούσε έξω από το σπίτι, κάνοντας εμπόριο, μελετώντας ή περνώντας τον ελεύθερο χρόνο του στο καφενείο. Όταν γέρασε, όμως, και αφού το αγαπημένο στέκι στο οποίο σύχναζε με τα φιλαράκια του καταλήφθηκε από τη νέα γενιά, άρχισε να περνά όλο και περισσότερο χρόνο στο μαγαζί του γιου του -προς μεγάλη απογοήτευση του τελευταίου- ή έμενε σπίτι, προς απόγνωση, αυτή τη φορά, της συζύγου του.

Σε αυτήν, ακριβώς, τη δύσκολη συμβίωση του Έζρα με τη Μπενούτα, λέει ο Bunis, οφείλει η σειρά τα κωμικά της στοιχεία, που έβγαιναν στη φόρα από

Leaders of the Jewish Community of Salonica at the funeral of King George

τον Yuda. Τα δύο ζευγάρια γνώριζαν, βέβαια, πολύ καλά ότι αυτός τους ξεμπρόστιαζε, με τον Έζρα να τον καταριέται ουκ ολίγες φορές, αποκαλώντας τον mehoran, αποσυνάγωγο. Ο Έζρα δεν έχανε, μάλιστα, ευκαιρία να διαμαρτύρεται έντονα στην ίδια την εφημερίδα για το ότι δημοσίευε συστηματικά τον βίο και την πολιτεία της οικογένειάς του. Με αγανάκτηση έλεγε ότι γινόταν ο περίγελος όπου κι αν πήγαινε: «Μόλις κατέβω από το λεωφορείο όλοι ξεσαλώνουν, λέγοντας "Να 'τος ο θείος Έζρα, ο άντρας της Μπενούτα!". Όσοι με συναντάνε στον δρόμο, μου φωνάζουν, "καλωσήρθες θείε Έζρα!"». Από άλλα αποσπάσματα, όμως, προκύπτει ότι ο Έζρα δεν απεχθανόταν και τόσο τη δημοσιότητα. Κάποια φορά, όταν οι φωτογραφίες του ζευγαριού αδικήθηκαν από την εκτύπωση της εφημερίδας, ο Έζρα ήταν ο πρώτος που έσπευσε να διαμαρτυρηθεί: «Το πορτρέτο που δημοσιεύει στην εφημερίδα κάθε εβδομάδα αυτός ο άθλιος Chufla Yuda δεν μας μοιάζει σε τίποτα!». Αλλά και ο Μποχόρ, κατά δική του παραδοχή, είναι ένας από τους τακτικότερους αναγνώστες της χιουμοριστικής σελίδας της *Mesajero*.

Σε αντίθεση με τους πιο δυτικότροπους Σεφαραδίτες της νεότερης γενιάς, αλλά και με ορισμένους της δικής του ηλικίας, ο Έζρα διέθετε κάποιες θρησκευτικές γνώσεις, πολύ μεγαλύτερος όμως ήταν ο θρησκευτικός του ζήλος. Αδιάσπαστο στοιχείο της θρησκευτικότητας του Μποχόρ ήταν η απόλυτη αφοσίωσή του στο έργο της προάσπισης των αντιλήψεων, των εθίμων και των παραδόσεων που έφτασαν σε αυτόν και τους συγχρόνους του από γενιά σε γενιά:

«Πώς αλλιώς θα δουν οι άλλοι ότι είμαστε Εβραίοι;», είναι ο θεμέλιος λίθος της φιλοσοφίας του. Ήταν αποφασισμένος να διατηρήσει τα ήθη, τις παραδόσεις και τον τρόπο ζωής που κληροδότησαν οι ιδρυτές της κοινότητας, αντιστεκόμενος με πείσμα στις σειρήνες του εκσυγχρονισμού που ηχούσαν μέσα στο ίδιο του το σπίτι με τη φωνή της γυναίκας του. Για τον Έζρα και τον Μποχόρ, ο σύγχρονος κόσμος και οι νεαροί θεσσαλονικείς Σεφαραδίτες που τον εκπροσωπούσαν ήταν παράξενος, απειλητικός, αλλά και γλωσσικά ακατάληπτος. Μία από τις διαρκείς πηγές σύγκρουσης ήταν ακριβώς αυτή η προσήλωση των ανδρών στην προσευχή και τη μελέτη της θρησκείας και στις πιο πεζές ενασχολήσεις των γυναικών τους. Τίποτα δεν σύγχυζε τους άνδρες όσο η απροθυμία των γυναικών τους να μοιρασθούν τον θρησκευτικό στους ζήλο (fanatizmo, κατ' αυτές). «Ας με γλίτωνε κάποιος από αυτή τη μοντέρνα γυναίκα», γκρίνιαζε συχνά πυκνά ο Μποχόρ. «Εσύ και το βιβλίο σου!», χλεύαζε η Τζαμίλα, «Έχεις απορροφηθεί τελείως στο Omer, στο Meam loez [ραβινικό έργο] και στους ψαλμούς!». «Αυτό μου αρέσει», αντέτεινε απεγνωσμένα ο Μποχόρ, για να εισπράξει δίχως χρονοτριβή την απάντηση της συντρόφου του: «Και εμένα μου αρέσουν το ραδιόφωνο και η τράπουλά μου!».

Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι ο Έζρα και ο Μποχόρ εκπροσωπούσαν τους πραγματικά πολυμαθείς ραβίνους δασκάλους. Ο Έζρα, για παράδειγμα, ήταν μεν μέλος του midrash (Μιδράς) και της φιλανθρωπικής socheta (κοινότητας), όμως τα έργα που μελετούσε δεν ήταν γραμμένα στην εβραϊκή, τη γλώσσα που προτιμούσε η ελίτ των ραβίνων, αλλά στην καθομιλουμένη ισπανοεβραϊκή.

Η θεία Μπενούτα και το δικό της alter ego, η θεία Τζαμίλα (Djamila)

Αν ο Έζρα και ο Μποχόρ εκπροσωπούν το πιο συντηρητικό κομμάτι της παλαιότερης γενιάς θεσσαλονικιών Σεφαραδιτών, η Μπενούτα και η Τζαμίλα αποτελούν τα διαμετρικά τους αντίθετα, παρ' ό,τι κι αυτές, όπως και οι σύζυγοί τους, ανατράφηκαν κατά τους τύπους και τις παραδόσεις του πολιτισμού και της εποχής τους. Από το σπίτι δεν βγαίνουν παρά με τη συνοδεία των συζύγων τους, και πάλι μόνο για να επισκεφθούν συγγενείς και στενούς φίλους. Για τις γυναίκες της κοινωνίας, της τάξης, του πολιτισμού και της εποχής τους, η εργασία, τα καφενεία, οι ταβέρνες και τα σπουδαστήρια ήταν χώροι άβατοι. Η Τζαμίλα αναγνωρίζει πρόθυμα στον Μποχόρ την αποκλειστικότητα στη μελέτη της παράδοσης και της θρησκείας, αποκρούοντας πεισματικά κάθε του παρότρυνση να ρίξει έστω και μια ματιά σε κάποιο βιβλίο: «Και τι είμαι εγώ, άνδρας σαν κι εσένα, να σπαζοκεφαλιάζω πάνω σε ένα βιβλίο;», αναρωτιέται. Μόνο περιστασιακά, κάτω από την πίεση ίσως του Μποχόρ, τους επισκέπτεται ο θείος Μεναχέν (Menahen), ο οποίος της διαβάζει ραβινικά έργα στην ισπανοεβραϊκή, όπως ήταν συνήθεια τότε για τους μορφωμένους της Θεσσαλονίκης.

Τόσο η Μπενούτα όσο και ο Έζρα ήταν τυπικοί μεσόγειοι ως προς την αγάπη τους για τα φυτά, τα λουλούδια και τα λαχανικά, τα οποία καλλιεργούσαν και φρόντιζαν με επιμέλεια στην αυλή του σπιτιού τους. Επίσης, παρά τις συνεχείς κόντρες, το παντρεμένο επί μισό και πλέον αιώνα ζευγάρι αγαπιόταν βαθιά, όπως μας αποκαλύπτει η αλληλογραφία τους όσο ο Έζρα έλειπε στην επαρχία. Η Μπενούτα απευθυνόταν στον σύζυγό της με τον οικείο και παραδοσιακό τρόπο, προσφωνώντας τον tio (θείε), balbay (σύζυγε/αφεντικό), pashashon (μεγάλε πασά), bwen djidyo (καλέ Εβραίε), ή με το υποκοριστικό του Ezriko (μικρέ Έζρα). Ο Έζρα πάλι την αποκαλούσε tia (θεία), fija (κόρη), mujer (γυναίκα/σύζυγε), balabaya (σύζυγε), pashashona (γυναίκα πασά) και με το υποκοριστικό της Benutika (μικρή Μπενούτα).

Το ζευγάρι, παρά τη διαφορετική κοσμοθεωρία του, συμφωνούσε σε πολλά θέματα. Αμφότεροι, για παράδειγμα, πίστευαν ότι οι γυναίκες πρέπει να ντύνονται ευπρεπώς και να κρατούν το σπίτι καθαρό και τακτοποιημένο, ενώ μοιράζονταν την ίδια άποψη και σε κοινωνικοπολιτικής φύσεως θέματα, όπως η υποχρέωση να στηρίζουν οικονομικά το bikur holim (ταμείο για τους ασθενείς) ή το καθήκον των θεσσαλονικιών Εβραίων να υπηρετούν στον ελληνικό στρατό.

Άλλοτε πάλι η Μπενούτα υποδύεται τον ρόλο του αμφισβητία. Δεν δείχνει καμία προθυμία να διαιωνίσει την παράδοση ως αυτοσκοπό, απαιτεί να μάθει τη σημασία και τις απαρχές των θρησκευτικών τελετουργικών, αλλά και να γνωρίσει τους λόγους για τους οποίους οι σύγχρονοι Εβραίοι όφειλαν να διαιωνίζουν αυτές τις παραδόσεις. Επίσης, δεν την απασχολούσαν καθόλου οι προλήψεις, που τόσο κεντρικό ρόλο έπαιζαν στην ύπαρξη του Έζρα. Η Μπενούτα ήταν ευφυής και ετοιμόλογη, πάντα έτοιμη να αναδεικνύει τις αντιφατικότητες των επιχειρημάτων του Έζρα αλλά και την ημιμάθειά του.

Τον παλιό καιρό, μας λέει ο Bunis, όταν ο Έζρα ήταν ένας άνθρωπος του κόσμου με πολλές κοινωνικές επαφές, λειτουργούσε ως φίλτρο των πληροφοριών που έφταναν στο σπίτι του από τον εξωτερικό κόσμο, επιλέγοντας εκείνος τι θα έφτανε στα αυτιά της Μπενούτα. Τώρα, όμως, η Μπενούτα δεν είχε ανάγκη τον άντρα της, καθώς μπορούσε να στραφεί στα σύγχρονα μαζικά μέσα ενημέρωσης για πιο αξιόπιστη πληροφόρηση. Η Μπενούτα ήταν οπαδός της ασύρματης τεχνολογίας και, παρ' ό,τι αναλφάβητη (άρα και ανίκανη) να διαβάζει εφημερίδες, ενημερωνόταν τακτικά μέσω της νεότερης γειτόνισσάς της του πάνω ορόφου, η οποία της διάβαζε και της εξηγούσε τις ειδήσεις. Περιττό να πει κανείς ότι η δραστηριότητα αυτή εξόργιζε τον Έζρα, που αισθανόταν πια άχρηστος.

Όσο για τον Έζρα, εκείνος μπορούσε μεν να διαβάσει τις λέξεις στην εφημερίδα, όμως το σύγχρονο, δυτικότροπο λεξιλόγιο των άρθρων της διέφερε τόσο πολύ από τη δική του καθημερινή γλώσσα, που ουσιαστικά δεν καταλάβαινε τίποτα απ' όσα διάβαζε. Ο Μποχόρ, από την άλλη, προτιμούσε να παίρνει τις πληροφορίες του από τους τοπικούς «εκφωνητές ειδήσεων», όπως ο Πέρλα, του οποίοι οι «ανταποκρίσεις» ήταν πάντοτε εξαγνισμένες, έχοντας περάσει από το φίλτρο των θρησκευτικών, κοινωνικών και γλωσσικών παραδόσεων. «Ο Πέρλα, που λέει τα νέα, είπε ότι οι Γάλλοι μπήκαν στο Παρίσι (...) και ότι ένας ραβίνος ονειρεύτηκε τον Μεσσία!», μεταφέρει σε ένα επεισόδιο ο Μποχόρ τα νέα στην Τζαμίλα.

Θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι η Μπενούτα και η Τζαμίλα είναι «φιλελεύθερες». Όπως παρατηρεί, όμως, ο Bunis, ο φιλελευθερισμός τους έχει όρια, καθώς πάνω απ' όλα οι δύο γυναίκες ανήκουν σε μια παλαιότερη γενιά. Ο Έζρα, για παράδειγμα, παρά τις επίμονες προσπάθειές του, ποτέ δεν κατόρθωσε να πείσει την Μπενούτα να κάνει εκείνη τα ψώνια της οικογένειας αντί γι' αυτόν, όπως ήταν η πρακτική των δυτικών γυναικών. Κάτι τέτοιο παραήταν φιλελεύθερο για τη Μπενούτα: «Δεν το είδα ποτέ αυτό στο πατρικό μου», θεμελιώνει την ένστασή της. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι γυναίκες πρωταγωνίστριες αφομοίωναν τη σύγχρονη τεχνολογία, αναγνώριζαν ότι τα επιτεύγματά της θα άλλαζαν συθέμελα τον τρόπο ζωής τους, ενώ στους πολλούς καυγάδες που είχαν με τους συζύγους τους εκείνες στέκονταν πάντοτε στο πλευρό της καινοτομίας και της αλλαγής, την ώρα που ο Έζρα και ο Μποχόρ καταστροφολογούσαν για τις συνέπειές τους.

O Chufla Yuda

Γιος ενός εκ των παλαιοτέρων φίλων της Μπενούτα, ο Chufla Yuda, μας λέει ο Bunis, λειτουργούσε ως γέφυρα ανάμεσα στον παλιό και τον νέο κόσμο. Παρά τον δυτικό τρόπο σκέψης του, είχε αρκούντως εκτεθεί στα παραδοσιακά ήθη και έθιμα, ώστε να είναι αρκετά εξοικειωμένος μαζί τους. Το ότι πατούσε και στους δύο κόσμους φαίνεται και από το εξής: Πολλές φορές έπρεπε να ρωτήσει το γηραιό ζεύγος για να μάθει τον ορισμό κάποιας παλιομοδίτικης λέξης ή έκφρασης (ως εκπρόσωπος της νέας γενιάς), όμως παρ' όλα αυτά τον ενδιέφερε να μάθει και έμπαινε τουλάχιστον στον κόπο να ρωτήσει. Ο Yuda πάντοτε έμενε εμβρόντητος με τις περίεργες εκφράσεις που χρησιμοποιούσε το ηλικιωμένο ζεύγος, αλλά και με την παραδοσιακή προσέγγισή του σε κάθε πτυχή της ζωής: από το καθημερινό μαγείρεμα και τον τρόπο ντυσίματος μέχρι τους εορτασμούς των διακοπών, την προσευχή, τα έθιμα και τα τραγούδια. Περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον χαρακτήρα της σειράς, η φωνή του Chufla Yuda εκπροσωπεί τον δημιουργό της.

Όπως και οι αναγνώστες της σειράς, ο Chufla Yuda παρατηρεί με συμπάθεια και με μια κάποια νοσταλγία τη ζωή του Έζρα και της Μπενούτα, την ίδια στιγμή όμως θεωρεί αξιοπερίεργες και γελοίες ορισμένες συμπεριφορές τους. Η σχέση του με την Μπενούτα ήταν αμοιβαία επωφελής. Εκείνος της διάβαζε την εφημερίδα, συζητούσε μαζί της για τις νέες ιδέες που κυκλοφορούσαν στον έξω κόσμο, της αποκρυπτογραφούσε την αλληλογραφία του συζύγου της και προσπαθούσε να την βοηθήσει να συντάξει τα δικά της γράμματα στη σύγχρονη, δυτικότροπη μορφή που είχε πάρει πια η γλώσσα. Η Μπενούτα, από τη μεριά της, περνούσε τις ιδέες του Yuda στον Έζρα, αποτελώντας ένα ζωντανό κανάλι διείσδυσης των σύγχρονων ιδεών του έξω κόσμου στο εσωτερικό ενός τυπικού, σεφαραδίτικού σπιτιού.

Όπως, λοιπόν, η Μπενούτα λειτουργούσε ως ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον Έζρα -και τον υπερσυντηρητικό/θρησκευτικό κοινωνικό κόσμο που αυτός εκπροσωπούσε- και τη σύγχρονη κοινωνία, έτσι και ο Chufla Yuda ήταν η γέφυρα ανάμεσα

στον παραδοσιακό κόσμο του γηραιού ζεύγους και το ποικιλώνυμο αναγνωστικό κοινό που απολάμβανε τη στήλη του. Μέσα από τον Yuda, τονίζει ο Bunis, είναι βέβαιο ότι ο δημιουργός της σειράς επιδίωκε να εκπαιδεύσει τους φιλομαθείς αναγνώστες του πάνω στις σύγχρονες αντιλήψεις και τους θεσμούς, φέρνοντας παράλληλα σε επαφή το νεότερο, δυτικόφιλο και κοσμικά προσανατολισμένο κομμάτι του αναγνωστικού κοινού με την άγνωστη σε αυτό παραδοσιακή κουλτούρα της κοινότητας.

Όπως αναφέραμε και πιο πάνω, υποτίθεται ότι ο Έζρα και η Μπενούτα δυσανασχετούσαν με την εισβολή του Yuda στην καθημερινή τους ζωή και τα λιβελογραφήματα που δημοσίευε στην εφημερίδα. Όμως στην πραγματικότητα, ιδίως η θεία Μπενούτα, δεν μπορεί να κρύψει μια ορισμένη συμπάθεια και τρυφερότητα για τον κατεργάρη Yuda, τον οποίο πολλές φορές αποκαλεί στοργικά «Yudeko». Μαθαίνοντας, λόγου χάρη, ότι ο Yuda είναι άρρωστος, η Μπενούτα σπεύδει να τον επισκεφθεί και να του προσφέρει συμβουλές ομοιοπαθητικής ιατρικής. Η σύζυγος του δημοσιογράφου δεν χάρηκε καθόλου με την επίσκεψη της ηλικιωμένης γυναίκας, ο Yuda όμως την υποδέχεται θερμά, ζητά να της φιλήσει το χέρι (ο παραδοσιακός τρόπος για να επιδείξει τον σεβασμό του), και της ζητά συγγνώμη που βγάζει τα άπλυτα του ζεύγους στη φόρα: «Άσε με να σου φιλήσω το χέρι και ζήτησε από τον θείο Έζρα να με συγχωρήσει για τις εβδομαδιαίες μου κατεργαριές». Εκείνη απαντά γελώντας, ενώ υποπτευόμενη ότι ο πονόκοιλός του οφείλεται στη συνήθη πολυφαγία του, του τρίβει τρυφερά το στομάχι με μέλι και βότανα.

Όταν, μάλιστα, κάποια στιγμή ο Έζρα επιδίδεται σε μία από τις τακτικές επιθέσεις του κατά του νεαρού Yuda, η Μπενούτα σπεύδει να τον υπερασπισθεί, λέγοντας στον σύζυγό της ότι τα δημοσιογραφικά γραπτά του Yuda προειδοποιούν τις μητέρες για τις αταξίες των θυγατέρων τους και ανοίγουν τα μάτια των ανδρών που βλέπουν τις γυναίκες τους να ξενογυρίζουν. Δεν παραλείπει, μάλιστα, να απευθυνθεί στην πονοψυχιά του συζύγου της, θυμίζοντάς του ότι ο καημένος ο Yuda πέρασε ένα διάστημα στη φυλακή, πληρώνοντας το τίμημα για την ειλικρίνεια των ρεπορτάζ του. Ο Έζρα ανταπαντά ότι ο Yuda βρήκε τον μπελά του, επειδή επιτέθηκε στο θρησκευτικό κατεστημένο και στους ηγέτες της κοινότητας, όμως η ετοιμόλογη Μπενούτα σπεύδει να του απαντήσει ότι ο Yuda είναι «η χαρά των εμπόρων στην αγορά», μοιάζοντας με τους καρπούς του πεπονιού που απολαμβάνουν στο τραπέζι οι Εβραίοι τα βράδια της Παρασκευής.

Ο «μικρός διαβολάκος του πάνω ορόφου»

Τα δύο ηλικιωμένα ζευγάρια της σειράς εκπροσωπούν, λοιπόν, την παλιά γενιά της κοινότητας, ενώ ο Yuda λειτουργεί ως γέφυρα των δύο κόσμων. Στη σειρά, όμως, δεν στερείται εκπροσώπησης και η νεότερη γενιά των Σεφαραδιτών, η αποκομμένη από τις παραδόσεις και γοητευμένη από τον δυτικό τρόπο ζωής. Αυτή την απόλυτα μοντέρνα γενιά εκπροσωπούν στη σειρά οι νεαροί ήρωες που μένουν στα πάνω διαμερίσματα. Στη σειρά του Μποχόρ και της Τζαμίλα, ο χαρακτήρας φέρει συμβολικά το γαλλικό όνομα Michel (Μισέλ) και είναι φοιτητής του Πολυτεχνείου. Τα βασικά του ενδιαφέροντα είναι να φιλοξενεί τις διάφορες φιλενάδες του, να παίζει δίσκους στο γραμμόφωνο, να ακούει ραδιόφωνο και να χώνει τη μύτη του στις υποθέσεις του ηλικιωμένου ζεύγους του κάτω ορόφου.

Στην περίπτωση του θείου Έζρα και της θείας Μπενούτα, τον ρόλο αυτό αναλαμβάνει ο «gwerkeziko de ariva» (ο «μικρός διαβολάκος του πάνω ορόφου»), κατά την έκφραση της Μπενούτα. Όπως και στην περίπτωση του Yuda, η Μπενούτα στην πραγματικότητα μάλλον συμπαθεί τον διαβολάκο που της διάβαζε τις εφημερίδες, ενώ έτρεφε ιδιαίτερο σεβασμό για το κριτικό και ιστορικό του βλέμμα πάνω στις θρησκευτικές πρακτικές και τις παραδόσεις των Εβραίων.

Όπως τονίζει ο Bunis, ενώ ο Chufla Yuda επιδείκνυε ένα κάποιο ενδιαφέρον και μια ανοχή για τις συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα της παλιάς γενιάς, οι νεαροί του πάνω ορόφου έτρεφαν γι' αυτά μόνο περιφρόνηση. Παράλληλα, θεωρούσαν εαυτούς σαφώς μεγαλύτερους γνώστες της ιστορίας και της θρησκείας των Ιουδαίων σε σχέση με τον Έζρα ή τον Μποχόρ. Κάποτε μάλιστα, όταν η Τζαμίλα προσπάθησε να πείσει τον Μποχόρ να προσκαλέσει τον Μισέλ στο εξοχικό τους (suka) για μια γιορτή, ο αυθαδέστατος μικρός διαβολάκος τόλμησε να προτείνει να διδάξει στον Έζρα μερικά πράγματα για τις απαρχές και τη σημασία της αργίας.

Εύλογα, λοιπόν, τόσο ο Έζρα όσο και ο Μποχόρ δεν έτρεφαν καμία εκτίμηση για τους νεαρούς γείτονές τους, τους οποίους αποκαλούσαν mehoram (αποσυνάγωγους) και kofer (άπιστους). Οι συγκρούσεις ανάμεσα στις δύο γενιές των ανδρών της σειράς -που σχεδόν πάντοτε λάμβαναν χώρα έμμεσα, μέσα από τις ξεχωριστές συζητήσεις τους με την Μπενούτα και την Τζαμίλα- αντανακλούσαν, όπως λέει ο Bunis, τις πραγματικές συγκρούσεις της εποχής στην κοινότητα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης: από τη μια πλευρά, ήταν οι παραδοσιοκράτες, που αποδέχονταν δίχως αμφισβήτηση και επιδίωκαν να διασώσουν με κάθε τρόπο τις εβραϊκές παραδόσεις, ενώ, από την άλλη, στεκόταν η νεότερη γενιά, με το κριτικό της βλέμμα που αμφισβητούσε τα πάντα.

Ο Chufla Yuda (και μέσω αυτού ο αληθινός πατέρας της σειράς) κρατά ίσες αποστάσεις. Παρ' ό,τι απεικονίζει συχνά τον Έζρα σαν μια μάλλον παράδοξη και αστεία φιγούρα, δεν εγκρίνει απόλυτα ούτε τον νεαρό γείτονά του. Θεωρεί ότι ο «διαβολάκος» έχει υπερβολική αυτοπεποίθηση, δεν εγκρίνει απόλυτα τις αξίες που εκπροσωπεί, ενώ θεωρεί εν ολίγοις ότι έχει ξεφύγει υπερβολικά από τον δρόμο της παράδοσης.

Κρατάμε για το τέλος, αντί άλλης αξιολόγησης της σημασίας της σειράς, την αποστροφή του Bunis: «Εκ των υστέρων», γράφει ο συγγραφέας, «ο λαϊκός και σατιρικός Τύπος της Θεσσαλονίκης, με τα άρθρα του στη γλώσσα της εργατικής τάξης της εβραϊκής κοινότητας, είναι αυτός που τα καταφέρνει καλύτερα από κάθε άλλη πηγή να ζωντανεύει για λογαριασμό μας σήμερα ένα κομμάτι της ζωντάνιας και του πνεύματος της σεφαραδιτικής κοινότητας, την εποχή της μετάβασής της στη σύγχρονη εποχή».

Γιώργος Ε. Χρηστίδης

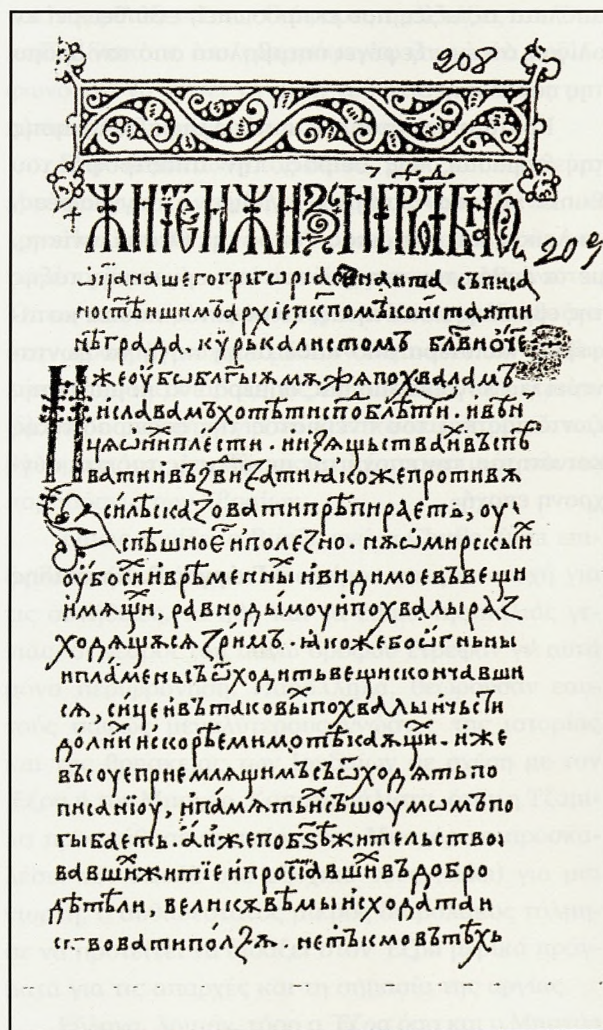
Αγγελική Δεληκάρη

Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμού στα βαλκάνια

Εκδόσεις University Studio Press
(Ελληνισμός και κόσμος των Σλάβων. Διεύθυνση: Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, αρ. 6)
Θεσσαλονίκη: 2004
Σελ.: 376

Συμβολή στην έρευνα της ζωής και της δράσης του Γρηγορίου του Σιναΐτη, με έκδοση του σλαβικού κειμένου περί του βίου του, αποτελεί η ενδιαφέρουσα και επιμελημένη μελέτη της Αγγελικής Δεληκάρη. Ο Γρηγόριος υπήρξε μία από τις κεντρικές μορφές του κινήματος του Ησυχασμού και έδρασε κατά τον 14ο αιώνα. Στο πρώτο κεφάλαιο του έργου παρουσιάζεται η προσωπικότητα του πατριάρχη Κάλλιστου Α΄, βιογράφου και μαθητή του Γρηγορίου του Σιναΐτη. Στο δεύτερο κεφάλαιο η Αγγ. Δεληκάρη επιχειρεί να ανασυνθέσει το βίο του Γρηγορίου και να σκιαγραφήσει μια πληρέστερη προσωπογραφία, όσον αφορά το χρόνο και τον τόπο της γέννησής τους, τις μετακινήσεις του, τις σχέσεις του με τις προσωπικότητες της εποχής (όπως, επί παραδείγματι, με το Γρηγόριο Παλαμά), καθώς και το έργο του, το οποίο μεταφράσθηκε από πολύ νωρίς στις βαλκανικές γλώσσες. Διαφαίνεται έτσι ο ρόλος που διαδραμάτισε ο Γρηγόριος Σιναΐτης για τη διάδοση του Ησυχασμού στη Βουλγαρία, στη Σερβία, στη Μολδαβία, στη Βλαχία και τη Ρωσία.

Προς το τέλος του βίου του ο Γρηγόριος Σιναΐτης έδρασε στην περιοχή των «Παρορίων». «Μετά τη σύντομη διαμονή του, γύρω στα 1328, στην Κωνσταντινούπολη ο Γρηγόριος Σιναΐτης κατευθύνθηκε δια θαλάσσης, συνοδευόμενος από δύο μαθητές του, προς τα σύνορα Βυζαντίου-Βουλγαρίας. Αφού αποβιβάσθηκαν στη Σωζόπολη, προχώρησαν πεζοί προς την ενδοχώρα, όπου σε μια ερημική περιοχή, στα Παρόρια, κοντά στο Μεσομίλιον, ο Γρηγόριος αποφάσισε να κτίσει το ερημητήριό του». Στο Μεσομίλιο, όμως, κατοικούσε κάποιος άλλος μοναχός, που κατάφερε να απομακρύνει το Γρηγόριο. «Ύστερα από την παρέλευση μερικών ετών, ο Γρηγόριος επέστρεψε και πάλι στην ίδια περιοχή και ίδρυσε διαδοχικά τέσσερις μονές. Η συζήτηση για τον καθορισμό της ακριβούς θέσης των ιδρυμένων από

Η αρχή της σλαβικής μετάφρασης του Βίου του αγ. Γρηγορίου του Σιναΐτη κατά τον κώδ. Αθων. Ζωγράφου 214 (14ος αι.), φ. 208r

τον Γρηγόριο μονών διαρκεί περισσότερο από έναν αιώνα, χωρίς όμως να έχει δοθεί ακόμη οριστική λύση», σημειώνει η Αγγ. Δεληκάρη. Στον εντοπισμό των Παρορίων είναι αφιερωμένο το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορική τοπογραφία.

Τα υπόλοιπα κεφάλαια του έργου είναι πιο εξειδικευμένα και γι' αυτό άκρως πλέον ενδιαφέροντα για τους ειδικούς. Στο τέταρτο κεφάλαιο διερευνάται η χειρόγραφη παράδοση της σλαβικής μετάφρασης του Βίου του Γρηγορίου του Σιναΐτη και καταγράφονται τα χειρόγραφα που εντόπισε η συγγραφέας σε καταλόγους χειρογράφων ή σε άλλα δημοσιεύματα. Ο κατάλογος των σλαβικών χειρογράφων, τον οποίον εκπόνησε η συγγραφέας, είναι ο πρώτος που δημοσιεύεται. Αξίζει να αναφερθεί ο εντοπισμός του χειρογράφου Αθων. Ζωγράφου 214, «το οποίο όχι μόνον ήταν άγνωστο μέχρι σήμερα, αλλά αποτελεί και το αρχαιότερο χειρόγραφο που

Ο τσάρος Ιωάννης Αλέξανδρος με τη δεύτερη σύζυγό του Θεοδώρα και τους γιους του Ιωάννη Σισμάν και Ιωάννη Ασέν. Μικρογραφία από το Τετραευάγγελο του τσάρου Ιωάννη Αλεξάνδρου (έτ. 1356)· (Κώδ. British Library London) Add. Ms. 39.627.φ 3r

παραδίδει τη σλαβική μετάφραση». Στο πέμπτο κεφάλαιο η Αγγ. Δεληκάρη ασχολείται με την έκδοση του αρχαιότερου χειρογράφου του σλαβικού Βίου του Γρηγορίου του Σιναΐτη και τις δύο προσθήκες της σλαβικής μετάφρασης που δεν παραδίδονται στον ελληνικό Βίο.

Το βιβλίο περιλαμβάνει και παράρτημα με δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος του παραρτήματος καταγράφονται παρατηρήσεις που αφορούν τη μεταφραστική πρακτική του ανώνυμου συντάκτη της σλαβικής μετάφρασης του Βίου του Γρηγορίου, ενώ στο δεύτερο μέρος παρατίθεται το ελληνικό κείμενο του Βίου, κατά τον κώδικα Αθων. Λαύρας Ι 117, για όποιον επιθυμεί να συγκρίνει τη σλαβική μετάφραση με το ελληνικό πρωτότυπο.

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης επιμ.

Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 - 1967.

Από την επιβίωση στη δημιουργία (Ιστορικό φωτογραφικό λεύκωμα)

Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς

Θεσσαλονίκη: 2004

Σελ.: 368

Πώς βίωσε η Καλαμαριά των προσφύγων τη δίνη του πολέμου και της Κατοχής; Τι πλήρωσε σε αίμα στη διάρκεια του εμφυλίου; Πως οι προσφυγικοί συνοικισμοί έγιναν δήμος; Ποια ήταν η πολιτική ζωή και συμπεριφορά στην μεταπολεμική Καλαμαριά; Πώς αναπτύχθηκαν τα «τσαμούρια» και πώς υποδέχθηκαν την ηλεκτροδότηση και την δημόσια συγκοινωνία; Ποια ήταν η επαγγελματική «ταυτότητα» των κατοίκων της; Πώς εξελίχθηκαν η εκπαίδευση, η συλλογικές δράσεις και οι μορφές ψυχαγωγίας στην Καλαμαριά από το 1940 έως την 21η Απριλίου 1967;

Μια έκδοση που φέρει τον τίτλο «Η Καλαμαριά γράφει ιστορία, 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία» και την αξιόπιστη υπογραφή του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού (Ι.Α.Π.Ε.) μας δίνει πληροφορίες για όλα τα παραπάνω. Στη διάρκεια των 27 χρόνων -από τον πόλεμο στη δικτατορία- οι κάτοικοι της ανατολικής περιοχής της Θεσσαλονίκης βίωσαν την σκληρότητα των πολέμων και της φτώχειας που σημάδεψαν την Ελλάδα της δεκαετίας του 1940, καθώς και την αργή πορεία προς την ομαλότητα και την ανοικοδόμηση των δεκαετιών 1950-1960.

Όπως μας καθοδηγούν προλογικά οι επιμελητές του ογκώδους δευτέρου τόμου με τα πολλά κείμενα και τις σπάνιες φωτογραφίες, η Ελένη Ιωαννίδου και ο Θεοδόσης Τσιρώνης, το καινούριο ερευνητικό πόνημα του Ι.Α.Π.Ε. ασχολείται με μια περίοδο του ιστορικού παρελθόντος αλλά ταυτόχρονα σύγχρονη, καθ'ό,τι οι επιδράσεις της υπήρξαν καθοριστικές τόσο για εκείνους που έζησαν τα γεγονότα όσο και για τις γενιές που ακολούθησαν. Μια περίοδο που τις συνέπειές της βιώνουν οι σημερινοί κάτοικοι της Καλαμαριάς.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τέσσερις εκτενείς ενότητες:

1)«Τα χρόνια των πολέμων», όπου προσεγγίζονται οι περίοδοι του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, της Κατοχής και του εμφυλίου -συγγραφείς οι Ε.Ν. Δορδανάς, Θ. Τσιρώνης και Ελ. Ιωαννίδου. Περιλαμβάνεται το πλέον συγκλονιστικό και αποκαλυπτικό κείμενο του τόμου που έχει τίτλο «Το μπλόκο της 13ης Αυγούστου 1944», όπου εξιστορείται με κινηματογραφικό τρόπο η δολοφονία έντεκα Καλαμαριωτών της Αντίστασης από συνεργαζόμενους με τις δυνάμεις Κατοχής.

2) «Τα εν δήμω: δήμος και πολιτική ζωή», όπου οι Α. Μωυσίδου και ο Θ. Τσιρώνης εστιάζουν στην ίδρυση και λειτουργία του Δήμου Καλαμαριάς, αλλά και στην συμπεριφορά των κατοίκων κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις.

3) «Ο χώρος», ένα κεφάλαιο όπου οι Ελ. Ιωαννίδου, Θ. Τσιρώνης, Ζ. Καραμάνου, Ε.Ν. Δορδανάς, Γ. Σαλαπασίδης και Α. Μωυσίδου προσεγγίζουν τόσο την ονοματοδοσία των δρόμων, τη δημιουργία των συνοικισμών, την ηλεκτροδότηση, την υδροδότηση και την ανάπτυξη των συγκοινωνιών.

4) «Οι άνθρωποι» είναι από τα πιο ενδιαφέροντα κεφάλαια. Οι Μ. Καβάλα, Σ. Ηλιάδου - Τάχου, Γ. Αντωνίου, Ι. Λιόδης, Μ. Καζαντζίδου και Ελ. Βόγλη αναπτύσσουν την οικονομική κι επαγγελματική ζωή, την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, την δράση σωματείων και συλλόγων, τις μορφές ψυχαγωγίας και τους κινηματογράφους της Καλαμαριάς, αλλά και την προσφυγική ταυτότητα των Καλαμαριωτών μετά το 1940.

«Οι άνθρωποι που έζησαν τις τρεις αυτές δεκαετίες (1940-1967) είναι οι πρωταγωνιστές», σημειώνουν οι επιμελητές της έκδοσης. «Στις μνήμες και στις μαρτυρίες τους βασιστήκαμε σε μεγάλο βαθμό στην προσπάθειά μας να ανασυστήσουμε το ιστορικό παρελθόν», συμπληρώνουν για μια έκδοση που οι προθέσεις των δημιουργών του είναι η ανάδειξη, με τον πιο ολοκληρωμένο τρόπο, όλων των πτυχών της ζωής και της ιστορίας της Καλαμαριάς.

Στη συνέχεια παραθέτουμε ενδεικτικά αποσπάσματα από τα κείμενα του τόμου, με την επισήμανση, βεβαίως, ότι ένα τόσο ογκώδες έργο δεν μπορεί να εξαντληθεί με αποσπάσματα. Πρέπει να διαβασθεί.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ (ΙΑΠΕ)

Δέκα χρόνια λειτουργίας συμπληρώνει το Ι.Α.Π.Ε. και έχει ήδη εκδώσει έναν βαρυσήμαντο τόμο με την ιστορία της Καλαμαριάς κατά τον Μεσοπόλεμο, τότε που οι πρόσφυγες του Πόντου και της Μικρασίας δημιουργούσαν την καινούρια τους πατρίδα. Τίτλος του «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920 - 1940) - Πρόσφυγες - Δημιουργώντας τη νέα πατρίδα». Στη δεκαετή διάρκεια της ζωής του κατάφερε ουκ ολίγα:

- Συλλογή 1.600 προφορικών μαρτυριών, στις οποίες καταγράφονται οι αναμνήσεις προσφύγων από πόλεις και χωριά της Μικράς Ασίας, του Πόντου, της Ανατολικής Θράκης, της Ανατολικής Ρωμυλίας και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία, τη Θράκη, τη Θεσσαλία και την Εύβοια.
- 200 βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες προσφύγων
- 110 ηχογραφημένες μαρτυρίες για τη ζωή κατά την περίοδο 1940-1967 στην Καλαμαριά
- 6.000 φωτογραφίες
- 400 καρτποστάλ
- 300 ιδιωτικές συλλογές εγγράφων
- Πρωτότυπα ή ανατυπωμένα αντίγραφα από 80 αρχεία δημοσίων φορέων
- 4.000 τίτλους βιβλίων και περιοδικών εκδόσεων, δημοσιεύματα του ελληνικού Τύπου

Η ΚΑΛΑΜΑΡΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΣΚΟΤΟΥΣ

Το μπλόκο της 13ης Αυγούστου 1944

Κορυφαίο κεφάλαιο του τόμου «Η Καλαμαριά γράφει ιστορία, 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία», εκείνο που αφορά στο μπλόκο της 13ης Αυγούστου 1944. Με αναφορές συγκεκριμένων ονομάτων, αλλά και λιτές πλην συγκλονιστικές περιγραφές, ο ιστορικός Ευστράτιος Ν. Δορδανάς (διδάκτορας σύγχρονης Ιστορίας του ΑΠΘ, επιστημονικός συνεργάτης του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου - ΕΛΙΑ και του ΑΠΘ) μας μεταφέρει στις τελευταίες μέρες της ναζιστικής Κατοχής, όπου οι δοσίλογοι έσπερναν τρόμο και η Εθνική Αντίσταση κορυφωνόταν.

«Την επόμενη ημέρα, Κυριακή 13 Αυγούστου 1944, η Καλαμαριά και οι συνοικισμοί του Κατιρλί, Κουρί, Αρετσούς (Νέου Ρυσίου) και Δέρκων βρέθηκαν περικυκλωμένοι από Γερμανούς και άντρες του Δάγκουλα. Παρουσία του αρχηγού τους, οι «Δαγκουλαίοι» ξεχύθηκαν στις γειτονιές της Καλαμαριάς και άρχισαν να ερευνούν τα σπίτια, έχοντας συ-

Καλαμαριώτες στη Γαλάτιστα Χαλκιδικής, το Φεβρουάριο του 1945. Αρκετοί από αυτούς συμμετείχαν στην Πολιτοφυλακή Καλαμαριάς (Ι.Α.Π.Ε. - Ιδιωτική συλλογή Λεωνίδα Αυγπτίδη)

Μάιος 1946. Πάνω στο φορτηγό εικονίζονται Καλαμαριώτες που συγκεντρώθηκαν για τη διανομή ειδών του Ερυθρού Σταυρού. Πίσω διακρίνεται το ΙΑ΄ Αστυνομικό Τμήμα Καλαμαριάς (το κτίριο που στεγάζεται σήμερα ο Πολιτιστικός Οργανισμός του Δήμου Καλαμαριάς), (Ι.Α.Π.Ε. - Ιδιωτική συλλογή Ελένης Σταθωρίου - Κάργα)

15 Δεκεμβρίου 1947. Ναυτοπρόσκοποι ασκούμενοι στα σήματα Mors, μπροστά στη λέσχη τους, στο παλιό αντλιοστάσιο της Αρετσούς (Ι.Α.Π.Ε. - Ιδιωτική συλλογή Γεώργιου Θ. Γαβριηλίδη)

γκεκριμένες πληροφορίες. Με άλλα λόγια οι έρευνες διεξήχθησαν βάσει λίστας προγραφών. Μέσα σε λίγες ώρες έντεκα άτομα εκτελέστηκαν στο δρόμο και στα σπίτια τους.

Η οδός Μεταμορφώσεως, στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Ο δρόμος έχει πρόσφατα ασφαλτοστρωθεί -όπως φαίνεται και από τον οδοστρωτήρα στην αριστερή λωρίδα- και ήδη έχει κατασκευασθεί η διαχωριστική νησίδα (Ι.Α.Π.Ε. - Ιδιωτική συλλογή Ιωάννη Ε. Παπατσεχιλίδη)

Για τους έντεκα αυτούς εκτελεσθέντες υπήρχαν προηγούμενες πληροφορίες που τους ενοχοποιούσαν. Το 1933 ο Γεώργιος Μαραγκός είχε θέσει υποψηφιότητα με το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) για τη θέση του κοινοτικού συμβούλου Νέου Ρυσίου. Ο Ανδρέας Γεωργιάδης ήταν γνωστός στις αστυνομικές αρχές της Καλαμαριάς ως παλιός κομμουνιστής. Μάλιστα, την μεταξική περίοδο είχε σταλεί στην εξορία. Ούτε όμως και στην περίοδο της Κατοχής γλίτωσε τη φυλακή, την άνοιξη του 1944 φυλακίστηκε για τρεις μήνες από τους Γερμανούς στο Επταπύργιο, πιθανόν με την κατηγορία της διοχέτευσης τροφίμων από το μύλο Αλλατίνη, όπου δούλευε, στους αντάρτες. Ο Κωνσταντίνος Μορωχλιάδης υπήρξε πριν την Κατοχή πρόεδρος των αρτεργατών της Θεσσαλονίκης και ως εκ τούτου μαχητικός συνδικαλιστής, που δεν δίσταζε να συγκρουστεί με τους αστυνομικούς στην πόλη, μπαίνοντας σε τακτά χρονικά διαστήματα στα κρατητήρια, αλλά και στα νοσοκομεία για νοσηλεία. Για τη δράση του αυτή και κυρίως για την ένταξή του στο ΚΚΕ εστάλη εξορία το 1936 στη Φολέγανδρο, όπου και παρέμεινε μέχρι το 1939. Ο Κωνσταντίνος Δεληβαλάς είχε αναπτύξει επίσης δράση μέσα από τις τάξεις του ΚΚΕ, με αποτέλεσμα επί Μεταξά να εξοριστεί στην Ανάφη.

Η σύλληψη και η εκτέλεση του Βασιλείου Ζαμπέτογλου έγινε υπό τις ακόλουθες συνθήκες. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της συζύγου του φονευθέντος, ο Δημήτριος Οικονόμου ή Παπάς, μετέβη, συνοδευόμενος από δύο άλλους άντρες του Δάγκουλα, στο σπίτι τους το πρωινό της 13ης Αυγούστου και ζήτησε από τον Ζαμπέτογλου να του παραδώσει το πιστόλι. Όταν ο τελευταίος αρνήθηκε ότι κατείχε πιστόλι, ο Οικονόμου άρχισε να ερευνά το σπίτι, απειλώντας τον να «του πετάξει τα μυαλά στον τοίχο, αν εύρη πιστόλιον». Αν και η έρευνα απέβη τελικά άκαρπη, οι τρεις ένοπλοι βρήκαν την ευκαιρία να λεηλατήσουν το σπίτι. Στο τέλος συνέλαβαν τον Ζαμπέτογλου και αφού τον υποχρέωσαν να μεταφέρει τα αφαιρεθέντα είδη ρουχισμού, τον οδήγησαν στο σχολείο. Μετά από σύντομη κράτηση, τον μετέφεραν στο συνοικισμό του Κατιρλί, όπου και τον εκτέλεσαν. Οι εκτελεστές σκύλεψαν το νεκρό, αφαιρώντας τα παπούτσια του, το ρολόι του, 2 λίρες Αγγλίας και 600.000.000 δραχμές.

Ο Ζαμπέτογλου είχε την ευκαιρία να δραπετεύσει, αλλά δεν το έκανε, εκτιμώντας ίσως ότι δεν θα μπορούσε να περάσει το μπλόκο και να βρει ασφαλές καταφύγιο εκτός της Καλαμαριάς. Κάποια στιγμή γύρισε στο σπίτι του για να πάρει τσιγάρα και χρήματα και ακολούθως επέστρεψε στο σχολείο, με την ελπίδα να αφεθεί σύντομα ελεύθερος. Όμως, έμελλε να βρει το θάνατο από ελληνικές σφαίρες στο Κατιρλί. Μαζί του εκτελέστηκε και ο Γεώργιος Μαραγκός, η σύλληψη του οποίου προηγήθηκε χρονικά αυτής του Ζαμπέτογλου. Ο Μαραγκός ήταν αυτός που, σύμφωνα με μαρτυρίες, υποχρεώθηκε, μετά από την άγρια κακοποίηση που υπέστη, να υποδείξει στους «Δαγκουλαίους» το σπίτι του Ζαμπέτογλου.

Στις 7.00 π.μ. της 13ης Αυγούστου, ο πλοίαρχος Γεώργιος Μαραγκός βγήκε από το σπίτι του και κατευθύνθηκε προς τη θέση όπου βρισκόταν το πλοίο του. Στο δρόμο τον σταμάτησε ένας γερμανός στρατιώτης και του ζήτησε την ταυτότητα, με την πρόθεση να τον παρουσιάσει ενώπιον του επικεφαλής αξιωματικού. Εκείνη τη στιγμή, σύμφωνα με τη μαρτυρία της Άννας Μαραγκού, συζύγου του φονευθέντος, εμφανίστηκαν ο Οικονόμου με δύο άλλους άντρες του Δάγκουλα και, αφού του έσκισαν την ταυτότητα, άρχισαν να τον χτυπούν με τα κοντάκια των όπλων τους. Σε άσχημη κατάσταση τον μετέφεραν στο σπίτι του. Εκεί ακολούθησε έρευνα για την ανακάλυψη όπλων, η οποία απέβη άκαρπη. Τότε ο Οικονόμου ζήτησε από τον Μαραγκό να του υποδείξει τα σπίτια συγκεκριμένων ατόμων που περιείχοντο στον κατάλογο, σε διαφορετική περίπτωση απείλησε να του «σκορπίση τα μυαλά στον αέρα». Ένα από τα σπίτια που ο κρατούμενος αναγκάστηκε να υποδείξει ήταν του Ζαμπέτογλου.

Στη συνέχεια ο Μαραγκός οδηγήθηκε μαζί με τον Ζαμπέτογλου στο σχολείο. Καθ' όλη τη διάρκεια της διαδρομής οι ένοπλοι επιδόθηκαν σε πλιάτσικο, αφαιρώντας διάφορα είδη από σπίτια του Κουρί. Έτσι, οι δύο κρατούμενοι έφτασαν στο σχολείο μεταφέροντας ένα μεγάλο τσουβάλι με κουβέρτες. Από εκεί, και αφού άφησαν τα κλοπιμαία, πήραν λίγο αργότερα το δρόμο με εννιά δήμιους τους για το Κατιρλί. Στη διαδρομή εκτέλεσαν τον Ζαμπέτογλου. Ο δε Μαραγκός, λίγο προτού εκτελεστεί, αναγκάστηκε να υποδείξει ένα σπίτι, αυτή τη φορά της αδελφής του. Μπροστά στα έκπληκτα μάτια της, ο Οικονόμου τον εκτέλεσε και, σύμφωνα μάλλον με τη συνήθη πρακτική, αφαίρεσε από το νεκρό τα ρούχα του, το ρολόι του, δέκα λίρες και 800.000.000 δραχμές.

Καλαμαριά 1950. Επίσκεψη του πρωθυπουργού Νικόλαου Πλαστήρα. Όρθιος, από δεξιά δίπλα στο αμάξι, ο καλαμαριώτης Πάντσος Βιόπουλος (Ι.Α.Π.Ε. - Ιδιωτική συλλογή Μαρίκας Βιοπούλου - Μικρομάστορα)

Αυτόπτης μάρτυρας της εκτέλεσης του Μαραγκού, εκτός από την αδελφή του, ήταν και ο γαμπρός του Παύλος Παυλόπουλος, ο οποίος παρακολούθησε τα γεγονότα από το παράθυρο του σπιτιού του:

«...Είδα από το παράθυρο του σπιτιού μου να ξαναγυρίζη ο Γεώργιος Μαραγκός με αρκετούς πάλιν άνδρας των ταγμάτων ασφαλείας και αφού τον έβαλαν να προχώρηση μπροστά από αυτούς, κατέβασεν ένας ταγματασφαλίτης το όπλον του και τον επυροβόλησε και τον έρριξε κάτω και μετά του έβγαλε τα παπούτσια και τον άφησαν ξαπλωμένον και έφυγαν. Μετά τούτο άλλοι άνδρες των ταγμάτων ασφαλείας τον μετέφεραν μπροστά εις την πόρταν μου και αφού τον έψαξαν του πήραν 10 λί-

Στην συμβολή των οδών Μεταμορφώσεως και Κομνηνών, το 1953. Συγγενείς της Δέσποινας Αϊβαλιώτου μεταφέρουν με κάρο την προίκα της, στο σπίτι του γαμπρού (Ι.Α.Π.Ε. - Ιδιωτική συλλογή Νούλας Κιριφίδου)

ρες χρυσές, ένα ωρολόγι μαλαματένιο και άλλα χρήματα εις χαρτονομίσματα. Ερευνώντες τα χαρτιά του άκουσα να λέγουν: «Αυτός ο άνθρωπος θα ζητηθή από τους Γερμανούς διότι ήτο επιταγμένος καπετάνιος του ναυτικού σε μοτόρι».

Οι άντρες του Δάγκουλα μετήλθαν κάθε μέσου με σκοπό να εντοπίσουν τα σπίτια των υποψηφίων θυμάτων τους. Καθώς δεν γνώριζαν την Καλαμαριά, περικύκλωσαν, από την πρώτη στιγμή της αφιξής τους, την 4^{η} πρωινή της 13^{ης} Αυγούστου, το 11ο Αστυνομικό Τμήμα, ζητώντας επιτακτικά έναν χωροφύλακα, ο οποίος θα τους υποδείκνυε τα συγκεκριμένα σπίτια. Σε διαφορετική περίπτωση απείλησαν να κάψουν το τμήμα. Υπό τις απειλές του ίδιου του Δάγκουλα εξαναγκάστηκε ο χωροφύλακας Παντελής Κορμανός να τους ακολουθήσει και μετέπειτα να υποδείξει στον Οικονόμου και σε μια ομάδα άλλων ενόπλων, το σπίτι του Ανδρέα Γεωργιάδη. Ο τελευταίος προσπάθησε να διαφύγει, πηδώντας το φράκτη του κήπου, αλλά συνελήφθη με σκοπό να μεταφερθεί στο χώρο κράτησης. Λίγα όμως μέτρα από το σπίτι, τον πυροβόλησαν πισώπλατα στη μέση του δρόμου. Επιστρέφοντας λίγο αργότερα οι ίδιοι ένοπλοι απείλησαν με εκτέλεση και τη σύζυγό του, η οποία εκείνη τη στιγμή θρηνούσε το νεκρό.

Αν στην οικογένεια Γεωργιάδη οι Έλληνες ένοπλοι είχαν συμπεριφερθεί με «γενναιοδωρία» και είχαν χαρίσει τη ζωή στη σύζυγο του εκτελεσθέντα, αφήνοντάς την, μετά την αποχώρησή τους, να θρηνήσει για το θάνατο του άντρα της, απέναντι στην οικογένεια του Κωνσταντίνου (ή Κούρτιου) Μοροχλιάδη επέδειξαν το πιο σκληρό τους πρόσωπο, και αυτό γιατί δεν ήταν μόνο η εκτέλεση του άντρα που ήρθε να βυθίσει τους εναπομείναντες στο πένθος, αλλά και η ταυτόχρονη δολοφονία της συζύγου του Παρασκευής, καθώς και η αποτυχημένη απόπειρα εναντίον του δεκαεπτάχρονου γιου τους Αριστείδη, του ενός από τα πέντε συνολικά παιδιά της οικογένειας.

Και οι τρεις παραπάνω μάλλον ήταν από τα πρώτα ονόματα στον κατάλογο προγραφών που είχαν στα χέρια τους οι ένοπλοι του Δάγκουλα. Ο Κωνσταντίνος συνέχισε και κατά την περίοδο της Κατοχής τη δράση του, οργανώνοντας τους αριστερούς στο Καραμπουρνάκι. Σε αυτό είχε την αμέριστη συμπαράσταση τόσο της γυναίκας του, με τη συμμετοχή της στην οργάνωση των γυναικών, όσο και του γιου του Αριστείδη, με τον τελευταίο να εντάσσεται, αν και μικρός, στην Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ) και να μετέχει σε επικίνδυνες αποστολές, όπως ήταν η μεταφορά σημειωμάτων και η αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους. Το πρωινό εκείνο του μπλόκου, οι «Δαγκουλαίοι» μετέβησαν στην οικία της γνωστής, για την υποστήριξή της στην Αριστερά, οικογένειας και εκτέλεσαν εν ψυχρώ στο δρόμο και πισώπλατα τον Κωνσταντίνο και την Παρασκευή, όσο για το γιο τους Αριστείδη, η προσπάθειά τους να τον σκοτώσουν, όταν τον συνάντησαν τυχαία στο δρόμο, δεν ευοδώθηκε εξαιτίας της αστοχίας τους, αλλά και της επέμβασης γερμανών στρατιωτών.

Η εκτέλεση του Ανδρέα Γεωργιάδη βρήκε τον Θεόδωρο Ουσταμπασίδη στο σπίτι του με την οικογένειά του. Η είδηση του θανάτου του φίλου και πελάτη του δεν φάνηκε να θορύβησε τον Ουσταμπασίδη, για τη δική του τύχη, καθώς θεώρησε ότι ο ίδιος είχε ήδη περάσει από τα χέρια των «Δαγκουλαίων» και επομένως πια δεν κινδύνευε. Πράγματι, στα τέλη Ιουλίου συνελήφθη τη στιγμή που άνοιγε το κουρείο, που διατηρούσε πίσω από την εκκλησία της Μεταμόρφωσης, και οδηγήθηκε στα κρατητήρια του τμήματος του Δάγκουλα. Από εκεί, μετά από περίπου εννιά ημέρες, απελευθερώθηκε, αφού πέρασε από την ανάκριση του ίδιου του Δάγκουλα. Έτσι, την ημέρα του μπλόκου παρέμεινε στο σπίτι, παρά τις προτροπές των δικών του να κρυφτεί. Εκεί τον βρήκαν δύο άντρες του Δάγκουλα, οι οποίοι αρχικά περιορίστηκαν σε φιλική συζήτηση με τη συνοδεία καφέ. Όταν, όμως, βγήκαν έξω, φαίνεται πως υπερίσχυσε η άποψη ενός εξ αυτών πως, αν δεν τον σκότωναν, θα έπρεπε να δώσουν λόγο στον αρχηγό. Έτσι, επέστρεψαν στο σπίτι και κάλεσαν τον Ουσταμπασίδη να βγει έξω· ο τελευταίος άφησε το μωρό που είχε στην αγκαλιά του και βγαίνοντας δέχθηκε τρεις σφαίρες. Η εκτέλεσή του δεν εμπόδισε τους δράστες να αφαιρέσουν από το σπίτι τη βέρα, το ρολόι του θύματος και τις εισπράξεις του μαγαζιού, χωρίς η λιπόθυμη σύζυγος και τα έκπληκτα μάτια των τριών παιδιών να αποτελούν εμπόδιο για το σύνηθες πλιάτσικο.

Ο Κωνσταντίνος Δεληβαλάς δεν πρόλαβε να πάει στο σπίτι του, όταν δέχθηκε τα πυρά των ελληνικών όπλων. Γυρνούσε από νυχτερινή εργασία στους μύλους Αλλατίνη, έχοντας μαζί του και δύο ψωμιά για την οικογένειά του. Στο ύψος της οδού Αλλατίνη διετάχθη να σταματήσει, αλλά η υπακοή του στη διαταγή δεν ήταν αρκετή για τη σωτηρία του. Χωρίς περιστροφές και χρονοβόρες ερωτήσεις οι εκτελεστές του τον πυροβόλησαν, αφήνοντάς τον νεκρό στη μέση του δρόμου. Για τον Αναστάσιο Καρατζόγλου οι ώρες της αγωνίας ήταν περισσότερες, αφού τον συνέλαβαν, γιατί βρήκαν στο σπίτι του ένα πιστόλι φωτοβολίδων, τον μετέφεραν στο σχολείο, με σκοπό να τον ανακρίνουν, αλλά λίγο αργότερα τον εκτέλεσαν στο υπόγειο του κτιρίου - φυλακής του. Την ίδια κατάληξη είχε και για τον Μιχαήλ Μιχαλίτση η μεταγωγή του στο σχολείο για να υποστεί μία σύντομη, υποτίθεται, ανάκριση. Ανάκριση που δεν ξεκίνησε ποτέ και, να ξεκίνησε, διακόπηκε πολύ γρήγορα, αφού οι ανακριτές αποφάσισαν πως και σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να μιλήσουν τα όπλα τους.

Εκτός από τους παραπάνω υπήρχαν και κάποιοι που δεν ήταν Καλαμαριώτες, αλλά ατυχώς βρέθηκαν την ημέρα εκείνη στην Καλαμαριά. Η μεγαλύτερη, όμως, ατυχία τους ήταν ότι κατάγονταν από το χωριό Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, δηλαδή ήταν συγχωριανοί ενός εκ των αντρών του Δάγκουλα, ο οποίος είχε κάθε λόγο να επιζητεί εκδίκηση. Στην περίπτωση αυτή τα θύματα ήταν τα ξαδέρφια Δημήτριος και Σπυρίδων Τιτόπουλος και δράστης ο Κωνσταντίνος Χύτας του Στεργίου, γνωστός με το ψευδώνυμο «βλάχος». Ο τελευταίος, Σαρακατσάνος στην καταγωγή και συντηρητικών πολιτικών φρονημάτων, είχε αναγκαστεί να εγκαταλείψει το χωριό του, μαζί με τον αδερφό του Ευάγγελο, και να καταφύγει στη Θεσσαλονίκη, ως καταδιωκόμενος και πληγείς από τον Ε.Λ.Α.Σ. Μέχρι τότε ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε στραφεί εναντίον της οικογένειάς του, σκοτώνοντας τον πατέρα του και έναν ξάδερφό του. Αλλά και ο ίδιος είχε πρωταγωνιστήσει σε ενέργειες εναντίον των κομμουνιστών του χωριού του. Έτσι, τη Μεγάλη Πέμπτη του 1944, αμέσως μετά από μια αποτυχημένη απόπειρα της Ο.Π.Λ.Α. εναντίον του ίδιου και των συγγενών του, ήταν αυτός που κάλεσε δύο φορές μέσα στην ίδια ημέρα γερμανικό στρατό στο χωριό, με αποτέλεσμα να συλληφθούν δώδεκα κάτοικοι και να φυλακιστούν στον «Παύλο Μελά».

Αντιμετώπισε, λοιπόν, την κατάταξή του στο τμήμα του Δάγκουλα ως λύση αυτοπροστασίας και ευκαιρία για μελλοντική εκδίκηση για την προσωπική του περιπέτεια. Στις 13 Αυγούστου συμμετείχε στην περικύκλωση της Καλαμαριάς και βρέθηκε κάποια στιγμή ενώπιον του Δημητρίου Τιτόπουλου

1964. Έξω από την ταβέρνα «Κρικέλας», η Μελίνα Μερκούρη, στο κέντρο με το άσπρο πουκάμισο ο ιδιοκτήτης Γιώργος Κρητικός και δεξιά ο Πίτερ Ουστίνωφ (Ι.Α.Π.Ε. - Ιδιωτική συλλογή αδελφών Αθανασίου και Δομινίκης Κρητικού)

και του ξάδερφού του Σπυρίδωνος· οι δύο είχαν κατέβει από το χωριό του πρώτου, Ιωάννη και Γεωργίου αντίστοιχα, οι οποίοι είχαν συλληφθεί ένα μήνα νωρίτερα από τον Χύτα. Ο Χύτας δεν άφησε την ευκαιρία για εκδίκηση να πάει χαμένη. Από τη στιγμή που ο Δάγκουλας είχε αναθέσει στον ίδιο τις περιπτώσεις όσων κατάγονταν από την ύπαιθρο, ανέλαβε να αποφασίσει και για την τύχη των δύο συλληφθέντων και ταυτόχρονα συγχωριανών του. Λίγα λεπτά αργότερα εκτέλεσε ο ίδιος το Δημήτριο και τον Σπυρίδωνα Τιτόπουλο στο προαύλιο του δημοτικού σχολείου και πλησίον της εκκλησίας, πληρώνοντας, με το αίμα των αθώων, την εκτέλεση του

Περιφορά της εικόνας της Αγίας Παρασκευής του ομώνυμου ναού στη Νέα Κρήνη. Διακρίνονται από αριστερά ο Λάμπρος Λινάρδος και ο Μανόλης Γαγίλης. Ο δεύτερος κρατάει την εικόνα της Αγίας, που είχαν φέρει μικρασιάτες πρόσφυγες από το Κιόστε του Τσεσμέ Μικράς Ασίας (Ι.Α.Π.Ε. - Συλλογή Πολιτιστικού Συλλόγου Προσφύγων Μικρασιατών Νέας Κρήνης «Η Αγία Παρασκευή», ιδιωτική συλλογή Ρούλας Λινάρδου)

πατέρα του από τον Ε.Λ.Α.Σ.».

Ονόματα που θα θυμίσουν πολλά σε πολλούς παλιούς Καλαμαριώτες περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο «Μορφές ψυχαγωγίας και διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου». Η Καλαμαριά από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια καθιερώθηκε ως ο τόπος ψυχαγωγίας των Θεσσαλονικέων, χαρακτήρα που διατηρεί -τηρουμένων των αναλογιών- έως και σήμερα. Όπως αναφέρει ο ιστορικός Γεώργιος Αντωνίου (υποψήφιος διδάκτορας Ιστορίας και Πολιτισμού του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας), τα σημαντικότερα κέντρα διασκέδασης, που προσέλκυαν κυρίως κόσμο από άλλες περιοχές της Θεσσαλονίκης, βρίσκονταν στην παραλιακή ζώνη. Ο αστικός χαρακτήρας τους και το κόστος διασκέδασης τα καθιστούσε απαγορευμένο καρπό για την πλειοψηφία των Καλαμαριωτών. Ταυτόχρονα, όμως, αποτέλεσαν σημεία αναφοράς για την οικονομική και κοινωνική ζωή της περιοχής. Ένα από τα σημαντικότερα κέντρα διασκέδασης ήταν ο «Παράδεισος», όπου φιλοξενήθηκαν αρκετοί καλλιτέχνες της εποχής και γυρίσθηκαν σκηνές για ταινίες της «Φίνος Φιλμ». Άλλο γνωστό κέντρο της περιοχής ήταν το «Τροκαντερό» στην Αρετσού, ενώ άφησε εποχή και το κέντρο «Χαβάη» -εκεί όπου σήμερα είναι το νοσοκομείο «Παναγία"- που φιλοξένησε τη Ρένα Βλαχοπούλου. Στη «Χαβάη» ξεκίνησαν την καριέρα τους οι Ολύμπιανς, ενώ από το κέντρο «Καλαμίτσα» πέρασαν καλλιτέχνες όπως η Καίτη Γκρέυ και ο Γρηγόρης Μπιθικώτσης, την ώρα που το «Λουξεμβούργο» φιλοξενούσε τον Γιώργο Οικονομίδη, τον Τώνη Μαρούδα και άλλους σημαντικούς καλλιτέχνες της εποχής. Στο «Μπαρμπαλιά» εμφανίστηκε κάποτε και ο Βασίλης Τσιτσάνης, ενώ λιγότερο γνωστά, αλλά δημοφιλή στην εποχή τους, κέντρα διασκέδασης ήταν στο Καραμπουρνάκι ο «Καρεκλάς», το «Δελφίνι», η «Παπαρούνα», το «Καλαμάκι», ο «Γιόσκας» και στην Αρετσού η «Αγάπη», το «Χρυσό Πέταλο», η «Καντάδα», η «Ακρόπολις», η «Λουζιτάνια», ο «Φουρναράκης» και η «Όασις».

Από τις κοσμικές ταβέρνες ξεχώριζαν ονόματα γνωστά και αγαπητά ακόμη και σήμερα: ο «Κρικέλας», η «Ρέμβη», ο «Χαμόδρακας» και το «Μαϊάμι». Ο «Κρικέλας» ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1940 κι έγινε γνωστός -εκτός από την κουζίνα του- και για τις αυθόρμητα οργανωμένες μουσικές βραδιές και τα θεατρικά σκετς από θαμώνες - διάσημους καλλιτέχνες της εποχής. Ο «Χαμόδρακας» αποτέλεσε σημείο αναφοράς στην περιοχή κυρίως, διότι ανέπτυξε στενότατη σχέση με τους κατοίκους, με το να προμηθεύεται τα υλικά του και να απασχολεί στην εργασία του αποκλειστικά Κρηνιώτες. Οι πελάτες του, σχεδόν αποκλειστικά Θεσσαλονικείς, μπορούσαν να απολαύσουν το μπάνιο τους στην παραλία μπροστά από το κέντρο κι έπειτα να καθίσουν στο μαγαζί και να απολαύσουν το φαγητό τους. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και στη «Ρέμβη» (εκεί τραγούδησαν οι Forminx), η οποία από το 1948 λειτουργούσε και ως πλαζ. Ο «Βράχος» και η «Παλίρροια» αποτελούσαν πολύ καλές επιλογές για φαγητό.

Ένα από τα πρώτα κλαμπ με ζωντανή ξένη μουσική που λειτούργησαν στην ευρύτερη Θεσσαλονίκη ήταν το «Water Lilly», με καταπληκτική θέα και πελάτες κυρίως Θεσσαλονικείς. Άλλα κλαμπ ήταν η «Ακτή», η «Κουίντα» στην Αρετσού και η «Αργώ» στη Νέα Κρήνη.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Γ. Αντωνίου, οι Καλαμαριώτες σπανίως κατάφερναν να επισκεφθούν τα κέντρα αυτά, παρά μόνο σε χοροεσπερίδες συλλόγων ή κομμάτων, ενώ η νεολαία συνήθιζε να στέκει απ' έξω και να παρακολουθεί τους καλλιτέχνες από μακριά. Παρ' όλ' αυτά, η επαφή των ντόπιων με τους Θεσσαλονικείς μέσω των κέντρων διασκέδασης υπήρξε καθοριστική, ειδικά όσον αφορά στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Γιάννης Θ. Κεσσόπουλος

Heath W. Lowry

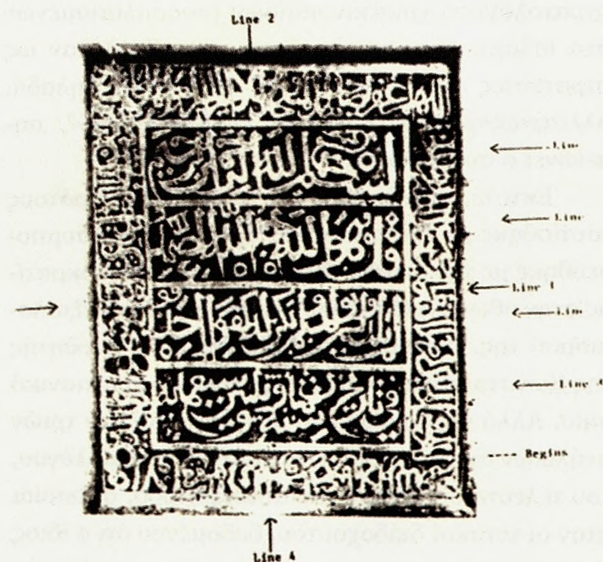
Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους

Εκδόσεις Παπαζήση
Αθήνα: 2004
Σελ.: 352

Ο καθηγητής των οθωμανικών και σύγχρονων τουρκικών σπουδών στο πανεπιστήμιο του Princeton, Heath Lowry, είναι γνωστός στους φιλίστορες για τις εργασίες του περί τη Μακεδονία του 15^{ου} αιώνα[1] και ειδικά για τη μελέτη «Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1478»[2]. Το νέο βιβλίο του «Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους» («The Nature of the Early Ottoman State») θα απασχολήσει επί πολλά χρόνια την ιστοριογραφία, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία. Επανεξετάζοντας πρωτότυπες πηγές του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα, παρουσιάζει στο έργο του μία αναθεωρητική προσέγγιση της περιόδου κατά την οποία ιδρύθηκε το οθωμανικό κράτος.

Η βάση της προσέγγισης είναι ότι η κινητήρια δύναμη της εξάπλωσης των Οθωμανών στα ευρωπαϊκά εδάφη δεν ήταν το θρησκευτικό κίνητρο, αλλά απλώς ο πόθος για λάφυρα και δούλους. Συνεπώς, η σχέση ανάμεσα στα τουρκικά φύλα, που εισέβαλαν στην Μικρά Ασία, και τη βυζαντινή άρχουσα τάξη δεν μπορούν να αναλυθούν στην απλοϊκή βάση των θρησκευτικών διαφορών. Η θρησκευτική ταυτότητα απέκτησε σημασία στο βαθμό που η Οθωμανική Αυτοκρατορία παγιωνόταν. Στην αρχή, τα τουρκικά φύλα δεν εξαφάνισαν τη βυζαντινή άρχουσα τάξη, αλλά την αποδέχθηκαν και συνεργάσθηκαν μαζί της στους πολέμους τους εναντίον των γειτονικών λαών. Αργότερα, την ενσωμάτωσαν στις δομές τους. Από τους τέσσερις ηγεμόνες, που μπορούν να θεωρηθούν ως οι ιδρυτές του οθωμανικού κράτους, οι δύο τουλάχιστον γεννήθηκαν χριστιανοί. Στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου ο αναγνώστης θα συναντήσει τη συναρπαστική καταγραφή των ευρημάτων του συγγραφέα σχετικά με τις οικογένειες Εβρενόσογλου και Μιχαήλογλου. Ελάχιστες επιφυλάξεις απομένουν από αυτήν την καταγραφή ότι επρόκειτο για χριστιανικές οικογένειες που εξισλαμίσθηκαν και που θεωρούνταν ως ισότιμες προς τη σουλτανική οικογένεια.

Για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του ενός αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε ένα μουσουλμανικό-χριστιανικό υβρίδιο. Οι επιγαμίες μεταξύ των οικογενειών των τεσσάρων ιδρυτών αναπαρήγαγαν αυτήν τη σύνθετη κατάσταση. Από τους έξι πρώτους οθωμανούς ηγεμόνες, οι πέντε είχαν χριστιανή μητέρα. Οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των φορολογικών καταστίχων, περιλάμβαναν σχεδόν σε ίση αναλογία χριστιανούς και μουσουλμάνους. Ειδικά στα Βαλκάνια, οι τιμαριώτες (αξιωματούχοι που συγκέντρωναν τους φόρους και σχημάτιζαν το ιππικό του

Η επιγραφή του Ορχάν γαζή του 1337 στο τζαμί Σεχαντέτ της Μπούρσας. Πηγή Ayverdi, 1966, σ. 59

στρατού) ήταν κατά το ήμισυ χριστιανοί, προερχόμενοι από την βυζαντινή αριστοκρατία.

Αυτά ως τον 15ο αιώνα. Το 1416 ο σεΐχης Μπεντρεντίν ηγήθηκε μιας επανάστασης, με μεγάλο αριθμό οπαδών, που διακήρυττε τη διανομή των αγαθών και την αδελφοσύνη μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Στόχος του κινήματος ήταν να δημιουργήσει μια νέα ισλαμοχριστιανική ομοσπονδία, σαν θεμέλιο της οθωμανικής πολιτείας. Γι' αυτό και ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ έλαβε μέτρα καταστολής του κινήματος, απαγχόνισε τους ηγέτες του και φρόντισε ώστε κανείς στο μέλλον να μην παραλείπει να βλέπει το Ισλάμ ως θρησκεία του κράτους. Διότι το κράτος χρειαζόταν πλέον μία ιδιαίτερη θρησκεία.

Ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ επεδίωξε «να ανατρέψει δια παντός υπέρ του Ισλάμ τη θρησκευτική ισορροπία του κράτους του 15ου αιώνα. Θέτοντάς το διαφορετικά, η εμπειρία της εξέγερσης του σεΐχη Μπεντρεντίν θα πρέπει να έπεισε τους οθωμανούς άρχοντες ότι η ανεκτικότητα έναντι των μη προσηλυτισμένων χριστιανών, που είχε υπάρξει αναγκαίο μέσο διασφάλισης σταθερού αποθέματος εκπαιδευμένου έμψυχου δυναμικού για την οθωμανική προελαύνουσα μηχανή (ανεξαρτήτως της θρησκείας των στρατιωτών της), δεν ήταν πλέον χρήσιμη. Από τη δεκαετία του 1430 και εμπρός, το Ισλάμ, όλο και περισσότερο, άρχισε να γίνεται αναγκαία προϋπόθεση για την ένταξη στην οθωμανική άρχουσα ελίτ. Μία πλευρά αυτής της αλλαγής ήταν και η τακτική στρατολόγηση χριστιανοπαίδων (προσηλυτισμένων στο Ισλάμ), που στη συνέχεια εκπαιδεύθηκαν ως στρατιώτες και στρατιωτικοί διοικητές, δηλαδή, αλλοτριώθηκαν πολιτισμικά ως Οθωμανοί»[3], σημειώνει ο συγγραφέας.

Έκτοτε, η ανάπτυξη του οθωμανικού κράτους ταυτίσθηκε με την ταυτότητα του Ισλάμ και συμπορεύθηκε με την ένταξη της βυζαντινής αριστοκρατίας στην οθωμανική κυρίαρχη τάξη μέσω του εξισλαμισμού της. Ακόμη και ο Μωάμεθ Β΄, ο πορθητής της Κωνσταντινουπόλεως, είχε άφθονο χριστιανικό αίμα. Αλλά κορυφαία είναι η περίπτωση των τριών ανήλικων ανιψιών του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα, οι οποίοι ήταν οι τυπικοί διάδοχοί του, δεδομένου ότι ο ίδιος δεν είχε αποκτήσει απογόνους. Ένας από τους τρεις θα γινόταν αυτοκράτορας, στην περίπτωση που η Πόλη δεν έπεφτε το 1453. Είναι ενδιαφέρουσα η τύχη τους, όπως την περιγράφει ο Heath Lowry:

«Το 1470, 17 χρόνια μετά την πτώση της αυτοκρατορικής πόλης, ένας από τους ανιψιούς του Κωνσταντίνου έκανε την εμφάνισή του πίσω από τα τείχη του σαραγιού, στην ηλικία των 21 ετών, με το όνομα Μεσίχ πασάς, ναύαρχος του οθωμανικού στόλου και σαντζάκ μπέης (κυβερνήτης) της επαρχίας της Καλλίπολης. Το 1481 ο Μεσίχ πασάς τοποθετήθηκε από το διάδοχο του Μεχμέτ, τον Μπαγιεζίτ Β΄, στο αξίωμα του μεγάλου βεζίρη, του επικεφαλής υπουργού της οθωμανικής κυβέρνησης, πόστο στο οποίο διατηρήθηκε για δύο χρόνια. Το 1499 ανυψώθηκε για δεύτερη φορά στο αξίωμα του μεγάλου βεζίρη, το οποίο διατήρησε μέχρι το θάνατό του, το 1501.

Ο αδελφός του Μεσίχ πασά, που ως Οθωμανός έφερε το όνομα Χας Μουράτ πασάς, υπήρξε προσωπικός ευνοούμενος του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄. Το 1472, 19 χρόνια μετά την πτώση της πόλης, κατέλαβε το πρώτο διοικητικό του πόστο ως μπεηλέρ μπέης της Ρούμελης (γενικός κυβερνήτης των Βαλκανίων). Ένα χρόνο αργότερα, στις 4 Αυγούστου 1473, ο Χας Μουράτ πασάς, ως επικεφαλής πτέρυγας του στρατού του Μεχμέτ στην εκστρατεία εναντίον του ηγέτη των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν, σκοτώθηκε σε ενέδρα, ενώ περνούσε τον ποταμό Ευφράτη στην ανατολική Ανατολία.

Η σταδιοδρομία του τρίτου ανιψιού του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου είναι δυσκολότερο να ανιχνευθεί. Υπάρχει, ωστόσο, μία πιθανότητα πως, όταν ξεπρόβαλε από το παλάτι, έφερε το όνομα Γκεντίκ Αχμέτ πασάς. Να ήταν, δηλαδή, εκείνος που στα 1473 ονομάστηκε μεγάλος βεζίρης από τον Μεχμέτ Β΄»[4].

Χριστιανικής καταγωγής ήταν και ο πασάς Μαχμούτ, ο οποίος έγινε βεζίρης το 1453, αμέσως μετά την πτώση της Πόλης. Ο Κριτόβουλος, χριστιανός ιστορικός που έζησε κοντά στον Μεχμέτ Β΄ και έγραψε την ιστορία της Άλωσης και της διακυβέρνησης του πορθητή, γράφει για το βεζίρη Μαχμούτ τα εξής:

«...ένας άντρας ονόματι Μαχμούτ, που προηγουμένως ανήκε στο έθνος των Ρωμαίων τόσο από την πλευρά της μητέρας του όσο και από την πλευρά του πατέρα του. Ο εκ πατρός παππούς του, Φιλανθρωπινός, είχε υπάρξει κυβερνήτης της Ελλάδος [εννοείται η Κεντρική Ελλάδα], με το ιεραρχικό τίτλο του Καίσαρα. Αυτός ο άντρας είχε τόσο φίνα φύση, ώστε να επισκιάζει όχι μόνον τους σύγχρονούς του αλλά και τους προγενέστερούς του σε σοφία, γενναιότητα, αρετή και άλλα χαρίσματα. Ήταν πολύ ταχύς να αναγνωρίζει αβίαστα τι έπρεπε να πράξει. Ακόμη και όταν κάποιος άλλος του το έλεγε, ήταν ταχύτερος στο να το φέρει σε πέρας. Είχε, επίσης, ευγλωττία να απευθύνεται στο πλήθος, ήταν ικανός να διοικεί άντρες και ακόμη περισσότερο έξυπνος στη χρήση πραγμάτων και στην εξεύρεση τρόπων για να βγαίνει από δύσκολες καταστάσεις. Ήταν δραστήριος, καλός σύμβουλος, τολμηρός, γενναίος, εξαίρετος σε όλα, καθώς ο χρόνος και οι περιστάσεις το απέδειξαν. Από τότε που ανέλαβε τις υποθέσεις του Μεγάλου Σουλτάνου, έδωσε τα πάντα στη μεγάλη του επικράτεια, μια καλύτερη προοπτική με τον υπέροχο ζήλο του και το φίνο σχεδιασμό του καθώς και με την απόλυτη και ανεπιφύλακτη πίστη και την καλή θέληση έναντι του μονάρχη του. Ήταν, επομένως, ένας άντρας με καλύτερο χαρακτήρα από όλους τους άλλους, όπως φαίνεται από τα επιτεύγματά του»[5]. Ας σημειωθεί ότι ο Μαχμούτ άσκησε τα καθήκοντα του βεζίρη για 17 ολόκληρα έτη, χρονικό διάστημα ρεκόρ στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Είναι γεμάτο εκπλήξεις το βιβλίο του Heath Lowry, ιδιαίτερα για όσους προσεγγίζουν την ιστορία μέσα από απλοϊκά σχήματα. Ελπίζουμε ότι στην επόμενη έκδοση της ελληνικής μετάφρασης οι εκδότες θα απαλείψουν τις λανθάνουσες τυπογραφικές αβλεψίες. Είναι έργο με διαχρονική σημασία αυτό του Heath Lowry. Συμπυκνώνει δεκαετίες έρευνας, μειλίχιας και ψύχραιμης έρευνας ενός πράγματι σοφού ανθρώπου.

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Σημειώσεις

1. Βλ. τη μελέτη «The Fifteenth Century Ottoman Vilayeti Kesislik: Its Location, Population and Taxation», στο *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, The Isis Press, 1993, που δημοσιεύθηκε μεταφρασμένη στα ελληνικά στο 17ο τεύχος της *Θεσσαλονικέων Πόλεως*.
2. *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, τ. Β΄, Αθήνα 1980-1981, 254-293. Λιγότερο γνωστή στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία είναι η μελέτη του «When Did the Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax Registers 1478-1613», στο *The Jews of the Ottoman Empire*, Washington D.C. 1994, 203-213.
3. H. Lowry, *Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους*, 260-261.
4. *Αυτόθι*, 308.
5. *Αυτόθι*, 280.

Β. Νεράντζη - Βαρμάζη

Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Εγκώμια της πόλης

Εκδόσεις Βάνιας
Θεσσαλονίκη: 2005
Σελ.: 184

Από τις Εκδόσεις Βάνιας της Θεσσαλονίκης κυκλοφόρησε πρόσφατα ένας απερικόσμητος, αλλά κομψός τόμος με τίτλο *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη: Εγκώμια της πόλης,* της καθηγήτριας του Α.Π.Θ. Β. Νεράντζη - Βαρμάζη.

Η συγγραφέας προτάσσει στον τόμο επιλογή βιβλιογραφίας (που είναι, πάντως, σχεδόν εξαντλητική) με τις κυριότερες πηγές και τα βοηθήματα για όσους/όσες επιθυμούν να διευρύνουν την ενημέρωσή τους στο θέμα που την απασχολεί. Το βιβλίο διαθέτει μια πολύ κατατοπιστική εισαγωγή στο θέμα (σ. 15-22) και μια περιεκτική «Ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τη βυζαντινή περίοδο (4ος-15ος αι.)», που υποδιαιρείται σε τρία τμήματα: στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αι.), στη μέση βυζαντινή περίοδο (7ος-12ος αι.), στην οποία εξετάζεται η περίοδος των σλαβικών επιδρομών (7ος-8ος αι.) και η περίοδος της ακμής (9ος-10ος αι.), και στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (13ος-15ος αι.). Σ' αυτήν εξετάζονται πέντε υποτμήματα της συγκεκριμένης περιόδου: Από τους Φράγκους στους Παλαιολόγους (1204-1261), η εποχή των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1342), το κίνημα των Ζηλωτών (1342-1350), ο τελευταίος βυζαντινός αιώνας (1350-1423) και η περίοδος της Βενετοκρατίας (1423-1430).

Η «Ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τη βυζαντινή περίοδο» καλύπτει τις σελίδες 23-52 του τόμου αυτού.

Το κύριο θέμα του τόμου με τίτλο «Εκφράσεις της Θεσσαλονίκης από βυζαντινούς συγγραφείς» καλύπτει τις σ. 53-174 και έχει παραθέματα από έξι βυζαντινούς συγγραφείς με σταθερό «τριαδικό» σχήμα: εισαγωγή στο συγγραφέα, κείμενο από δόκιμες φιλολογικά εκδόσεις και γλαφυρή μετάφραση των κειμένων από τη συγγραφέα του τόμου. Τα παραθέματα είναι: του Ιωάννη Καμινιάτη, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης* (εκδ. Gertrudi Bohlig, Berolini-Novi Eboraki 1973), του Τιμαρίωνα (εκδ. R. Romano, Napoli 1974), του Νικηφόρου Χούμνου, *Θεσσαλονικεύσι Συμβουλευτικός* (εκδ. J.Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* II, 137-187, Paris 1830), του Δημήτριου Κυδώνη, *Μονωδία τοις εν Θεσσαλονίκη πεσούσι*, του Φιλοθέου Κόκκινου, *Λόγος εις αγίαν Ανυσίαν* (εκδ. Δ. Τσάμη, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου, *Αγιολογικά έργα*, ΚΒΕ Θεσσαλονίκη 1985), ανωνύμου εγκώμιο του Μακαρίου Μακρή, *Βίος και πολιτεία του οσίου ημών Μακαρίου του επίκλην Μακρή, ηγουμένου χρηματίσαντος εν τη σεβασμιωτάτη μονή του Παντοκράτορος,* (εκδ. Α. Αργυρίου, «Macaire Makres et la polemique contre l'Islam», *Studi e Testi* 314, Cita del Vaticano 1986).

Ο τόμος περιέχει τον απαραίτητο για επιστημονικό έργο ευρετηριασμό με πίνακα κύριων ονομάτων (σ. 175 - 184).

Η εργασία της Β. Νεράντζη - Βαρμάζη απευθύνεται κυρίως στους φοιτητές και στις φοιτήτριές της και τους βοηθάει με ευσύνοπτο τρόπο στην περιήγησή τους στο βυζαντινό χώρο με κέντρο την τότε «συμβασιλεύουσα» Θεσσαλονίκη. Απευθύνεται, όμως, παράλληλα και σε ευρύτατο αναγνωστικό κοινό, που δεν περιορίζεται μόνον σε όσους/όσες κατοικούν στη Θεσσαλονίκη, αλλά τροφοδοτεί το ενδιαφέρον κάθε Έλληνα/Ελληνίδας και οπωσδήποτε μεγάλου αριθμού ξένων.

Έχουμε στα χέρια μας συστηματική εργασία, που παίρνει την θέση της στο πλαίσιο άλλων εργασιών, και της συγγραφέως και άλλων (βλ. την παρατιθέμενη στην αρχή του τόμου «Επιλογή βιβλιογραφίας»), και καλύπτει ένα ως τώρα κενό. Είναι ένα ευκολοδιάβαστο και χρήσιμο βιβλίο, γραμμένο με επιστημονικές προδιαγραφές και με εμφανή εκλαϊκευτική διάθεση.

Θ. Μαυρόπουλος

Παντελής Μ. Νίγδελης

Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως Αλληλογραφία (1880 -1912)

Εκδόσεις Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
Θεσσαλονίκη: 2004
Σελ.: 368

Ο Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου (1859-1914) αποτελεί φυσιογνωμία σχεδόν μυθική για όσους έχουν ασχοληθεί με την ιστορία και την αρχαιολογία της Μακεδονίας, αλλά και με την ελληνική γραμματεία. Μυθική, διότι το μεν έργο του υπήρξε τεράστιο (αλλά διασκορπισμένο σε πλήθος εντύπων), ο δε βίος του -μέχρι πριν από μερικά χρόνια- υπήρξε μάλλον άγνωστος και οπωσδήποτε ομιχλώδης. Έζησε στις παρυφές της κοινωνίας της εποχής του, συμμέτοχος, αλλά και απόμακρος.

Ο Παντελής Μ. Νίγδελης έχει αφιερώσει πολλά χρόνια στη συγκέντρωση του έργου του Π.Μ. Παπαγεωργίου, ανοίγοντας έτσι δρόμο στη γνώση της ιστορίας της Θεσσαλονίκης, αλλά και του ευρύτερου μακεδονικού χώρου. Διότι, δυστυχώς, η μοίρα δεν στάθηκε σκληρή μόνον με τον πατέρα της τοπικής ιστοριογραφίας. Στάθηκε σκληρή και με το αρχείο του, που καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917.

Ο παρουσιαζόμενος τόμος είναι καρπός σκληρής έρευνας. Ο Π.Μ. Νίγδελης συγκέντρωσε επιστολές και υπομνήματα του Παπαγεωργίου από τα αρχεία προσώπων, με τα οποία είχε βάσιμες υποψίες ότι ο τελευταίος αλληλογραφούσε. Πρόκειται για 152 δελτάρια, επιστολές και υπομνήματα. Επίσης, ο συγγραφέας διενήργησε εκτενή έρευνα και σε άλλες πιθανές πηγές, όπου θα έπρεπε να υπάρχουν επιστολές του Παπαγεωργίου, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Πρέπει να σημειωθεί ότι, τη συγκεκριμένη εποχή, η αλληλογραφία με πρόσωπα σημαντικά δεν ήταν σύνηθες φαινόμενο, γι' αυτό και οι σύγχρονοι του Παπαγεωργίου είχαν επισημάνει και εντυπωσιασθεί από το γεγονός ότι ο συμπατριώτης τους, απόμακρος μάλλον στην κοινωνική ζωή του, διατηρούσε αλληλογραφία.

Αν η συγκέντρωση των επιστολών υπήρξε άθλος, ο εκτενής σχολιασμός τους δεν ήταν λιγότερο επίπονο και ουσιαστικό επίτευγμα. Μέσα από τα σχόλια του Π. Νίγδελη αναδύονται ειδήσεις και λεπτομέρειες για πρόσωπα της εποχής, που αλλιώς θα έμεναν στη λήθη, καθώς και βιογραφικές λεπτομέρειες, απολύτως τεκμηριωμένες, αφού οι χρονολογίες θανάτων που παρατίθενται προέρχονται - πράγμα διόλου εύκολο- από τα αρχεία του Κοιμητηρίου της Παναγίας Ευαγγελιστρίας της Θεσσαλονίκης και από τον τοπικό Τύπο. Ταυτόχρονα, μέσα από τις επιστολές και τα σχόλιά τους αναδύεται η εικόνα της Μακεδονίας στη συγκεκριμένη εποχή (1880-1912) -με όλα τα εσωτερικά προβλήματά της- και οι σχέσεις της με το επίσημο ελληνικό κράτος, ιδιαίτερα στα εκπαιδευτικά θέματα.

Κυρίως, όμως, αναδύεται όχι ο ερευνητής, αλλά ο «άλλος» Παπαγεωργίου, το πραγματικό πρόσωπο που βίωσε μια εποχή που -για να είμαστε ειλικρινείς- θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι δεν ήταν έτοιμη για να τον δεχθεί. Ο τρόπος, επί παραδείγμα-

Ο Παπαγεωργίου με τελειόφοιτους του Γυμνασίου Μυτιλήνης (1896-1897)

Η περιοχή του Σιντριβανίου πριν από την κατεδάφιση του τείχους

τι, με τον οποίο απαλλάχθηκε των καθηκόντων του ως γυμνασιάρχης στο ελληνικό γυμνάσιο του Μοναστηρίου -αληθινή ψυχρολουσία- είναι ενδεικτικός των προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο Παπαγεωργίου στην εποχή του. Διότι, πέραν από τις επιστημονικές ενασχολήσεις, ο βιοπορισμός επεφύλαξε σκληρές στιγμές στον θεσσαλονικέα (όπως του άρεσε να ονομάζει τον εαυτό του) σοφό.

Οι σχολιασμοί του Π. Νίγδελη επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε το οικογενειακό πορτρέτο του Π.Ν. Παπαγεωργίου. Γόνος μιας εύπορης επιχειρηματικής οικογένειας από το Κρούσοβο, που εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη (οπωσδήποτε μετά το 1865, αφού στο κατάστιχο του στρατολογικού αντισηκώματος του έτους εκείνου, το οποίο δημοσίευσε προ ετών ο Κ. Βακαλόπουλος, λείπει κάθε ίχνος της οικογένειας), όπου έρχεται σε επιγαμίες με σημαντικές οικογένειες από την περιοχή της καταγωγής της (Ζουμετίκου και Γιαννούλη) που κι αυτές συγκεντρώνονται στη Θεσσαλονίκη. Παππούς του ο συνώνυμός του, Πέτρος Παπαγεωργίου, από το Κρούσοβο, που πέθανε στη Βιέννη το 1857. Πατέρας του ο Νικόλαος Παπαγεωργίου, που παντρεύτηκε την Δομινίκη Παπάζογλου (από οικογένεια του Μοναστηρίου) και απέκτησε μαζί της, εκτός από τον Πέτρο, δύο γιους και δύο θυγατέρες. Από την ίδια οικογένεια του απώτερου Πέτρου Παπαγεωργίου προήλθαν ο Τάσκος και ο Φιλώτας Παπαγεωργίου, πρόσωπα που, επίσης, διαδραμάτισαν ρόλο στην τοπική ιστορία. Η επιχειρηματικότητα αυτής της οικογένειας χάνεται, σταδιακά, κατά την παρουσία της στη Θεσσαλονίκη. Στον κόσμο των επιχειρήσεων παραμένει μόνον ο έμπορος αλεύρων Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, εξάδελφος του Πέτρου.

Ωστόσο, στα όργανα της χριστιανικής κοινότητας Θεσσαλονίκης αναδεικνύονται και συχνά πρωταγωνιστούν θείοι, εξάδελφοι, γαμπροί και ανιψιοί του σοφού ανδρός. Η απαρέσκεια που εκφράζει σε ορισμένες επιστολές για την κοινοτική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη και τις έντονες διαμάχες προέρχεται περισσότερο από την άμεση εμπειρία του μέσα από το συγγενικό περιβάλλον του (συγκεντρωμένο στην κεντρική συνοικία του Αγίου Αθανασίου) και λιγότερο από την -μάλλον απόμακρη- σχέση του με τα κοινά. Ωστόσο, η χριστιανική κοινότητα της πόλης τον τίμησε μετά το θάνατό του. Όχι, όμως, η πόλη. Η προσπάθεια να βρεθούν τα οστά του στην Αθήνα, όπου πέθανε, δεν καρποφόρησε. Αλλά ούτε ένα μνημείο δεν έχει ανεγερθεί προς τιμήν του Παπαγεωργίου, του Θεσσαλονικέως. Στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο ανήκει αυτή η υποχρέωση. Όχι τίποτε πολυτελές, δεν θα ικανοποιούσε την ψυχή του Π.Ν. Παπαγεωργίου. Μια επιγραφή, όμως, με κάποιο επίγραμμα, σαν αυτά που συνέθετε ο ίδιος, σε τάφους ή στο Παπάφειο. Να μην ξεχνάμε ότι μόλις πριν από έναν αιώνα, το ρόλο του πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη τον διαδραμάτιζε μόνος του ο Πέτρος Παπαγεωργίου. Συγκεντρώνοντας και εκδίδοντας επιγραφές, μελετώντας ακατάπαυστα. Κι αν η Θεσσαλονίκη δεν τον τίμησε ούτε με τον τίτλο του γυμνασιάρχη, το ελεύθερο ελληνικό κράτος τον αναγνώρισε, έστω κι αν ήταν μάλλον αργά, γιατί η κλονισμένη υγεία του δεν είχε άλλα περιθώρια. Αλλά αυτή είναι μια άλλη ιστορία, που αναδύεται σιγά σιγά μέσα από τις μελέτες, τις σκληρές και επίπονες μελέτες, του Παντελή Μ. Νίγδελη. Του οφείλουμε χάριτες. Δεν είναι ίσως δημοφιλές το αντικείμενο, δεν γίνεται ευρύτερα κατανοητό. Αλλά στο ερώτημα που είχε θέσει κάποτε ο ίδιος ο Παπαγεωργίου στο φίλο του τον Κοντορέπα, αν θα βρισκόταν συνεχιστής του έργου τους πάνω στην ιστορία της Θεσσαλονίκης, ο Π. Νίγδελης έχει δώσει την απάντησή του.

«Διότι δεν δύνασαι να φαντασθής, Κωστή, πόσον ηγάπησα την Θεσσαλονίκην αφότου και την εγνώρισα», έγραφε ο Παπαγεωργίου. Και η Θεσσαλονίκη τον αγάπησε. Αλλά είναι πόλη σκληρή και δεν το δείχνει.

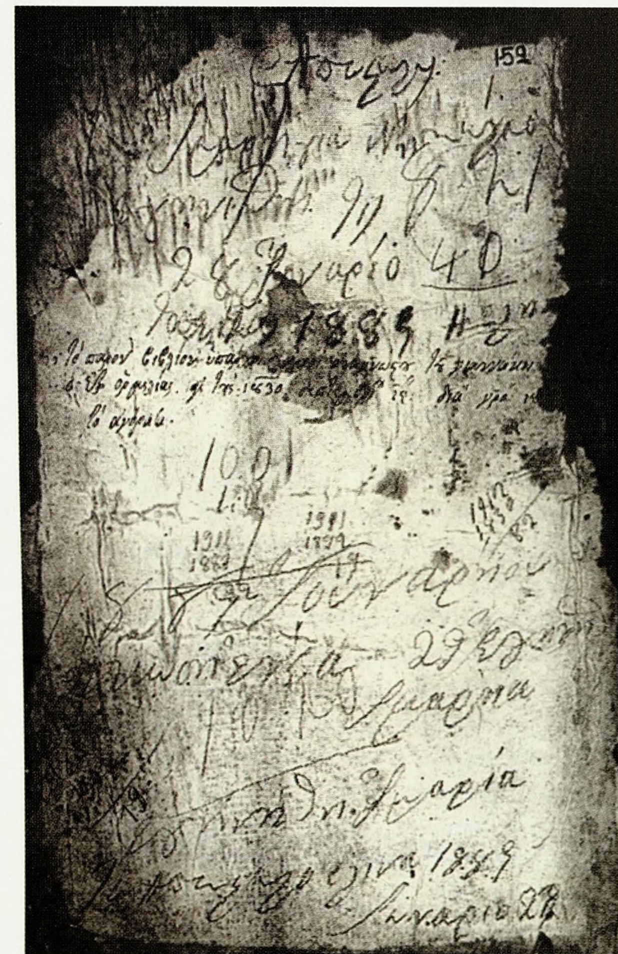
Ευάγγελος Χεκίμογλου

Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης
Το χρονικό της Ορμύλιας

Εκδόσεις University Studio Press
Θεσσαλονίκη: 2004
Σελ.: 112

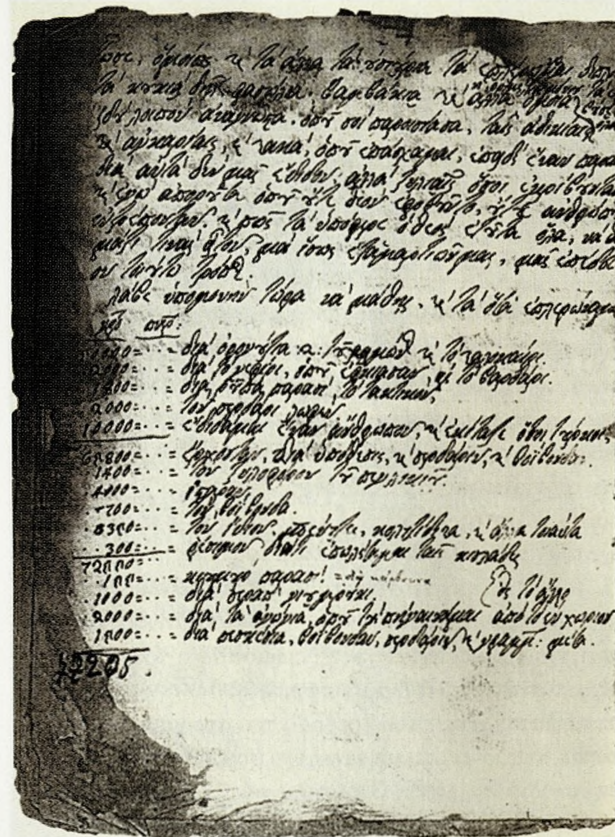
Μέχρι πρόσφατα, το μόνο γνωστό «χρονικό» από το μακεδονικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ήταν το χρονικό του παπά-Συνοδινού, που αναφερόταν στην περίοδο 1597-1642 και περιέγραφε τα συμβάντα στις Σέρρες. Το άτιτλο χειρόγραφο που εξέδωσε ο διαπρεπής ερευνητής Χαράλαμπος Παπαστάθης, καθηγητής του Α.Π.Θ. (ο οποίος τιμά με τη συμμετοχή του την συντακτική επιτροπή της Θ.Π.), και αφορά την Ορμύλια της Χαλκιδικής, είναι το δεύτερο χρονικό που γνωρίζουμε από τη Μακεδονία της οθωμανικής περιόδου. Ως χειρόγραφο περιήλθε εξ αγοράς στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. «Ο χρονικογράφος», σημειώνει ο Χ. Παπαστάθης, «δεν αποκαλύπτει το όνομά του ούτε την οικογενειακή του κατάσταση. Σποραδικά στο κείμενο απαντούν μερικά αυτοβιογραφικά στοιχεία. Είναι προφανές ότι ασχολείται πρωτίστως με γεωργικές εργασίες». Αν και η πρώτη εντύπωση που δημιουργεί η πληθώρα των "θεοκρατικών ερμηνειών των ιστορικών γεγονότων" είναι ότι ο χρονικογράφος υπήρξε μοναχός ή ιερέας, ο Χ. Παπαστάθης αναγνώριζει -με βάση την κριτική στάση του χρονικογράφου απέναντι σε ορισμένους ιερείς και μοναχούς- έναν κατώτερο κληρικό, πιθανώς αναγνώστη. Σε φύλλο χάρτου, σταχωμένο σε θεολογικό βιβλίο, το οποίο απόκειται στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Ορμύλια, ο ερευνητής εντόπισε το ακόλουθο σημείωμα: «Το παρόν βιβλίον υπάρχοι κτήμα αναγνώστου του γιαννάκη/ο εξ ορμήλιας, εις τους 1830 χρόνους, σεπτεμβρί(ου) 25, διά γρόσια 18 το αγόρασα». Έτσι, εμμέσως, προσδιορίζει ο ερευνητής την ταυτότητα του χρονικογράφου: Ο αναγνώστης Γιαννάκης.

Το «χρονικό της Ορμύλιας» ξεκινά το 1828 και σταματά απότομα το 1837, περιλαμβάνει, όμως, και διήγηση γεγονότων της περιόδου 1821-1827. «Ο Γιαννάκης», σημειώνει ο Χ. Παπαστάθης, «περιγράφει γεγονότα και εκφράζει με παρρησία τις κρίσεις και τα συναισθήματά του πάνω σε αυτά που θυμάται, που βίωσε και που βιώνει. Δεν απευθύνει τη γραφή του σε συγκεκριμένα πρόσωπα, τέκνα, φίλους, μαθητές, συντοπίτες, αλλά σε έναν άδηλο αναγνώστη [...], καθώς ο ίδιος ελπίζει πως, αν το χειρόγραφό του σωθεί από τη λαίλαπα της εποχής [...], αυτός ο άγνωστος αναγνώστης θα ήταν το πρόσωπο που θα έσκυβε πάνω στα γραφτά του να αφουγκρασθεί».

Ο εκδότης του χειρογράφου ακολουθεί πιστά την ορθογραφία του και περιορίζεται στους απαραίτητους σχολιασμούς, ενώ στο τέλος του βιβλίου παραθέτει λεξιλόγιο -με όρους που συχνά εκφράζουν τις βαρύτατες και συχνές φορολογικές υποχρεώσεις, θύμα των οποίων έπεφτε ο Γιαννάκης και οι συγχωριανοί του.

Ως ιστορική πηγή, το «χρονικό της Ορμύλιας» είναι αναντικατάστατο. Παρέχει μοναδικές ειδήσεις, κυρίως σε ό,τι αφορά το φορολογικό σύστημα και τις ποικίλες μεθόδους με τις οποίες οι οθωμανοί αξιωματούχοι απομυζούσαν το πλεόνασμα (κυριολεκτικώς: το υστέρημα) των κατοίκων της Ορμύλιας. Αυτό που περιγράφει ο αναγνώστης Γιαννάκης (συνώνυμος του Ιωάννου Αναγνώστου, συντάκτης της περίφημης *Διηγήσεως της Αλώσεως της Θεσσαλονίκης το 1430*), είναι ένα σύστημα φεουδαλικό, στο πλαίσιο του οποίου η στοιχειώδης ελευθερία και ευημερία των καλλιεργητών δεν έχουν απολύτως καμία θέση. Στο βαθμό που οι περιγραφόμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες δεν αποτελούσαν μόνον τοπικό γνώρισμα (σ' αυτήν την περίπτωση οι κάτοικοι της Ορμύλιας θα είχαν σταδιακώς εγκαταλείψει το χωριό τους), η περιγραφή τους από το «χρονικό» αποτελεί πολύτιμη πηγή της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας του οθωμανικού χώρου.

Αν και η διατήρηση του βιβλίου, που είχε αγοράσει το 1830 ο Γιαννάκης, στο ναό της Ορμύλιας αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι δεν εγκατέλειψε τον τόπο του, από την άλλη πλευρά δεν σημειώνει τίποτε για την οικογενειακή κατάστασή του. Δεν γνωρίζουμε, έτσι, αν είχε απογόνους. Στο κοιμητήριο της Ευαγγελίστριας της Θεσσαλονίκης, αγοράσθηκε το 1901 οικογενειακός τάφος, στον οποίο τάφηκε τότε ο «Π. Ιωάννου Αναγνώστου» και στη συνέχεια συγγενείς του μέχρι το 1978. Για τον «Π. Ιωάννου Αναγνώστου» δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία και δεν αποκλείεται να πρόκειται για συνωνυμία. Ίσως, όμως, να ήταν ο απόγονος του Γιαννάκη, του χρονικογράφου της Ορμύλιας.

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Σάκης Σερέφας (κείμενα) **- Χάρης Γιακουμής** (εικονογράφηση)

Θεσσαλονίκη σε πρώτο πρόσωπο *(Ταξιδιωτικές Σημειώσεις)*

Εκδόσεις Μ. Τουμπής

Θεσσαλονίκη: 2005

Σελ.: 192

Στην εικοσιπενταετία που διέρρευσε, από τότε που άρχισαν να εκδίδονται λευκώματα με ιστορικό οπτικό υλικό περί τη Θεσσαλονίκη, έχουν δοκιμασθεί ποικίλοι τρόποι για την παρουσίαση και την ερμηνεία των εικόνων. Η εικονολατρική αντίληψη ότι η εικόνα αξίζει χίλιες λέξεις και ότι η υποσημείωση είναι οριακώς χρήσιμη αποτελεί, ασφαλώς, πλάνη. Χωρίς τον ορθό υπομνηματισμό, ακόμη και η χρησιμότερη των εικόνων μπορεί να αχρηστευθεί, όπως συνέβη με θαυμάσιες παλαιές φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης, οι οποίες δημοσιεύθηκαν κατ' επανάληψη (μέχρι κόρου) με λανθασμένους ή με βαρετά γενικόλογους υπομνηματισμούς.

Το βιβλίο των Σ. Σερέφα και Χ. Γιακουμή -αμφοτέρων γνωστών στους φιλίστορες- δεν εντάσσεται σε καμία από τις παθογενείς ιώσεις που έχουν πλήξει κατά καιρούς το αναγνωστικό κοινό της Θεσσαλονίκης. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει. Τεχνικώς και αισθητικώς, η έκδοση είναι άψογη. Το οπτικό υλικό που συνέλεξε ανά την Εσπερία ο ρέκτης συλλέκτης Χάρης Γιακουμής είναι πρωτότυπο και εξαιρετικής ποιότητας από τεχνικής απόψεως. Αλλά τα κείμενα είναι ακόμη πιο πρωτότυπα. Διότι ο Σάκης Σερέφας βρήκε έναν εντελώς προσωπικό τρόπο να ξεφύγει από την υποχρέωση συγγραφής βαρετών υπομνηματισμών. Έγραψε, για κάθε φωτογραφία, ένα διήγημα. Έτσι μπορεί να χαρακτηρισθεί ο φανταστικός μονόλογος τον οποίον διατυπώνει -σε κάθε φωτογραφία- κάποιο πρόσωπο που ανήκει σ' αυτήν. Ο φανταστικός μονόλογος -που συνοδεύει ή συμπληρώνει την έλλειψη κάποιας ταξιδιωτικής περιγραφής της Θεσσαλονίκης, στις οποίες είναι παλαιός μύστης ο Σ. Σερέφας- συνιστά και μία πολυδιάστατη «ερμηνεία» της εικόνας. Η ερμηνεία αυτή δεν είναι βέβαια «ιστορική», παρά μόνον με την έννοια που ο Σ. Σερέφας αντιλαμβάνεται την εν γένει ιστορική εξέλιξη της εποχής που ελήφθησαν οι φωτογραφίες: Μέσα από τον προσωπικό λόγο. Για το συγγραφέα, η ιστορία που γράφεται ερήμην των προσώπων -των εντυπώσεών τους, ακόμη και των οσμών τους- δεν είναι καλή ιστορία.

Μ' αυτήν την έννοια, η «Θεσσαλονίκη σε πρώτο πρόσωπο» (τίτλος που αποδίδει το εύρημα των φανταστικών μονολόγων εκ μέρους των φωτογραφιζομένων προσώπων) επαναφέρει το ερώτημα, από ποιον η ιστορία μπορεί να υπηρετηθεί καλύτερα,

Ο Λευκός Πύργος. Ανώνυμη φωτογραφία, 1917

Μπροστά στον κινηματογράφο «Ολύμπια». Ανώνυμη φωτογραφία, 1917

τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της με το ευρύ κοινό: Από τους ιστοριογράφους ή από τους μυθιστοριογράφους. Η συζήτηση είναι παλαιά. Οι πρώτοι κατηγορούν τους δεύτερους ότι η φαντασία τους επισκιάζει την ιστορική πραγματικότητα. Οι δεύτεροι ανταπαντούν ότι δεν υφίσταται ιστοριογράφος που να μην έχει επιτρέψει στον εαυτό του κάποια κλίμακα ελευθεριότητας, σε ό,τι αφορά τη χρήση των πηγών.

Σ' αυτό το σημείο θα μπορούσε κανείς να διαγράψει τα όρια του εγχειρήματος της «Θεσσαλονίκης σε πρώτο πρόσωπο», αν ο Σάκης Σερέφας δεν ήταν καλός γνώστης της ιστοριογραφίας της Θεσσαλονίκης. Αν ήταν ο ιστοριογράφος που πεζογράφησε ή ο πεζογράφος που ερωτοτρόπησε με την ιστοριογραφία, αυτό θα το κρίνει ο αναγνώστης.

Ελλείψει άλλου, ο αναγνώστης καλείται να κάνει τη βαρετή δουλειά της συγγραφικής ρουτίνας: Να εξετάσει μια προς μία τις φωτογραφίες και να αναζητήσει ποια μνημεία και κτίρια υφίστανται, ώστε να αποδεχθεί την προτεινόμενη χρονολόγηση ή να την απορρίψει ή και να τη συμπληρώσει, οσάκις ελλείπει. Οι ανώνυμες λήψεις παραλιακών όψεων από τη θάλασσα (σελίδες 11-17 και 22-25) θυμίζουν ασφαλώς τις φωτογραφίες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης, που προήλθαν από τη συλλογή του Αμπντούλ Χαμίντ. Η φωτογραφία της σελίδας 31 προβληματίζει ως προς την οδό που απεικονίζει, μέχρι σημείου να αναρωτιέται κανείς αν πράγματι πρόκειται για τη Θεσσαλονίκη. Το φωτογραφικό θέμα της σελίδας 33 έχει κυκλοφορήσει -με παραλλαγές- και σε καρτποστάλ, οπότε και μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ακρίβεια. Η φωτογραφία της σελίδας 34-35 θα πρέπει να αποδειχθεί ότι αφορά τη Θεσσαλονίκη. Η ταύτιση του τοπίου της σελίδας 39 με την οδό Φράγκων (όπως προτείνεται από τους εκδότες) υποθέτω ότι θα στηρίζεται σε σημείωση του

Κόσμος στην προκυμαία μπροστά στην πλατεία Ελευθερίας. Ανώνυμη φωτογραφία, 1916

Η Αψίδα του Γαλερίου (Καμάρα). Φωτογραφία: Ernest Hebrard, 1917

ίδιου του φωτογράφου, διαφορετικά δεν στοιχειοθετείται. Η οδός Φράγκων δεν ήταν τόσο φαρδύς δρόμος. Η αναφερόμενη ως «ανώνυμη» φωτογραφία της οδού Αγίας Σοφίας (σελ. 60-61) είναι δημοσιευμένη και προέρχεται από τη φωτογραφική υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής. Η φωτογραφία της σελίδας 63 χρειάζεται οπωσδήποτε κάποια τεκμηρίωση, πριν αποδοθεί στη Θεσσαλονίκη. Ποιος είναι, άραγε, αυτός ο δρόμος και ποιο αυτό το τέμενος; Και πώς γνωρίζουμε ότι η λήψη έγινε το 1916; Οι λήψεις extra muros που ακολουθούν μέχρι τη σελίδα 75 μας αποζημιώνουν για την καθαρότητά τους και την πρωτοτυπία τους. Η φωτογραφία της σελίδας 76 («Σκηνές από την Άνω Πόλη») απεικονίζει την οδό Προφήτη Ηλία, πάνω από τη συμβολή της με την οδό Κασσάνδρου (δεξιά διακρίνεται μόλις η άκρη της κρήνης και στο βάθος ο μιναρές του ονομαζόμενου σήμερα ναού του Προφήτη Ηλία). Θαυμάσια η εικόνα της σελίδας 79, το Γιλάν Μερμέρ, φωτογραφημένο με κατεύθυνση εξ ανατολών προς δυσμάς (σε αντίθεση με τις γνωστές λήψεις από την αντίθετη κατεύθυνση). Αν πράγματι η απεικονιζόμενη στις φωτογραφίες των σελίδων 82-85 είναι η οδός Αγίου Νικολάου (όπως προτείνεται από τους εκδότες), πρόκειται για συνεισφορά στην τοπογραφία. Θα περίμενε, βέβαια, κανείς να συναντήσει κάποιο ίχνος του ταυτώνυμου ναού, που βρισκόταν μεταξύ των σημερινών οδών Φιλίππου και Εγνατίας. Ή άραγε η φωτογραφία των σελίδων 84-85 δείχνει κάποιο υψηλότερο σημείο; Μερικές από τις από αέρος φωτογραφήσεις, μετά τη σελίδα 90, δεν είναι καθόλου «ανώνυμες». Προέρχονται από υπηρεσία του γαλλικού στρατού και έχουν δημοσιευθεί σχολιασμένες σε αυτή την περιοδική σειρά. Πολλές από τις εικόνες μετά τη σελίδα 112 προέρχονται, επίσης, από λήψεις της φωτογραφικής υπηρεσίας της Στρατιάς της Ανατολής. Θαυμάσια και σπάνια η φωτογραφία του μητροπολίτη Γενναδίου σε αγιασμό των υδάτων, χρονολογημένη το 1917, εύστοχα, αφού είναι παρών ο Ελευθέριος Βενιζέλος και «υπουργοί» της Τριανδρίας.

Πέρα από τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν, το οπτικό υλικό που εισφέρεται από τη «Θεσσαλονίκη σε πρώτο πρόσωπο» είναι εξαιρετικά αξιόλογο και είναι βέβαιο ότι ανήκει στο είδος των βιβλίων που σημειώνουν εκδοτική επιτυχία. Αξίζει η επιτυχία, ώστε να εμψυχώσει τους δημιουργούς του έργου και για άλλα παρόμοια, του αυτού υψηλού επιπέδου.

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Γιάννης Ι. Ταμιωλάκης

Ιστορία της αποχέτευσης της Θεσσαλονίκης

Εκδόσεις Εταιρεία Ύδρευσης και Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης Α.Ε.
Θεσσαλονίκη: 2005
Σελ.: 200

Ρωμαϊκό λουτρό (φωτογραφία που δημοσιεύθηκε στο βιβλίο «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης» των Γ. και Π. Βελένη)

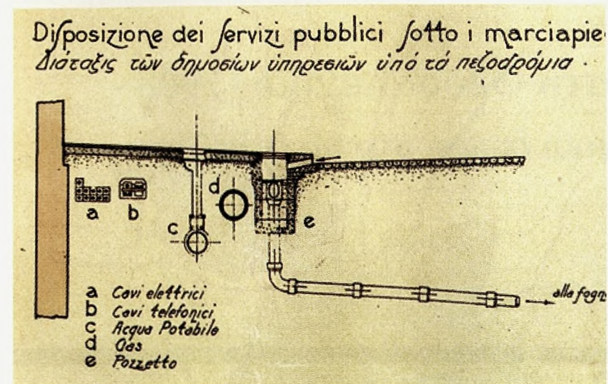
Όταν πριν από είκοσι χρόνια ο Ιωάννης Ταμιωλάκης δημοσίευσε τη μελέτη του «Ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης», οι ιστορικές γνώσεις μας για τις υπέργειες, πόσο μάλλον για τις υπόγειες, υδάτινες ροές της πόλης ήταν ελάχιστες και αποσπασματικές. Η σημασία της μελέτης εκείνης δεν περιοριζόταν στο ειδικό θέμα της ύδρευσης, αλλά επεκτεινόταν σε όλες τις πτυχές της ιστορικής τοπογραφίας της Θεσσαλονίκης. Η γνώση των υδάτινων ροών είναι καθοριστική για να αντιληφθούμε τη γεωγραφία των κοινωνικών και οικονομικών λειτουργιών στη διαχρονική τους εξέλιξη. Αυτό αποδεικνύεται από τη μεγάλη συχνότητα βιβλιογραφικών αναφορών στην «Ιστορία της ύδρευσης της Θεσσαλονίκης», η οποία σημειώθηκε από την έκδοση της μελέτης και εντεύθεν.

Οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό για την παρούσα μελέτη. Αν για την ύδρευση διαθέταμε ελάχιστες ειδήσεις από τις ιστορικές πηγές, για την αποχέτευση δεν γνωρίζαμε μέχρι στιγμής πρακτικώς τίποτε. Ωστόσο, η χαρτογραφία της συγκέντρωσης και απομάκρυνσης των λυμάτων δεν συνιστά μόνο μία ειδική γνώση της πόλης, η οποία συμπληρώνει εκείνη της ύδρευσης. Συνδυαζόμενες οι δύο μελέτες μάς επιτρέπουν να αντιληφθούμε καλύτερα τις χωροταξικές λειτουργίες της Θεσσαλονίκης στις διάφορες ιστορικές φάσεις τους.

Η ύδρευση και η αποχέτευση λειτούργησαν αντιθετικά για διάστημα πολλών αιώνων. Η πρώτη

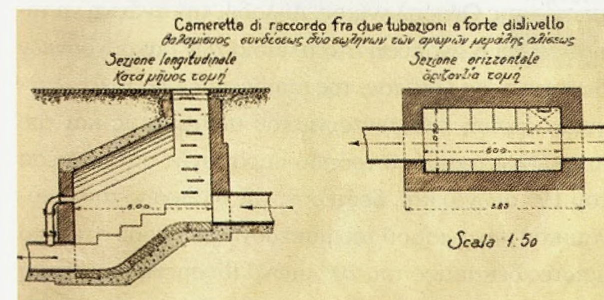
Φωτογραφία από έντυπο της εποχής με τον δήμαρχο Θεσσαλονίκης Νικόλαο Μάνο, συνοδευόμενο από τον υπομηχανικό Γιαννουκάκη, κατά την επίσκεψη του σε φρεάτιο του αποχετευτικού δικτύου το 1935

Λεπτομέρεια από τα σχέδια του Andruzzi (1924), όπου παρουσιάζεται η διάταξη των αγωγών των δημόσιων υπηρεσιών κάτω από τους δρόμους της πόλης

επιτυγχανόταν σε μεγάλο βαθμό με πηγάδια, ενώ η δεύτερη με βόθρους που ανοίγονταν δίπλα στα πηγάδια και, συν τω χρόνω, τα αχρήστευαν. Οι πιο προχωρημένες μορφές αποχέτευσης, με την απομάκρυνση των λυμάτων, εκ παραλλήλου με τη δημιουργία δικτύων ύδρευσης υπήρξαν σημαντικά πολιτισμικά έργα, που εν πολλοίς παρέμεναν άγνωστα. Ό,τι γνωρίζουμε για τα θέματα αυτά, τα οφείλουμε στον συγγραφέα αυτού του βιβλίου.

Με τη νέα μελέτη του, ο Ιωάννης Ταμιωλάκης συνεισφέρει αφενός με μία ουσιαστική αναδρομή στις ιστορικές πηγές σχετικώς με την αποχέτευση μέχρι το Μεσοπόλεμο, αφετέρου με την τεκμηρίωση της δημιουργίας του σύγχρονου αποχετευτικού συ-

Σχέδιο φρεατίου πτώσεως, σύνδεση αγωγών μεγάλης αλίσεως, όπως το ονόμαζε ο Andruzzi στη μελέτη του 1923

στήματος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και εντεύθεν. Πρόκειται για ιστορικό έργο άκρως ενδιαφέρον, το οποίο συμπληρώνει τις μελέτες για την πολεοδομική και κοινωνική ανασυγκρότηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917 και την έλευση των προσφύγων. Ταυτόχρονα, φωτίζει άγνωστες πλευρές της τοπικής ιστορίας και ιδιαίτερα της ιστορίας της τοπικής αυτοδιοίκησης και των οργανισμών και των προσώπων που ασχολήθηκαν με τα ζητήματα της αποχέτευσης.

Όχι λιγότερο σημαντική είναι η συμβολή του συγγραφέα με την περιγραφή του σύγχρονου αποχετευτικού συστήματος και με το ιστορικό του Οργανισμού Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης, καθώς και τα ειδικά θέματα που συνδέονται με την συντήρηση του συστήματος.

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Κώστας Φουντανόπουλος

Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908 - 1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο

Εκδόσεις Νεφέλη

Αθήνα: 2005

Σελ.: 416

Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, η οποία επιχειρεί να καλύψει το κενό των γνώσεών μας για την κατάσταση των εργατών της Θεσσαλονίκης στη μεσοπολεμική περίοδο. Εκτός από μεμονωμένες εργασίες του Α. Δάγκα και ένα χρονικό που συντάχθηκε με επιμέλεια του Γ. Αναστασιάδη, μέχρι τώρα το εργατικό κίνημα στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη εξετάσθηκε περιστασιακώς στο πλαίσιο είτε της οικονομικής είτε της πολιτικής ιστορίας. Ο Κ. Φουντανόπουλος προσεγγίζει το θέμα με ειδικό τρόπο, ώστε να καλύψει αυτό το κενό.

Η μέθοδος που ακολουθεί περιγράφεται συνοπτικά στον τίτλο. Στηρίζεται στις έννοιες «ηθική οικονομία» και «συλλογική δράση». Η «ηθική οικονομία» περιγράφει τις εθιμικές αντιλήψεις των εργατών για την οργάνωση της εργασίας, σε αντιδιαστολή προς την «πολιτική οικονομία», η οποία στηρίζεται στη λειτουργία της αγοράς. Η διαφορά, συνεπώς, της «ηθικής» από την «πολιτική οικονομία» αφορά τις αντιστάσεις των εργατών απέναντι στις επιβαλλόμενες από τη λογική της αγοράς αναδιαρθρώσεις στην οργάνωση της παραγωγής. Πρόκειται για ερευνητικό σχήμα που διευκολύνει την καταγραφή των κοινωνικών συγκρούσεων, από τις οποίες η εξεταζόμενη περίοδος δεν ήταν διόλου πτωχή. Η έννοια, πάλι, της «συλλογικής δράσης» στηρίζεται σε πλήρη θεωρητική ανάλυση, που καταχωρίζεται στον πρόλογο του έργου, και αντικαθιστά τους παλαιότερους όρους «ταξική πάλη» και «κοινωνικοί αγώνες», οι οποίοι έπασχαν από νοηματικά ελαττώματα.

Το έργο χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος, με τίτλο «Η δομή της εργασίας», εξετάζει την ανάπτυξη της βιομηχανίας, ιδιαίτερα από την οπτική του εργατικού δυναμικού, την απασχόληση και το καπνικό ζήτημα. Το δεύτερο μέρος, με τίτλο «Η συλλογική δράση», διερευνά τις απεργίες που εκδηλώθηκαν στην περίοδο 1908-1928, την κατάσταση του εργατικού κινήματος κατά τα έτη 1930-1935 και τη «λαϊκή εξέγερση», όπως την ονομάζει ο συγγραφέας, του έτους 1936. Επίσης, στο ίδιο μέρος του βιβλίου, εξετάζεται η δομή των απεργιών και η σχέση τους με άλλες συλλογικές δράσεις, καθώς και η οργανωτική κατάσταση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Τέλος, το τρίτο μέρος του έργου αφορά τον πολιτικό λόγο των εργατών και μία προσέγγιση στην ταυτότητα της εργατικής τάξης στη Θεσσαλονίκη.

Το βιβλίο του Κ. Φουντανόπουλου παρέχει το πληρέστερο μέχρι τώρα πανόραμα για την εργατική τάξη της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης. Έχει αξιοποιήσει ανέκδοτες πηγές, που δεν είχαν μέχρι τώρα χρησιμοποιηθεί στην έρευνα. Οι μοναδικές παρατηρήσεις που διατυπώνουμε αφορούν το ιστορικό πλαίσιο και είναι οι ίδιες που εκφράσαμε προ ετών, για το έργο των Δάγκα, Παπαδόπουλου κ.ά. περί της Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης. Δηλαδή, την ανάγκη να τοποθετηθεί η ανάλυση στο πλαίσιο των μακροχρόνιων διαδικασιών: Πρώτον, της αποδυνάμωσης των συντεχνιών (κρίση του συντεχνιακού συστήματος και του μικροϊδιοκτησιακού τρόπου παραγωγής από τα μέσα του 19ου αιώνα) και, δεύτερον, της διάλυσης του οικονομικού μηχανισμού του μακεδονικού χώρου στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα (δυσμενής αγροτική συγκυρία ως το 1910, πτώχευση Μοδιάνο και Αλλατίνη, καταστροφές ένεκα των Βαλκανικών πολέμων, αδυναμία ολοκλήρωσης του εμπορευματικού κύκλου στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας, κατάρρευση εμπορικών δικτύων από το 1912, αναστολή της διαδικασίας της γαιοπροσόδου από το 1913, με αποκορύφωμα τον ανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917 κ.λπ.).

Ευάγγελος Χεκίμογλου

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΘΗΚΑΝ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΕΣΣΟΠΟΥΛΟΣ
Θ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΝΑΣΙΟΥΛΑ
ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ
ΣΑΪ ΣΡΟΥΓΚΟ
ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
ΆΡΗΣ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ISSN 1108-5452